

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

HATVANKETTEDIK KÖTET

(160. 161. 162. SZÁM.)

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1890.

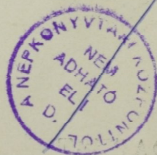
ELŐSZÓ

ÁLLAMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

1961. ÉVI KÖZLEMÉNYEK

1. KÖZLEMÉNY

1961. JANUÁR

Orsz. Levéltár, Könyvtára
29297/1961. sz.

HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

NATIONAL LIBRARY OF THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

TARTALOM.

CLX. SZÁM.

BEUST ÉS ANDRÁSSY. 1870- és 1871-ben. (I.) — Kónyi Manótól... ..	1
AZ ETHIKAI DETERMINISMUS ELMÉLETE. (II.) — Pauer Imrétől	33
VALUTÁNK RENDEZÉSÉRŐL. — Tisza Istvántól	64
A KÖZÉPKORI MAGYAR IRODALOM STYLJÁRÓL. (IV.) — Imre Sándortól... ..	107
A RÉGI MAGYARORSZÁG UTOLSÓ ÉVEIBEN. Regény. (I.) — Pálffy Alberttől... ..	119
KÖLTEMÉNYEK. <i>Mese'k.</i> I. A felnőtt kutya. II. A nábob. — Gróf Zichy Gézától. — <i>Új tanterv.</i> — Szontagh Páltól. — <i>Tarasz van.</i> — Burns után, angolból — Lévy Józseftől	131
GRÓF SZÉCHENYI BÉLA KHINAI UTAZÁSA. — Ifj. Jankó Jánostól	136
POLITIKAI PSYCHIATRIA. — (Grünwald B. <i>Az Új Magyarország.</i>) — Dr. Salgó Jakabtól... ..	152

CLXI. SZÁM.

A KALEVALA. (I.) — Vikár Bélától	161
BEUST ÉS ANDRÁSSY. 1870- és 1871-ben. (II.) — Kónyi Manótól ...	200
AZ ÉRTÉKELMÉLETRŐL ÉS ÚJABB ÁLLÁSÁRÓL. — Földes Bélától	226
AZ ETHIKAI DETERMINISMUS ELMÉLETE. (III.) — Pauer Imrétől	240
A RÉGI MAGYARORSZÁG UTOLSÓ ÉVEIBEN. Regény. (II.) — Pálffy Alberttől	261
KÖLTEMÉNYEK. <i>Serdülő lány albumba.</i> — Szász Károlytól. — <i>A tűzkivály.</i> — Scott Walter után, angolból — Jánosi Gusztávtól ...	283
EGY ÚJ KÖNYV SZÉCHENYI ISTVÁN RÓL. — x.	290
ÉRTESITŐ. <i>Mónumenta Comitilia Regni Transsylvaniae.</i> — d. — Csengey G.: <i>A radonban.</i> — g. — <i>Nyílt levelek a zerkeszitőlöz.</i> — I. Grünwald Bélától. — II. Dr. Salgó Jakabtól	310

CLXII. SZÁM.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVAN UTAZÁSAIRÓL. — Zichy Antaltól	321
AZ ETHIKAI DETERMINISMUS ELMÉLETE. (IV.) — Pauer Imrétől	336
A KALEVALA. (II.) — Vikár Bélától	364
A NÉPESEDÉSI TAN EGY ÚJABB IRÁNYÁRÓL. — Mandello Gyulától	411
A RÉGI MAGYARORSZÁG UTOLSÓ ÉVEIBEN. Regény. (III.) — Pálffy Alberttől	428
HALADÁS ÉS SZEGÉNYSÉG. — Békésy Károlytól	450
ÉRTESITŐ: Lánczy Gy.: <i>Történelmi kor- és jellemrajzok.</i> — Pauler Gyulától. — Simonyi J.: <i>A sarkvidéki fölfedezések története.</i> — x—y. — Marczali H.: <i>A legújabb kor története.</i> — k. — <i>Kukrejt.</i> — Ballagi Mórtól	464

BEUST ÉS ANDRÁSSY.

1870- és 1871-ben.

Első közlemény.

Prorsus admirabile videtur, hoc illis naturam
dare, quod Graeci longa sapientium doctrina, praec-
eptisque philosophorum consequi nequeunt.

Justinus a szittyákról.

Beust Ferdinand gróf zárja be azon államférfiak sorát, kiket a «Reich»-ből hívtak Bécsbe a monarchia politikájának és különösen külügyeinek vezetésére. Őszinte jóakarátát a magyar kiegyezés létrehozására minden magyar ember hálás szívvel ismeri el. Érdemeit, a melyeket mint külügyminiszter szerzett magának, senki nem világította meg oly fényesen, mint ő maga teszi *Erinnerungen und Aufzeichnungen von Friedrich Ferdinand Graf von Beust. Stuttgart, 1887* című emlékirataiban. Kár, hogy e munka, a melyben különben sok a becses anyag, nem minden részében megbízható, úgy hogy történeti czélokra csak nagy óvatossággal használhatni. A kép, melyet Beust benne kora eseményeiről vázol, fogyatékos és ferde. Különösen áll ez azon rendkívül fontos évekről, a melyekben a porosz-francia háború monarchiánk külső, a Hohenwart-miniszterium bukása pedig Ausztria belső viszonyainak alakulását döntötte el.

Külügyminisztersége első éveiben, politikája sokféle ingadozásai között, Beustnak csak egy állandó törekvése vehető észre, az, hogy Poroszországnak világállásra törő erejét gyön- gitse, s ehhez képest Németország egyesítését megakadályozza. Minden kétségen kívül e célznak kívánt szolgálni Beust a magyar kiegyezés létrehozásával is, mint a monarchia megerősödésének legelső föltételével.

A porosz-osztrák háborút befejező 1866-dik évi augusztus 23-diki prágai békekötés megállapította, hogy Ausztria teljesen lemond az állásról, a melyet addig Németországon elfoglalt, hogy Poroszország vezetése alatt új német «Bund» alakítható, de hogy ehhez a Majna vonalától délre eső államok nem tartoznak, s hogy ez utóbbiak összeállhatnak egyesületté, melynek nemzetközi független létele legyen, s melynek viszonya az éjszak-német szövetséghez későbbi megegyezésnek képezze tárgyát.

Poroszország, mely ekkor III. Napoleon közbelépése miatt kénytelen volt lemondani a német általános szövetség eszméjének megvalósításáról, s egyelőre beérni az éjszak-német «Bund» megalakításával, a békével egyidejűleg titkos véd- és daczsövetséget kötött a dél-német államokkal, a melynél fogva Poroszország biztosította területeket, ők pedig kötelezték magokat, hogy háború esetére összes hadi erejüket a porosz király vezérlete alá bocsátják.

Beust, ki emlékirataiban az 1867 márczius 18-dikán nyilvánosságra jutott e katonai szerződéseket Bismarck részéről a «deloyalis eljárás mesterművé»-nek mondja, külügyministersége kezdetétől fogva azon fáradozott, hogy megghiúsítsa a dél-német államoknak szorosabb csatlakozását az éjszak-német szövetséghez, sőt hogy, ha lehetséges, oly viszonyba juttassa őket Ausztriával, a minőben Poroszország állott Szászországgal és az éjszak-német szövetség többi tagjával. Bizonyosra vette, hogy III. Napoleon sem engedheti meg a németeknek a francia hatalom kárára való egyesülését, hogy háborúra kerül a dolog köztök, s hogy az ő reményei Ausztria német állásának visszaszerzése iránt ekként megvalósulhatnak. Ezzel szemben Andrássy Gyula grófnak, Magyarország miniszterelnökének, az volt az álláspontja, hogy Ausztria németországi hatalmának 1866-ban bekövetkezett megtörése nem veszedelem a monarchia főnnállására nézve, s hogy az akkor elveszett németországi befolyásának visszaszerzése nekünk nem hasznot hozna, de kárt okozhatna; ezen fölül az volt a hite, hogy a monarchia hiában is szállana szembe a németeknek föl nem tartóztatható törekvésével, hogy Dél-Németország csatlakozzék az éjszak-német szövetséghez. Ő ily viszonyok között a monarchia békés fejlődése érdekében azt óhajtotta, hogy Poroszországgal barátságban éljünk, mindenesetre pedig oly viszonyba jussunk vele,

hogy e hatalom válságos pillanatokban ne ellenünk fordúljon, hanem legalább is jó indulatú semlegességet tanúsítson irántunk. Igyekezett is Beusttal megértetni, hogy bármely más politika Magyarország támogatására nem számíthat.

Hohenlohe herczeg, Bajorország külügyminisztere, a Poroszország és Franciaország között 1867-ben háborúval fenyegető luxemburgi ügy alkalmából, királya beleegyezésével, kibékítést kísérlett meg Bécs és Berlin között. Bismarck szívesen fogadta az ajánlatot, mert mint ugyanazon év április 14-dikén Wertherhez, Poroszország bécsi követéhez intézett levelében írta «a békekötés óta mindig az volt az ő kívánsága, hogy barátságos viszony keletkezzék Poroszország és Ausztria között, mi mindkét fél érdekeinek és multjának is megfelel. Ehhez a legújabb időben hozzájárult a béke föntartásának különös indoka is. E czélt el lehetne érni, ha Ausztria Poroszországgal és szövetségeseivel védelmi szövetséget kötne, mert ez esetben Franciaország nem támadná meg Németországot». Bismarck ezután felsorolta az előnyöket, a melyeket Poroszország Ausztriának e szövetség fejében nyújthatna, s meghatalmazta Werthert, hogy Bajorország küldöttét Bécsben támogassa, s e végből jelentse ki, hogy a porosz király hajlandó a szövetség eszméjének elfogadására; továbbá, hogy Werther hazudtolja meg a híreket, a melyek szerint Poroszország valamely hatalommal (Oroszországgal) titkos szerződést kötött.

Beust kereken visszautasította az ajánlatot, s tudatta tartalmát Párisal, úgy hogy a francia kormány Münchenben föl is szólalt. (*Bismarck. Zwölf Jahre deutscher Politik.* Lipese, 1884. 12. lap.)

Ugyanazon év május 15-dikén Beust jegyzéket intézett Münchenbe, a melyben határozottan teljesíthetetlennek mondotta azt a kívánságot, hogy Ausztria a katonai szerződésekhez, melyeket Poroszország a dél-német államokkal kötött, vagy a prágai szerződésnek még további megsértéséhez beleegyezését adja. A jegyzék kiemelte, hogy Ausztriának óvakodnia kell attól, hogy akár szóval, akár tettel lemondjon a jogról, hogy a prágai békekötés határozataira alkalmas időben hivatkozzék. Bajorország jól tenné, ha várakozó állásban maradna, s tartózkodnék a prágai békekötésben megjelölt vonalon túlmenő minden lépéstől.

Az éjszak-német szövetség, mint egységes német hatalom,

1867-ben megalakult, s ez év végén a porosz nagykövetek és követek a különböző udvaroknál új megbízó leveleket mutattak be, a mely szerint ők nemcsak Poroszország képviselőinek, hanem az éjszak-német szövetség követeinek voltak tekintendők.

Mentől élénkebben nyilatkozott a közszellem a dél-német államokban az éjszak-német szövetséghez való csatlakozás mellett, s mentől nagyobb tevékenységet fejtett ki Beust e mozgalom ellen, annál gyakrabban szólította föl Bismarck lapja, a *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, a magyar nemzetet, hogy akadályozza meg az osztrák befolyás restaurálását Németországon, mert ha sikerülne a «hannoverai-bécsi hadi párt»-nak Poroszország 1866-iki sikereit Németországban ellensúlyozni, e párt Magyarország szabadságait is megsemmisítené, s hogy vegyük kezünkbe az osztrák államhajó vezetését, s igyekezzünk döntő befolyást szerezni magunknak a külügyekre, különben Poroszország monarchiánknak engesztelhetetlen ellenévé válik.

Egy Bismarck környezetében élt és az ő terveibe alaposan beavatott író 1868 december havában egyenesen a *Pester Lloyd* szerkesztőségéhez fordult az éjszakai szövetségnek a dél-német államokra való kiterjesztése érdekében. Levele, melyet a nevezett lap december 20-dikán tett közzé, Poroszországnak abbéli elutasíthatatlan kötelességét fejtegette, hogy a dél-németek legnagyobb részének kívánatához képest létre hozza a német államok egyesülését. Figyelmeztette Ausztriát és Magyarországot, hogy erőszakkal ne szorítsák Poroszországot Oroszország felé. «Nem hihetjük», folytatta «hogy Magyarország csatlakozzék Beust politikájához és érte áldozatokat hozzon. Magyarországot megilleti, hogy Beust politikájának egyoldalúságát és korlátoltságait kiigazítsa, s hogy a magyar nemzeti érdeket tegye irányadóvá a monarchiában. Az osztrák-magyar helyes politika nem lehet más, mint a jó viszony egy szabad német birodalommal».

Falk Miksa a *Pester Lloyd* december 24-diki számában adta meg e levélre a választ, a mely nemcsak a magyar közvéleménynek, hanem, miként e sorok írója magától Andrássytól tudja, az ő fölfogásának is minden tekintetben teljesen híű kifejezője volt. A bevezető sorok után a czikk így felelt a kérdésre, a melyről tulajdonképen szó volt, hogy mit tenne Magyarország, ha Poroszország mellőzné a prágai békét:

«Semmi sem akadályoz bennünket, hogy e kérdésre nyil-

fan megfelelünk, s nemcsak a magunk programját szabatosan előadjuk, hanem kormányunkét is, az utóbbit nem sugalmazás, de az ország hangulatának alapos ismerete nyomán, s annak tiszte tudatában, hogy ezen országban s e hangulatnál fogva parlamenti kormányra nézve egyáltalán mi a lehető.»

«Ausztria kizorítottván Németországból, minden kétségen kívül inkább van érdekünkben, hogy határos szomszédaink a dél-német államok maradjanak, vagy egy dél-német Bund legyen, mint hogy egy Poroszország hegemoniája alatt álló Németország, vagyis inkább az egész Németországot magában foglaló Poroszország terjedjen Salzburg kapujáig. Ennél azonban reánk nézve fontosabb érdek a béke fönmaradása, s ezt csak akkor áldoznók föl, ha még ennél is fontosabb érdek forogna szóban. Ilyen érdek, valamennyi között a legfőbb, a melyért még a reánk nézve annyira szükséges békéről is lemondanánk, az osztrák-magyar monarchia területi épsége és fönállása. Az a kérdés már most, veszélyezteteti-e ez érdekeket Dél-Németországnak csatlakozása az éjszaki szövetséghez? Talán a jövendőben, de e pillanatban bizonyára nem. A dolog tehát egyfelől így áll: Csupán egy lehetséges, de még ez esetben is egyhamar semmi esetre be nem következő veszély miatt azonnal elégtelen erővel síkra szállani, s a monarchiának benső megerősödését vészes módon megakasztani, sőt talán egész lételetét kockára tenni; másfelől: csendes, de ernyedetlen folytatása a béke művének, a benső megerősödésnek, hogy azután teljes erővel és a sikernek alapos reményével megvédhessük életbevágó érdekeinket, ha azok nemcsak talán, hanem valóságosan fenyegettetnének. A kettő között nem nehéz a választás, s a magyar nemzet már választott is, azt a politikát pedig, a melyet a nemzet önként és a legjobb belátása szerint a magáévá tett, kormánya kénytelen követni.»

«Andrássy grófot, a mennyire ismerjük, épenséggel nem töltik el azok a harczias vágyak, s nem hevíti az a szenvedély a Majna vonaláért, a mint azt a porosz lapok reá fogják; de még ha igazuk volna is, ugyan mikép akarná ő azon vágyakat kielégíteni? Háborúhoz mindenek előtt a delegatióknak pénzt kellene megszavazniok, az a magyar delegatus azonban még nem született, a ki, bárki legyen a miniszter, akár csak egy garast vagy egy embert is megszavazzon oly célból, hogy megvédessék a Majna vonala a poroszok betörése ellen, vagy hogy

Dél-Németország megakadályoztassék abban, hogy az éjszaki szövetséghez csatlakozzék. És még ha akadna is valaki, a ki elhinné Andrásyról, hogy általánosan ismert érzületei ellenére képes lenne magát túltenni az alkotmányos aggályokon, s hogy absolutistice gazdálkodhatnék, józan eszéről csak nem teszi föl senki, hogy elfelejtette az 1866-diki év tapasztalatait, a melyek világosan megmutatták, hogy hogyan végződik egy ilyen esz-közökkel viselt háború.»

«És a mi Andrásyról áll, az áll Beustról is, kell, hogy róla is álljon. Ausztriának nem lehet háborút viselnie, ha nincsenek rendelkezésére Magyarország gazdag eszközei, Andrásy pedig nem adhatja ezeket rendelkezésére, ha a Majna vonaláról van a szó, vagy a dél-nemet szövetségről, vagy egyáltalában bármely más érdekről, mint az osztrák-magyar monarchia területi épségéről és főnállásáról.»

«Úgy hiszszük, ez világosan van megmondva, s így reméljük, hogy megértene bennünket Berlinben is. Vajon lehet-e ezt a politikát «welf-bécsi»-nek mondani, ítélje meg a *Nord-deutsche Allgemeine Zeitung* maga, valamint ítéljen a porosz sajtó-irodától legújabban kiadott azon jelszó képtelenségéről, hogy Magyarországnak el kell választania politikáját Beustétól. Beust gróf ildomos államférfiú, a ki minden bizonynyal csak azt akarja, a mire képes, már pedig ő csak arra képes, a mit Magyarország akar. Ennélfogva nincs közöttünk és ő közötté oly ellentét, mely arra bírhatna bennünket, hogy elszakadjunk politikájától. Bismarck gróf legyen nyugodt. Ausztria-Magyarország senkit sem fog abban segíteni, hogy visszanyerje elvesztett koronáját és semmit sem fog tenni, hogy egy inogót megerősítsen valamely fölkenetnek a fején, a kiéről le akar esni. Egy azonban mégis lehetséges volna. Ha Bismarck úrnak kezét ezentúl is mindenütt ott találjuk, a hol nekünk nehézségeket akarnak okozni; ha az ő barátsága megszerzésére valakinek semmi másra nincs szüksége, mint hogy a mi ellenségünk legyen; ha nem-magyar nemzetiségeinkkel szemben, a lehetőség határáig nekik adott engedményeink ellenére, csak azért nem mehetünk semmire, mert folyton azzal a reménnyel tápláltatnak, hogy egy Poroszországtól támasztott zenebona ábrándjaikat megvalósíthatja; ha Bismarck gróf ilyen módon ezután is mellünknek szegzi a pisztolyt: akkor mi is azt fogjuk mondani, hogy fogat fogért, szemet szemért; akkor minden

módon azon fogunk igyekezni, hogy Magyarország és Ausztria ilyen cselszövő ellenfelének erejét megbénítsuk és őt ártalmatlanná tegyük. Ekkor sem fogunk «welfi» vagy «dél-német» politikát űzni, hanem magyar politikát minden nekünk célszerűnek látszó eszközzel, s ha rákényszerítenek bennünket, welfi, dél-német vagy bármely más eszközökkel is. De ez azután a jogos önvédelem és az önfentartás ténye lesz; s ha valamikor erre kerül a dolog, meglepetésére Bismarck gróf azt fogja tapasztalni, hogy a magyar ellenzéknek túlnyomó nagy része, a melylyel ő ma kaczerkodik, épen úgy mint az ő vele, nem melléje fog állani, hanem mellénk.»

A czikk föltűnést keltett Ausztriában és Németországon is; a bécsi hírlapok nagy lármát csaptak Andrassy gróf beleavatkozása miatt a külügyekbe, Beust pedig panaszolkodott, hogy a magyar miniszterelnök megrontja az ő terveit.

Franciaországban, a hol már a dél-német államokkal kötött véd- és dacszövetség híre is nagy izgatottságot keltett, a németek egyesülése ügyének előrehaladása mind ingerültebbé tette a kedélyeket s mind inkább hevítette a szenvedélyeket Poroszország ellen.

1869-ben az osztrák delegatio néhány tagja az osztrákporosz szövetség mellett és a Franciaországhoz való közeledés ellen nyilatkozott. Beust így felelt:

«A szövetségekről nagyon sokat lehet beszélni, s én igen jól értem, hogy szépen lehet kifesteni azt a gondolatot, a melylyel oly sokszor találkozunk: Poroszország Ausztriának természetes szövetségese, mondjunk le minden összeköttetésünkről Németországgal, s Poroszország, illetőleg Németország szövetségesünk lesz keleten; nem is kételkedem a jóakarásban; azt is elhiszem, hogy a másik oldalról talán még oda is nyújtják nekünk a kezét; ámde ily constellatio csak lassanként képződik, ekközben pedig oly körülmények támadnak, a melyeket előre nem lehet kiszámítani. A keleti ügyekre nézve — őszintén meg kell vallanunk — Franciaországban most igen jó barátunk van. Vajon helyesen tennénk-e, ha elidegenítenők magunktól épen ott, a hol nagy hasznát vehetjük, az komoly kérdés, s épen oly kevésbé van eldöntve az a másik kérdés, ha vajon Németországon a dolgok majd akkor, a mikor Németországra rászorúlnánk, olyanok lesznek-e, hogy ő nekünk azokat a szolgálatokat megteheti, a melyeket tőle várunk. Mind

ebből az következik, hogy a szabad kéz politikájának hátrányai mellett megvannak az előnyei is.»

«Már most áttérek arra a bizonyos közeledésre Franciaországhoz. Igenis, uraim, miért tagadjam, igen jó, igen barátságos viszonyban vagyunk a francia kormányval, de hát miért is ne volnánk? Az utolsó évek folyamában ismételt bizonyítékait tapasztaltuk hozzánk való őszinte jóindulatának; több helyen és több kérdésben mellénk állt és jó szolgálatokat tett nekünk. Ne mondják más kormányok: mi is hasonlóképp cselekedtünk volna, csak adtak volna nekünk reá alkalmat. Mi nem kerestük a francziák támogatását; «nagy kormányok» a jó szolgálatokat följánlják egymásnak, de nem kérik. De ez a jó viszony nemcsak a kormányokra szorítkozik, hanem a két fél népeinek egymás iránti rokonszenven is alapszik. Franciaországban ma őszinte rokonszenvet éreznek Ausztria-Magyarország minden népei iránt. Ausztria-Magyarország ez idő szerint nagy regeneráló processusban van. Nem ismerünk más politikát, mint hogy azoknak, a kik e processust rokonszenvenvel kísérik, s e rokonszenvöket tettekkel is bizonyítják, melegen megszorítsuk a kezöket; hideg kéz nem találkozhatik a mienkkel.»

Beust alkudozásai a francia kormányval és különösen Napoleonnal ezekben azt a hitet keltették, hogy számot tarthatnak Ausztria-Magyarország fegyveres segítségére Poroszország ellen, s a vádak, melyeket később ellene francia részről emeltek, hogy nekik többet ígért, mint a mennyinek beváltására képes volt, nem érték érdemetlenül. Levelek váltattak Páris és Bécs között, a melyekben Napoleon biztosít minket, hogy az esetre, ha a poroszok monarchiánkat megtámadnák, fegyveres erővel segít és megvéd bennünket, s erre Bécsből az volt a válasz, hogy köszönettel elfogadjuk ez ajánlatot. A francziák fölfogása szerint ez nem jelentett mást, mint hogy, ha viszont Franciaország és Poroszország közt üt ki a háború, Ausztria-Magyarország fegyveres erővel fogja segíteni a francziákat. Így vélekedett Napoleon is, a ki nem hitte, hogy Ausztria-Magyarország elfogadja az ő védelmi ajánlatát a nélkül, hogy kész a viszonyszolgálatra.

Hogy az egyesült, közös föllépést tervező szövetség Ausztria-Magyarország, Franciaország és Olaszország között, a melyen Beust és Napoleon fáradoztak, nem jött létre, annak

egyedüli oka az volt, mert Napoleon 1869 őszén Olaszország kivánságait a római kérdésben megtagadta. De bár Beust e kivánságokat támogatta, megtagadásuk épenséggel nem gyöngítette Páris és Bécs között az intimitást, a mely ezután még bensőbbé alakult, mint volt annak előtte, a mint hogy az említett levelek is ez időből valók.

Andrássy neszét vette a dolognak, s noha nem volt a külügyek minisztere, mégis kötelességének tartotta, hogy keresse az alkalmat a francia illúziók eloszlatására. Óva intette Gramont herceget, Franciaországnak az időbeli bécsi nagykövetét, oly reményektől, a melyek hiúknak bizonyúlnának, s fölszólította, igyekezzék kormányát mindenképen meggyőzni, hogy ha Poroszországgal háborúba keverednék, Ausztria-Magyarország oda nem követné. Akár Beust, akár más valaki biztatná, ne higye, hogy beválthatják ígéretüket; ha mégis hinné, gondolni fog a magyar miniszterelnök szavaira. E beszélgetésektől fogva, miként Andrássy 1873 január 5-dikén Apponyi grófhhoz, akkor párisi nagykövetünkhöz intézett és nyilvánosságra is jutott levelében írta, Gramont herceg szorgosan elkerülte, hogy Andrássyval politikai tárgyról szóljon.

Még komolyabb német történeti munkák is, olyanok, melyek részrehajlás nélkül igyekeznek ítélni Andrássynak 1870-ik évi politikai magatartásáról, azt állítják, hogy «míg Beust a háborút előkészítette, hogy bosszút álljon Königgrätzért, Andrássy is készült a harezra, hogy Oroszország szövetségese ellen fordúljon, s hogy az eredmény ugyanaz lett volna, ha nem következnek be oly események, melyek erősebbeknek bizonyultak egyes emberek óhajításainál». Alapítják pedig ez ítéletüket az általok félhivatalos lapnak mondott *Pester Correspondenz* 1870 július 20-dikán megjelent egyik cikkére, a melyből ezeket idézik: «Oroszország szövetségese, bárki legyen az, a mi ellenünk lesz. Magyarországnak csak egy természetes ellensége van s ez Oroszország. Küzdeni fogunk vele, bárhol találjuk, s bárkivel lesz, s a ki Oroszország ellen szövetkezni akar velünk, szívesen látjuk».

Magyarországon mindenki tudja, hogy itt 1867 után félhivatalos sajtó épen oly kevésbé létezett, mint Angliában; teljesen hiányzott az. Még a magyar hivatalos lapnak is csak merőben hivatalos s merőben nem hivatalos rovata volt. Nem

közölt se sugalmazott cikkeket, se félhivatalos communiqueket. Se szerkesztője, se dolgozótársai nem foglaltak el hivatalos állást. A szerkesztő, a ki egyszerű szerződési viszonyban állott a miniszteriummal, írt hol névtelenül, hol neve alatt más lapokba is, de cikkeire Andrássynak se közvetlen, se közvetett befolyása nem volt soha. Annál inkább áll ez a *Pester Correspondenz*ről. Arról, hogy az előbb idézett vagy más cikk e lapban meg fog jelenni, Andrássy annyit tudott, mint a hold belsejéről.

Felelőssé teszik Andrássyt különösen a *Reform*nak a németek ellen írt cikkeiért is. Ámbár, ismerve az e kérdésben érdeklett összes személyeket, nem voltam kétségben az iránt, hogy miben áll ez a dolog, mégis kérdést intéztem Rákosi Jenőhöz, a *Reform*nak megindulásától kezdve felelős szerkesztőjéhez, s tőle a következő választ kaptam: «A *Reform* független lap volt, s bárha deákpárti állásponton volt, se párt, se kormány nem befolyásolta. Magatartását a francia-német háború idején is rendes dolgozótársai állapították meg, kik nagyobb részt ma is élnek, s tanúságot tehetnek arról, hogy senkinek sem volt rajtok kívül e dologhoz szólása, senkinek reá befolyása, Andrássy Gyulának épen oly kevéssé, mint másnak.»

Magában a magyar országgyűlés képviselőházában is szóba jött, hogy oly lapok, a melyekről azt tartják, hogy összeköttetések van a kormánynak pártjával, a poroszok ellen lázítanak, s erre Deák Ferencz július 30-dikán «balmagyarázatok elkerülése» végett a következő nyilatkozatot tette:

«A kormánynak egy organuma van, a hivatalos *Közlöny*. A jobb pártnak egyetlen megbízott organuma sem létezik. Nincs oly organum, melyet a párt mint párt föntartana; nincs oly organum, melyet a párt mint párt befolyásával támogatna. Mindegyik lap a maga és dolgozótársai nézetének ad kifejezést. Bármit ír az egyik vagy a másik lap, azért a párt solidaritást sohasem vállal, mindegyik független, mindegyik a maga nézetét írja le. (Általános tetszés).»

«A lapoknak s dolgozótársaiknak lehetnek egyéni sympathiáik, antipathiáik, azokat követhetik, fejtegethetik; de az országnak nem szabad sympathiák és antipathiák szerint eljárni; (Általános élénk helyeslés) az ország előtt csak a haza érdeke az irányadó, nem pedig az, hogy melyik hadakozó fél iránt érez több vagy kevesebb rokonszenvet. (Élénk tetszés).»

«Ezt azért kell kimondanom, mert már régóta tapasztalom, hogy külföldön egyik vagy másik lapot egyik vagy másik párt organumának tekintik. Újra ismétlem, hogy egyik lap sem organuma a pártnak. Ha a párt egyes tagja egyik vagy másik lapnak dolgozótársa, azon lapban csak a saját és nem a párt nézetét adja elő. A párt tehát e részben minden solidaritást elutasít magától és nem akarja, nem óhajtja, hogy egyik vagy másik lap politikai előadásai a párt véleményének, a párt megállapodásának tekintessenek. (Élénk helyeslés.) A párt véleménye és megállapodása e részről épen úgy mint a baloldal részéről itt e házban nyilatkozik; ez az egyetlen illetékes hely, hol nyilatkoznia szabad és kell. A mit egyik vagy másik lap ír, az a párt nézetének nem tekintendő, valamint tudjuk, hogy a kormány is csak azt tekinti a maga nézetének, a mi a hivatalos lapban, a *Közlönyben*, a hivatalos rovat alatt adatik elő.»

Visszatérve III. Napoleonra, mikor ez a Páris és Bécs között váltott leveleknek azon kölcsönös nyilatkozata ellenére, hogy egymással folytatott előleges értekezések nélkül egyikök sem helyezkedik bármely hatalommal ellenséges állapotba, Ausztria-Magyarországot meg nem kérdezve, 1870 július 17-dikén megüzente a poroszoknak a háborút, Bécsben arról tanakodtak, minő magatartást kövessen monarchiánk?

Beust emlékirataiban csak annyit mond, hogy koronatanács tartatott, hogy ott a semlegesség kimondását határozták el s elfogadták Andrássy indítványát a «korklátolt hadi készülődés» iránt, a mely körülbelül húsz millió forintnyi költséget okozott.

A dolog azonban nem folyt le ilyen símán. A valóság, miként Andrássy Gyula gróffal ismételve folytatott beszélgetések, s ma még közzé nem tehető más történeti kútfők nyomán megállapíthattam, a következő:

Beust azt tanácsolta, hogy a monarchia várakozó állást foglaljon el, maradjon egyelőre passivitásban.

Andrássy ezzel szemben úgy nyilatkozott, hogy a monarchiának csak az lehet az irányeszméje: mit parancsol saját érdeke. Egészen egoistikus politika követését tanácsolta. Nem a kétszínű passivitás, hanem a nyílt és határozott semlegesség kimondását indítványozta. De — folytatta — figyelünk kell az Aldunára is, hol két oldalról is fenyeget bennünket veszély. Mind az oroszok, mind a francziák complicatiókat kívánnak ott

előidézni. A francziák azért, hogy bennünket a háborúba bevonhassanak, az oroszok azért, hogy a háború alatt a keleti kérdés megoldására egy reájok nézve kedvező lépést tehesse nek előre. Andrássy ennél fogva annak elhatározását is indítványozta, hogy a hivatalosan kijelentendő semlegesség megőrzésére és azon hatalom ellenében, a mely a neutralitást nem respectálja, ha nem is hadi lábra, de fölfegyverzett állapotba helyezkedünk.

Beust ennek ellenében azt tartotta, hogy a neutralitás hivatalos kimondása okvetetlenül ártana monarchiánknak. Franciaország úgy venné azt, mint ellene intézett ellenséges lépést, a mint hogy csakugyan Poroszországnak tett jó szolgálat lenne, a mennyiben ez által Dél-Németországnak és Szászországnak határain meg volna védve. Egészen katonaság nélkül hagyhatván e részeket, épen mi adnánk Poroszországnak módot arra, hogy összes hadi erejével Franciaország ellen foglaljon állást. Már pedig a francziák győzedelmei által a mi érdekeink nem sértetnének, sőt a keleti kérdést tekintve, előmozdítottatnának, holott a poroszoktól nem várhatunk semmi jót. Ezenfölül, ha már positive kijelentettük a neutralitást, ezzel lemondottunk minden további szabad cselekvésről. A monarchia becse csökkenni fog, s a győztes, kivált ha az a porosz lenne, azt teheti velünk, a mi neki tetszik.

Andrássy elismerte, hogy a semlegességnek hivatalos kimondása megnyugtatná Poroszországot; annál bensőbb lesz közöttünk a viszony, ha győz. A mi Franciaországot illeti, ennek császára úgy tesz velünk, mint a ki azt mondja valakinek, hogy lovagoljanak együtt, ezt azonban se meg nem kérdeve, se neki hírt nem adva, se nem hallgatva reá, nyergel, lóra kap, nyargal, s aztán nagy csodálkozva kérdi a másiktól: miért nem ügetsz legalább utánam? holott ez még csak nem is nyergelt. Franciaországra tekintve, reánk nézve tökéletesen mindegy, akár kimondjuk a neutralitást, akár passive maradunk, Párisban mindegyik esetben harag lesz ellenünk. Napoleon csak akkor nem neheztelne reánk, ha vele szövetségbe együtt és egyszerre harcolnánk a poroszok ellen, már pedig ezt senki sem tanácsolhatja. A neutralitás nyílt kimondása mellett még az az érv is szól, hogy a hadi készülődésekre szükséges költségeket a delegatióktól, illetőleg a két állam törvényhozó testületeitől kell kérni, már pedig ha magunktartásáról nem mondunk sem-

mit, ha hivatalos nyilatkozatot nem teszünk, a törvényhozó testületek nehezebben fogják a szükséges összegeket megszavazni, ellenben a semlegesség kimondása maga után vonná, hogy megtéssenek az érvényesítésére szükséges harczképességi előkészületek. Arra azonban reááll, hogy tudassuk a francia kormánylyal, hogy semmi oka nincs Ausztria-Magyarországnak arra, hogy a semlegességet a francziák ellenében fölhasználja, vagy hogy a háború folyamában ellene forduljon. Viszont meg lehetne mondani a poroszoknak is, hogy a mint egy harmadik hatalom a háborúba beavatkozik, azonnal kilépünk a neutralitásból.

Tudva van, hogy Bécsben elfogadták Andrásy indítványait, a melyekhez a korona-tanácsban hozzájárult maga Beust is. Ismeretesek továbbá a francziák vádjai, hogy velök szemben Beust minő magyarázatot adott ennek a semlegességnek és hogyan hitegette őket. Ő maga emlékirataiban (II. kötet 383. l.) e tárgyról ennyit mond:

«Miatán a háború meg volt üzenve, nem ugyan kötelező biztosítások, de igenis barátságos nyilatkozatok küldettek Párisba.»

Hogy minő természetűek voltak ezek, megvilágítja az a bizalmas jegyzéke, melyet a neutralitás elhatározására következő második napon monarchiánk párisi nagykövetéhez, Metternich herczeghez intézett, s melyet Hahn Bismarck életéről kiadott nagy munkája II. kötetének 69-dik lapján közzétesz. Míg Beust 1870 július 20-dikán, a háborúnak hivatalos notificálása napján, a monarchia külföldi képviselőihez küldött köriratában a neutralitásnak ugyanazt az értelmet adja, a melyet ő Andrásy indítványára elfogadott, ugyanazon a napon Metternich herczegnek bizalmasan ezeket írta:

«Ismételje a francia császár és miniszterei előtt, hogy híven a kötelezettségekhez, a mint ezek a múlt év végén a két uralkodó között váltott levelekben megállapítvák, mi Franciaország ügyét a magunkénak tekintjük, s a lehetőség határain belül fegyverei sikeréhez hozzá fogunk járulni». A jegyzék ezután előadja, hogy Ausztria-Magyarország közbelépése maga után vonván Oroszországot, Ausztria-Magyarországnak azon kell lennie, hogy Oroszország semlegességéből mindaddig ki ne lépjen, míg az évnek előre haladott szaka neki meg nem engedi, hogy csapatait összevonja. Ezután így folytatja: «Ilyen körül-

mények között e szó neutralitás, a melyet nem sajnálat nélkül ejtünk ki, parancsoló szükség reánk nézve. De ezt a semlegességet csak eszköznek nézzük, eszköznek, hogy közelebb jussunk politikánk valóságos céljához, az egyetlen eszköznek, hogy hadi készülődéseinket befejezzük a nélkül, hogy kitennők magunkat Poroszország vagy Oroszország időelőtti támadásának.» Gramont herczeg állítása szerint Metternich ugyanazon a napon, a mikor vele, mint akkor már Franciaország külügy-miniszterével, e jegyzéket közölte, azt az írásbeli nyilatkozatot is tette, hogy «szemben az állapottal, a melyben a háború Ausztriát meglepte, ez szeptember eleje előtt nem szállhat síkra». Gramont, Vitzthum és Metternich «ugyanakkor megállapították alapvonásait, sőt czikkeit a szerződésnek, a mely szerint Ausztria fegyveres semlegessége valóságos együttműködéssé alakúlna át Franciaországgal Poroszország ellen».

Mindezt gondosan titkolták Andrássy előtt, a ki július 28-dikán Magyarország képviselőházában, Tisza Kálmánnak, az ellenzék egyik vezérének, interpellatiójára adott válaszában, híven a korona-tanács határozatához, ennek szellemében fejtette ki a «neutralitás» értelmét. A többek között ezeket mondotta:

«Tisza Kálmán interpellatiójában azon aggodalmának is kifejezést adott: nem történhetnék-e meg, hogy a kormány a háború esélyeit arra használja föl, hogy az Ausztriától 1866 előtt Németországban elfoglalt és akkor föladott állást vissza kívánja szerezni? Erre kötelességemnek tartom azt válaszolni, hogy valamint a kormány el van határozva a monarchia függetlenségét, biztosságát és érdekeit minden irányban megvédeni, úgy a kormánynál és a döntő körökben egyáltalában nem létezik azon szándék, a Németországban 1866-ban föl hagyott állást visszaszerezni, mely az én meggyőződésem szerint is a monarchiára hasznot nem, de kárt és veszélyt hozhatna.»

Tisza Kálmán Andrássynak a német politika iránt tett nyilatkozatát «teljes örömmel és megnyugvással fogadta, mert ő épen abban, hogy egy magát túlélts és hazánkra nézve különben is soha jót nem hozott iránynyal teljesen szakítva legyen, látta a legnagyobb biztosítékot arra nézve, hogy érdekeink ellen háborúba kevertetni nem fogunk és hogy nem fogunk úgy föltüntetni, mintha egy civilisált nemzetnek természetszerű ellenségei volnánk».

Nagy erővel meg is indultak erre Bécsben Andrásy ellen az izgatások, hogy a poroszokkal tart. A kik az ő körültekintő óvatosságában a monarchiára nézve végzetessé válhatott törekvéseiknek gátjára akadtak, megtették, a mi tőlük csak kitelt, Andrásy befolyásának ellensúlyozására. A többek között kérdést intéztek egy előkelő magyar államférfiúhoz, a kiről föltették, hogy Andrásy állására vágyódik, nem lépne-e örökébe, ők megpróbálnák oda útját egyengetni.

A németek győzedelmei egy időre véget vetettek ez áskálódásoknak, gyöngítették Beust állását és erősítették Andrásyét. Beavatott körökben rebesgetni kezdtek, hogy Beust politikája kudarcot vallott, napjai meg vannak számlálva. Azt mondták: A Beust és Andrásy közti újjhuzások károsak a monarchiára nézve; előbb-utóbb úgy is az volna a vége, hogy Beustnak mennie kellene; jobb ha most megy, legalább egység lesz a külügyek vezetésében. Csakhogy az irány, a melyben ezeket vezetetni akarták, nem az Andrásy iránya volt. Lehetőségeseznek hitték, hogy egy másik külhatalommal szövetség hozható létre, a mely Poroszország diadalainak fegyverrel is útját állja. Hogy Bécsben milyen általános volt e hit, arra nézve jellemző Lónyay Menyhértnek a weissenburgi, wörthi, spicHEReni csaták után 1870 augusztus 19-dikén Andrásyhoz írt előttem levő hosszabb levele. Lónyay attól félt, hogy ha a porosz mint győztes kél ki a háborúból, folyton fegyverben fogja tartani Európát, s hogy ez az állapot minden nagyobb állam pénzügyei rendezésének és anyagi fölvirágzásának akadályául fog szolgálni; a Pétervárról Bécsbe érkezett barátságos híreket meg arra magyarázta, hogy az oroszok is félnek a porosz hatalom növekedésétől. Idézem Andrásyhoz intézett levelének utolsó három kikezdését, úgy aláhúzva bennök a szavakat, mint az eredetiben van:

«Nézetem az, hogy az orosz czártól nyujtott fonalat meg- ragadjuk s igyekezzünk, ha lehet Angliát is belevonva, az orosz, angol és osztrák-magyar mediatiót, ha kell a *hadi készületek siettetésével is*, a béke és az európai súlyegyen érdekében mielőbb létesíteni. *Minden napért kár, mi ez irányban elmulasztatik.*»

«Neked, jól érzem, nincs tanácsra szükséged s magad is tudod, mi a teendő, s talán csak abban különbözünk, hogy én az azonnali erélyes cselekvést tanácsolnám a diplomatia terén,

s ha az orosz entente sikerül, de teljesen sikerül, az esetben a hadi felállítást is czélszerűnek vélném.»

«A monarchia sorsára Te bírsz. most legnagyobb befolyással. A Te nézeted volt eddig, s kívánom, legyen jövőre is, irányadó. Épen azért engedd meg annak, ki 1866-ban pár hétig és az egész 1867-dik évben legőszintébb segéded volt nagy dolgok kivitelében, ha most e pár sor olvasására és a levélnek nem hevertetésére kér tisztelő barátod, Lónyay Menyhért.»

Andrassy az orosz nyilatkozatokra azt a feleletet akarta adatni, hogy meglegéddel veszünk tudomást az irántunk táplált jó szándékról, de tartózkodást tanácsolt minden, annál messzebb menő lépéstől és a neki szánt szerepet határozottan visszautasította.

A bécsi harczi párt azonban, Kuhn közös hadügyminiszterrel az élén, mindjobban neki bátorodott, hirdetve azon meggyőződéseket, hogy Ausztria-Magyarország képes lett volna a németek nagy győzelmeit megakadályozni, ha mindjárt eleinte belépett volna az actióba, vagy legalább sereget állított volna föl a német határon, s hogy Franciaország legyőzetése monarchiánkra nézve végzetes befolyással leend, Beust újra fölülkekedett s már-már úgy látszott, hogy Andrassy kénytelen állásáról lemondani, s hogy nem valósul meg Eötvös József bárónak épen ez időtájt kelt egyik levelében kifejezett azon hite, hogy Andrassynak jutott a földadat, hogy, úgy mint 1815-ben Metternich, a monarchia irányát meghatározza.

Eötvös bárónak Andrassyhoz ez emlékezetes esztendőben intézett több levele van kezemnél. Mindenik bizonyoság reá, hogy az elvekre nézve, a melyek szerint Magyarország belügyei intézendők, s az irányra nevezve, a melyben a monarchia külügyei viendők, a két férfiúnak teljesen megegyező volt a véleménye. «Habár — írja Eötvös — a részletekben és a kivitelre nézve neha eltérnek nézeteim, s itt subordinálom magamat, tudom azt: hogy elvi ellentét hazánk közügyeinek mezején soha sem lesz közöttünk.» Eötvös szükségesnek tartotta, hogy a porosz-francia háborúnak a monarchiára nézve is nehéz napjaiban Andrassy a fejedelem mellett maradjon, «az itt teendőket — írja — bátran bízhatod reám; én se a fáradságtól, se a felelősségtől nem ijedek vissza, a melylyel helyettesítésed járhat, s biztossá teheted ő fölségét, hogy szelidségem daczára nem fog hiányozni bennem az erély annak megvédésére, a minek alko-

tása egész életemnek főtörekvése volt». Azt azonban még sem szeretette volna, hogy Andrássy fölcserélje a magyar miniszterelnökséget a külügyminiszterséggel, s azért bántották is a már július elején sűrűn szállongó hírek, hogy Andrássy Beustnak helyére lép. «A sorsnak — írta július 3-dikán Andrássyhoz intézett levelében — azon ritka kedveltjei közé tartozol, kiknek személyes állása egy nemzet jövőjével van összeköttetésben. Ha te e fontos pillanatban, mint magyar miniszter intézed és igazgatód a monarchia ügyeit, evvel egyszersmind Magyarország jövő állását biztosítod; ha mint közös miniszter állsz ott — elvonatkozva attól, hogy személyes állásod is, részben legalább, annak köszönhető, mert egész Magyarország áll hátad mögött — ha a monarchia a közös miniszter által kormányoztatik, a befolyás legföljebb egy magyarnak, Andrássynak dicsőségét, de nem a haza jövődjét állapítja meg. Bocsásd meg, hogy e valószínűleg fölösleges intéssel háborgatlak; de tudom, nem fognak hiányozni a hízelgő szózatok, melyek ellenkező irányban csábítanak: miért ne szólaljon föl az is, kinél hívebb barátod nincs, mert a bizalom, melylyel irántad viseltetik, félig hazafiságának kifolyása.» Ugyanezen levelében írja Eötvös: «A mi a nap égető kérdését — a monarchia magatartását a porosz-francia viszály ügyében — illeti, ismerve befolyásodat, nincs aggodalmam».

Karlsbadban, augusztus 14-dikén kelt levelében Eötvös József báró ezeket írta:

«Az első, a mi megjegyzésre méltó, azon népszerűség, a melyet te és a honvédek az osztrák tiszték között élveztek. A bizodalom nem lehet teljesebb, főkép irányodban oly nagy, hogy szinte sokallom, mert mindennek az a refrainje, hogy a monarchia külügyeit neked kell átvenned, minek pedig első következése az lenne, hogy az osztrák hadseregnek mindjárt kevesebb bizodalma lenne a honvédekhez.

«Nagyobb hírek az utolsó napokban nem jöttek. A német lapok, a melyeket, időm lévén, most figyelemmel olvasok, telve vannak dithyrambusokkal; a közönség a maga álláspontja szerint commentálja az eseményeket, s e tekintetben csak azon egyetértés föltűnő, mely a történetekre nézve az oroszok és lengyelek közt létezik. Egy század óta bizonyosan ez az első eset, hogy e két nemzet ugyanazon eseményt, habár különböző okokból, szerencsétlenségnek tartja, s ez annál érdekesbb

mivel nem a véletlen helyzetnek, hanem a dolgok természetének következése. Azon arányban, a melyben a francia túlnyomóság enyészik — minek szükséges bekövetkezéséről már húsz év óta meg vagyok győződve — előtérbe lép a német és szláv népek közötti antagonizmus, s ez — és úgy hiszem, rövid idő alatt — annyira fog fejlődni, hogy háttérbe szoríthatja még a lengyel és orosz közötti ellenségeskedést is». «A csehek e tekintetben, mint az orosz és lengyelek közti békítők, nekünk sok kárt tehetnek és fognak is tenni, s a cseh lapok már is fölfogták posztó-jokat, és a cseh párt erősen dolgozik, hirdetve a szláv és német nép közötti természetes ellentétet, s dolgozva az itteni választásoknál, a melyek nem sokára kezdődnek, még pénzzel is, a melynek, mint hiteles kútforrásból tudom, bőségében vannak. Helyzetünknel fogva e két nemzet vagy inkább faj közötti küzdelmek fognak határozni jövőnk fölött, s habár ez előre volt látható, bizonyosan nem gondolta senki, hogy a pillanat, a melyben egészen új politikai állást kell elfoglalnunk, oly közel áll, s hogy neked fog jutni a föladat, hogy, úgy mint 1815-ben Metternich, a monarchia irányát meghatározd. Itt az a hír kering, hogy az orosz követ a wörthi csata óta nagyon jár körülöttem. Herczeg Suwaloff (a czárnak nem tudom milyen udvari főtisztviselője) nagy bizodalommal szól a magyar miniszterium politikájáról, s az oroszok általánvéve minden alkalommal hangoztatják, hogy senkinek nincs inkább érdekében Poroszország korlátozása, mint az osztrák-magyar monarchiának. Mindamellett, ha a poroszok győzelmének könnyűsége némi aggályt okozhat is, valóságos veszélyünk csak a szlávoktól jöhet.» «A német nép még hosszabb ideig nem gondolhat foglalásokra, főkép mivel jelen győzelme nem Poroszországnak, hanem a német népnek a győzelme, s mint ilyen meg fogja tenni hatását Poroszországra is, a mennyiben a porosz eszme helyébe a német egység eszméjét állítja. Megengedem, hogy a német császárság visszaállittatik, s hogy Frankfurtban egy Hohenzollern koronázását fogjuk látni; de éppen azért, mert a jelen hadjárat bebizonyította, hogy Németország erős lehet, a nélkül hogy a bajor, württembergi, szász stb. államok bekebeleztesse, a jelen háború nem csak nem fogja megszüntetni a még létező particularismust, sőt Bajorország, Württemberg stb. megerősítésére fog vezetni, s a forma, a melyben Németország constituáltatik, mindenesetre foederativus lesz. Habár

sok tekintetben szoros, de mégis csak foederatio, s az ilyen nem alkalmas a foglalásokra. E kívül a helyzet olyan lévén, hogy Németország az egész Duna völgyet nem foglalhatja el, érdekében van, hogy az egy barátságos, részben német és mindenestre nem szláv hatalom kezében maradjon. Épen mert a porosz politika oly ember által vezetetik, kit sentimentalitás nem bánt, Poroszországtól, ha csak nem provocaltatik, nincs mit félnünk, s én azért mindenekelőtt e hatalom irányában tartom szükségesnek a barátságos viszonyok helyreállítását. Hogy Németország képezi jelenleg azon pontot, mely politikánkra nézve határozó, az nem szenved kétséget.»

Augusztus 28-dikán kelt levelében Eötvös panaszkodik Beustra. «Ha mindazon mozgásainak csak tizedrésze igaz, a melyekről a kül- és belföldi lapok szólanak, ez úri ember túlbuzgóságával bizonyosan bajba kever bennünket». «Mint 1866-tól mindig, most még inkább meggyőződés, hogy békés kifejlődésünknek egyedüli biztos garantiája az, hogy Poroszországgal jó lábbon álljunk. És épen ez az oka, hogy sokszor még álmaimban is külügyminiszterünkkel foglalkozom, még pedig nem a legkellemetesebb módon. Egyedüli bizodalmam benned van, a ki sem a börze cursusait, sem a journalisták kegyét nem keresve, csak egy egoismust ismersz: a hazáét.» Ugyanezen leveléből idézem még a következőket:

«Minthogy Franciaország, ha még többször megverik is, azért nem fog megsemmisülni, sőt annál engesztelhetlenebb lesz a poroszok ellen, mentől kevesebb dicsőséggel végzi a háborút, s minthogy a háború, a melynek győzelmei részben bajrok, württembergiek stb. segedelmével vívattak ki, nem végződhetik ez államok annexiójával, hanem szükségkép Németországnak egy bizonyos mértékig foederativ constituálását fogja maga után vonni, s minthogy épen Poroszország hatalmának váratlan növekedése azon meggyőződést fogja előidézni minden államnál, hogy az osztrák-magyar monarchia fönnállása kettős szükség, mind az orosz, mind a porosz túlsúly fékezésére: mindezen okoknál fogva én a poroszok győzelmét reánk nézve nem tartom veszélyesnek. Mindenesetre sokkal kevésbé az, mint az ellenkező. Mert ha Poroszország legyőzetik, ez Németországban a Sadowa előtti állapotok helyreállítását vonta volna maga után, s ez esetben nem tudom, ki tarthatta volna vissza külügyminiszterünket, s mindazokat, kik Ausztriában az ügye-

ket intézik, hogy ők is a régi játékot folytassák, s mint előbb, úgy ezentúl a monarchia minden erejét arra fecséreljék, hogy magának Németországon befolyást szerezzen, s valószínűleg ez volna a legnagyobb csapás, a mely hazánkat érhetné.»

Bécsben, mint láttuk, nagy volt a hajlandóság egészen más politika követésére, mint a minőt Eötvös báró tanácsolt. A hangulatnak Andrássy ellen irányuló fordulata két diplomátának Bécsbe érkezése idejére esik 1870 augusztus első felé végén. Az egyik Vitzthum gróf volt, Beust meghitt embere és folyton úton levő diplomatai főágense, a kit Szászországból hozott volt magával Ausztriába, s a ki most Flórenczből jött, a hol tárgyalásokat folytatott az olasz király kormányával Franciaország ügyében. Vitzthum kezdettől fogva határozottan a francia szövetségnek volt szószólója, s most bécsi körökben azon hitet terjesztette, hogy a háborúnak a két nagyhatalom között nem lesz oly hamar vége, mint sokan gondolják, hogy a szerencse változó és Franciaország segélyforrásai kimeríthetetlenek, s hogy Poroszország, ha győz, a nagy kimerültség következtében egy ideig valószínűleg békében hagy bennünket, de okvetlenül kinyújtja utánunk vaskarját, mihelyt csak erőhöz jut.

Andrássy Vitzthumnak már flórenczi küldetését is ellemezte, s midőn e kívánságával czélt nem ért, azt akarta, hogy Vitzthum Flórenczből menjen egyenesen Brüsszelbe, a hol monarchiánkat mint rendes követ képviselte. Beust meg is ígérte, hogy erre utasítani fogja Vitzthumot, de ez mégis eljött Bécsbe, itt Beusttal és Chotekkel összeszűrte a levelet és segítette előkészíteni az actiót Poroszország ellen.

Oroszországban ugyanis ijedtséget szültek a németeknek váratlanul nagy győzelmei, s Poroszország præponderantiája megakadályozásának vágya legelsőbbben abban nyilvánult, hogy barátságot mutattak Ausztria-Magyarország iránt. A háború kitérése után a czár, ismételt szóbeli értekezletek alkalmával, monarchiánk pétervári nagykövetevel szemben azon nyilatkozatot tette, hogyha Ausztria-Magyarország beleavatkoznék a porosz-francia viszályba, Oroszország kénytelen lenne tartózkodó állásból kilépni. Bécsből a válasz erre kitérő volt. Midőn most a poroszok nagy győzelmei után a pétervári kabinet irántunk, még pedig mind határozottabban barátságos előzékenységet tanúsított, Beust, a ki az Oroszországból jött első hírre, a

forma miatt, melyet a monarchiára nézve sértőnek mondott, ingadozott, egész szívvel csatlakozott a bécsi harczi párthoz és Chotek gróf pétervári nagykövetünket haza hívta, hogy személyesen tegyen jelentést a közbejött változásról. Chotek gróf részletes jelentést tett a czár ígéretéről, hogy számíthatunk reá Poroszországnak ellenünk való ellenséges föllépése esetére; továbbá a czárnak és Gorcsakow herczegnek barátságos és békeszerető nyilatkozatairól, a melyeknek az volt a czéljok, hogy monarchiánkat megnyugtassák Oroszország keleti politikájáról és a neki tulajdonított panszláv törekvésekről.

Beust ekkor két kézzel nyúlt az orosz nyilatkozatok után, s buzgón folytatta Pétervárral a tárgyalásokat, a nélkül azonban, hogy terveibe Andrásy-t beavatta volna. Jött is később onnan üzenet, hogy örömmel látják a baráti viszony megerősödését, s ettől jó eredményt várnak a jövőre nézve. Arra a hírre, hogy Oroszország nevezetes katonai erőt készül Varsónál összpontosítani, tehát nem az osztrák, hanem a porosz határ felé, s hogy óhajtaná, ha mi hasonló intézkedéseket tennénk, hogy a béke megkötésénél kellő erélylyel lehessen közösen föllépni, Beust egy 250 ezernyi figyelő hadsereg föllállítása iránt készített fölterjesztést.

Hübner báró, az ultramontánok külügyminiszteri jelöltje, hiában sietett haza Amerikából, a hol összesen csak nyolcz napig időzött, Beust állását megerősödöttnek találta.

Ez egész idő alatt szünet nélkül folytak Andrásy ellen az izgatások, hogy explanatiói nagyon hosszadalmasak és nem világosak, hogy nincs magával tisztában, mit akar, s kezdik már unni. Napok múltak a nélkül, hogy Andrásyval tudatták volna, mi van tulajdonképen készülöben; még csak szóhoz sem juttatták. Ez a kelte Beusthoz való viszonya teljes elhidegülésének. A monarchia és hazája sorsát féltő férfiú lelkét kínzó gondok gyötörték, hogy Beust, a komolyság híjjával, könnyű vérrrel nem tereli-e oly irányba az ügyeket, a honnan visszalépni többé nem lehet.

Augusztus hava vége felé volt, midőn végre nem kerülhették el, hogy Andrásy hozzászóljon Beust terveihez.

Beust hosszasan elmondotta a háború előzményeit; hogy Napoleon a mi megkérdezésünk nélkül üzente meg a háborút és ennél fogva nem volt joga semlegességünk miatt panaszkodni; de hogy e föltől is activ föllépésünk esetére Poroszország

biztosította magának a muszka beavatkozást. Ausztria-Magyarország tehát fegyveres erővel nem elegyedhetett bele a vitába; de már most égető a kérdés, nem kellene-e valamit tenni, hogy a porosz fegyvereknek sikere reánk káros hatással ne legyen? Fegyveres közbelépésről most sem lehet szó, hanem legfőleg diplomatiái mediatióról; megfontolandó azonban, vajon e mediatiót ne támogassuk-e fegyveres erővel? Az Angliától tervezett semlegességi nyilatkozatnak, a melynek az volt az értelme, hogy egyszerű jegyzék kicserélése útján mondassék ki azon elv, hogy az érdekelt semlegességi hatalmak közül egyik sem lép ki a neutralitásból, mielőtt a többi hatalmat erről nem értesítette, Beust nem tulajdonított jelentőséget. Elfogadandónak tartotta, nehogy visszautasításával bizalmatlanságot keltsünk, de súlyt nem helyezett reá. Ezzel szemben nagy fontosságúnak mondotta a barátságos viszonyt, a melybe a legújabb időben Oroszországgal jutottunk. Ennélfogva azt javasolta, hogy a muszka előzékeny nyilatkozatokra hasonló előzékenységgel feleljünk, s fogjunk vele kezét az általa indítványozott közös mediatióra Franciaország területi épsége kérdésében.

Andrásy az orosz kabinet békeajánlataiban nem látta az orosz politikának változását, hanem csak a főnforgó nagy kérdés irányában elfoglalt ad hoc álláspontja nyilvánulását, s ennélfogva a legnagyobb óvatosságot ajánlotta. Ő hisz — így szólott — az orosz czár és külügyminisztere békeszeretetőben, de ezek ellenében ott van a Miljutin-párt, a melytől semmi jót nem várhatni. Ha ez a párt most a közeledést hozzánk elfogadja, csak azért teszi, mert Oroszország fegyveres föllépésre ellenünk ma még nem készült el, s ennélfogva az előrelátás parancsolja, hogy Ausztria-Magyarország támadásának ne tegye ki magát addig, míg vasútai ki nem épültek és hadi ereje nem növekedett. Meglehet, hogy Oroszország bennünket csak előtérbe kíván tolni, hogy a tűzből mi kaparjuk ki számára a gesztenyét. Ettől őrizkedjünk. Ha Oroszország a porosz államot fenyegetni kívánja, menjen maga elől és ne támaszkodjék mi reánk. Óvakodjunk oly eljárástól, a minőt követtünk 1864-ben a schleswig-holsteini ügyben. Opportunitási szempontból ne utasítsuk vissza Oroszország közeledését, a mely reánk nézve mindenestre csak kellemetes; de veszedelmes lenne irántunk való politikájának gyökeres változásában s a mostani közeledés tar-

tósságában hinnünk, s oly lépést tennünk, a melynél fogva már most saját kezünket kötnök meg.

Tartsuk mindig szemünk előtt Ausztria-Magyarországnak abbeli természetszerű föladatát, hogy védbástyául szolgáljon az orosz túlterjeszkedés ellen, s hogy mindaddig, míg e föladatának megfelel, az európai súlyegyenben fontossággal bír. A mi Franciaország integritását illeti, már az illem is megkívánja, hogy annak érdekében, a mennyire ezt diplomatiiai eszközökkel tenni lehetséges, fölszólaljunk; ha azonban Poroszország mindazonáltal be akarná kebelezni Elzasz-Lotharingiát, ennek megakadályozását nem tartja a monarchia érdekében levőnek.

Beust Andrásy ellenében ragaszkodott az Oroszországgal karöltve megindítandó mediatio eszméjéhez. Reánk nézve fontos eseménynek mondotta, hogy Oroszországgal szorosabb viszonyba lépünk, még ha egyebekre nézve conventio közöttünk nem jönne is létre, s csak az ad hoc kérdésben jutnánk vele megegyezésre. Franciaország integritásának föntartására nem csak azért kell törekedni, mert erre az illem szabályainál fogva kötelesek vagyunk, hanem már annál fogva is, mert Latour d'Auvergne herczegnek, midőn ez Bécsből távozott, erre nézve határozott ígéret tétetett. Ennél fogva tartozik vele, hogy Franciaország területi épségének és dynastiájának föntartására minden lehetőt megtegyen. Franciaországban ismerik az ajánlatokat, a melyeket Oroszország nekünk tett, s nagyon óhajtanák, ha e két nagyhatalom érdekekben karöltve haladna. Ausztria-Magyarország Franciaországnak azon kívánságát úgy sem teljesíthette, hogy a háború alatt lépjen be az actióba, s Franciaország az okokat, a melyeket mi erre nézve fölhoztunk, méltányolta. Latour herczeg a kamara bizottságában, a hol Ausztria-Magyarországot megtámadták, hogy vállalt kötelezettségeinek nem tesz eleget, e szemrehányás ellen loyalisan megvédett bennünket. Beust föladatának mondotta, hogy hasonló loyalitással beváltsa az ígéretet Franciaország területi épségének föntartására nézve.

Andrásy azt tartotta, hogy a becsületesség bennünket már mint jó szomszédot is Poroszországgal szemben arra a figyelmeztetésre igenis kötelez, hogy Elzasz-Lotharingia elfoglalásával kockáztatja, a mit a harc terén kivívott; de ennél az egyszerű figyelmeztetésnél tovább menni, vagy épen megakadályozni akarni a bekebelezést, részünkről monarchiánk

ellen elkövetett valóságos bűn volna. Ha a poroszok Elzászt és Lotharingiát elveszik a francziáktól, a békének, melyet egymással kötni fognak, nem lesz állandósága. E két tartomány birtoklása Poroszországot nem erősíteni, hanem gyöngíteni fogja; bekebelezésökkel megszűnik Poroszország suprematiája fölöttünk, s az egyensúly közöttünk helyre lesz állítva.

II.

Az 1870 szeptember 2-dikán bekövetkezett sedani capitulatio, a mely megdöntötte Napoleon trónját, megsemmisítette Beust francia terveit is.

November havában új külügyi bonyodalom veszélye támadt. Oroszország, a mely 1867-ben hidegen fogadta, mert az időben kivihetetlennek tartotta, az osztrák-magyar külügyminiszternek azon indítványát, hogy az 1856-dik évi párisi szerződés revisio alá vétessék, a mely lépésével Beust a muszkáknak akart kedvökben járni, hogy megnyerje barátságokat Poroszország ellen, most fölhasználta a Francia- és Poroszország között folyamatban lévő háborút, hogy egyoldalúlag fölbontsa azon szerződésnek az ő hatalmát a Fekete-tengeren korlátozó rendelkezéseit.

November 9-dikén olvasta föl Novikow, Oroszország bécsi követe, Beust előtt Gorcsakownak október 31-dikén kelt jegyzékét, a mely szerint a czár kijelenti, hogy az 1856-diki szerződésnek az ő fölségjogait a Fekete-tengeren megszorító rendelkezéseit magára nézve kötelezőknek többé nem tartja; hogy fölmondja a szultánnak a szerződés függelékét képező külön egyezményt, a mely meghatározza, hogy ketten minő nagyságú és számú hajót tarthatnak a Fekete-tengeren, s hogy minderről értesíti azon hatalmakat, melyek aláírták és biztosították az általános szerződést, a melynek azon függelék kiegészítő része.

Midőn Beust Oroszországnak abbeli eljárását, hogy elvállalt kötelezettségek alól egy egyszerű nyilatkozattal kivonja magát, meglepőnek és bántónak mondotta, az orosz követ csodálkozását fejezte ki, hogy Beust nem fogadja szívesen a jegyzéket, holott 1867-ben ő maga indította meg az ügyet.

Igenis, felelte Beust, 1867-ben én indítványoztam a párisi szerződés revisióját, de nem úgy, hogy ez önhatalmúlag

Oroszország által történjek, hanem kongresszus útján, a melynek egyúttal föladata lett volna, hogy szabályozza a keletnek el nem intézett több ügyét, minő például a keresztyén népesség jogainak meghatározása. A mostani orosz jegyzék ellenben megrendíti az ünnepélyes békekötések iránti hitet és visszahátással lesz a prágai békekötésre is, a mi reánk nézve közömbös nem lehet.

Andrássy 10-dikén Orczy Béla báró, a külügyminiszterium I. osztályfőnöke útján értesült az orosz körjegyzékről. Minthogy Anglia, Franciaország és Ausztria 1856 április 15-dikén aláírásokkal biztosították az ozmán birodalom területi épségét és függetlenségét, s ugyanakkor kijelentették, hogy az 1856 márczius 30-diki párisi szerződésnek bármely megsértését casus bellinek fogják tekinteni, Andrássy el volt rá készülve, hogy mihelyt az orosz körjegyzék köztudomásra jut, fölháborodást fog kelteni egész Európában úgy a sajtóban, mint a kabineteknél. Nagy kíváncsian várta tehát, hogy minő híreket kap majd magától Beusttól a jegyzék hatásáról.

De 11-dikén se Beusttól nem érkezett hozzá tudósítás, se a hírlapokban nem volt szó az orosz körjegyzékről. Nyoma azonban a *Pester Lloyd* az napi esti lapjában már észlelhető volt. Egy bécsi levelet közölt ugyanis, a mely szerint a 10-diki reggeli tőzsde kitünő hangulatban nyílt meg, kérték és drágábban fizették meg az értékpapírokat, midőn egyszerre a Todescoház mint eladó lépett föl az értékpapírok minden nemében.

Lónyay 11-dikén az estét Potocky osztrák miniszterelnöknél töltötte. Wodicky és Klatzko, a kik szintén ott voltak, azon nézetöket fejezték ki, hogy a jegyzék notificatiójának kategorikus formája annyira eltérő a muszka diplomatia modorától, hogy minden kétségen kívül Bismarcknak dolgozott benne a keze. A muszka nem szólna ily határozottsággal, ha nem a porosz instigálná. Bismarck pedig ezt minden valószínűség szerint azért tette, mert az angolok békepropositiókkal kezdtek neki alkalmatlankodni: hogy tehát megszabadúljon tőlök, egy kis dolgot adott nekik.

A 12-dikén megjelent *Pester Lloyd* reggeli száma egy bécsi táviratot tett közzé, a mely szerint Oroszország tudatta a portával, hogy a Fekete-tengerre vonatkozó szerződést magára nézve nem tartja többé kötelezőnek. Ugyanakkor a bécsi *Fremdenblatt* jó informatiók alapján tökéletesen alap nélkül valónak

jelentette ki a forgalomban lévő azon hírt, hogy létezik orosz jegyzék a párisi szerződés reviziója tárgyában.

Andrássy, a ki 12-dikén reggel sem kapott Bécsből tudósítást, mind türelmetlenebbé lett. Nagy fontosságúnak tartotta, hogy a hatalmasságok azonnal tiltakozzanak a körjegyzék ellen, mert attól tartott, hogy ha az egyik kabinet bevárja, mit tesz a másik, gyöngé fölszólalássá zsugorodik majd össze egész actiójok. E napon tehát fölment Bécsbe, hogy beszéljen Beusttal; nagy csodálkozására azonban azt mondták neki a külügyminiszteriumban, hogy Beust 10-dikén elútazott Münchenbe. A többi kabinet tudakozódására, hogy minő álláspontot foglal el a kérdésben Ausztria-Magyarország, mint közléről és nagyon érdekelt fél, természetesen ez egész idő alatt felelet nem adathatott.

A külügyminiszteriumból Andrássy Lónyayhoz ment, a ki beszélgetésökről azt jegyezte meg, hogy Andrássy, mint rendszeren, most is tisztán látja a helyzetet, de alighanem téves azon hite, hogy az orosz nyilatkozat nem lesz ínyére Bismarcknak. Lónyay azt tartotta, hogy az egész Bismarck és Gorcsakow között kicsinált dolog.

A török követ — Lónyay elbeszélése szerint — meglesette Andrássy érkezését, s a mint hírért vette, hogy Bécsben van, az nap fölkereste. Az orosz körjegyzék tulajdonképi tartalmát még nem ismerte, s csak Andrássytól tudta meg azt. A követ e szavakkal nyitott be a magyar miniszterelnökhöz: soyez le bienvenu, grand prophète! Mindjárt a porosz-francia háború kitörése után ugyanis Andrássy megjövendölte neki, hogy Oroszország szét fogja tépni a párisi szerződést.

Beust 13-dikán érkezett Bécsbe. Münchenben azért járt, mert az időben folytak Versaillesban az alkudozások Bismarck és a dél-német államok képviselői közt a német központi hatalom jogköréről. Beust 11-dikén — miként a *Neue Freie Presse*-nek Münchenből jelentették — délelőtt meglátogatta Dassberger államtanácsost, a bajor külügyminiszterium ideiglenes vezetőjét. Bray gróf külügyminiszter és Lutz igazságügyi miniszter ugyanis október 20-dika óta Versaillesban időztek.

Beust útjával kétségen kívül összefüggésben volt, hogy Württembergnek Versaillesban tárgyaló miniszterei november 13-dikán Stuttgartból távirati úton arra utasítottak, hogy ne írják alá Poroszországgal a szerződést, hanem járjanak el egyet-

értőleg a bajor meghatalmazottakkal. A württembergi miniszterek, Mittnacht és Suckow, erre azonnal haza útaztak és benyújtották lemondásukat. A király ekkor reáállott a szerződés elfogadására, ez az elhatározása meg véget vetett Bajorország vonakodásának. A szerződés november vége felé alá is íratott.

November 13-dikán, Beust hazaérkezése napján, Lónyay meglátogatta Novikowot, a kinek szavaiból világosan kitűnt, hogy az ő császára igen szeretné a jó viszonyt Ausztria-Magyarországgal, s hogy kész monarchiánkkal szemben nevezetes kedvezményekre, ha a Pontus kérdésében engedünk.

Ebédelni a kaszinóba ment Lónyay s ott egy asztalhoz került Vasilcskowval, az orosz követség első titkárával. Ez egyenesen megmondta neki, hogy itt az alkalom jó viszonyba jutni Oroszországgal. A czár csak a Fekete-tenger fölötti dominiációt akarja, s kész viszonyszolgáltatokra; ha tehát e kérdésben pártoljuk, mondotta, faites vos conditions!

14-dikén tárgyalta Beust minisztertársaival és Andrásyval az orosz körjegyzéket. Előadta, hogy midőn Novikow azt vele közölte, ő a többek között kijelentette, hogy Ausztria-Magyarország a szerződésnek egyoldalú fölbontását annyival kevésbé veheti közönyösen, mivel ez a keleten jelszóúl szolgálhat különféle bonyodalmak támadására. E nézetét fejezvé ki Novikowval szemben, Ausztria-Magyarország elhatározására nézve szabad kezet tartott fönn a monarchiának. Konstantinápolyban — folytatta Beust — Oroszország még nem adta át jegyzékét. Ellenben Anglia ugyanoly jegyzékkel értesítettet a czár elhatározásáról, mint mi, s már november 10-dikén meg is adta rá a feleletet, a melyet lord Bloomfield Beusttal közölt.

Anglia e válaszában visszautasította Oroszország egyoldalú eljárását, s kijelentette, hogy szerződéseken csak mindazoknak beleegyezésével lehet változtatni, a kik azokat aláírták.

Andrásy a legtermészetesebb politikának a hatalmasságok együttes föllépését tartotta, a melylyel Oroszország önhatalmú eljárása ellen tiltakoznának s a szerződés megtörését érvénytelennek nyilvánítanák. Azon hitét fejezte ki, hogy Anglia és Olaszország erre reáállanának. Még Franciaország is csatlakoznék hozzájuk, ha nem foglalná el a háború. A mi Poroszországot illeti, szintén köteles volna velünk tartani, természetesen azonban, hogy ma, midőn háborút folytat, kénytelen reservált állást elfoglalni. Hozzája tette, hogy hite szerint

Oroszország föllépése a porosz kormányt is meglepte, mert lehetetlen róla föltenni, hogy mai viszonyai között ez ügyben Oroszországgal egyetértve járt volna el.

Beust annyira aggasztónak látta a helyzetet, hogy a legnagyobb óvatosságot ajánlotta, annyival inkább, mivel az angol válasz negatív természetű és a békés kiegyenlítésnek lehetőségét nem zárja ki. Azt mondja ugyanis az angol felelet, hogy ha Oroszország a szerződést biztosított feleket fölszólította volna, hogy fontolják meg, vajon a szerződés egyik vagy másik határozománya Törökországnak teljes oltalmára ma már nem fölösleges-e, Anglia nem vonakodott volna e kérdést a szerződést aláírt hatalmasságokkal megvizsgálni. Ausztria-Magyarországnak is érdeke, hogy az ügy békésen intéztessék el, s az együttes tiltakozás indítványozását annyival kevésbé helyeselheti, mert azon szemrehányásnak tehetnök ki magunkat, hogy elhamarkodva cselekedtünk s lehetetlenné tettük a békés kiegyenlítést. Az együttes föllépéshez való hozzájárulást legfölebb Angliától, Török- és Olaszországtól lehetne várni. Francia- és Poroszország minden combinatió'n kívül hagyandók. Franciaország azon reményben ringatózik, hogy Oroszország segítségére lesz a béke helyreállításában. Poroszország álláspontjáról nem nyilatkozhatik egész határozottsággal, de ő inkább azon véleményen van, hogy ha nem is az időpontra és a formára, de magára a tárgyra nézve egyetértés létezik a két kormány között. Ha együttes eljárást indítványozunk, fiascónak teszszük ki magunkat, a mi csak Oroszországnak válnék javára. Az ő nézete az, hogy bizalmasan értekezni kell Angliával és vele egyetértőleg kell eljárni.

Andrássy újra fejtegette a nagyhatalmasságok együttes tiltakozásának nagy hatását a dél-szlávokra, a kik Oroszország föllépését jelnek nézik terveik megvalósítására. Ebben van a kérdésnek nagy fontossága reánk nézve. Ismételte azon nézetét, hogy az orosz kormány önállólag járt el, a nélkül hogy Poroszországgal egyetértésre jutott volna, s erős hitét fejezte ki, hogy nincs a hatalmasságok között egy sem, melyet az orosz körjegyzék kellemetlenebbül lepett volna meg, mint épen Poroszországot. Poroszországnak minden igyekezete kétségen kívül oda irányúl, hogy a háborút, melyet eddig szerencsevel vitt, ezentúl is localisálja, és semmitől sem kell inkább tartania, mint attól, hogy valamely más nagy kérdés fölvetésével a há-

ború európai jelleget vegyen föl, európai complicatiók támadjanak, vagy legalább alkalom adassék a hatalmasságoknak, hogy hozzászóljanak a háború eredményéhez. Az oroszok épen azt az időt, midőn a németek a francziákkal vannak elfoglalva, használták föl arra, hogy a Pontus kérdését egyoldalulag megoldják, számítva a többi hatalmasság rossz idegeire. Oroszország föllépése emlekezteti a szabóra, a ki egy fürdőhely játékasztalánál 20,000 francot tartva, midőn ez összeget megnyerte, kisietett vele a teremből, de az ajtónál megállott s e szavakat kiáltotta vissza: Hála Istennek, hogy nyertem, mert ha vesztek, kidobhattatok volna, mivel hogy csak szabó vagyok! Oroszország ma nincs azon helyzetben, hogy e kérdés miatt háborút kezdjen.

Erősen meg van róla győződve, hogy ha a hatalmak kijelentenék, hogy érvénytelennek nyilvánítják a szerződésnek egyoldalú, önhatalmú fölbontását, Oroszország okvetetlenül meghátrálna. Ha föllépésünkkel csak annyit is lehetne világosságra hozni, hogy Oroszország Poroszországnak támogatásáról nincs biztosítva; ha csak annyi is constatáltatnék, hogy e tárgyban különböző a fölfogásuk, már ez is igen nagy hatással volna a dél-szlávokra és nagy befolyással a jövő fejlődésükre.

Beust nem hitte, hogy Oroszország elhamarkodva járt volna el körjegyzéke kibocsátásával; tisztába kellett jönnie Poroszországgal, a melynek érdeke, hogy Ausztria-Magyarország és Oroszország között differentiákat támaszson, s így dolga akadjon monarchiánknak. Beust főfontosságúnak mondotta, hogy megtudja Törökország szándékait, s ennél fogva első kötelességének nyilvánította, hogy ez iránt Konstantinápolyba jegyzéket küldjön.

Andrásy azt tartotta, hogy ha a többi hatalmasság nem szólal föl határozottan, s nem lép föl erélyesen, azt ugyan nem lehet várni, hogy Törökország tegyen valamit.

Kuhn közös hadügyminiszter és Potocky osztrák miniszterelnök szintén azt tartották, hogy Oroszország a kérdésben Poroszországgal megegyezésre jutott, s mindenben Beust véleményéhez csatlakoztak.

Beust november 16-dikán válaszolt az orosz körjegyzékre, valamivel élesebben, de ugyanazon szellemben, mint Anglia november 10-dikén tette.

Nyolcz nappal Beustnak Andrásyval folytatott tárgyalása

után, november 23-dikán, Bismarck fölhatalmazta Russell Odót, Anglia követét, hogy jelentse ki kormányának a következőket: Az orosz körjegyzék meglepte Bismarckot; hogy, habár ő az 1856-dik évi szerződést Oroszországra nézve mindenkor igazolhatatlan szigorúságúnak tartotta, Oroszország mostani föllépését és a szerződés reviziójának kierőszakolására választott időt rosszalja; továbbá, sajnálja, hogy a folyamatban lévő háború miatt se bele nem avatkozhatik a dologba, se ez idő szerint hivatalosan nem felelhet a körjegyzékre, de hogy egy ebből támadható háború kitörését megelőzze, határozottan conferentiák tartása mellett fog nyilatkozni. (Lásd Hahnak Bismarckról kiadott munkája II. kötete 187-dik lapját.)

Ugyanaz nap estve Russell másodszor is meglátogatta Bismarckot és 10 órától éjfél utánig volt nála. A német kancellár időközben távirati úton érintkezésbe tette magát a pétervári porosz követtel, s most meghatalmazta Russellt, tudassa kormányával, hogyha ez belenyugszik, ő szívesen megteszi az indítványt a conferentia iránt, hogy bekés megoldása talátsék a kérdésnek, a melyről Russell nyíltan megmondotta Bismarcknak, hogy mai állapotában alkalmas arra, hogy Angliát, akár lesz szövetségese, akár nem, háborúra kényszerítse Oroszország ellen. (Hahn ugyanott.)

Tudva van, hogy a conferentia a reákövetkezett év elején megtartatott, hogy az újra kimondotta az elvet, hogy valamely szerződés csak mindazok beleegyezésével változtatható meg, a kik kötötték, de hogy ott Oroszország mégis mindazt elérte, a mit köriratával el akart érni.

Beust külügyminiszteriségének e nagyon szomorú fejezetével emlékirataiban mentől kevesebbet foglalkozik. Közli válaszáat az orosz körjegyzékre és azt írja, hogy az osztrák kormány határozott visszautasításával nem maradt magára; az angol kabinet első felelete — mert erre egy második, szelídebb következett — hasonló élességű volt. «Hogy Ausztria a nyilvánvaló szerződés-törést komolyan és kitarón rosszalta, csak becsületére válhatik.» «Hogy szavunk nem talált visszhangra, azt talán mások valamikor jobban fogják megbánni, mint magunk». «A Bismarcknak rokonszenves és iránta engedékeny Russell Odó helyett — írja Beust — Angliának valamely keménynyakú emberét kellett volna Versaillesba küldenie, a ki Bismarcktól egyenesen azt kérdezte volna: helyesli-e vagy nem a porosz

kormány Oroszország föllépését, s kész-e ellenében csatlakozni az együttes eljáráshoz? Ha erre kész lett volna, akkor Poroszország, Anglia és Ausztria-Magyarország egyesültek volna a határozott visszautasításra, s Gorcsakow kényszerült volna meghátrálni. Ha ellenben az lett volna a felelet, hogy Poroszország nem rosszálja az oroszok eljárását, erre a válasz egyszerűen az lett volna, hogy mihelyt Poroszország e kérdésben Oroszország barátja, ezzel Anglia ellenségévé lesz, ez esetben pedig nem várhat mást, mint hogy úgy bánjanak vele, mint Oroszország szövetségesével. Ausztria-Magyarország ekkor hasonló álláspontot foglalt volna el, s ezt támogatták volna a monarchia magyar és német lakói, a mint éle Oroszország ellen fordult volna.»

Az ember nem hisz a szemének! Ugyanaz a Beust írja ezeket, a ki 1867-ben csupán azért, hogy a nyugaton valamit cserében kapjon érte, maga lépett föl a párisi szerződés reviziójának indítványozásával, a nélkül hogy megegyezésre jutott volna Angliával és Franciaországgal, a krimi háború győztes feleivel, a kik nagy áldozataikért Oroszországtól semmi hadi kárpótlást nem kértek, de annál szívósabban ragaszkodtak a szerződés megállapodásaihoz. Ugyanaz írja ezeket, a ki az orosz körjegyzéket napokig hevertette, félhivatalos lapjában létezését eltagadtatta, sőt miután fölolvasták előtte, elútazott Bécsből, úgy hogy a hatalmak képviselői, a kiknek kormányai épen e kérdésben Ausztria-Magyarországtól várták az irány megjelölését, s kik ezért megbízásukhoz képest szünet nélkül ostromolták a külügyminiszteriumot, csak azt írhatták haza, hogy Beust úr nincs Bécsben. Mintha a kelethez épenséggel semmi közünk sem volna, november 10-dikén nyugodtan Münchenbe utazott, ott áskálódott Bismarck német politikája ellen, csak 13-dikán tért vissza, 14-dikén tárgyalta az ügyet miniszter-társaival és Andrássyval, megbuktatta ennek a hatalmasságok együttes föllépésére irányuló indítványát, csak 16-dikán felelt az orosz körjegyzékre, ugyanazon szellemben, mint Anglia már november 10-dikén tette: s munkájában ő hányja szemére az angoloknak, hogy miért nem kérdezték meg november 22-dikén Bismarcktól, kész-e valamely együttes föllépéshez csatlakozni!

Novikow és Andrássy között később egyszer szóba jött a Pontus kérdése, s ekkor Andrássy Beust magatartását az orosz

körjegyzékkal szemben helytelennek mondotta. «Hát ön mit tett volna, ha ön lett volna a külügyminiszter?» kérdezte Novikow. «Elnyelettem volna önökkel körjegyzéköket papirostól», volt a felelet.

1871-ben Salzburgban a német császár Andrássyval szemben megemlékezett Poroszország és Oroszország hagyományos jó viszonyáról, kiemelve, hogy már a második nemzedék ápolja egymás iránt a benső érzelmeket. De — tette hozzá — vannak perczek, a melyeket nehéz elfelejteni. Ilyen volt az, midőn a háború folyamában Goresakow jónak látta egy egyszerű jegyzék útján egyoldalúlag érvényen kívül helyezni a Fekete-tengerre vonatkozó határozmányokat, a nélkül hogy szándékáról bennünket még csak avisirozott volna is. E föllépése reánk nézve annál kellemetlenebb volt, mert minden törekvésünk arra irányult, hogy a szerencsésen megkezdődött háborút európai complicatiók és európai beavatkozás előidézése nélkül fejezzük be, Oroszország önhatalmú eljárása pedig erre vezethetett volna. Meg is írtam Sándor czárnak — mondotta Vilmos császár — hogy én Goresakownak, mint a kitől eredt ez a coup de jarnac, ez életben soha többé kezet nem adok.

A berlini kongresszus idején történt, hogy Goresakow, a kinek nehezeére esett a járás, Andrássy karjába fogódzkodva ment az értekezlet helyiségének előcsarnokába, hol frissítőket szolgáltak. A herczeg itt viselt dolgairól beszélgetve, diplomatiái pályája legsúlyosabb napjainak azokat mondotta, a melyek a Fekete-tengerre vonatkozó jegyzékének kibocsátására következtek. Napokig bezárkózott szobájába, senkit sem fogadott, s folytonos remegésben élt, hogy a kabinetek a szerződés fölbontását érvénytelennek jelentik ki, pedig Oroszországnak összesen nem volt 50,000 katonája, a kikkel rendelkezhetett volna. Csak napok múltán, mikor látta, hogy terve sikerül, könnyebült meg a lelke.

KÖNYI MANÓ.

AZ ETHIKAI DETERMINISMUS ELMÉLETE.

Második közlemény. *)

II.

A SZABAD AKARAT KRITIKAI ELEMZÉSE.

Fogalom-magyarázatok. A szabadság fogalma. Az akarat. A tehetségek elmélete. A szabad akarat. Indeterminismus. Syncretismus. Phys. determinismus. Értelmes es erkölcsi akarat.

A discussio az akarat erejéről, hatásköréről és functióiról foly. Vagy talán érthetőbben kifejezve: a szabad akaratról; azon ethikai kérdések egyikéről tehát, a mely fontossága mellett még a legösszekuszáltabb, és értelmetlenül összezavartabb ethikai problémák egyike is egyszersmind. Mindenesetre helyén lesz tehát, hogy mielőtt érdemies fejtegetésekhez fognánk, némi fogalom-magyarázatok előrebocsátásával már jóelőre elejét vegyük minden esetleges vagy czélzatos félreértésnek és rossz-akaratú ferdítésnek; és egész szabatossággal kijelöljük az álláspontot, a melyet elfoglalandók leszünk. A kérdéses fogalmak: a szabadság, az akarat és a szabad akarat fogalmai.

Mi tehát a szabadság?

Schopenhauer szerint «negatív fogalom». Ezzel a szóval — úgymond — csak a hiányozását gondoljuk mindannak, a mi nyűgözne vagy gátolna; holott emennek, minthogy erő gyanánt működik, positiv valaminek kell okvetetlenül lennie.***) És Schopenhauernek teljesen igaza van. Szabadság alatt szoros metaphysikai értelemben csakugyan nem érthetni egyebet, mint az

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 159. számában.

***) Schopenhauer: *Die beiden Grundproblemen der Ethik*. I. *Ueber die Freiheit des menschl. Willens*. 1860.

okvetetlenség, a kényszer, a korlátoltság és függés ellenkezőjét. A hol valaminek meg kell történnie, történjék az bármi okból, ott nincs szabadság. A mi függ, vagy korlátok közé van szorítva, az már nem szabad, legyen az a függés vagy korlátoltság bármily természetű... A szabadság nem tűr korlátokat. Épen ezért, e függetlenség, korláttalanság természeténél és jellegénél fogva a szabadság fogalmában «az absolutum» fogalma is befoglaltatik. A szabadság absolut függetlenség, absolut korláttalanság; szoros philosophiai értelemben «szabad» csak az, a mi függetlenül minden októl, minden tényezőtől — kizárólagosan önerejéből, minden akadálytól menten, tisztán önelhatározásánál fogva, kénye-kedve szerint tehet mindent... föltétlenül. A hol már okok döntenek, és különféle föltételek, tényezők összehatásától függ az eredmény, mint általában minden természeti tüneményben és emberi cselekedetben — ott már nincs helye a szabadságnak. És ha mégis alkalmazom e fogalmat — olyan tág fogalmat használok és viszek bele a tudományos kutatásba, a melyet mindenki annyiféleképen ért és értelmez, a mint épen neki tetszik, s a melyet épen azért correcte csak akkor lehet alkalmazni, ha egyúttal megjelelem a korlátokat is, melyek közé ez a szabadság szorítva van; különben egy üres fogalmat applikáltam, melynek így, egyszerűen odavetetten — semmi értelme sincs, és a mely semmiféle tüneményt sem fejt meg. A «liberum arbitrium indifferentiæ» fogalmának is az a hibája, hogy ilyen tartalom nélkül való, üres fogalom, a melynek épen ezért hasznát sem veheti a tudomány, mert vele és általa egyetlenegy tüneményt sem fejthetni meg, sem a természeti, sem az erkölcsi, sem az értelmi világban. A természetben mindenütt, a legcsekélyebb s a legösszetettebb tüneményben — mindenben csak okok és törvények uralkodnak. Mindennek megvan a maga oka; megvannak működésének tényezői és föltételei, melyek szerint tesz, mozog; s a melyek változtával változik mozgása is. Tehát mindenütt és mindenben csak ok, föltét, függés és korlátoltság: azaz egyetemes ok- és törvényszerűség — melylyel szemben minden szabadság csupán kisebb-nagyobb korlátozottság és függés, de épen nem olyan szabadság, mely sem okot, sem törvényt nem ismer.

És mi az akarát? A speculativ közvetítő-bölcsélet lélektana szerint az emberi szellemnek azon önálló tehetsége, mely-

nélfogva menten minden indoktól, csupán saját önelhatározásával, önkényileg határozza el magát az ember cselekvésre. Tehát az elhatározás és végrehajtás tehetsége, az úgynevezett *tetterő*. Kérdés azonban, vajon helyes-e ez az értelmezés? Lehet-e vele és általa csak egyetlen tüneményt is megfejtteni azokból a szövevényes jelenségekből, melyeket az akarat különféle nyilvánulatai fölmutatnak? És a netalán adott megfejtés kielégítheti-e a kutatás mai eszközeivel dolgozó, fegyelmezettebb értelmet is? A válasz, melyet a tudományos, physiologiai alapokra fektetett lélektan ad e tekintetben, a mily határozott — ép oly lesújtó. A kérdéses definitio, mert alapjában és indokaiban egyaránt felületes és téves, alkalmazhatóságát tekintve pedig merőben használhatatlan, a modern tudomány eredményeivel szemben teljesen tarthatatlan. A tehetségek elméletét — a melyből folyólag dekretálták az akaratot is egy önálló lelki tehetségnek — ma már nem lehet komoly *theoria* gyanánt venni a tudományban, mert nemcsak hogy keletkezésében teljesen meghaladott álláspontra utal, de e mellett még abban a fogatkozásban is leledzik, hogy általá egyetlen lelki tüneményt sem lehet megfejtteni. Ezt az egész elméletet tudniillik a régi tudomány arra a fonák okoskodásra alapította, hogy egész szellemi életünket, annak összes tüneteit és legkomplicáltabb folyamatait is, — menten, minden nehézség nélkül megfejtethetjük, csak egy csomó úgynevezett lelki tehetséget kell fölvennünk, a melyek aztán, mint megannyi titkos erő, — *propria virtute*, — hozzák létre mindezeket a műveleteket à la Molière opiumja, mely tudvalevőleg azért altat el, mert van benne valami altató-erő. *) De miféle gyermekek okoskodás ez? Tehát az által, hogy az emberi léleknek bizonyos tehetségeket tulajdonítanak — már maga az egész szellemi élet, a szellemi functiók egész mechanismusa, működésök folyamata és törvényei, s általok a szervezetben létrehozott változások is mind, egytől-egyig kielégítő magyarázatot nyertek? Holott pedig valójában ez a módja a tudományos megfejtésnek, semmi egyéb, mint egyszerű hypostasirozása ugyancsak annak a tüneménynek, a melynek megmagyarázása végett fölvetetett! Vajon szabad-e ily könnyedén elbánni, épen azon kérdésekkel, me-

*) «Opium facit dormire, quia est in eo virtus dormitiva, cuius est natura sensus assoupire.» Molière: *Mal. imag.*

lyek a tudomány legszövevényesebb problémái, s a melyekkel szemben nagyon megelégedhetünk, ha csak megközelítőleg pontos leírását és magyarázatát adhatjuk azon egyes pszichikai folyamatoknak, melyek a lelki élet jelenségeinek egyikét vagy másikat kísérik és azok okai felől tájékoztatnak? Vagy éppen egy fonák hypothesisal mindjárt kimerítően, megfejtetteknek tekintsük azokat? Az újabb kutatás*) egész tendenciája és iránya éppen e czélnak akar szolgálni, midőn halomra döntve a régi elméletet, exact kísérletekkel fog a munkához; és üres okoskodások helyett magának annak a szellemi műhelynek átkutatását tűzi földatául, a melyben ez a nagy munka foly: gondolataink, érzelmeink, vágyaink készülnek; hogy ily módon mentől alaposabban megismerkedhessék az egyes szellemi tüneteket kísérő folyamatokkal, és azokkal a szervekkel, melyek e műveleteket közvetítik. Nincs természetesebb tehát, semmint hogy az akarat régi definitióját sem acceptálhatja. Az akarat elnevezést tudományosan ma már nem használhatjuk más értelemben, mint azon — pszichikai — inger megjelölésére, melyet különféle okok: vágyaink, szenvedélyeink, eszünk — úgy más physikai vagy társadalmi tényezők nyomása alatt érzünk, s a mely által valamely tett véghezvitelére vagy abbanhagyására indítatunk. Mely értelemben aztán egyebekben is szem előtt tartva a physiologiai lélektan eredményeit, úgy beszélhetünk az akaratról, mint az összes spontan (tudatos) pszichikai tünemények alapjáról. Mert tényleg ugyanaz a folyamat az, mely az apperceptio működésének alapjául szolgál — mint a mely az akarat-ingert létesíti; csak-hogy az első esetben pusztán a képzetek belső lefolyását szabályozza, holott az utóbbiban a belső kedélymozgalmaknak külső mozgásokká való átváltoztatását eszközli.

Hogy az akarat tevékenységét még sem minden spontan lelki funkciónál vesszük észre egyformán, ennek oka abban rejlik, hogy a physikai ingerek majd élénkebben, majd gyöngébben jelenkeznek, sőt legtöbb esetben oly gyöngék, hogy alig észrevehetőek. Ez utóbbi esetekben aztán úgy látszik, mintha a gondolatmenet és mozgások egészen magoktól, minden hozzájárulásunk nélkül létesülnének. Hogy az akarat-

---

*) L. Meynert, Wundt, s az úgynevezett physiol. iskola kutatásait.

tevékenység tőlünk indul ki, ezt rendszerint csak azon esetekben vesszük világosan észre, melyekben a különböző fölmerült képzetek között ingadozunk, és egyszerre nem tudjuk eldönteni, hogy a lehető cselekvések között melyiket fogjuk választani — mert csak ez esetekben szoktuk élesebben szemközt állítani a különböző ingereket, melyek részint a külső benyomásokból, részint képzeink kapcsolata alapján keletkezten, gondolataink menetére és cselekvéseinkre befolyanak. Tényleg azonban az akarat befolyását illetőleg, az első és második eset között semmi különbség sincsen. S a mi az utóbbi esetben az «akarat» hatását és közbelépését határozottabbnak tűnteti föl, egyszersmind úgy állítja elő az «akaratot», mint a mely minden ok nélkül, teljesen csak rejtelmes önkényénél fogva, tehát indeterministice határozhatná el magát, és választhatna az indokok közül: ez nem egyéb, mint azon pszichikai folyamat, mely az akarat-functio tisztán lélektani lefolyásánál természet-szerűleg létesül, s mint az elhatározást megelőző mozzanat szerepel.

A tudat a képzetek szakadatlan váltakozásának színhelye; s e képzetek részint tartalmoknál fogva, részint érzelmekkel összekötöten alkotják azokat a pszichikai ingereket, a melyek alapján az egyéni character közbelépésével elhatározásaink és cselekvéseink létrejönnek.

Kétségtelen tehát, hogy a mint e képzetek, vagy a velök kapcsolt kedélymozgalmak közül hol az egyik, hol a másik emelkedik túlsúlyra, vagy éppen huzamosabban uralkodó képzetté válik az: elhatározásainkat is másképen befolyásolja; minélfogva az a látszat, mintha az akarat minden ok nélkül, pusztán csak saját tetszése és önkénye szerint választhatna, csak onnan ered, mert olyan absolut biztossággal, a milyen szükséges volna, hogy tisztán belássuk, hogy ez vagy azon indok mennyire van túlsúlyban a többi fölött — soha sem ismerhetjük ki sem egyéni természetünket, melyre az indok hat; de az indokot sem, mely akaratunkat elhatározásra indítja.

Az indokok küzdelme egymással vagy egymás közt, okvetetlenül s az illető folyamat természetéből folyólag hozza létre tehát azt a tanakodásszerű fontolgotást is, melylyel az indokokat mérlegelni szoktuk, mielőtt magunkat tette határozónók, s a mely aztán azt a látszatot is szüli, hogy egyesegyedül csak a mi tetszésünktől függ, melyik indokot válasz-

szuk és tegyük eldöntő okká. Holott tényleg az akarat, egyfelől az egyéni természet — a character, másfelől a ható motívumok kettős determinatiója alatt áll; minélfogva sem olynemű önkényről, a milyen az indeterminizmusnak vagy syncretizmusnak nevezett elméletben foglaltatik, hogy tudniillik az ember korlátlan szabad akaratánál fogva mindig és mindenben úgy határozhatja el magát, a mint neki tetszik; sem olyan kényszerről, a milyenről az úgynevezett phys. determinizmus beszél, nem lehet komolyan szó az akarat problémájának megoldásánál, hanem csak egy olyan elmélet biztathat sikerrel, mely úgy az indokok súlyát, valamint a character individualis természetét kellőleg mérlegelve állapítja meg elveit, és formulázza álláspontját és tantételeit az akarat hatásköréről és funkciójáról.

És ebben az eredményben a harmadik alapfogalomra, a «szabad akarat» fogalmára is meg van adva a válasz.

Ha sem az indeterminiztikus, sem a syncretiztikus szabad akarat fogalmát nem lehet tudományosan construálni és beigtatni a lélektan rendszerébe; mert sem a physikai, sem a szellemi, sem az erkölcsi élet háztartásában nem lehet helye és alkalmazása egy olyan «kiváltságos tehetségnek», mely független elhatározásával magát a természet egyetemes törvényszerűségén könnyedén túltehetné, és tulajdonosát a természetén kívül, sőt a fölé helyezné; ha továbbá az akarat-élet összes nyilvánulatai egyenkint és összesen a mellett tanúskodnak, hogy akaratműködést indokok nélkül nem is képzelhetni, s a mi az akaratot elhatározásra indítja, az nem lehet egyéb, mint a képzetek tartalma és a velök kapcsolatos kedélymozgalmak, a melyekre aztán a character reagál (a mi azonban épen nem annyit tesz, hogy az ember vakon hódol a physikai kényszerűség erejével rá ható indoknak [mint a phys. determinizmus tanítja], hanem hogy értelmének és erkölcsi characterének nyomása alatt akar és határozza el magát): úgy egészen nyilvános dolog, hogy az indeterminált akarat helyét e rendszer értelmében az értelmes és erkölcsi akaratnak kell elfoglalnia, mely minden ízében kapcsolatos az egyén egész individualitásával és ebből folyólag minden magasabb, rejtelmes tehetség beavatkozása nélkül, de nem is physikai kényszerűséggel, hanem természetének megfelelő lélektani folyamat útján hozza létre a szellemi és erkölcsi világ tüneményeit. Az indetermi-

nizmus már alapjában elhibázott és összes érveiben tarthatatlan elmélet gyanánt tűnik elő, a phys. determinizmus ellenben olyanúl, a melyben helyes ugyan az alapgondolat, de helytelen és téves annak a merev keresztülvitele és alkalmazása az ember szellemi és erkölcsi életére, miért is e tekintetben több oldalú kiigazítást igényel.

Csak az a kérdés, vajon az akarat általunk formulázott fogalma nem áll-e valamiféle ellenmondásban a szellemi és társadalmi erkölcsi élet tüneményeivel?

És viszont, hogy szolgáltatnak-e ugyane jelenségek, és milyen fontos érveket szolgáltatnak tartalmának helyessége mellett?

Mindenesetre nagy fontosságú kérdések. Érdeünkben áll, hogy minél megbízhatóbb adatok és bizonyítékok alapján válaszolhassunk rájuk. Épen azért talán legcélszerűbb lesz, ha magokhoz e tüneményekhez: a szellemi és társadalmi élet jelenségeihez fordulunk tanácsadásukért.

III.

AZ EMBER LÉLEKTANI SZEMPONTBÓL.

Mint physikai ember.

A lelki élet tüneményei es az indeterminizmus. Physikai és psychikai determinizmus. Az élő szervezet hatása. Individualitás. Az örökös: Reich. Brace. Morel. Az öntudat és a szabad akarat. Schopenhauer. Végeredmény.

Határozottan állíthatni, hogy a szellemi élet összes tüneményei, a psycho-genesis tényei csak épen úgy, mint a lelki működések valamennyi formája egyképen az indeterminizmus ellen vallanak; de relative a phys. determinizmus ellen is tanúskodnak. Nincsen egyetlen jól megismert psychikai jelenség, mely ne utalna arra, hogy az ember lelki életében is minden bár legcsekélyebbnek látszó változás nemcsak megszabott törvények szerint jön létre, hanem ugyanilyen okok és tényezők összehatásának természetes eredménye.

Ebből a szempontból tehát egészen nyilvánvaló, hogy a lelki jelenségek deterministikus természetűek. Csakhogy ez a determinizmus nem physikai, hanem psychikai determinizmus,

mely a szellemi fejlődés tényeivel is számol, s az okok merev mechanikai hatása helyett, azok relativ, s az egyéni értelem-és characterhez mért hatására számít, és ezen az alapon származtatja tantételeit és vonja le következtetéseit az akarat szerepét és hatáskörét illetőleg. Az indokolás hadd szorítkozzék pusztá tények egyszerű fölsorolására.

Tények bizonyítják, hogy az összes lelki állapotok az élő szervezet, az úgynevezett organisatio sokoldalú befolyása alatt állanak, s egyetlenny olyan lelki tüneményt sem lehet fölmutatni, a mely függetlenül jött volna létre az organisatiótól. Általán ismeretes dolog, hogy a külső physikai befolyások: levegő, élelem, éghajlat; úgy az idegrendszer alkata, a vér minősége és mennyisége, agyvelő-szerkezet stb. módosítják a lelki állapotokat, elannyira, hogy a mit lelki életnek nevezünk, az szorosán véve, az organisatio közbelépése nélkül nem is gondolható. Az organisatio pedig absolute nem függ a mi tetszésünktől! Az az úgynevezett individualitás vagy egyéni természet, melynek rendszerint hódolnunk kell, egyfelől a származásnak, másfelől azon életviszonyoknak okvetetlen eredménye, a melyek közé akarva-nemakarva jutunk. És ez individualitás határait túllépni senkinek sem lehet. Testi, lelki alapsajátságainkat magunkkal hozzuk a világra, és azokat — gyökerökben — megváltoztatni senkinek sem áll hatalmában! Az ember csak azzá fejlődhetik, a mivé individualitása qualifikálja. Magok a különböző physikai és psychikai hatások — életviszonyok, a melyek között keletkezik s fejlődik az ember, csakis az eredeti korlátok határain belül módosíthatják az egyéni természetet, de ez esetben is a módosítás okvetetlen eredménye a ható tényezőknek; hol fog tehát kezdődni az indeterministikus szabad akarat terrenuma, a mikor az úgynevezett lelki életben is minden tünemény, okoknak kifolyása? A hülye, az esztelen, az örült stb. kénytelen hordozni és viselni abnormis organisatiója gyászos kényszerét. És ez így van minden lelki állapotra nézve. A kinek minő az idegrendszere, véralkata, constitutiója stb. . . . annak ugyanolyanok a lelki állapotai is. A szenvedélyes, indulatos ember — vágyainak, indulatainak, szenvedélyeinek rabja. A kinél pedig az okosság győzte le a szenvedélyt — annál az okosság leszzen a cselekvések létrehozó motivuma. De azért az ok csak ok marad mindig; s bármilyen ok nyomása alatt kelljen is cselekednem, az a végeredményt illetőleg mind-

egy, mert minden ok kizárja az önkényt — az indeterminált elhatározást.

Hát még az öröklés tüneményei? Az a physiologiai tény, hogy a szervezet sajátságai és különösségei s a velök összekötött állapotok: hajlamok, dispositiók gyakran esetről-esetre kimutatható módon harmad-, negyedíziglen is átszármaznak egyik ivadékról a másokra? És pedig nemcsak a testi, úgynevezett physikai sajátságok, hanem még a lelkiek is; sőt a mint a legújabb kutatások kiderítették, még az erkölcsi hajlamok is alávetvék az öröklés törvényének. Vajon e tények hogyan lesznek összeegyeztethetők az indeterminismus tautételeivel?

Pedig ezeket a tényeket tagadni nem lehet.

Hiszen a morál- és kriminál-statisztika s a bűntények psychológiája kézzelfogható adatokkal szolgálnak e tekintetben. S a hajlamok és szenvedélyek természetana meg nagyon is érthető tényekkel világosítja meg ezt a tüneményt, a melynek végleges megfejtése, egyáltalán annak a kérdésnek tisztázása: hogy milyen viszonyban van az organisatio a moralitással? nem egy előítéletet és balvéleményt fog eloszlathatni az ethika keretén belül is. A mint egyes, e tekintetben megejtett kutatások már eddig is nem egy ethikai kérdés alapos megoldását segítették elő. Csak dr. Reich: *Ueber einige Beziehungen der Organisation zur Moral* című értekezésére; Maudsley,¹⁾ Ribot,²⁾ Beta,³⁾ Dusart,⁴⁾ Lauvergne,⁵⁾ Brace,⁶⁾ Büchner⁷⁾ stb. nevezetes kutatásaira akarok utalni... ezekből eléggé kitűnik, miféle szerepe van a szabad akaratnak a moralitás vagy immoralitás létrehozatalában; szemben azon befolyásokkal és tényezőkkel, melyeket az öröklés s ez úton az organisatio szolgáltatnak.

¹⁾ Maudsley: *Die Physiologie und Pathologie der Seele*. (Deutsch v. Rudolph Böhm. Würzburg, 1870.)

²⁾ Ribot: *L'héredite. Étude psychologique sur ses phénomènes, ses lois, ses causes, ses conséquences*. Páris, 1873.

³⁾ Beta: *Wohl- und Uebelthäter in unseren Grossstädten*. Berlin, 1875.

⁴⁾ Dusart: *De l'inanition minérale dans les maladies*. Páris, 1874.

⁵⁾ Lauvergne: *Les forçats considérés sous le rapport physiol. moral et intell.* stb. Páris, 1841.

⁶⁾ Brace: *The Dangerous Classes of New-York (La revue scientifique XII. S. 3 a. 2 sem. 1874.)*

⁷⁾ Büchner: *Die Macht der Vererbung*. Leipzig, 1882.

Reich fönjelzett értekezésében kimutatja, hogy az organisatio tüzetesebb tanulmányozása egyeseknél és egész néposztályoknál, azon eredményhez vezet, hogy a moralis bajok mélyen ható betegségek szükségképeni következményei: «Skrophelsucht, Rachitis und Lustseuche machen die stofflichen Veranlassungen aller Hemmnisse in der Schädelformation aus, und die Vernachlässigung in Bezug Hygiene und Moral unterstützt die Wirkungen des Siechthums in der beträchtlichsten Weise. Ohne Skrophelsucht, Rachitis und Lustseuche auf der einen, ohne feuchte, dunkle, kalte Wohnungen und bittere Noth auf der anderen Seite, gäbe es keine Hemmungen in der Entwicklung des Gehirns, des Schädels, und in weiterer Folge keine moralische Pest». (Reich: *Athenaeum*. Monatsschrift II., III. Heft. Jena, 1876.) Henri Maudsley pedig bebizonyítja (*Le crime et la folie*. Paris, 1874.), hogy az organisatio különösségei, melyek erkölcsi kihágásoknak alapúl szolgálnak, átszármaznak a szülőkről a gyermekekre. «A jóra vagy rosszra való ingereltetésben — úgy mond — semmi esetleges vagy természetfölötti sincsen; az egyik úgy, mint a másik az öröklés és nevelés eredménye.» Ezt a tant Brace is constatálja, erre vezetve azon kimerítő tanulmánya által, melylyel New-York népességének veszélyes osztályát vette vizsgálat alá. Brace úgy találta, hogy a gonosz szenvedélyek, sajátlag azok organikus alapjaik, bámulatos szabályossággal örököltetnek. Hasonló eredményre jut Morel is; *) több általa észlelt esetet említ föl, melyekből azt a tapasztalatot merítette, hogy iszákos szülők gyermekeinél már idejekorán a leghatározottabb hajlam mutatkozott kegyetlenkedések elkövetésére; úgy hogy ebből az iszákosság végzetes befolyását a következő nemzedékre nem lehetett el nem ismernie.

Messzire vezetne fölhoznom itt mindazon részletes adatokat, melyekből az organisatio változásainak a moralitással való kapcsolata következik — ez maga egy terjedelmes külön tanulmány érdekes tárgya lenne, de legyen elég e helyütt csak a végeredményt igatnom ide, mely szerint az erkölcsi élet minden legcsekélyebb nyilvánulásában a legbensőbb kapcsolatban van az organisatio állapotával és minőségével: «Az oly

*) Morel: *Traité des degenerescences physiques intellectuelles et morales de l'espèce humain*. Paris, 1857.

szervezetnek, melynek nedveiben és szövetében fontos alkotórészek hiányzanak, és a melynek működései annak következtében nem folynak kellő erélylyel, minden módon el kell vesztetnie szellemi élénkségét és mozgékonyágát is. Az erkölcsi élet minden jelenségeiben a legszorosabb függésben van a szervek s kivált az agyvelő energiájának az állapotától, minél fogva, ha az úgynevezett tápláló nedvek nincsenek meg elegendő mennyiségben, akkor az erkölcsi tevékenység egésze is nyavalyásnak és alacsony fokon állónak mutatkozik.»

«Ép, egészséges erkölcs, erény és boldogság — első sorban és mindenekfölött a testnek lehetőleg normális oekonomiájától, a jó egészség- és testfejléstől függnék. Ezek a viszonyok vetik meg alapját az akarat azon minőségének, mely nélkül erkölcsileg erényes és boldog senki sem lehet. Az akarat az ő egész minő- és mivoltában a középponti idegszervek mulékony vagy állandó állapotának felel meg egészen — mint azok működésének nyilvánulata.»*) És alább (i. m. 153. lap):

Egész bizton állíthatni tehát, hogy «az erkölcsi bajok összesége, az agy- és gerinczvelő szerveinek elbetegesedésében áll, és skrophulás, rachitises, köszvényes vagy másféle dyskratikus alapon nyugszik; hogy meg legyünk tőle óva, az egészen attól függ, hogy a dyskrasiát távolítsuk el, vagy gyógyítsuk meg a physika befolyásai: a hygiene, a nevelés és bölcs kormányzás által. Mert minden erkölcsi bajok gyökerét leghatalmasabban gyarapítják a szervezetben a külső élet kedvezőtlen viszonyai. E viszonyok rosszabbultával az erkölcsi bajok is minden alakjaikban súlyosodnak és szaporodnak, s a népek mind nagyobb és nagyobb részére terjednek el — miután ilyen körülmények között a szervies alapok folyvást betegesebb állapotba jutnak».

Az újabb kutatások e fontos eredményeivel szemben, nem kérdezhetni-e már méltán, hogy ugyan miben nyilvánul hát az akarat hatása? Ha az organisatióknak oly mélyen ható befolyása van az emberi cselekvésekre, s így a moralitás- és immoralitásra is; s ha még az erkölcsi hajlamok is örökölhetőek: e leküzdhetetlen korlátok között hogyan lehet korláttalanul szabad elhatározásról szó? Hiszen jól megfontolva a dolgot, az az egyéni indeterminismus már magában véve sem

*) Reich: *Athenaeum*. III. Heft 135. lap.

egyéb, mint egy goromba ellentmondás — *contradictio in adjecto*. Ugyanis eltagadhatatlan lélektani tény, hogy minden egyes embernek megvan a maga egyéni természete vagy individualitása, melyből lehetetlen kilépnie. Nagyon természetes tehát, hogy még ha volna is szabad akarata — azt csakis e korlátok között használhatná. Csakis szervezete keretében érvényesíthetné; nem pedig függetlenül, nem szabadon. Még a legjobb esetben is tehát csak olyan szabad akarata van az embernek — a mely nem szabad.

Igen ám; de hát az öntudat? Nem bizonyít-e az öntudat minden bizonyító oknál kézzelfoghatóbban a szabad akarat mellett? Nem érzi-e, nem tudja-e mindenki, hogy az indokok között, a melyek őt cselekvésre hajtják vagy attól visszatartoztatják, szabadon választhat, és tetszése szerint határozhatja el magát *pro* vagy *contra*? Nem tehetek-e én, a mit akarok, fölteve, hogy akaratom külső akadályokba nem ütközik?

Ez és hasonló argumentumok úgy látszik, hogy talán mégis az indeterminált akarat mellett tanúskodnak?!

Meglehet. Nehogy azonban vagy talán félreértsük vagy épen tévesen értelmezzük tanúskodásukat; nem lesz helyen kívül, ha előbb tisztázni kívánjuk a forrást, a melyből fakadnak.

Ugyan mi tehát az az öntudat a szó közönséges jelentménye szerint, a melyben itt is veendő? Semmi egyéb, mint énünk tudata. Azaz: gondolatainknak, érzelmeinknek, vágyainknak és mindezekkel az állapotokkal összenőtt egyéniségünknek ismerete; gorombán kifejezve: összes lelki functióinknak «szellemi csapadéka». A milyen valakinek a szellemi fejlettsége, olyan az öntudata.*) A ki tehát már gyermekkorától folyton-folyvást csak azt a tanítást hallja, hogy neki szabad akarata van, a melynek erejénél fogva minden egyes esetben úgy határozhatja el magát, a mint neki tetszik (mely tételt azonban valódi értelme szerint meg sem ért); annak az öntudata természetesen a mellett fog tanúskodni, hogy neki igen is van szabad akarata. Míg ellenkezőleg az, a ki mélyebben is belehatolt e problema lényegébe, és minden lépten-nyomon kénytelen volt meggyőződni a fejtegetett álláspont kicsinyes okoskodásainak értéktelen voltáról: öntudatában sem fog

*) L. Buckle f. i. m.

más eredményre juthatni, mint arra, hogy bizony minden emberi elhatározás és cselekedet kivétel nélkül okok kényszerítő nyomása alatt jön létre, oly értelemben vett szabad akaratról tehát, mintha az embernek módjában állana kénye kedve szerint válogatni a legkülönbözőbb indokok között, szó sem lehet. Melyik öntudatnak van már most igaza? És mit lehet adni egy olyatén tanúbizonyosság szavára, a mely ma ilyen, holnap meg éppen ellenkező tanúvallomást tesz? Nincs igaza Schopenhauernek? hogy az öntudat nemcsak hogy nem felelhet meg e kérdésre, de nem is értheti meg.*)

Tekintsük csak a dolgot közelebbről és tüzetesebben.

Az öntudat azt mondja: hogy «én azt tehetem, a mit akarok». És ebben az öntudatnak tökéletesen igaza van. De «akarhatok-e egyebet, mint a mit akartam», a mit akarnom kellett? ez itt a kérdés, és erre a kérdésre már nagy bölcsen hallgat az egyszerű öntudat, noha éppen ezt kellene bizonyítania.

«Mindenkinek igen érthetően kimondja az öntudata, hogy ő tehet, a mit akar. S minthogy egymással ellenkező cselekvényeket is akarhat — gondolatban, tehát a következmény valóban az, hogy ellenkezőt tehet is, ha akar. Már most ezt a műveletlen azzal véti össze, hogy ő adott esetben ellenkezőt akarhat is, és azt az akarat szabadságának nevezi. De az, hogy ő adott esetben ellenkezőt akarhasson, nincs bennfoglalva azon kimondásban, hanem csak annyi, hogy ellenkező két cselekvény közül, ha az egyiket akarja, megteheti, s ha a másikat akarja, azt is szintűgy megteheti. De hogy az adott esetben éppen úgy akarhatja-e az egyiket, mint a másikat, az még nincs tisztába hozva vele és mélyebb vizsgálat föladata, mintsem a csupa öntudat eldönteni bírná.»

«Az öntudat tagadhatatlan kimondása tehát «tehetem, a mit akarok» teljességgel semmit sem tartalmaz és semmit sem dönt el az akarat szabadsága ügyében, a mi abban állana, hogy akármely akarattényt (Willensakt) magát, adott esetben, adott jellemnél nem határozzák el okvetetlenül a külső körülmények, melyek közt az ember leledzik, hanem hogy az most egykép, de

*) Jenes natürliche, einfache, ja einfältige Selbstbewusstsein kann nicht einmal die Frage verstehen, geschweige sie beantworten Sch.: *Die beiden Grundpr. d. Eth.* I. 16. lap.

máskép is üthetne ki. Ámde e felől az öntudat némán hallgat; mert az ügy egészen kívül esik az ő bíróságán, minthogy a külvilág és az ember közti okozatviszonyon (Causalverhältniss) nyugszik.»

«Igen! teheted, a mit akarsz, csakhogy életednek minden pillanatában csak egyetlen egy meghatározott dolgot akarhatsz, és egyáltalában semmi mást nem, csak azt az egyet.» *)

Íme a rejtély kulcsa! Az öntudat egész tanúskodása az akarat kérdésében egy nagy tévedésen alapszik, melyet ha egyszer megértett valaki, könnyű kiigazítani; de nehéz volt arra ügy rámutatni, hogy mindenki megérthesse. Kiváltképen, miután e tévedést még az emberi értelem korlátolt volta is istápolta és szakadatlanul istápolja. Értelmünk korlátolt voltánál fogva ugyanis, mindaddig, míg nem ismerjük valamely ok hatását, természetesen tapogatóznunk kell azon eredmény felől is, melyet a kérdéses ok majd létrehoz; s ha több ok működik össze vagy egymás ellen, a legellentétebb combinatióknak is helyt kell engednünk, mert nem ismerve az okok hatását, hatásuk eredménye iránt sem lehetünk tisztában; s ha mégis az egyik oknak fontosabb szerepet tulajdonítunk, mint a másiknak, ez tisztán a mi egyéni fölfogásunk dolga, mely azonban az okok hatásának szabályozására vagy talán döntő erejökre épen semmi befolyással sincsen. Hisz akárhányszor megtörténik, hogy egészen ellenkezőleg üt ki a dolog, mint a hogyan mi gondoltuk.

A szabad akarat elméletének is ez az eredete. Mert legtöbb esetben épen nem ismerjük, sokszor rosszul ismerjük vagy csak hiszszük, hogy jól ismerjük az okok és okozatok összehatásának azon szövevényes folyamatát, a mely elhatározásunkat létrehozta: azzal vágjuk ketté a gordiusi csomót, hogy minden további okoskodás nélkül, egyszerűen akaratunkat tesszük legfőbb okká, a helyett, hogy az egyes közreműködő okok erejét és hatásuk mérvét külön-külön tanulmányoznók, s az így nyert eredménnyel törekednénk fényt deríteni a szóban forgó psychikai functióra. Ismernők csak pontosan mindazon okokat, melyek elhatározásainkat befolyásolták, bizonyára nem ringatnánk magunkat abban a csalódásban, hogy akaratunk erejével módunkban áll túltenni magunkat minden indokon.

*) Schopenhauer: I. m. 23., 24. lap.

Mint erről tényleg mindenki saját tapasztalásából is meggyőződhetik, midőn olyan indokokkal áll szemben, a melyek kényszerítő erejét már jól ismeri: előre tudja azt is, hogy nem fog másképen cselekedni bírni, mint a hogy azon indokok s az ő egyéni természete (character) követelik; bármint erősítse is öntudata, hogy hatalmában állana másképen is cselekednie.

«Se nem metaphora, se nem hyperbola, — jegyzi meg Schopenhauer, — hanem egészen száraz és betű szerinti igazság, hogy valamint egy golyó a tekéző asztalon nem mozdúlhat ki helyéből, míg lökést nem kap, épen úgy nem kelhet föl egy ember a székéről, míg valami indok el nem húzza vagy hajtja róla; de akkor aztán föl kell kelnie, épen oly okvetetlenül és mulhatatlanul, a mint a golyónak tovább kell gördülnie a lökésre. És azt várni, hogy valaki olyasmit tegyen, a mire épen semmi érdek sem ösztönzi, annyi mint azt várni, hogy egy darab fa hozzánk csúszszon, ha nem is húzzuk magunkhoz zsineggel.»

Így hát még az öntudat sem segíthet a szabad akarat baján. Az ember lelektana, lelki életének egész mechanizmusa, functióinak és jelenségeinek hosszú sorozata nemcsak hogy nem bizonyít a liberum arbitrium indifferentiæ, «a szabad választás» elmélete mellett, hanem a psych. determinismushoz vezet a leghatározottabban.

Vajon mit szól ehhez az eredményhez a sociologia?

IV.

AZ EMBER TÁRSADALMI SZEMPONTBÓL.

Mint társadalmi ember.

A társadalmi élet tünetnényei. A társ. tényezők hatása. A szenvedélyek psychológiája. Bünygyi esetek. A moralstatisztika adatai. Guerry. Mayr. Oettingen. Végeredmény: társadalmi determinismus.

Társadalmi szempontból akarván tekinteni az embert, azt hiszem, legczélszerűbb lesz száraz elméleti fejtegetések helyett mindjárt magát a társadalmi életet, úgy a hogy van, venni vizsgálat alá, s a moral-statisztika adatait kérdezni meg: mit szólnak az emberi cselekedetek természetéről és eredetéről, nem-

különben indokaikról. Hadd beszéljenek magok a tények, az egyes cselekedetek; tanúskodásukra, úgy vagyunk meggyőződve, legtöbbet adhatni, s a mi dolgunk csak az legyen, hogy megfelelő következtetéseket vonjunk le belőlök.

Már maga az a tény, hogy az ember «társadalmi ember» — *ἄνθρωπος πολιτικὸν ζῶον* — s hosszú évezredekre terjedő történelmi pályáján államokat szervezett és tartott fenn — s ma is állami életet él: eléggé mutatja, hogy az úgynevezett társadalmi tünemények sem az egyéni akarat véletlen eredményei, hanem meghatározott és föl is ismerhető ható-okok és tényezők szövevényes összeműködésének okvetetlen kifolyásai. Az embert bizonyára nem szeszélye, hanem eredeti természete, sajátos szükségai kényszerítették és hajtották a társadalmi együttlét korlátai közzé: már maga ez a társadalmi léte eléggé bizonyítja tehát bizonyos okok természetes hatását itt is.

«Ha a társadalmi élet összes nyilvánulataiban nem léteznék természetes okság, — mondja Herbert Spencer már fönnebb is idézett munkájában, — akkor a törvényhozás és kormányzás merő képtelenség, mert a hol a jelenkező tüneményeknek semmi fölismerhető törvényei nincsenek, ott semmiféle hatásra sem számíthatni, ott tehát minden csupa zürzavar.» És Spencernek nagyon igaza van; törvényhozásnak, kormányzásnak csak akkor lehet értelme, ha föltételeztetik, hogy a megalkotott törvényeknek, kormányrendeleteknek van is erejük, döntőleg befolyásolni az emberek elhatározását — legalább nagyban; hogy tehát azon indok, mely megtartásukat követeli, intensitivebb azon okoknál, melyek más tényezőkből keletkeznek és kivált intensitivebb a pusztá önkénynél! Azon föltevés mellett, hogy az emberek nem cselekesznek mindig és szükségképen a relative legerősebb indokok és characterök szerint, hanem kényök-kedvök szerint határozhatják el magokat ugyanazon esetben pro vagy contra... e föltevés mellett állami rend, együttlét nem képzelhető.

Ha pedig mindez így áll, úgy ebből önkényt következik, hogy az állami törvények, intézmények, ezek szelleme, a szokások, nevelés, nemzeti jelleg stb., szóval a társadalmi tényezők, más tényezőkkel szemben kisebb vagy nagyobb mérvben — de mindenesetre befolyanak az emberek cselekedeteire, s így a társadalmi ember szabad nem lehet.

Legalább így mutatja ezt az élet; így mutatják az embe-

rek cselekvései nagyban és kicsinyben; ezt bizonyítják a morális és criminal-statisztika adatai!

Általában ismeretes dolog, mennyire rabja az ember a társadalmi szokásoknak, előítéleteknek s a különböző életviszonyoknak. Bátran állíthatni, hogy legtöbb esetben megtaláljuk a nyomait e nevezetes társadalmi tényezőknek cselekedeteinken. Nem mindennapi tünemény-e, hogy nyomasztóan érezzük bár bizonyos társadalmi előítéletek, szokások súlyát — és még sem bírjuk túltenni magunkat rajtok. Szeretnénk megszabadulni a lánczoktól, melyeket jobb belátásunk következtében oly nehéz elviselnünk, de nem lehet, mert a szokás, külső illem, előítélet nagyobb hatalmak a mi szegény akaratunknál. És nem érzi-e mindenki, mennyire alá vagyunk vetve azon életviszonyoknak, melyek közé akarva-nemakarva jutottunk!? *Occasio facit furem*. Hány tett nem jönne létre soha, ha nem volna meg hozzá a kedvező alkalom, ha hiányoznának a kedvező viszonyok, melyeknek létét köszönheti? Vizsgáljuk csak komolyabban tetteink eredetét, s rá fogunk jönni, hogy indok nélkül soha sem cselekedtünk; ellenkezőleg: minden véghezvitt cselekedetre úgy voltunk rákényszerítve, természetesen nem fizikai kényszerrel, hanem a character és motivumok együttes hatása alapján létrejött pszichikai inger erejével. A posteriori be kell látnunk, hogy az előfordult viszonyok közt, azzal az individualitással, melylyel bírnak, nem lehetett másképen tennünk, sőt a jövőben sem tudnánk — egészen ugyanazon viszonyok között — másképen cselekedni. Miben nyilvánul tehát a szabad akarat hatása, ha mindig és mindenben csak okok, és ismét okok kényszerítenek cselekvésre?

És ha jobb belátásunk alapján — okultan, úgy érezzük, hogy a múlt tévedéseit elkerülnők a jelenben, csak megváltoztathatnók a történeteket... maga e körülmény is, nem a melletti bizonyít-e, hogy okok uralkodnak az akaraton? Avagy tekintsük a történelem eseményeit; hány tett jött és jön létre a vakbuzgóság, fanatizmus, politikai és vallási vagy nemzeti-ségi rajongás útján? Melyek nagyobb hatalmaknak bizonyultak a múltban — de nagyobb hatalmak ma is, mint akár a józan ész, akár a nemesebb érzelmek... hát még mint a szabad akarat? És a szenvedélyek pszichológiája! Mire mindenre nem ragadja az embert a hiúság, dicsvágy, szertelen gyűlölet, szerelem?

A bűnügyi esetek komoly tanulmányozása meg épen kézzelfoghatólag a mellett szól, hogy bizony legtöbb büntett — a bűn elkövetésére való hajlam mellett, a társadalmi tényezők hatalmas befolyása alatt keletkezett. Elhanyagolt vagy épen rossz nevelés, gonosz társaság, nyomor, kínálkozó kedvező alkalmak egyformán erős indokai, mondhatni szülő-okai a criminalitásnak! Avagy nem bizonyítja-e maga az élet, hogy még ugyanazon hajlamok, ugyanegy természet mellett is milyen különböző cselekvések merülnek föl az élet nagy színpadán? Ugyanazon hajlam mellett a kegyetlenkedésre, az egyik nyomorteljes életviszonyaitól üzve, rablógyilkossá — a másik kedvező körülmények mellett, vakmerő bátorsága és kérlelhetetlen kegyetlensége alapján még hírneves, dicsőített hőssé válik. Ugyanazon hajlam mellett a kártyajátékra az egyik tönkre megy, koldusbotra jut, s mint ilyen, nyomora által kényszerítve csalással, lopással tengeti életét, míg utol nem éri a társadalmi igazságszolgáltatás s börtönre nem jut. A másik szerencsését alapítja meg, dúsgazdaggá lesz. Bizvást állíthatni, hogy a physikai és socialis tényezők egész hálózata az, melynek szálaiból az emberi cselekvések szövődnek. E tényadatot még Drobisch is elismeri, midőn úgy nyilatkozik: hogy az egyes emberek moralitását korán sem tekinthetni saját művök gyanánt... mert mindenkinek moralitása külső és belső élet-történelmének productuma. És alább: az egyes ember moralis felelőségének megítélésénél nem szabad őt társadalmi összeköttetéséből kiszakítani és izolálva tekinteni, mert a dolog inkább úgy áll, hogy a társadalom minden egyes tagja kisebb vagy nagyobb mértékben, közvetve vagy közvetlenül, mások cselekedeteiért vagy mulasztásaiért maga is felelős, miután a társadalom minden egyes tagja erkölcsi solidaritásban áll egymással.*) Miben mutatkozik hát a szabad akarat hatása?

Azonban hadd beszéljenek most a számokból vonható conclusiók.

A moral-statisztika számokkal bizonyítja be, hogy az emberi élet tüneményei csak úgy állandó és változó befolyások által határozvák meg, mint a természeti tünemények. Az okság egyetemes törvénye egyformán érvényes itt — és ott. A sta-

*) Drobisch: *Die moralische Statistik und die menschl. Willensfreiheit.* 91., 92. lap.

tisztikái számokban mutatkozó hasonlóság, mondhatni egyformaság alapján kénytelen az ember e tételt elfogadni... hacsak maga-magát nem akarja ámítani.

Áttekinthetjük az emberi élet összes viszonyait s az ezekből folyó cselekedeteket, a mint ezeket a moral-statisztika föl dolgozta, s kénytelenek leszünk meggyőződni, hogy a társadalmi és erkölcsi világban is minden megszabott törvények szerint történik. Elkezdve a születési statisztika adataitól, egész a halálzási statisztika adataiig, a nyert számok mindenütt e törvényszerűséget hirdetik.

A születési statisztika eredményei egészen határozottan azt bizonyítják, hogy a nemek egyensúlya egyetemes tapasztalati törvény; mit maga Oettingen is föltétlenül elismer, midőn a nemek egyensúlya és polaritása fölött értekezve, így alapítja meg a végeredményt: «Unser Gesamtergebnis ist, das trotz aller geringfügigen Schwankungen im Einzelnen, doch im Großen und Ganzen, namentlich während der Periode des heiratsfähigen Alters, sich die Geschlechter vollkommen die Waage halten».*) Sőt alább még azt is kimutatja, hogy a hol közbejött okok (például háború, epidemia, kivándorlás stb.) következtében ez egyensúly időlegesen megzavartatik — megfelelő intenzitással törekszik a természet az egyensúlyt ismét helyreállítani, elannyira, hogy az úgynevezett compensatio törvényét (Compensationstendenz) tapasztalati úton bebizonyított törvénynek kell tekintenünk.***) Nem beszélnek-e mindezek a tények kézzelfoghatólag bizonyos magasabb törvényszerűség mellett?

Avagy tekintsük a házassági statisztikát, s kénytelenek leszünk meggyőződni, hogy még e merőben egyéni befolyástól függőnek látszó viszonynál is magasabb törvényszerűség szerepel. Nem lehet tagadni, hogy a különböző idő- és térbeli viszonyok, social-politikai és morális tényezők, physikai okok — mindmégannyian percentekben is kifejezhető befolyással vannak a házasságkötésekre, mint ezt a moral-statisztika ki is mutatja. A termés minősége, tehát a bő vagy szűk esztendő, éhség, háborús vagy epidemikus idő, növekvő immoralitás sze-

*) Oettingen: *Die Moralstatistik. Polarität u. Gleichgewicht der Geschlechter.* 44—54. lap.

***) Oettingen: I. m. Abschn. I. Cap. I. §. 5. *Die Compensationstendenz.*

rint változnak a házasságkötések és pedig szabályszerű arányokban az illető tényezőkkel. Wappäus úgy találta, hogy a gabona értékének maximuma a házasságkötések minimumával, s az értékminimum a házasságkötések maximumával szabályszerűen együtt jár.*) Hasonló szabályosságot tüntetnek föl a többi tényezők és a házasságkötések közti viszonyok is. Villermé a házasulók kora és az esketések közti viszonyt vette bűvárlata alá,**) és arra az eredményre jutott, hogy az itt jelenkező törvények ereje hatályosabb, mint azoké, melyek codexeinkben írva foglaltatnak. Ugyanez áll a hivatás vagy életpálya, foglalkozás, házassági törvények, vallási intézmények befolyásáról. A mint változnak e különböző tényezők, velök változik, szaporodik vagy csökken a házasságkötések száma is.***)

Hasonló eredményre vezetnek az egytetemes törvényszerűség elvét illetőleg a criminal-statisztika adatai. Ha ez adatokat figyelemre méltatjuk, meg kell győződnünk, hogy a bűn elkövetésére való hajlam mellett, a társadalmi befolyások játszsza a főszerepet a bűntények létrehozásánál. Oettingen már többször idézett művében lehetőleg részletesen kiterjeszkedik a criminalitás okainak és tényezőinek megismertetésére, s a bűnök elkövetésére való befolyásuk kiderítésére, s kénytelen bevallani, hogy a socialis tényezők félreismerhetetlen összeköttetésben állanak a bűntények kisebb vagy nagyobb számával. Az életpálya, foglalkozás, nemi különbség, műveltség, társadalmi intézmények, törvények, vallási rendszabályok, népszokások, nemzetiség, büntető-rendszer stb. befolyásolják az emberek cselekvéseit, és minőségek szerint nem egy bűntény elkövetésére szolgálhatnak, sőt tényleg szolgálnak is okok gyanánt. Fayet fáradságos és érdekes összeállítását adta az egyes hivatások és foglalkozások befolyásának a bűn elkövetésére, s bámulatatos törvényszerűséget kellett constatálnia.†)

Guerry az évszakok befolyását a criminalitásra, vizsgálta tüzetesebben, s azon eredményre jutott, hogy az erkölcsiség elleni kihágások a nyári negyedben legmagasabban emelked-

*) Wappäus: *Allgemeine Bevölk.-Statistik.* II.

***) Villermé: *Memoires sur les äges resp. des epoux.*

***) Oettingen: I. m.

†) Fayet: *Essai sur la statistique intell. et mor. de la France*
Seances de l'academie des sc. mor. et pol.

nek,*) és negyven esztendő folytán nyert adatai tökéletesen megegyezőknek bizonyultak.

Mayr szerint általános tapasztalati törvény, hogy a személyek ellen való erkölcsi extravagantiák kedvező esztendőken épen úgy nőnek, mint a vagyonkárosítások csökkennek.**)

Hogy az életkor, nemi különbség, társadalmi intézmények (például csak a lelelenzházat hozom föl), vallási rendszabályok szintén hasonló befolyással vannak, senki sem fogja tagadni, a ki csak némileg is figyelmére méltatta e tekintetben a moral-statisztika adatait. Oettingen az életkorra nézve Franciaország-, Angolhön- és Poroszországból gyűjtött teljesen megbízható adatokkal bizonyítja be: hogy nemcsak hogy minden életkor sajátosságosan magában viseli bizonyos kihágások veszélyeit, hanem hogy ezek már a legzsengőbb ifjú, valamint majd az elaggott öreg korban jellemző és mérhető typust is öltenek. Sőt az életkor-osztályokra nézve egy scalát is szerkeszthetni, mely évtizedek tapasztalataira alapítva, minden kor bűnre való hajlamának állandó fokát jelöli.***)

A nemi különbséget illetőleg is határozottan állíthatni, hogy befolyással van a criminalitásra; mi már abból az egyszerű tényből is kitűnik, hogy bizonyos bűntények elkövetésére nagyobb hajlamot találunk a nőknél, mint a férfiaknál és viszont. És ki ne ismerné a prostitutio hatását a bűn elkövetésére? A prostituáltaknak viszonylagos résztvevése a criminalitásban valóban bámulatos. Nagyon találóan jegyzi meg e pontra vonatkozólag Corne: «La prostitution est d'ailleurs aux femmes, ce que le crime est aux hommes; c'est la misère et la paresse, qui les y pousse. La prostitution a les mêmes caractères, les mêmes causes et les mêmes effets que le crime. Elle est produit de l'isolement, et elle fait la solitude».†) S hogy mily mérvben nőtt össze a prostitutio a legalávalóbb cselekvényekkel, mennyire, úgyszólván, tenyésző helye lőn az aljasságnak, terjedelmes tanulmánya alapján valóban elevenen festi Avé-Lallement: *Das deutsche Gaunerthum* etc. című munká-

*) Guerry: *Essai sur la statist. mor.* 1833.

**) Mayr: *Statistik der gerichtl. Polizei.* 1867.

***) Oettingen: I. m. 40. §. 496—497.

†) Corne: *Essai sur la criminalité, sur les causes, sur les moyens Vy remédier.*

jában. És teljesen igaza van, midőn az egész társadalmat megrovja és mintegy bűnrészesnek tekinti ez immoralitás elmergesedése miatt; miután kétségtelen, hogy a socialis befolyások nagyban előmozdíthatják vagy akadályozhatják e kiirthatatlan társadalmi betegség elterjedését. Mind e tények, melyek számokra alapítva fejezik ki az emberi cselekedetek törvényszerűségét, kérdem, nem elég biztosítékul szolgálhatnak-e arra nézve, hogy az erkölcsi és társadalmi világban sem található föl még csak nyomát sem az önkényszerű szabadságnak?

Nem is folytatom tovább ez adatok idézését; az egész moral-statisztikát ide kellene igtatnom, ha mindazon tényeket föl akarnám sorolni, melyeket e tudomány összegyűjtött, s a melyek a kitzűzött problema megvilágítását eszközölhetik. Mert tényleg úgy áll a dolog, hogy az emberi élet összes cselekvényeiből — a társadalmi tünemények egész halmazából egyetlen olyan tényt sem lehet fölhozni, a mely megezáfolhatná az egyetemes törvényszerűség elvét. «Az emberség organismusában, az erkölcsi életmozgalom törvényszerűsége» mutatkozik mindenütt és mindenben — legalább ezt mutatja az emberi társadalmi élet vizsgálatából vett tényadatok átláthatatlan halmaza, mondja maga Oettingen: «Eine fast unübersehbare Menge bedeutsamer Thatsachen... aus denen die Gesetzmässigkeit sittlicher Lebensbewegung im Organismus der Menschheit sich ergab».*) Félreérthetetlen szavak, s nagy horderejű bizonyíték az indifferentista szabad akarat elmélete ellen egy Oettingen részéről, ki már szakmájánál fogva sem tudott szakítani a szabad akarral legalább névleg, s hogy azt megmenthesse az épen általa összehordott tények roppant halmazával szemben, inkább másképen értelmezi a szabad akaratot, mint ezt már fönnebb érintettem. Nincs egyéb hátra, mint hogy a végső consequentiát is levonjuk. És ezt tennünk — a fölhozott tények roppant halmazát tekintve, nem nehéz föladat. A társadalmi élet összes tüneményei, kicsinyben és nagyban, mindenütt fölismerhető törvényszerűséget mutatnak; mindenben és mindenütt okokra utalnak, s az okok és okozatok sokszor nagyon is bonyolódott összeszövődésének megértése nélkül egyáltalán meg nem fejthetők. A társadalmi ember, a társadalmi okok és ható-tényezők egész hálózatának sokszoros determinációja alatt

*) Oettingen : I. m. *Schlusserörterung*. 731. lap.

áll — s a társadalmi determinismus nyomása alól magát semmi módon és áron ki nem vonhatja. Nagyon természetes tehát, hogy a társadalmi élet tüneményeinek ilyenét determinismusa mellett indeterministikus akaratról beszélni sem lehet, s az akarat koránt sem talán az egyéni önkény szeszélyes akarat, de pusztán physikai okoktól determinált akarat sem, hanem az összes physiologiai, psychologiai és socialis tényezők összehatásával létesített akarat, melyet egyszerűen ethikai akaratnak nevezhetünk, hogy már e név által mind az indeterminismus, mind a physikai determinismus értelmében fogalmazott akarattól szabatosan megkülönböztethessük, egyszersmind további fejtegetéseink irányát is világosan megjelöljük.

V.

ETHIKAI AKARAT. CHARACTER.

Az ethikai akarat meghatározása. Értelmes és erkölcsi akarat. A character. Megismerésének módja. Alapsajátságai. Schopenhauer a characterről. Saját álláspont.

Az ethikai character fogalmában rájutottunk arra a sarkalatos fogalomra, mely ugyanazt a szerepet van hivatva betölteni az általunk felállítandó rendszerben, melyet a szabad akarat fogalma játszik az indeterministikus ethikában. Nagyon indokolva van tehát, hogy mielőtt tovább fűznénk fejtegetéseinket, magának ez alapfogalomnak a határozmányáival iparkodjunk közelebből megismerkedni.

Az előzmények, a melyekre építenünk kell, az indeterminismus és physikai determinismus ellen kitüntetett igazságok: Indok nélkül az akarat vak; character nélkül, mely az indokra visszahat — teljesen tehetetlen. Tervszerű elhatározást tehát csakis az indok és character együttes működésétől várhatni. Íme ezeket az igazságokat kell alapúl venni további okoskodásunkban, és nyomban rájövünk a kérdéses fogalom egy közelebbi definitiójára, hogy tudniillik az ethikai akaratot egyszersmind értelmesnek és erkölcsinek kell tekintenünk. A mennyiben ugyanis nem szenved kétséget, hogy minden indok (mint erről később még bővebben lesz szó) csak az értelem útján hathat; secundum suum Esse cognitum; a ható moti-

vumokra pedig a character csak saját szorosan megszabott egyéni természete szerint reagálhat: egészen nyilván való, hogy az értelem és character által illetén módon determinált akarat, már lényegénél és eredeténél fogva sem lehet egyéb, mint értelmes és erkölcsi akarat. Hogy pedig e fogalmat az ethikai akarat gyűjtő-fogalmá alá soroztuk, ennek az indoka abban rejlik, hogy az akarat azon kettős jellege nélkül erkölcsi élet nem is képzelhető, s mert az így fogalmazott akarat functióiban az ethikai elem annyira præponderans momentum; természetének és szervezetének minőségét pedig az erkölcsi character annyira determinálja, hogy mind e szempontokat tekintetbe véve, teljesen igazoltnak mutatkozik az az eljárás, melylyel a szokásos «szabad akarat» sokszor nagyon tévesen értelmezett elnevezésével szemben egész általánosságban egy új terminust alkalmazunk.

Vajon azonban hogyan értsük és értelmezzük ezt a dolgot közelebbről?

Ha az akarat minden functiójának irányát és elhatározásának színezetét végelemzésben a character adja meg: nem ráesik-e vissza összes cselekvéseinkért és elhatározásainkért a felelősség súlya? És általában az akarat egész hatáskörét nem fogja-e a character absorbeálni?

Ám igen. Csakhogy ezeket az anticipált kérdéseket nem érthetjük meg addig, míg előbb a character fogalmával tisztába nem jövünk. Legközelebbi teendőinknek tehát erre a problémára kell irányúlnia.

A thema nem kevésbé jelentékeny és fontos az ethikusra, a ki nem üres abstractiók — hanem az emberi természet jól átértett lényege és mibenléte alapján akarja fölláítani tan-tételeit: mint akár az akarat kérdése, a melylyel egyébként is a legszorosabb kapcsolatban áll. De nyer még fontosságban az által, hogy a speculativ philosophia erkölcesstanának egyik legfőbb tévedése épen erre a pontra vonatkozik, és nem egy hiányos, sőt merőben helytelen ethikai fogalom és tantétel találta forrását e rendszer híveinek azon tudományosan nem igazolható elméletében, melylyel a character kérdését akarták megfejteni. Úgy tekintették a character-t, mint egy egészen a szabad akaratától függő, tetszés szerint nevelhető és nemesíthető, vagy épen gyökerében teljesen átalakítható, kiforgatható dolgot, melyben semmi eredeti és constans elem, például alap-

sajátság vagy dispositio sincsen; s midőn aztán ezzel az eredménnyel kapcsolatosan, sőt abból folyólag egy sereg ethikai fogalmat fejlesztettek, a melyek tartalmának helyességét és tudományos jogosultságát, épen azért, mert csak logikus úton jöttek létre, mi sem biztosította, és nem is biztosíthatta, azon antecedens érvényességen kívül, a melyből egyszerű lehozás (deductio) útján származtak: csak természetes és érthető, hogy az eként construált ethika rendszerének is hemzsegnie kellett az önkényes és semmi módon sem igazolható fogalmaktól.

Annak, a ki e kérdésben biztos eligazodásra akar jutni, nem szabad ezen az úton haladnia. A speculatio nem alkalmas módja egy merőben tapasztalati dolog megfejthetésének. Épen ellenkezőleg — sikerre csak az számíthat, a ki a tudományos kutatás és vizsgálódás mindazon eszközeit fölhasználja, melyeket e tekintetben az újabb methodologia mint egyedül alkalmasakat megjelel; s ez eszközök segítségével fog a munkához.

Az ember charactere, mely alatt, mint már fentebb is megjegyeztem, az «egész erkölcsi embert», tehát az individualitást, az egyéni természetet kell érteni azon összes saját-ságai-val, és szervezetének individualis tehetségeivel és dispositiói-val, melyek az ő érzelmeit, hajlamait determinálják — merőben, és annyira tapasztalati, hogy a ki annak természetét és saját-ságait más, mint tapasztalati úton, s az itt használható eszközökkel akarja tanulmányozni: fölállíthat ugyan szebbnél-szebb hypothesiseket, de a character tudományosan igazolható elméletét soha sem fogja construálhatni. Avagy kiismerhetjük-e akár a magunk, akár a mások characterét másképen, mint a character vonásainak és tulajdonságainak fáradságos és a legapróbb részletekre is kiterjedő megfigyelése és tanulmányozása által? Csak illetően hosszas önmegfigyelés és öntanulmány által juthatunk önismeretre, tanulhatjuk ki gyöngéinket és előnyös tulajdonságainkat, és ebredhet föl bennünk a magunkhoz való bizalom vagy bizalmatlanság, a melylyel magunkat bizonyos dolgok keresztülvitelére erőseknek — vagy ellenkezőleg, tehetetleneknek tartjuk. Ilyen — saját magunkon megejtett tapasztalás — azaz jellemünk kitanulmányozása nélkül, örökös talány marad az ember maga előtt, bármily kifogástalanul sajátítja is el a moralisták szépen kiczifrázott elméletét a jellemről. És a mások jellemét sem ismerhetjük meg más módon, mint csak tapasztalás által. Innen van, hogy csakis a kipróbált

(kitapasztalt) jellem szolgálhat alapjául bizalmunknak; s bárhol, bármiben van szükségünk embertársaink közreműködésére és szolgálatára, csakis a kipróbált jellem nyújtja részünkre a kellő biztosítékot. Innen van, hogy mindaddig, míg valaki valamely helyzetben nem volt, s nem tapasztalta, miképen cselekedett az adott viszonyok között — egyáltalán nem is lehet biztos az iránt, miképen fog cselekedni, s csakis a kiállott próba, a végbevitt tett után bízhatik magában, vagy tudhatja, hogy mit bír és mit nem bír tenni: *Quid valeant humeri, quid ferre recusent*. A tanakodás, habozás elhatározásaink előtt, szintén abban leli magyarázatát, hogy nem ismerve tökéletesen magunkat, nem tudhatjuk, vajon a ránk ható motivumok közül, melyiknek lesz meg az az ereje, hogy akaratunkat végleg determinálja. Míg ha egyszer sikerült akár a saját magunk characterét, akár mások természetét és individualitásának alapsajátságait és hajlamait alaposan kiismernünk: ez esetben íteletünket is határozottabban formulázhatjuk.

Csakis az indokaiban jól fölismert cselekvésekből, s a character más tüneteiből és nyilvánulataiból lehet tehát kiismerni a characteret — s a ki azt hinné, hogy e problémát sokkal egyszerűbben és könnyebben — és mégis alaposan megoldhatja bármely philosophiai rendszer elveinek értelmében construált speculativ okoskodással: annak nagy tévedésben kellene leledzenie. Mert valamint fölötte fonák eljárásnak tartaná mindenki a természettudós részéről, ha egyes problémáit, például az elemek vegytani tulajdonságait, a delejesség, hő, villamosság stb. tüneményeit, a priori okoskodással, kizárólag elméleti úton akarná megfejteni; ha a botanikus a növények természetét nem tapasztalás és észlelés útján, de theoretikus találgatás által törekednek kiismerni: épen ilyen fonák eljárásnak kellene jellemeznünk azt is, mely a character kérdésében tisztán elméleti okoskodásokkal akarna dönteni. Valamint amott — úgy itt is csak a hozzáértő módon alkalmazott tapasztalás nyújthat kulcsot a tünemények megértéséhez.

Ilyetén tapasztalati alapra helyezkedve, az emberi characternek következő alapsajátságai és jellemző vonásai tünnek elő:

a) A character merőben individualis egyéni tulajdon; nem minden emberben egyforma, melyet csak nevelni kell, hogy bárminővé kinőhesse magát, hanem minden embernél

más és más, és pedig oly kiszámíthatatlanul különböző fokozatokban, a tulajdonságok és hajlamok, dispositiók különböző aránya szerint, hogy a szellemi tulajdonok és testi szervezeti sajátosságok tekintetében, alig különböznek az emberek egymástól nagyobb mérvben, mint erkölcsi jellemökre nézve. A természetben bárhol csak észlelhető analog tünetmények egész sorozata, bizonyít e föltevés helyessége mellett. Mindennek, a mi csak létezik, megvan a maga eredeti egyéni természete, mondhatni alap-characterere, mi által még a nem és faj — a genus és species határain belül is különbözik minden egyéb létezőtől, és épen és egyedül csak azzá, az egyedileg meghatározott valamivé lesz, a mi. Es e tekintetben az ember sem tesz kivételt. Minden egyes embernek is megvan a maga individualis természete vagy alap-characterere, melyhez képest csak az lehet belőle — testileg, szellemileg, erkölcsileg... a mivé őt characterere: egyéni tehetségei és hajlamai alkotják. Ennek határait túllépnie, és talán önkényes akaratával — vagy nevelés, szoktatás stb. által, eredeti egyéni természetéből kivetkőznie — lehetetlen. Innen van, a character ez individualitása lehet csak az oka, hogy miért különböznek az emberek egymástól annyira, nemcsak szellemi, hanem erkölcsi tekintetben is; s hogy ugyanazon indokok, életviszonyok és körülmények hatása mégis oly végtelenül különböző az egyes embereknél. A lelkület millió-féle vonása és változata is a character e sajátosságában leli megfejtését.

Még se higyük a tényeknek? És inkább elfogadjuk vagy megtartsuk a régi elméletet, melylyel szemben mindezen és hasonló tünetményei az emberi szellemi és kivált erkölcsi életnek megfejthetetlen talányok maradnak? Ám ez az eljárás, megengedem, hogy nagyon könnyű módja hangzatos elméletek és tantételek föllállításának — de komoly sikerrel nem biztat.

b) Az individualis characternek másik alapsajáttsága: hogy annak alaptulajdonságai vagy főbb vonásai, implicite — mint elrejtett dispositiók vagy hajlamok, már eredetileg megvannak a szervezetben mint örökölt tulajdonok: azokat tehát az ember magával hozza a világra. A character nem a művészet remeke, vagy talán mesterségesen alkalmazott más tényezőök mesterműve, hanem a természet alkotása (Schopenhauer). A művészet, az úgynevezett jellemfejlesztés különféle módjai: a nevelés, tanítás, szoktatás, dressura stb. csak annyit eszkö-

zölhetnek, hogy kifejleszthetik vagy esetleg elfojthatják azon latens hajlamokat, a melyek mint szellemi vagy erkölcsi talentumok, vagy ellenkezőleg mint extravagans dispositiók — valamely egyén characterében, hozzáértő módon alkalmazott megfigyelés és próbák útján, ha néha nehezen is, de mégis föl- ismerhetők, vagy önkénytelenül is föl-föltűnnek: azonban magát a characteret netalán gyökerestől átalakítania semmiféle művészetnek sem áll hatalmában. Nevelés és tanítás — meghamisíthatják a characteret, hogy nyilvánulataiban egyebet mutasson, mint a mi: de ez korántsem annyit tesz, hogy ezáltal talán maga a character lényege is megváltozott vagy átalakult. Csak a forma változott — a lényeg ugyanaz maradt. A mi, megengedem, hogy némileg rejtélyes dolog lehet, a mennyiben maga az individualitás is, az úgynevezett natura, és ennek egyik ágazata, a character tényleg egyike a nagy természet legtitkosabb műveinek: de azért azt, mint eltagadhatatlan tény — ha kimagyarázni nem is tudja, elfogadni — kénytelen a tudomány. Avagy nem tapasztaljuk-e léptenyomon, hogy minden természeti dolognak vannak olyan alapsajátságai, a melyeket megmagyarázhatatlan módon magával hoz a világra, s a melyek által aztán, mint megannyi természetes korlát által, fejlődése egész folyamában korlátozva is van, hogy életének minden mozzanatában csak azzá legyen és lehessen, a mivé őt természete kvalifikálja. A növényi magban, már a natura benn van, az az eredeti typus, melynélfogva csak azzá lehet, a mi abban a magban, már eredetileg, mintegy praeformálva van. Ez a törvény az emberre nézve is érvényes. Legalább a tapasztalás azt tanúsítja, hogy az ember is hoz magával olyan eredeti hajlamokat és tehetségeket, a melyek fejlődése és működései elé korlátokat szabnak, s a melyeknél fogva az egyik többet — a másik kevesebbet bír tenni, és pedig nemcsak physikailag, de szellemi, sőt erkölcsi tekintetben is. Hiszen tudjuk, hogy az erkölcsi hajlamok nem kevésbé örökölhetők, mint akár bizonyos testi sajátságok, akár a szellemi tehetségek. Itt sem használ tehát semmiféle argumentálás a régi theoria mellett; a tények hangosabban beszélnek minden elméleti okoskodásnál.

c) Harmadik alapsajátsága a characternek, hogy van benne valami állandó, változatlan elem, a mely egy-ugyanazon egyénnél mindig ugyanaz, az egyén lelkületének bizonyos ha-

tározott eltörülhetetlen jelleget kölcsönöz, és annak egész lényét s gondolkodását, érzelmeit, törekvéseit szakadatlanul befolyásolja. «Az ember charactere — mondja Schopenhauer — állandó és változatlan, ugyanaz marad egész éltén át. Esztendei, viszonyai, sőt ismeretei és nézetei változékony burka alatt ott rejlik, mint rák a héjában, egy-ugyanazon ember változhatatlanul. A characternek csak irányában és anyagában mennek véghez úgy látszó módosulások, melyek az életkorok és szükségleteik különbségéből keletkeznek. Az ember soha sem változik meg, a mint egy esetben cselekedett, úgy fog ő teljesen egyenlő körülmények közt — fölteszem a körülmények pontos és hibátlan ismeretét — mindig ismét cselekedni... «Némely ember tagadni fogja szóval ezt az igazságot, de fölteszi ám eljárásában, mert a kit egyszer gázságon ér utol, többet soha sem hiszen neki; ellenben bízik abban, a kit korábban becsületes embernek tapasztalt. Mert az említett igazságon alapúl az egész emberismeret... az is, hogy az igazi becsületet (nem a «lovagiast», a bolondok becsületét), ha egyszer elveszett, soha sem lehet helyreállítani, hanem egyetlenny semmirekellő cselekedet mocska örökre elfogta az emberét, mint szokták mondani, bélyeget süttött reája.» Innen van az is, — folytatja, — hogy az ember bármely tisztán látja, sőt megutálja hibáit és lelki nyomorékságait, sőt bármely igazán eltökéli, hogy megjobbitja magát, még sem jobbitja meg, hanem komoly szándéka és becsületes fogadása ellenére, újított alkalommal ismét az előbb járt ösvényeken kapatja magát, úgy, hogy maga is megütközik rajta... A jellem változhatatlan... a jobbulás és nemesbülés egész köre és uradalma csupán csak a belátásban áll... többre, mint az ismeret igazítására nem is terjedhet semmi erkölcsi behatás, és abban járni, hogy egy ember charactere hibáit beszéddel és moralizálással megsemmisítsük és így characterét magát, tulajdonképi moralitását újra teremtsük, épen oly vállalat «mintha az ólmot arannyá változtatni, vagy a tölgyfát gondos ápolással arra vinni akarnók, hogy barackot teremjen».*)

Nem akarom állítani, hogy Schopenhauer ez elmélete a characterről, a maga egész merevségében, és minden részletében helyes és kifogástalan. Nem egy tényt — sőt magát a fej-

*) Schopenhauer: *Die beiden Grundproblemen der Ethik.* 50—52. lap.

lődés törvényét kellene annak ignorálnia, a ki a character természetét e theoria szerint akarná construálni. Az élő természet minden tünetnyében, saját szervezetünk életében, minden lépten-nyomon a fejlődés tüneteivel találkozáva, vajon milyen joggal állíthatnók föl az elvet, hogy mindezen analog jelenség ellenére, a character minden ízében változatlan, sőt még az individualis természetszabta korlátokon belül sem fejleszthető? Az ember, sem physikai, sem szellemi, sem erkölcsi életében, nincsen olyan merev stabilismusra — szellemi vagy erkölcsi stagnálásra kárhozható; mint a milyen mereven változatlan Schopenhauernek ez az elmélete a character-t contemplálta. Hanem igen is, kétségbevonhatatlanul helyes az alapgondolat, a mely ebben az elméletben foglaltatik. Minden egyes ember characterében van valami constans elem, a melyet az egyén lelkületéből kitörülni nem lehet — annyira hozzátartozik az ő individualis szervezetének alapsajátságához. És ez az egyéni szervezeti alkat, vagy ethikai dispositio, vagy nevezzük bármily néven, alkotja minden egyes embernek azon sajátságát, a mely nélkül már nem lenne az, a ki; a mi tehát, az ő legeredetibb — és alapvonásaiban — változatlan tulajdona, s a melynek minőségétől függ a character-fejlődés vagy fejlesztés fokozata. Talán elnevezhetnők e constans vonást: alap-characternek — a midőn aztán a fejtegetett tantételt úgy formulázhatjuk, hogy az alap-character változatlan: egyszer-smind annak helyességét tapasztalati adatokkal is igazolhatjuk. Mindennek, a mi létezik vagy él a természetben, megvan a maga különös természete — a minél fogva minden egyébtől különbözik. Az egyéni természet ilyen állandó és változatlan vonásai nélkül, lehetetlen lenne a létezés alapformáinak és specialis természetének kiismerése — és az embernél lehetetlen lenne: az öntudat, az ember- és önismeret. Az élet pedig, összes nyilvánulataival, egy merőben értelmezhetetlen talányúl állana a tudomány előtt. Miképen magyarázhatnók meg az emberi lelkület — érzelmek, indulatok, szenvedélyek stb. kiszámíthatatlan különfeleségét, és ez alapon az ember és ember közt észlelhető és constatálható roppant különbséget, egy — alapvonásaiban változatlan, alap-character fölvétele nélkül? Hogyan beszélhetnénk kipróbált jellemről? Hogyan fejtenők meg azt a mindennapi tapasztalást, hogy számtalan esetben, minden moralizálás, oktatás és jellemnemesítő kísérlet és tö-

rekvés, tökéletes hajótörést szenved az eredeti alap-characteren, melyet semmiféle erőlködésnek sem sikerül lényegében megváltoztatni és alapjellegéből kiforgatni? Önző, gonosz akaratú emberből — soha sem lesz önzetlen, jóakaratú ember. Mert egoismus és malitia, önzetlenség és jólelkűség annyira különböző, sőt sarkalatosan ellenkező character-tulajdonságok, melyeket gyökeresen úgy átalakítani, hogy egymásba olvadjanak, teljes lehetetlen. Fordúlnak ugyan elő látszólag némely ritka esetben a character átalakulásának ilyen tünetei; de ez a tapasztalat is, nemhogy gyöngíténé, de még inkább erősíti állításunkat — mert a mellett tanúskodik, hogy a gyökerében egoistikus vagy malitiosus character, még tettetni is bír, csak-hogy célzt érhessen. Másnak mutatja magát, mint a mi — ha ugyan ilyen módon könnyebben boldogul. Mindenesetre nagy hiba volna tehát, illetén sporadikus és a mellett még rosszúl is értelmezett esetekből akarni következtetéseket vonni az alap-character változatlansága ellen. Az aranyat és ezüstöt is utánozzák az úgynevezett talmi-aranyban és britannia-ezüstben... de csak utánzat marad ez azért mindig: tökéletesen így áll a dolog a characterrel is.

És ebben a tanban: az alap-character változatlanságáról — habár talán némileg beleütközik is némelyek fölfogásába — nemcsak hogy semmi ellenmondás, vagy veszedelem az erkölcsös és vallásos érzületre, nem rejlik; sőt épen ellenkezőleg — ha így nem volna a dolog: egy kényünk-kedvünk szerint, minden pillanatban változható character mellett, nem lehetne beszélni valódi erkölcsi életről. Avagy kérdem, nagyobb garantiája-e az az erkölcsiségnek, ha a legerkölsösebb embernek is csak tetszésétől, szabad akaratától függ, hogy mintegy varázsütésre, egy pillanat alatt, egész jelleme teljesen átalakulhasson, és belőle, a legmoralisabb emberből, egyszerre a legimmoralisabb ember váljék, semmint ha ilyen átalakulása változatlan alap-characterénél fogva egyáltalán lehetetlen dolog? Az-e a becsületesebb ember, a ki még ha akarna sem bír becsütelenséget követni el, vagy az, a ki ma talán még a legbecsületesebb — holnap pedig már a legbecstelenebb tettet is bírja elkövetni? Mind e kérdések, azt hiszem, elég döntő válaszul szolgálnak arra az ellenvetésre, mely az alap-character változatlansága elméletét veszedelmesnek hirdeti a moralitásra.

Azonban elméleti és tapasztalati igazságokba ütköző pont sem foglaltatik ebben az ethikai tantételben.

Ha az ember más — physikai és psychikai — tehetségeinek is megvannak a magok «határai», melyeken túl e tehetségek vagy hajlamok, vagy szervezeti dispositiók nem terjeszkedhetnek; korlátolt eszű, idióta emberből például soha, semmiféle nevelés vagy oktatás és szorgalom által sem válik genie;... a minthogy a kinek éppen semmi hajlama sincsen a zenére vagy a művészet valamelyik más ágára, abból soha — bármily erőlködés árán sem lesz ihletett zenész vagy festő, szobrász; s a költőnek is születnie kell: a szervezeti tehetségek és dispositiók fejlődéstörvényének ez analogiája alól miért tenne a character kivételt? Nem is teszen. Legalább a meghamisítatlan tapasztalás, s a moral- és criminal-statisztika adatai ezt bizonyítják. És e bizonyítékok ellen, az ellenkező elmélet elavúlt fegyvereivel, sikeresen küzdeni nem lehet.

PAUER IMRE.

VALUTÁNK RENDEZÉSÉRŐL.

I.

Azon sok súlyos teher között, melyet az alkotmányos örendelkezési jogát visszanyert Magyarország az osztrák absolutismustól örökségül kapott, semmi sem volt terhesebb s közgazdasági fejlődésünkre végzetesebb, mint a rendezetlen valuta. A megifjúlt magyar állam egész erejét számtalan sürgős problema, számtalan égető szükséglet vette igénybe; ezek rohamos kielégítése rövid pár év alatt oly válságos pénzügyi helyzetet teremtett, melyben valutánk rendezésére gondolni sem lehetett.

Közgazdaságunk, társadalmunk a rendetlen valuta romlott légkörében nővén föl, érzéketlenné vált annak mérges hatása iránt, öntudatával sem bír a veszélynek, melyet annak beszívása rejt számára magában. Innen van az, hogy ma is, midőn a magyar nemzetnek becsületére váló szivós küzdelem után végre oly állapotba jutottak pénzügyeink, hogy a valuta-rendezés problémájához komolyan hozzáláthatunk, e kérdés nemcsak az ügynevezett nagy közönség, de közéletünk erre hivatott factorainak nagy részénél is közönnyel találkozik. Pénzügyeink fejlődése magától tolja e föladatot előtérbe, föl-hivatott reá, legilletékesebb helyről, a magyar pénzügyminiszter részéről, a közfigyelem, s mégis, két-három szó a parlamentben, ugyanannyi cikk a hírlapokban s érzéketlenül tér a közvélemény napirendre, anyagi s közvetve állami és nemzeti fejlődésünk e bonyolult, fontos és sürgős problémája fölött.

Alig van a nemzeti életnek oly ága, mely a rendezetlen valuta gyászos következményeit meg ne sínylené.

Nem akarok arról szólni, hogy az ügynevezett arany-agio

hullámozása bizonytalanná teszi állami költségvetésünket, s pénzügyeink teljes rendezése elé esetleg komoly akadályt gördíthet. Nem jelentéktelen baj ez sem, de teljesen eltörpül a többiek mellett.

Változó lévén a pénz értéke, változik a pénzben kifejezett tőke értéke is. Ki tőkét elhelyezi, azon kockázat előtt áll, hogy a valuta újabb romlása következtében csekélyebb tőkét kap vissza, mint minőt kölcsön adott. E kockázatot a kölcsönvevőnek magasabb kamat képében kell viselnie. Különösen áll ez tőkeszegény s a külföldi tőkére szorult országban. Maga a kényszerforgalom létezése jogosult bizalmatlanságot kelt az illető nemzet anyagi ereje s közgazdasági fejlettsége iránt, csökkenti annak személyi hitelképességét s megdrágítja még az aranyban kamatozó kölcsönöket is, papírpénzre szóló kötvényeknek külföldön való elhelyezését pedig csak a legnagyobb áldozatok árán teszi lehetővé. Megdrágítja tehát a köz- és magánhitelt s külföldi tőkék beözönlésének legnagyobb akadályává szolgál.

Nemzetközi forgalom tárgyát képező kiviteli s fogyasztási cikkek ára az agio hullámozása szerint mondhatni napról napra változik, s nemcsak a kereskedőnek kell a valuta ingadozásával számolnia, a társadalom majd minden osztályával érezteti ez hatását. A mezőgazda, ki terményeit piacra viszi, a gyáros, kinek nyersanyagot vagy tüzelő anyagot kell behoznia, egyaránt ki van szolgáltatva a változó agio esélyeinek; az utolsó percig nem lehet az általa eladott vagy megvett árú árával tisztában, az agioban beálló változás minden számítását halomra döntheti. A józan számítás veszt fontosságából a véletlennel, a speculatióval, a szerencsejátékkal szemben, ez utóbbi mind nagyobb tért hódít a komoly productív munka rovására s a nemzet anyagi és erkölcsi erejét gyökerében támadja meg.

Nemcsak az adós és hitelező közti viszonyra bír az agio alakulása befolyással, de attól függ fix terhekkel bíró vagy állandó fizetést húzó egyének anyagi helyzete is. A valuta drágulás vagy értéktelenedés veszélye, Damocles kardjaként függ más-más osztályok feje fölött; az agio minden jelentékenyebb változása ezek valamelyikének egész existenciáját fenyegeti.

Ha áll ez békében, még sokkal inkább áll háborúban. Érezvalutával bíró ország a forgalomban vagy bankjai pinczéiben levő nemes ércben oly tőkével rendelkezik, melylyel egy háború

költségeit jó ideig, legalább is addig fedezheti, míg elfogadható föltételek mellett nem kaphat kölcsönt a pénzpiaczon, s ha a rendeltetésétől ily módon elvont nemes érczet esetleg kénytelen is be nem váltható papírpénzzel pótolni, ez a rendelkezésre álló forgalmi eszközöket nem szaporítván, a pénz értékét lényegesen nem ronthatja meg. Papír-valutával bíró államban ellenben egy nagy háború kitörése majdnem elkerülhetetlenül vonja maga után a pénzdevalvatiót, e szörnyeteget, mely nemcsak a háború erélyes folytatása elé gördíti a legkomolyabb akadályokat, de valóban gyilkos csapást mér az egész nemzet gazdasági jólétére. Egy megkezdett devalvatio hatása kiszámíthatatlan, a pénzjegy valódi értéke leszállhat a névleges érték minimalis fractájáig; vagyonok enyésznek mintegy varázsütésre s vagyonok támadnak, hogy egy újabb hullám elsöpörje azokat is s az egész küzdelem az általános bukásban és nyomorban végződjék.

Monarchiánk évek óta hozza a teljesebb harczkészültség-céljából a legsúlyosabb áldozatokat, s a mai komoly nemzetközi helyzetben nem is járhat el másként; de valódi harczkészültség rendezett valuta nélkül alig képzelhető. Szükséges ez merőben katonai szempontból, de szemben egy nagy háború talán közeli veszélyével maga az önfentartás érdeke parancsolja, hogy magunkat e háború esetére is egy pénzdevalvatio katasztrófája ellen lehetőleg biztosítsuk. Valóban a legnagyobb könnyelműség volna e monarchia államai részéről csak egy perczig is késni a valuta-rendezéssel, és óriási felelősség fogná terhelni azt, ki botorúl akadályt gördítne e nagy mű elé.

II.

Talán sehol nem volt a valuta-rendezés problémája közgazdaságilag oly egyszerű és könnyű, mint lenne minálunk most.

Pénzügyeink s a pénzpiac mai helyzete mellett a szükséges pénzüsszeg aránylag olcsón volna beszerezhető s maga a valutarendezés ténye korábbi kölcsöneink convertálására lenne fölhasználható, s az itt elért megtakarításban a hozandó áldozat legnagyobb részben födözetet találna.

De erről többet alább; meg ennél is fontosabb az, hogy nem állunk egy csonka értékű papírpénz teljes értéke helyreállításának problémájával szemben. Ez képezi a valutarendezés

legnehezebb, legkényesebb s számos jogosult, fontos érdekre nézve legveszélyesebb oldalát.

A papírpénz — bár e természetét a kényszer-árfolyam következtében ideiglenesen elveszti — utalvány bizonyos mennyiségű nemes érczre. A kibocsátást eszközöző vagy a kényszer-árfolyamot elrendelő állam felelősséget vállal az iránt, hogy a beváltás annak idejében a papírpénz teljes névértékének megfelelő mennyiségű nemes érczrel fog eszközöltetni. Ha ettől eltérőleg a névérték alatt álló árfolyam alapján eszközöltetik a valuta rendezése, ez voltaképen részleges államtönk, megszegése az állam adott szavának, megtagadása az elvállalt kötelezettségnek s a köz- és magánhitel megrontására vezet.

Ha ellenben a teljes névérték alapján lesz a valutarendezés foganatosítva, ez, kivált hol a papírpénz disagiója tetemes, s huzamosabb idő óta áll fönn, az adós s hitelező közötti viszonynak megzavarását, fix kötelezettségekkel bíró társadalmi osztályok megkárosítását s a nemzeti termelés kivitelképességének csorbitását eredményezi.

Mi hála Istennek azon épen oly kivételes, mint szerencsés helyzetben vagyunk, hogy e kérdés reánk nézve egyszerűen nem létezik.

Pénzlábunk, a mint az az 1857-ik évi pénzszerződésben megállapított, szigorúan monometallicus ezüst-valuta. Az osztrák értékű forint $1,45$ font finom ezüstnek felel meg; e conventio megengedi ugyan aranypénzek veretését, de ezek törvényes fizetési eszközt nem képeznek, s értékek a forgalomban a kínálattól és kereslettől, tehát a felek megegyezésétől függ.

Az 1867 : XVI. törvényczikk kimondja ugyan, hogy mindkét törvényhozásnak előterjesztés teendő az arany-valuta behozatala iránt, s a Franciaországgal 1867 július 31-dikén megkötött praeliminaris szerződés kilátásba helyezi az arany-valutára való átmenetelt a frank-rendszer alapján, de e szándék törvényhozási sanctiót nem nyer s megvalósítására egyéb lépés nem tételik, mint a húsz frankos aranyoknak az 1870 : XXIV. törvényczikk által elrendelt veretése. E pénzdarab kereskedelmi pénz, mely törvényes fizetési eszközt nem képez, 8 forint és 20 frank fölirattal láttatik el.

Itt s arany értékre szóló állami kötvényeinken találkozunk a $2\frac{1}{2}$ frankos aranyforint fogalmával, e szerencsétlen fogalommal, mely még csak az akkor létezett $1 : 15\frac{1}{2}$ -es értékviszony-

nak sem felel meg*) és semmi törvényes alappal nem bír, miután törvényeinkben sehol az arany forint, mint törvényes fizetési eszközt képező pénz meg nem állapítottatik, s mégis oly általános eszmezavarnak képezi kútforrását.

Innen ered az általános, de semmi törvényes alappal nem bíró szokás, $2^{1/2}$ arany frankot tekinteni az osztrák értékű forint pari értékeül, s beszélni arany-agióról és papír-disagióról azon különbözet szerint, melylyel a papír forint a $2^{1/2}$ frankos úgynevezett arany forintnál kevesebbet ér.

Pari-érték, agio s disagio csak azon fém s a papírpénz között létezik, melyben ez utóbbi értéke kifejeztetik. Monometallisticus államokban ez csak az egyik nemes ércz lehet, a másik — ha készülnek is belőle törvényes fizetési eszközt nem képező kereskedelmi érme — egyszerű áru, melynek nem agiója de ára van, mint minden más árúnak.

A mi valutánk alapja az ezüst, papírforintunk utalvány $1/45$ font ezüstre s arany-agióról beszélnünk nemzetgazdaságtanilag épen oly illogikus, mint a búza vagy posztó agiójáról. A mi forintunk pari értéke $1/45$ font finom ezüst, s az osztrák értékű forintnak a szerint van agiója vagy disagiója, a mint annak vásárlási képessége a világpiacon $1/45$ font finom ezüstről nagyobb vagy kisebb.

Ha pedig a tényállást e szempontból vizsgáljuk, azon meglepő eredményre jutunk, hogy forintunknak jelentékeny agiója van.

100 ezüst forintnak ára papírban 1867-ben 124.75 forint volt, vagyis az ezüst 24.75% agióval bírt. Ez évtől fogva az agio fokozatos — s csakis 1877-ben, a közbejött politikai események következtében megszakított — csökkenést mutat, s 1878-ban átlag csak 2.67% , az év második felében pedig egészen megszűnik. E körülmény befolyása alatt az ezüst kezd a monar-

---

*) Egy ezüst forint $1/90$ -ed rész kilogramm, vagyis 11.111 gramm finom ezüst lévén, az 1: $15^{1/2}$ -es értékviszony alapján egy arany forintnak 0.7168 gramm finom aranyból kellene állania, e szerint nyolcz aranyforint finom aranytartalma 5.7344 gramm volna, holott 20 frankos aranyunk tényleg 5.8064 gramm finom aranyból veretik, mi ezüstforintunkkal szemben 1: 15.31-es értékviszonynak felelne meg.

20 frank egyenértéke, az 1: $15^{1/2}$ -es értékviszony alapján, 8 forint 10 krajczár, s az osztrák-magyar bank ez összeggel számítja az érczkészletében levő húsz frankosokat.

chiába beszivárogni, s a pénzverés országos ezüstpénzekben, mely a két államban együtt rendszerint, mintegy nyolcz millió forint évenként, 1878-ban 26, 1879-ben 64 millió forintra rüg. Az elértéktelenedett s a cultur-államok legnagyobb részének pénzrendszeréből száműzött ezüst oly mennyiségekben özönlik be hozzánk, hogy a két kormány valutánk további értékcsökkenésének meggátlása s a bevándorló nagy mennyiségű ezüst majdani becserélése és értékesítése alkalmával fenyegető veszteség elkerülése végett a magánosok számlájára való pénzverés megszüntetéséhez folyamodik. Ez időtől fogva az ezüst belső értéke nem szabályozza többé az osztrák értékű forint értékét s ez utóbbit kizárólag a kereslet és kínálat közti arány határozza meg. E két tényező elseje érvényben álló pénz- és bankrendszerünk mellett alig változik. Az államjegyek forgalma 1867 óta csakis annyiban szenved változást, a mennyiben ezt az osztrák sóbánya-jegyek kisebb vagy nagyobb visszaáramlása szükségessé teszi. A bank 1887 előtt egyáltalán nem bocsáthatott ki érczfödözet nélkül bankjegyet 200 millió forinton fölül; az új bankszabadalom alapján teheti ugyan, de öt százalékos adó fizetése mellett. E művelet tehát csak akkor járhat haszonnal a bankra nézve, ha a leszámítolási kamatláb legalább 5°%, vagy azon fölül áll, miért is a 200 millió fölül kibocsátás tehet ugyan pénzszük momentumokban lényeges szolgálatokat a pénzpiacznak, de rendes viszonyok között s állandóan nem szolgálhat a forgalmi eszközök iránt mutatkozó nagyobb kereslet kielégítésére. Tényleg a forgalomban levő födözetlen bankjegyek összege évek hosszú során át, rendszerint 160—180 millió forint között mozog. A pénzverés 1879 óta magánfelek részére meg lévén szüntetve, csak a két állam számlájára történik s kizárólag a belföldi termelés értékének erejéig; ez tehát — ha az egészen jelentéktelen váltópénz-verést nem tekintjük — a pénzkészletet évenként mintegy nyolcz millió forinttal növeli. E pénzrendszer és pénzverési politika egy a közgazdasági történelemben példátlan helyzetet teremt. Rendezett valutával bíró államokban, hol a magánosok részére való pénzverés meg van engedve, a forgalomban levő pénzmenyiség alkalmazkodik a szükséglethez; nemes érc behozatala s kiverése növeli, annak kivitele apasztja a kínálatot, mely a kereslet hullámlásához akként alkalmazkodik, hogy a pénz bősége s ezzel együtt annak vásárlási ereje ott s a többi piaczkon egyensúlyban maradjon.

Nálunk a kereslet változékony, a kínálat — az évi pénzverésben rejlő egyenlő, mérsékelt szaporodást nem tekintve — állandó marad, s a kettő közötti egyensúly csak a pénz vásárlási erejének változása által érhető el. A lefolyt évtized alatt szaporodott ugyan forgalomban levő pénzkészletünk mintegy kilenczven millió forinttal, de a forgalom igényei, a kereslet még sokkal nagyobb arányban szaporodván, az egyensúly csak úgy volt elérhető, hogy pénzünk értéke az alapját képező $\frac{1}{45}$ font ezüst értékét elhagyván, azon messze fölülemelkedett.

A következő táblázat mutatja 250 frank arany értékét a húsz frankos arany árában kifejezve, az ezüst árát a londoni piacon s 100 ezüstforint árát osztrák értékű forintban a bécsi és londoni ezüst-ár, és a bécs-londoni vista-árfolyam alapján.*)

Évszám	250 frk értéke o. é. firtban	1 uncia ezüst ára pennyben	100 ezüst p. ára o. é. firtban
1867	124.75	60 ⁹ / ₁₆	124.75
1868	114.75	60 ¹ / ₂	114.75
1869	121.25	60 ⁷ / ₁₆	121.25
1870	122.25	60 ⁹ / ₁₆	122.25
1871	120.60	60 ¹ / ₂	120.60
1872	109.50	60 ⁵ / ₁₆	109.50
1873	110.80	59 ¹ / ₄	108.12
1874	111.20	58 ⁵ / ₁₆	106.50
1875	111.70	56 ⁷ / ₈	103.40
1876	120.80	52 ³ / ₄	104.78
1877	122.90	54 ¹³ / ₁₆	109.55
1878	118.	52 ⁹ / ₁₆	102.67
1879	116.30	51 ¹ / ₄	96.85
1880	117.36	52 ¹ / ₄	99.65
1881	116.82	51 ¹¹ / ₁₆	98.29
1882	118.82	51 ⁵ / ₈	99.55
1883	118.96	50 ⁹ / ₁₆	97.84
1884	120.68	50 ⁵ / ₈	99.31
1885	123.60	48 ⁵ / ₈	97.62
1886	124.85	45 ³ / ₈	91.96
1887	125.20	44 ⁵ / ₈	90.91
1888	123.35	42 ⁷ / ₈	86.49
1889	118.53	42 ¹¹ / ₁₆	82.06

*) Lásd ez utóbbi számítást 1878—85-ig s a követendő eljárás magyarázatát Leonhardt: *Az osztrák-magyar bank igazgatása 1878—1885* 234. lapon: Ezüst paritas = uncia ezüst ára szorozva bécs-londoni vista-árfolyammal, osztva 62,145 arányszámmal.

A 23 év, melynek adatai e táblázatba foglalvák, több korszakra osztható föl: 1867-től 1871-ig az arany és ezüst értékviszonya az 1 : 15^{1,2}-es arány közvetlen közelében mozog, a papírpénz mindkét fémmel szemben ugyanazon disagiót tünteti föl, mely az 1868-diki kivételes esztendő nem tekintve, állandóan 20⁰/₀ körül van. Ez öt évi átlagos agio 20.72 ⁰/₀.

1872—1875-ig az ezüst ára fokozatosan hanyatlik 56-ra. Jelentékenyen csökken papírpénzünk disagiója is s az ezüst-agio 3.40 ⁰/₀-ra száll alá, míg az aragnál is csökkenés mutatkozik ugyan, de az ezüsttel való értékviszony módosulta következtében csekélyebb mértékű. Átlagos ezüst-agio e négy évről 6.88 ⁰/₀, arany-agio*) 10.80 ⁰/₀.

1876—1878-ig az ezüst ára rohamosan esik le 52-re. Az ezüst-agio főleg a politikai helyzet által előidézett visszaesés daczára 1878-ban már csak 2.67 ⁰/₀, míg az arany az osztrák értékű forinttal szemben is lényegesen megdrágul s átlag 20.57 ⁰/₀ agióval bír.

1879—1884-ig az ezüst ára 51 körül ingadozik; az ezüst agiója nemcsak megszűnik, de — az egy forintosok veretésének korlátozása következtében — helyét csekély disagio foglalja el. Átlagos arany-agio 18.16 ⁰/₀, ezüst-disagio 1.26 ⁰/₀.

1885—1887-ig az ezüst ára ismét rohamosan esik, de a papírpénz az ezüsttel szemben oly jelentékenyen megdrágul, hogy az arany-agio emelkedésében csak részben nyereség tény kifejezést. Átlagos arany-agio 24.55 ⁰/₀, ezüst-disagio 6.51 ⁰/₀.

Végül 1888—1889-ben az ezüst árának hanyatlása folytatódik, de az ezüst-disagio oly nagy mérvben emelkedik, hogy az osztrák értékű forint az arannyal szemben is drágul, s az arany-agio igen jelentékenyen leszáll. E rendkívül érdekes és következményeiben messzeható jelenség még jobban kitűnik, ha az adatokat minden hónapról külön vesszük figyelembe:

---

*) Az arany-agio kifejezés oly általánosan el van terjedve, s az arany-árfolyamról való beszélést annyira egyszerűsíti, hogy magam is használom e szót, természetesen föntartva mindazt, mi annak közgazdaságtanilag helytelen voltáról föntebb mondatott.

Hónap	Vista-árfolyam Londonra Bécsben	Unca ezüst ára pennyben	100 frt értékű ezüst ára osztrák pénzben	
1888	január	126.80	44 ⁸ / ₁₆	90.20
	február	126.80	44 ¹³ / ₁₆	89.40
	márczius	126.80	43	87.54
	április	126.75	42 ¹¹ / ₁₆	87.09
	május	126.70	41 ¹³ / ₁₆	85.25
	június	125.15	42 ⁴ / ₁₆	85.12
	július	123.75	42 ² / ₁₆	83.91
	augusztus	123.75	42 ¹ / ₁₆	83.39
	szeptember	120.95	43	83.69
	október	121.20	43	83.86
	november	121.80	42 ¹⁴ / ₁₆	84.03
	december	120.80	42 ⁰ / ₁₆	82.73
1889	január	120.90	42 ⁹ / ₁₆	82.80
	február	121.20	42 ⁷ / ₁₆	83.13
	márczius	121.10	42 ³ / ₈	82.57
	április	119.40	42 ¹ / ₁₆	80.81
	május	118.70	42	80.22
	június	119.15	42	80.52
	július	120.25	42 ¹ / ₁₆	81.87
	augusztus	119.35	42 ⁹ / ₁₆	81.79
	szeptember	119.70	42 ¹⁰ / ₁₆	82.10
	október	119.05	43 ⁸ / ₁₆	83.33
	november	118.77	43 ¹⁵ / ₁₆	83.97
	december	117.72	43 ¹² / ₁₆	82.87

Az ezüst ára ez utóbbi két év elején esik 44¹²/₁₆-ről 41¹³/₁₆-ra, majd huzamosb időn át 42¹/₂ körül ingadozik, míg a legutolsó hónapokban ismét megközelíti a 44-et. Az osztrák értékű forint értéke ettől egészen független magatartást tanúsít; a londoni vista-árfolyam a jelentékeny ezüst-csökkenés öt hónapja alatt sem emelkedik, attól fogva pedig folyton, majdnem egyenletesen esik, tekintet nélkül az ezüst-ár hullámzásaira.

III.

A fölsorolt adatok első tanúsága gyanánt azon tény constatálható, hogy az osztrák értékű papírforintnak az értékének alapját képező $\frac{1}{45}$ font ezüsttel szemben nem disagiója, hanem igen jelentékeny (mintegy 20 %) agiója van. 45 papírforinttal vagyis 1 font ezüstre szóló beválthatatlan utalvánnyal körülbelül $1\frac{1}{5}$ font ezüstöt vehetünk, melyből a penzverés szabadá

tétele esetén 54 ezüst forintot verethetnénk. A kérdés tehát nem az, megszüntessük-e a papírpénz disagióját s a beváltást annak megcsorbúlt eredeti, teljes értékében eszközöljük-e, hanem ellenkezőleg az, leszállítsuk-e a papírpénz értékét annak eredeti ezüst æquivalensének színvonalára. A szoros formai jog ez utóbbi álláspont mellett szólna. Szoros formai jog szerint egy papírpénz-jegy birtokosa egy utalvánnyal rendelkezik bizonyos mennyiségű ezüstre, ennél többet a maga számára nem követelhet, viszont az adós, ki bizonyos mennyiségű osztrák értékű forint fizetésére van kötelezve, csakis $\frac{1}{45}$ font ezüst átadására kényszeríthető minden forint után.

Azonban ha valahol, úgy itt volna summum jus summa injuria. Papírpénzünk már több, mint egy évtized óta többet ér, mint annak eredeti ezüstértéke; a forgalom, adás-vétel és hitelműveletek alapját régóta nem az ezüst-érték, hanem egy annál lényegesen magasabb érték képezi, s pénzünk értékének 20 %-kal való leszállítása állami pénzügyeink s közgazdasági viszonyaink teljes megzavarásával volna egyértelmű.

Állami jövedelmeinknek nagyobb része oly számszerűleg megállapított szolgáltatásokból veszi eredetét, melyek névleges összege a pénz belső értékének változása következtében nem módosul, míg az állami kiadások részint magoktól alkalmazkodnak a pénz változott értékéhez, részint rövid idő alatt okvetetlenül megfelelően fölemelendők volnának. Így például teljes lehetetlen volna a hivatalnoki fizetéseket azok mai összegében meghagynunk, ha a pénz vásárlási ereje 20 %-kal csökkenne. A pénznek ily értékcsökkenése legalább 40—50 millió forinttal csökkentené állami bevételeink valódi értékét s ellenállhatatlan erővel sodorna vissza a pénzügyi bajok örvényébe.

De károsak volnának e rendszabály közgazdasági következményei is. Mindenki, kinek tőkéje kölcsönként vagy más, de számszerűen kifejezett alakban van a magyar gazdasági életben elfoglalva, e tőkének s jövedelmének 20 %-át egy csapásra vesztené el. A belföldi tőkét érzékenyen reducálná e veszteség, a külföldit legalább is hosszú időre bizalmatlanná tenné s elűzné mitőlünk. Közgazdaságunkból minden valószínűség szerint oly nagy összeget képviselő tőkék vonatnának ki, hogy ez a legnagyobb crisisbe döntené összes gazdasági viszonyainkat, s hosszú időre lehetetlenné tenné a haladást.

Végül ellenkeznék ez eljárás a méltányossággal és osztó

igazsággal is. Igaz, hogy valutánk értéke az ezüstrrel szemben jelentékenyen emelkedett, hanem ugyanakkor magának az ezüstnek értéke minden kételyt kizárólag legalább is oly mérvben csökkent. Az ezüst ára 1877-ben még $60\frac{1}{2}$ kr., most 44 körül áll, az aranyhoz mérten tehát 28—30 % csökkenést mutat, mi legföljebb kisebb-részben tulajdonítható az arany megdrágulásának (miről alább többet) s legnagyobb részben magának az ezüstnek elértéktelenedéséből foly. Ha ezzel szemben valutánk 1888 elején 12 % agióval bír az ezüst ellenében, úgy ez a mi pénzünk értékének nagyobb állandósága mellett bizonyít.

Igazolja e föltevést az úgynevezett arany-agio hullámzása is.

1867-ben	24.75	százalék	az	arany-agio,
1867—1871-ig	20.72	“	“	“
1872—1875-ig	10.80	“	“	“
1876—1878-ig	20.57	“	“	“
1879—1884-ig	18.16	“	“	“
1885—1887-ig	24.55	“	“	“

vagyis míg valutánk az ezüstrrel szemben folytonosan drágul, ez az aranynyal szemben csak 1875-ig észlelhető, attól fogva kapcsolatban a nagyobb mérvben jelentkező aranyhiánnyal, az agio újból emelkedik s 85—87-ben körülbelül az 1867-ki állást éri el. Ha áll az, hogy 1872-től 1888-ig az ezüst értéke csökkent, az aranyé emelkedett, akkor a mi pénzünk, mely a középútat foglalva el, drágult az ezüsthöz, olcsóbbodott az aranyhoz képest, az állandóság postulatumát leginkább közelíti meg, miért is az osztó igazságnak is — mely az adós és hitelező közötti viszony változatlan föntartását kívánja — legjobban akkor teszünk eleget, ha pénzünk tényleges értékét teszszük az új osztrák-magyar érték alapjává.

Itt azonban azon újabb kérdés előtt állunk: a papírpénznek mely időpontbani tényleges értéke legyen az új érték megállapításánál irányadó?

Azon extrem javaslattal, mely az átmenet pillanatában tényleg fönnálló árvizonyt kívánja alapúl vétetni, alig szükséges bővebben foglalkoznunk. Egyenes fölhívás volna ez egy oly mérvű valuta-üzérkedésre, minőhöz foghatót aligha láttunk még, tette bírná mindazon pénzügyi hatalmakat, melyeknek valutánk megdrágítása feködnék érdekében, s valószínű ered-

ménye az volna, hogy a 2^{1,2} frankos pari aranyértéket régen elérnők, mielőtt a valuta-rendezés végrehajtására kerülne a sor. Hogy pedig ez egyenes megkárosítása volna mindazoknak, kiknek papíradósságaik vannak s végveszélybe döntené az ügy is súlyos viszonyokkal küzdő hazai termelést, azt bővebben magyarázgatnom talán szükségtelen. Ha az átmenetet valóban igazságosan akarjuk eszközölni, ha annak alapjául a papírpénz azon árfolyamát keressük, mely a kereslet és kínálat természetes kölcsönhatásának felel meg s nem a valuta-rendezésre számító s azon indokolatlanul nyerészkedni akaró üzérkedés gyümölcse, akkor nemcsak a jövőre nem bízhatjuk ez árfolyam megállapítását, hanem oly időpontra kell visszamennünk, melyben a valuta-rendezés közeli reménye az árfolyamokra zavarólag nem hathatott. E remény hatása pedig kétségtelenül meglátszik az utolsó két év árfolyamain. Az arany-agio:

1888	január—júniusban	átlag	25.28	százalék
«	július—decemberben	«	20.94	«
1889	január—júniusban	«	19.01	«
«	július—decemberben	«	18.07	«
	december hónapban		16.66	«

E folytonos nagy mérvű csökkenés pedig főleg annak tulajdonítható, hogy a monarchia mindkét államának pénzügyeiben beállott javulás a valutarendezés kérdését végre fölszínre hozta s az ennek tudatában megindult speculatio képes volt paralizálni, sőt teljesen megfordítani az arany-agióknak 1875-től 1888-ig majdnem szakadatlanul érvényesülő emelkedő irányzatát. Ha csak e speculatio által tévútra vezetetni s annak óriási fontosságú nemzeti érdekeket kiszolgáltatni nem akarunk, az 1888 május hóban beállott nagymérvű agio-csökkenést megelőző időszakra kell visszamennünk s az új osztrák-magyar forint értékét az ezt megelőzőtt évek átlagos árfolyamai alapján kell megállapítanunk.

Az 1885—87-ik évek átlagos árfolyamában a papírforintnak egy oly értékét nyerjük, mely két frank értékének majdnem teljesen megfelel. A 20 frankos arany árfolyama tényleg 3—4 éven keresztül 10 forint körül állott, s figyelembe véve azt is, hogy bizonyára meg fogja monarchiánk az aranyat némileg drágítani, ha mint vásárló lép föl a világpiacra, az osztrák értékű forint legigazságosabb egyenértékűl a két frank tekinthető.

IV.

A föntebbiekben iparkodtunk indokolni, hogy valutánk rendezése sürgösen szükséges; hogy annak a papírforint tényleges értéke alapján kell megtörténnie, s hogy az új forint két frankkal lehet teljesen egyenértékű, s evvel elérkeztünk azon további kérdéshez: monometallicus aranypénz-lábat hozunk-e be, vagy a bimetallismus alapján tegyünk kísérletet.*)

Az állam, midőn pénzrendszerét megállapítja s az általa vert pénzdarabokat névvel és számmal látja el, azoknak nem értékét, hanem egyszerűen anyagát és súlyát határozza meg és bizonyítja. A pénz értéke, vásárló ereje a forgalom viszonyaitól, a készlet és szükséglet viszonyától függ, s az állam épen oly kevéssé szabhatja meg a pénzzé kivert fémek értékét, mint bármely más árúét. Hiszen, ha másként állana a dolog, botor dolog volna, oly drága anyagból készíteni forgalmi eszközeinket s sok ezer milliót hevertetni ezekben; ha az arany pénzdarab értékét nem az arany természetes ára, hanem az állam állapítja meg, úgy épen oly jól ruházhatna föl értékkel egy értéktelen papírdarabot. Valóban egészséges, jó pénz csak az, melynek értéke azon anyag belértékének — melyből készült — teljesen megfelel.

A bimetallismus behozatalával ellentétbe jövünk ez alapelvvel. Az állam nem elégszik meg a pénzdarabok ércz tartalmának megállapításával, hanem midőn meghatározza a két nemes fém értéke közötti arányt is, azoknak, vagy legalább azok egyikének belértékére akar befolyást gyakorolni.

A két nemes fém egymástól független két jav; keresletök s kínálatuk egymástól független, gyakran ellentétes tényezők

---

*) Hogy az ezüst-valuta helyreállítása teljesen czéltévesztett dolog volna, arról talán fölösleges beszélnünk. Ellene szól nem csak mind az, mit az 1/45 fontos ezüstforint értékére való leszállás hátrányai gyanánt constatáltunk, de helytelen volna azért is, mert ismét egy oly árút tennénk valutánk alapjává, mely a nemzetközi érték-mérőt képező aranytól teljesen független, azzal szemben folyton s jelentékeny mértékben változó értékkel bír. Értékmérőnk alig lenne jobb a mostaninál s nemzetközi forgalmunkat épen annyira zavarnák a bel- és külföldi pénz árfolyamának hullámozásai, mint a papír-valuta mellett.

hatása alatt áll, értékek egymástól függetlenül változhat és változik, és az állam által állandóan megállapított értékviszony a folyton ingadozó tényleges értékaránnyal ellentétbe jöhet.

Már termelési viszonyaikban jellemző különbségeket találunk: az ezüst legnagyobb részben a hegyek belsején rendszeres kapcsolatban áthúzódó erekben található, művelése nagy tőkebefektetést és szakértelmet igényel, de hosszú ideig, rendszeresen, tartós eredménnyel eszközölhető. Az arany erekben csakis más érczekkel keverve s minimalis mennyiségben található; nagyobb mennyiségben csak oly folyók hordalékában jelentkezik, melyek azt a vele kapcsolatban állott kőzetekből kimosva, fölszínre hozták. Ily helyeken olykor óriás mennyiségben található, mosása egyszerű, csekély tőkét, időt, szellemi erőt igénylő vállalat. Ily telepek fölfedezése alkalmával rohamosan, óriási föllendülést vehet az aranytermelés, de épen oly gyorsan csökkenhet az azok gyors kimerülése következtében. Az ezüstnél megfordítva áll a dolog. A cultura haladásával folytonos haladást mutat az ezüstabányászat; rohamos változások ez iparágnál nem várhatók, s oly óriási mennyiségű ezüst van a hegyek gyomrában kipuhatolva, hogy beláthatatlan ideig az ezüsttermelés terjedésére van majdnem biztos kilátás.

A két nemes fém termelési viszonyai Soetbeer adatai szerint *) 1500 óta így alakultak:

Időszak	é v i á t l a g t e r m é s				a termelés értékéből	
	arany	é r t é k **)	é z ü s t	é r t é k **)	arany	é z ü s t
	kilogramm	1000 frtban	kilogramm	1000 frtban	százalék	százalék
1501—1600-ig	7,022	11,937	233,440	21,009	36	64
1601—1700 «	9,123	15,509	372,540	33,528	32	68
1701—1800 «	19,001	34,302	570,349	51,331	40	60
1801—1830 «	14,480	24,616	631,827	56,864	30	70
1831—1850 «	37,524	63,790	688,432	61,959	51	49
1851—1860 «	201,786	343,036	895,552	80,600	81	19
1861—1870 «	188,511	320,469	1.220,117	109,810	74	26
1871—1880 «	171,737	291,953	2.209,838	198,885	59	41
1881—1884 «	147,185	250,214	2.779,306	250,138	50	50
1885—1888 «	158,987	270,278	3.366,000	302,940	49	51
1888-ban	160,000	272,000	3.637,000	327,350	45	55

*) *Materialien zur Erläuterung und Beurtheilung der wirthschaftlichen Edelmetallverhältnisse und der Nahrungsfrage* s a legutolsó éveket illetőleg a *Neue Freie Presse* 1889 szeptember 4. és 5-iki számaiban megjelent cikkei.

**) 1 kilogramm aranyat 1700, ezüstöt 90 frttal számítva.

Az ezüst termelése e számok tanúsága szerint föltartóztathatlanul emelkedik folyton magasabbra, az aragnál ellenben e század elején lényeges visszaesést tapasztalunk. Ezt követi a californiai és ausztráliai aranytelepek fölfedezése, minek következtében az aranytermelés 1850 körül soha nem sejtett arányokat ölt. Igaz, hogy a nagy föllendülés után újból beáll a reactio, de úgy látszik, hogy ez is elérte 1884-ben tetőpontját; azóta újból emelkedés észlelhető, mely reménylhetőleg folytatódni fog, legalább erre enged a délafrikai aranytermelés nagymérvű emelkedése következtetést.

A Transvaal évi aranytermelésének értéke ugyanis, mely 1885-ben egy millió forintot sem képvisel, s melyet Soetbeer még 1888-ra is csak 10 millió forintra tesz, 1889-re már 20 millió forintot halad meg.*)

Az arany és ezüst értékviszonya 1500-ban **) 1:10.75 volt, ettől fogva a dél-amerikai ezüstitányák fölfedezése következtében az arany ára folyton emelkedik s az érték-arány:

1501—1600-ig	átlag	1 : 11.32
1601—1700	„	1 : 14.15
1701—1710	„	1 : 15.27

A XVIII. században az aranytermelés vesz nagyobb lendületet s az értékarány 1750-ben 1 : 14.59-re száll alá, de ettől fogva újból emelkedik s 1791—1800-ig átlag 1 : 15.42.

1803-ban állapíttatik meg a bimetallicus pénzrendszer Franciaországban 1 : 15¹/₂ arány alapján, s a két fém értékviszonyát 1873-ig ez szabályozza. Franciaország óriási pénzkészletével azon reservoirt képezi, mely magába fogadja a relative értéktelenebb fémet cserébe a relative értékesebbet; ha az arány 15¹/₂ alá száll, úgy arany özönlik be oda és cseréltezik be 15¹/₂-es arány alapján ezüstért; ha 15¹/₂ fölé emelkedik, úgy az ellenkező folyamat áll be, szóval a világpiaczen Franciaország (utóbb a latin pénz-unio) veszi az olcsóbb s eladja a drágább fémet, annak keresletét, ennek kínálatát növeli s mérséklőleg hat az ár-ingadozásra. Ezért, bár a század első felében az aranytermelés lényegesen csökken, az értékarány csak igen

*) *Economist* 1890 febr. 22.

**) Soetbeer: *Materialien* és O. Haupt: *Histoire monétaire de notre temps*.

csékély mérvben módosúl, s $1 : 15.85$ fölé nem emelkedik, viszont, midőn a californiai és ausztráliai aranytelepek fölfedezése után az aranytermelés addig nem sejtett mérveket ölt, az arany ára 15.12 alá nem száll.

1860-tól fogva az aranytermelés újból némi csökkenést mutat, míg az ezüsttermelése folyton nagyobbodó arányokban növekszik, s az ezüst lassanként olcsóbbodni kezd. Ily körülmények közt lép föl az arany- valutát életbeléptető Németország, mint aranyvevő s ezüsteladó a világpiaczon. Ez esemény hatása alatt az értékarány 1873-ban $1 : 15.92$ -re emelkedik s az ezüst tömegesen özönlik be a latin pénzunia területére, mely hogy az aranybőség korszakában fölszívott aranykészletét el ne veszítse, 1873-ban korlátozza, 1878-ban megszünteti a magánosok számlájára való ezüstpénz- veretést.

A kettős valuta ez időtől fogva tényleg megszüntnek tekinthető. Marad ugyan igen jelentékeny mennyiségű ezüstpénz ez országok forgalmában, s az a belforgalomban teljes értékű törvényes fizetési eszközt képez, de megszűnik a lehetőség az olcsóbb fém behozatalára s a drágábbért való fölcserelésére; a nemzetközi forgalom számlája csak a drágább fémmel lesz kiegyenlíthető, mely megtartja a világpiaczon névértékével egyenlő belső értékét. Az ezüsből vert pénzdarabok csak mint az arany surrogatumai, mint quasi váltópénz szerepelnek a belforgalomban, megtartva az aranyhoz mértén értéküket a $15^{1,2}$ arány alapján. A kivert pénzdarab s a tartalmát képező ezüst ára között lényeges különbség áll be; ez utóbbira nem gyakorolhat többé a névleg fönmaradó kettős valuta semmi befolyást.

Az ezüst ára e körülmények együttes hatása alatt föltartóztathatatlanul esik, s az uncia ezüst Londonban $60\frac{7}{8}$ penny-ről, mi a $15^{1,2}$ -es aránynak felel meg, 1876 júliusban $46\frac{3}{4}$ -re esik, még ez év végén fölemelkedik $58\frac{1}{2}$ -re, de e magaslaton nem képes tartani magát, 1878-tól 1884-ig 52 — 50 körül áll, 1888-ban 42 -re esik, e magaslaton marad 1889 őszig, midőn főleg az angol váltópénz újjáveretése következtében fölmerült szükséglet hatása alatt ismét fölemelkedik 44 -re.

Egész serege a fontos érdekeknek jajdúl föl az ezüstnek e depreciatiójára. Németország ezüstkészletének eladásán érzékeny veszteséget szenved, s kénytelen az eladást fölfüggesztve, mintegy 150 millió ezüst tallért forgalomban tartani. Franciaia-

országnak 3500 millió frank névértékű ezüst öt frankosa van, melynek belső értékén az ezüst olcsóbbodása következtében, mintegy 1000 millió frankot veszít. Angliát az ezüst-valutával bíró Indiában érik nagy veszteségek. Az indiai kincstárnak nagy fizetései vannak aranyban s a rupia értékének csökkenése komoly pénzügyi bajokat okoz, azon óriási angol tőke pedig, mely rupiára szóló indiai értékekbe van befektetve az ezüsttel együtt veszt el értékének 25—30 0/0-át. Éjszak-Amerikában az ezüstbányákba fektetett sok száz millió tulajdonosai követnek el mindent, hogy az ezüst-ár hanyatlásának eleje vétessék.

Ez érdekeknek segítségére jön azon körülmény, hogy a legfontosabb világforgalmi cikkek s főleg a nyerstermények árában jelentékeny hanyatlás áll be. A termelő s főleg a mezőgazda-osztály, melynek súlyos terhei le nem szállanak, míg terményeit folyton csökkenő árakon kénytelen értékesíteni, súlyos, majd válságos helyzetbe jut. E körülményt az ezüst-érdek képviselői meglepő erélyvel s ügyességgel használják föl. A pénz megdrágulásában keresik az árhanyatlás okát, azt pedig az arany-valuta behozatalának s az ezüst demonetisálásának tulajdonítják, s a kettős valuta ügyének sikerül megnyerniök az agrariusok egész seregét. Egész irodalom támad a kettős valuta mellett. Franciaország s az Egyesült-Államok ismételt hivatalos lépéseket tesznek a nemzetközi bimetalismus érdekében, melynek úgy Németországban, mint Angliában jelentékeny pártja van. Igaz, hogy míg javában foly a vita, sok tekintetben meghaladják azt az események; a valutájokat rendező államok eljárásának hatása az aranypiacra megszűnik, a folyton szaporodó ezüsttermelés hatása alatt az ezüst értéke folyton száll alább, az értékarány, mely:

1875-ben 1 : 16.⁶¹ volt átlag,
 1880-ban 1 : 18⁰⁵-re
 1885-ben 1 : 19.⁴⁰-re

szállt s most 1 : 21.⁵⁰ körül áll, s a 15^{1/2}-es arány helyreállítása mind nagyobb nehézségekbe ütközik. Ez nem maradhatott visszahatás nélkül az egész mozgalomra, melyben az utolsó években bizonyos pangás észlelhető, de azért, ha veszített is a kérdés actualitásából, elég fontos, hogy foglalkozzunk vele.

V.

A pénz drágulása, vásárlási erejének növekvése egyike a legsúlyosabb gazdasági bajoknak. A termelő osztályokra s első sorban a mezőgazdára nehezedik az s mivel sem indokolható hasznot hajt a tőkéje kamatából élő tőkésnek. Ha tehát áll, hogy az arany-monometallismus terjedése tényleg megdrágította a pénzt, s okozója volt az árak csökkenésének, úgy e súlyos bajt valóban gyökerében kell megtámadnunk, s jobb eszköz hiányában megpróbálhatjuk a nemzetközi bimetallismus kétes experimentumát is.

Áll-e mindenekelőtt az, hogy aranykészletünk a fejlett culturájú államok pénzszükségletének fődözésére elégtelen?

Soetbeer és Haupt szerint az összes aranytermelés

1493—1600-ig	1,300	millió	forintot	
1601—1700 "	1,571	"	"	"
1701—1800 "	3,283	"	"	"
1801—1850 "	2,040	"	"	"
1851—1884 "	10,812	"	"	képvisel.

Az összes újkori termelésből:

1851 előttre esik	8,194	millió	forint	vagyis	43%
1851 utánra pedig	10,812	"	"	"	57 "

Az utolsó 40 év alatti óriás aranytermelésnek hatása alatt a művelt nemzetek ércpénz-készlete következőleg alakul:*)

	Arany millió	ezüst forintban	Összesen
1800-ban	—	—	6000
1850-ben	2067	5947	8014
1860-ban	4881	5446	10327
1870-ben	6618	5057	11675
1880-ban	7884	5191	13075
1884-ben	8084	5404	13488

Vagyis, daczára annak, hogy az ezüstpénz-mennyiség 1850 óta némileg apadt, az összes pénzkészlet 1850 óta lényeg-

*) Soetbeer: *Materialien* és O. Haupt: *Histoire monétaire*. A frankot 50 krba számítva.

gesen nagyobb mértékben szaporodott, mint a megelőző időszakban. Az 1800-diki pénzkészletet véve alapúl, az összes szaporodás 1850-ig 50 év alatt annak 25 %-a, 1850-től 34 év alatt 91 %-a s az évenkénti szaporulat**) 1850 előtt 40, azóta 161 millió forint, s ha külön az aranyat vesszük tekintetbe, annak évi terméséből mintegy 100 millió forinttal szaporodik a pénzkészlet.

A pénz értéke azonban nemcsak a készletek nagyságától függ, hanem a forgalom nagyságától s a gazdasági viszonyok fejlettségétől is. Hogy a forgalom nagy arányokban növekszik, az kétségtelen, de épen oly bizonyos az is, hogy ugyanazon pénzmennyiség mind nagyobb forgalom ellátására válik képessé. Már maga a közlekedés gyorsítása, a posta intézményének fejlődése (posta-utalványok stb.) ugyanazon pénzdarabot sokkal több transactio eszközzésére teszik képessé, de még sokkal nagyobb hatást gyakorolnak ez irányban a folyó-számla, clearing s a modern hitelrendszer mindazon intézményei, melyek a tényleges pénz-átadás mellőzését teszik lehetővé. Óriási s évről évre rohamosan növekszik azon pénzre szóló üzletek összege, melyek pénz nélkül lesznek lebonyolítva; 1889-ben a londoni clearinghouse évi forgalma 91,400 millió forintra rúg, a német Cassenverein-é 18,000 (1875-ben 250), a bécsi Giro-Cassenverein-é 6000 millió forintot képvisel, s hogy a hitelszervezet fejlettsége mennyire apaszthatja a forgalom nagyságához mért pénzszükségletet, kitetszik abból is, hogy az egy lakosra eső pénzmennyiség:

Franciaországban	117.40
Angliában	49.90
Németországban	45.52
Spanyolországban	43.35

vagyis majdnem annyi a szegény Spanyolországban, mint a sokkal gazdagabb Német- vagy épen Angolországban. Az egy főre eső transactiók értéke okvetetlenül itt képvisel legnagyobb összeget, s azok lebonyolítására mégis jóval kevesebb kell a Franciaországban létező pénzmennyiség felénél. Pedig ez irányban a haladásnak még jó formán csak kezdetén vagyunk, s forgalmunk növekvésével valószínűen együtt fognak fejlődni, tö-

*) Soetbeer 92,000 kilogrammra számítja az ipar aranyszükségletét, marad tehát egyéb célokra 70,000 kg.

kéletesbűlni azon segédeszközeink is, melyek a pénz tényleges használatát nélkülözhetővé teszik.

Legbiztosabb következtetést a pénz értékének változására mindenesetre a különböző árúk árából vonhatunk, s e tekintetben többnyire az angol és hamburgi átlag-árakra történik hivatkozás.

Angliában Jevons s utána Newmarch állítja össze 22 árucikk*) átlag-árát s az 1845—50-iki átlag-arat száznak véve, percentualis arányban hasonlítja össze az 1850 utáni évek áraival.

Ez összeállítás főösszegében a következő eredményt tünteti elő.**) A 22 áru együttes átlag-ára :

1845—50-ig	100
1861 január 1-jén	124
1866 " "	162
1871 " "	118
1873 " "	134
1877 " "	124
1880 " "	115
1882 " "	110
1884 " "	100
1886 " "	92
1887 " "	94
1888 " "	101
1889 " "	99 ¹ / ₂
1890 " "	101.6

Az egyes árucikkek közül jelentékeny árcsökkenést tüntet föl :

a cukor ára --- ---	1890 január 1-jén	42
a búza " ---	" " "	56
a téa " --- ---	" " "	62
a kender és len ára	" " "	64

Ha e négy árút a fönti összeállításból kihagyjuk, a többi 18 áru átlag-ára 112 leend.

Ez adatok tanúsága szerint 1850 után, tehát a nagymérvű aranytermelés korszakában jelentékeny áremelkedés mutatko-

*) Kávé, cukor, téa, dohány, búza, hús, gyapot, nyers selyem, gyapjú, kender és len, indigo, olajok, fa, fagyú, bőr, réz, vas, ólom, horgany, pamutfonal és pamutszövet.

**) Lásd az *Economist* évenkénti pótfüzeteit a megelőző év gazdasági történetéről.

zik. 1861-ben 124-es átlagszámmal állunk szemben, s e 24 %-os áremelkedés főleg a nagymérvű aranytermelés által okozott pénzbőségnek tulajdonítható. 1861-től 66-ig az amerikai polgárháború drágít meg főleg egyes cikkeket; az ez időszakban észlelt áremelkedés főleg azon árúkra esik, melyek az Egyesült-Államok területéről importáltak:

nyers gyapot	383-ra
pamut fonál	308-ra
pamut szövet	222-re

emelkedik, s e három cikk kihagyása után a többiek átlag-ára 127-nek felel meg. A polgárháború lezajlása után vissza is esnek az árak körülbelől az 1861-diki átlag színvonalára. E tekintetben az ezüst demonetisálása legalább az első években semmi hatást sem látszik gyakorolni, s még 1877-ben is, midőn Németország ezüst eladását jóformán végrehajtotta s a latin unio az ezüstpénz verését beszüntette, aránylag magas árakkal találkozunk. Csakis 1880-tól fogva észlelhető egy jelentékeny, folytonos árhanyatlás, mely 1886-ban 92-es átlag mellett culminal, s attól fogva újabb s bár lassú, de ma is tartó áremelkedés észlelhető. Ma az átlag az 1845—1850-diki áraknak felel meg.

Az 1880 óta beállott árcsökkenés főleg azon árúknál jelentkezik, melyeknél új területek művelés alá vétele, s a technika tökéletesbülése és a közlekedési eszközök tökéletesebbé és olcsóbbá tétele által az előállítás és piacra hozatal költségei tényleg jelentékenyen alászállottak. Az ár alkatelemeinek e változása talál kifejezést az ár csökkenésében, s ha daczára azok változásának ez árúk ára a korábbi magaslaton állana ma is, ez nem a pénzérték változatlanságának, de határozottan annak volna a jele, hogy a pénz vásárlási ereje csökkent.

Az Angliára vonatkozó adatoknak érdekes kiegészítését képezi azon hasonló modorban készült összeállítás, mely 114 különböző cikknek hamburgi árait hasonlítja össze, és pedig nemcsak mert amannál sokkal számosabb árút ölel föl, de mert egy másik, olyan gazdasági terület áraitra vonatkozik, melyen a termelési és közlekedési viszonyokban beállott változások nem hatottak úgy, mint Angliában.

E hamburgi árstatisztika eredménye a következő:*)

*) Soetbeer: *Materialien*. 104.

Árúk neve	százalékban kifejezett átlag-ár					
	1847—50	1851—60	1861—70	1871—75	1876—80	1880—84
I. gabonafélék --- ---	100	127	129	142	135	134
II. állati termények ---	100	123	133	154	146	153
III. réti gyümölcsök ---	100	122	118	131	139	137
IV. gyarmat-árúk ---	100	116	118	131	126	121
V. bánya-termények ---	100	110	100	117	94	83
VI. textil-árúk --- ---	100	105	130	117	102	97
VII. vegyesek --- ---	100	107	125	115	97	93
VIII. angol kiviteli cikkek	100	100	129	126	111	103
fő átlag	100	116	123	133	123	119

Hamburgban tehát épen 1871—1875-ig, vagyis az aranyvaluta behozatala alatt és után találjuk a legmagasabb árakat, s bár ezekkel szemben elég jelentékeny csökkenés mutatkozik, az árak főátlagá még mindig magasabb nemcsak az 1850 előtti, de az 1851—1860-diki átlag-árnál is.

Már pedig, ha a Londonban észlelt árcsökkenés a pénz megdrágulásának s nem valamely más tényezőnek volna következménye, úgy annak egyenlően kellene érvényesülnie minden arany-valutával bíró országban. Az arany vásárlási ereje nem lehet más Londonban, mint Hamburgban, nem nőhet ott, ha itt csökken, s ha az egyes árúk különböző irányban vagy mérvben változnak, úgy ennek oka csakis egy oly tényező lehet, mely különböző helyeken különböző mértékben érvényesül.

Nem látok tehát semmi támpontot arra, hogy ez adatokból a pénz megdrágulására lehetne következtetnünk. Megerősíti e fölfogást ha észleleteinket a forgalom egyéb elemeire, a detail-forgalomban érvényesülő árakra s a munkabérekre kiterjesztjük. Ez utóbbiak valamint az állandóan alkalmazottak fizetései is határozottan emelkedő irányt követnek, a mi pedig a detail-kereskedést illeti, általános a panasz, hogy ennek árai nem alkalmazkodnak a nagykereskedés áraihoz s megmaradnak a régi magaslaton oly áruknál is, melyek a nagy forgalomban lényegesen olcsóbbodtak. Már pedig ha valóban szűkében volnánk forgalmi eszközöknek, úgy ennek legalább annyira kellene a rendszerint ércpénzzel dolgozó detail-kereskedésben érvényesülnie, mint a nagy forgalomban.

Álláspontunkon mit sem változtat azon elvitázhatatlan körülmény, hogy 1870 óta tényleg párszor mutatkozott igen sürgős és élénk kereslet arany után, a sokat emlegetett harc az aranyért párszor igen acut alakban nyilvánult s ez nem ma-

radt kellemetlen következmények nélkül a bank- és hitelviszonyokra.

E körülményre néhány állam valuta-politikája adja meg a magyarázatot. Németország, Hollandia és Skandinávia ez időkben megy át az arany-valutára, az Egyesült-Államok és Olaszország ez alatt szünteti meg papírpénzének kényszerforgalmát. Ez államoknak 2500 millió forint értékű aranyra volt szükségök, csak az ezüst és papírpénz beváltása céljából. *) Ez óriási szükséglet fődözése nem történhetett surlódások, nehézségek nélkül, nem történhetett úgy, hogy azt a többi gazdasági területek aranykészlete és forgalma érzékenyen meg ne érezze, de e nagy átalakulás 1884-ben az olasz aranykölcsönnel befejezést nyert, azóta a jegybankok leszámítolási kamatlába alacsony s normalis határok közt mozog, az egyensúly az egyes államok arany készlete és szükséglete között meglehetősen helyreállott, s a mi viszonylag csekély arany szükségletünk beszerzése aligha fogja azt tartósan megzavarni.

VI.

A pénzdrágulás megakadályozása céljából nincs tehát szükség bimetallismusra, és azon bimetallista agrariusok, kik a nyerstermények árhanyatlásának s a gazdasági válságnak okát az arany-valuta által okozott pénzhiányban keresik s a bimetallismusban látják a panaceát, mely minden bajainkat megszüntetendi, úgy tesznek, mintha Amerika, Ausztrália s India nem léteznék, mintha az utolsó húsz év alatt óriás területek föl nem törettek volna, a vasúti hálózat kiépítése s a vasúti és hajózási díjtételekben beállott nagy változás az álmok országába tartoznék. Szemök előtt a tény, hogy mezőgazdasági terményeink termelése óriási mértékben szaporodott, s hogy

---

*) Németország	1871—75-ig körülbelül	800 millió forintot
Hollandia	1874—78 „	80 „
Az Egy.-Államok	1875—80 „	1200 „
Skandinávia	1873—80 „	120 „
Olaszország	1883 „	200 „

használnak föl ezüst-, illetőleg papírpénzöknek arannyal való becserélésére.

azon távoli területek, hol a termelés alig jár költséggel, ma alig felényi költséggel küldik piacra terményeiket, mint csak 10 – 15 évvel ezelőtt, de az hogy több, olcsóbban termeltetik s lényegesen olcsóbban szállítható a nagy fogyasztó területekre, mint azelőtt, nem magyarázhatja meg szerintök e cikkek árának hanyatlását, s egy távolabb fekvő és legalább is kétes oknak tulajdonítják azt, minek legközvetlenebb okai minden kételyt kizárólag, mint mindenki által látott és tudott tények fekösznek előttünk.

Másik kérdés persze még az is: sikerülne-e a nemzetközi bimetallismus létesítése és föntartása. Bármily természetellenes dolog legyen is, hogy az állam két áru értékarányának oly összegben való megállapítása által, mely a tényleges értékarálynak meg nem felel, magára ezek, vagy legalább egyikök értékére befolyást gyakoroljon, nincs kétségem az iránt, hogy ha ezt a két nemes fémre nézve az összes gazdaságilag jelentékeny államok foganatba veszik, az tényleg meg lesz valósítható. Ha az összes államok pénzverése a 15^{1/2}-es lábön történik, tényleg ez arányba lesz az ezüst ára hozható az aranyhoz. De minő helyzetet teremtene ez intézkedés? Forgalomba hozna természetes értékénél jóval magasabb értékarány mellett egy pénznemet, melyet a culturállamok közönsége évek óta nem fogad szívesen. E nehézkes, czélszerűtlen pénz természetes árán jóval fölül álló névértékekkel özönlénél el a pénzpiacot, a ma is rohamosan növekvő ezüsttermelés még erősebb ösztönzést nyerne s valószínűen még nagyobb arányokban fejlődnek, mint eddig s az ezüstpénz természetes és névértéke közti különbség csak fokozódhatnék a jövőben. Már pedig fölbonthatatlan nemzetközi szerződések nincsenek a világon; a bimetallismust megállapító szerződés is vagy bizonyos időre vagy fölmondási jog kikötése mellett köttenék, s még ha ez nem történnék is, fölbontaná azt az első háború. Minden államnak számolnia kellene tehát ez eshetőséggel s a kárral, mit az egyezmény megszűntének esetében ezüstjén vallani fog, s államoknak, mint bankoknak oda kellene törekedniök, hogy az aranyat magokhoz vonják, az ezüsttel pedig felebarátjaikat boldogítsák. A harc az aranyért folya tehát tovább, talán inkább, mint valaha, maga a dolog természete, a közönségnek ellenszenve az ezüstpénz iránt s az egyezmény fölbomlásának eshetőségére való gondolás kényszerítene bele mindenkit egy oly magatar-

tásba, mely az egyezmény szellemének meg nem felel. Az első perctől fogva nem lenne az híven végrehajtva, nem működhetnék áldásosan s megszűnése rövid idő kérdése lenne.

Egyébiránt bármint gondolkozzék valaki a nemzetközi bimetallismus szükséges és hasznos volta felől, két dolgot, úgy hiszem, el kell mindenkinek ismernie. Az egyik, hogy közeli életbeléptetésére nincsen semmi kilátás. A nagy zajjal megtartott érc-conferentiák meggyőzhettek mindenkit a felől, hogy mindenki hajlandó nagy rokonszenvet tanúsítani a kérdés iránt, mindenki hangsúlyozza, lehetőleg sötétre színezve a károkat, melyek az ezüst elértéktelenedéséből származnak s ezek orvoslása végett mindenki hajlandó nagy áldozatokat . . . tanácsolni másoknak; de a mint pozitív kötelezettségek elvállalásáról van szó, ezeket épen oly kevéssé hajlandó Németország magára vállalni, mint Anglia.

Ha tehát valutánk rendezését beláthatatlan időkre elodázní nem akarjuk, a kettős valuta nemzetközi behozatalára nem várhatunk, hogy pedig magunk a kettős valutát életbe nem léptethetjük, azt bizonyítgatni fölösleges. Pár hét alatt kiszivárogná összes aranyunk, helyét ezüst foglalná el, s tényleg nem a kettős, de az ezüst-valutát valósítottuk volna meg.

Másodszor, még ha óhajtja és lehetőnek tartja is valaki a kettős valuta behozatalát, legfontosabb hazai érdekeink szempontjából föltétlenül szükséges, hogy ezt az arany-valuta behozatala előzze meg s ne közvetlenül a mostani állapotból menjünk át a kettős valutára. Az, hogy ez utóbbi a két fém mostani értékének megfelelő alapon hozassék be, alig képzelhető, mert hiszen a legfontosabb bimetallicus érdekek épen a $15\frac{1}{2}$ -es arány helyreállításához fűződnek, ennek alkalmazása mellett pedig szépen eljutnánk a $2\frac{1}{2}$ frkos forinthez s fölemeltük volna pénzünk értékét a termelő s főleg a gazda-osztály óriási kárára. A német agrariusok tudják mit akarnak, midőn arany-pénzöket akarják $15\frac{1}{2}$ -es viszonyba hozni az ezüsttel. E rendszabály csökkenti az arany, növeli az ezüst értékét, hatása tehát arany vagy ezüst pénzlábbal bíró országokra homlokegyenest ellenkező. Hogy azonban nálunk is emelkednek úgynevezett agrárius körökből hangok ez eljárás mellett, ez valóban mulatságos, de egyúttal elsomorító jele azon szolgáliságnak, melylyel idegen törekvéseket, idegen jelszavakat elsajátítani sietünk. Ha behozatott az arany-valuta nálunk is, akkor az átme-

net abból a kettős valutára præmium a gazdának, ma az ezüst-ről menni át reá, ellenkezőleg megrabolná őt.

Mindezek következtében, nézetem szerint a kettős valuta hívei sem kívánhatnak — első lépés gyanánt — egyebet, mint az arany-valuta életbeléptetését, az osztrák értékű forint tényleges értéke alapján.

VII.

Röviden végeznünk kell még két aggálylyal, mely e rendszabály ellen, gyakorta nyilvánul.

Az egyik azon sokat hallott állításban jelentkezik, hogy az arany-valuta gazdag államoknak való; szegény államok nem képesek azt megtartani, s különösen azon nagy kamatteher alapján, melylyel a külföldnek tartozunk, rövid idő alatt ki fog az arany tőlünk szivárogni. Ezzel kapcsolatban utalnak gyakran a monarchia fizetési, sőt árúforgalmi mérlegének is passivitására. A mi az utóbbit illeti ez, állítás alaptalanságát az árúforgalmi statisztika adatai eléggé megczáfolják, melyek tanúsága szerint a monarchia árúforgalma 1880—1889-ig terjedő tíz évi időszak alatt 115 millió forint átlagos évi kiviteli többletet tüntet föl. De bármint álljon is e tekintetben a dolog, az mit sem bizonyít, miután a pénz ki vagy bevitele a fizetési mérlegtől függ, melynek az árúforgalom csak egyik tényezőjét képezi. Tökéletesen igaz, hogy a külföldön vállalt adósságok kamata is egyik lényeges s olyan tényezője a fizetési mérlegnek, mely arra a mi viszonyaink között jelentékeny s kedvezőtlen befolyást gyakorol, de nem ez az egyedüli tényező az árúforgalmon kívül, mely a fizetési mérlegre befolyást gyakorol.

A pénz ki- és bevitele a következő főtenyezőkből alakul:

Valamely gazdasági területnek pénzbeli követelése annyi, mint az árukivitel, a külföld által korábban kölcsönvett belföldi tőkék kamata s a külföldről beözönlő tőke tőkeértéke, pénzbeli tartozása pedig az árúbehozatal, a külföldről korábban fölvett tartozások kamata s a belföldről külföldre vándorló tőke együttes értékének felel meg. Természetesen a pénzkövetelés és tartozás nem lesz egész összegében készpénzzel kiegyenlítve; a nemzetközi forgalom a pénzküldést helyettesítő váltók kicserélésében egy régóta fejlődő s tökéletesedő clearing-intéz-

ménynyel bír, s ma főleg a mérleg egyenlege az, mi tényleg kifizetés alá kerül, de ez a dolog lényegén nem változtat semmit; e fizetési mérlegre ható egyes tényezők kiegyenlíthetik ugyan egymást a nélkül, hogy pénz beküldése s ismét kiküldése válnék szükségessé, de azért a mérleg végeredménye, a mutatkozó activ vagy passiv egyenleg tényleg e hat tényező közrehatásával jön létre. Ha a fizetési mérleget x -nek, az árúkivittelt a -nak, a kamatkövetelést b -nek, a beözönlő tőkét c -nek, az árúbevittelt m -nek, a kamattartozást n -nek s a kivándorló tőkét p -nek nevezzük, úgy $x = (a + b + c) - (m + n + p)$.

A mi viszonyaink között sem a kamatkövetelés sem a tőkekivándorlás nem bír gyakorlati jelentőséggel, a mi fizetési mérlegünkre főleg a négy másik tényező bír lényeges befolyással; tartozásunk annyi, mint az árúbevittelt; hozzáadva a kamattartozást, követelésünk annyi, mint az árúkivittelt és a beözönlő tőke értéke, fizetési egyenlegünk az ezek közötti különbözet. A fizetési mérlegünk felőli még oly szép okoskodások is rendszerint azon hibában szenvednek, hogy e tényezők egyikét, a külföldről beözönlő tőkét teljesen számításán kívül hagyják, azon indokolással, hogy a nemzetközi forgalomban semmi ellenszolgáltatás nélkül nem történik. Ez kétségtelenül áll, csak az nem következik belőle, hogy az ellenszolgáltatásnak is ugyanazon gazdasági cyclyusban kell megtörténnie. Hosszú időre szóló tartozások s követelések óriás szerepet játszanak a nemzetközi forgalomban, s épen a mi viszonyaink között beláthatatlan időnkig fontos tényezőjét képezendik fizetési mérlegünknek.

Igaz, hogy a monarchia egyik állama sem szorúl oly rendszeresen a külföldi pénzpiacra, mint szorúl volt a legutóbbi időnkig, s ha kedvezőtlen viszonyok nem jönnek közbe, nem szorúl talán a jövőben sem, de államgazdasági viszonyaink javulásával mind jobban előtérbe lép a külföldi tőke azon hivatása, hogy a magángazdaság productiv beruházásaiban nyerjen alkalmazást. Mezőgazdaságunknak nem elég lépést tartania a fejlettebb külfölddel, de gyorsabb lépésben haladva kell ahhoz közelednie, az ipari tevékenység terén beláthatatlan s jó részt új tér nyílik a productiv vállalkozás előtt, a mutatkozó tőkeszükséglet fődözésére belföldi tőkénk merőben elégtelen, s kölcsön vagy egyenes beruházás alakjában nagy mértékben kell a külföldi tőkének beözönlönie. Természetes, hogy az így bejövő tőke jelentékeny részben nem mint készpénz, de mint munka-

eszköz vagy gyártási anyag fog határainkon átjönni, de ez mit sem változtat a dolgon, mert ez esetben az így behozott árúk, mint az összes árúbehozatal egy része passiv, a behozott tőke pénzürtéke ellenben activ irányban hat a fizetési mérlegre, s ha az összes árúbehozatalt, melyben e behozatal is benn foglaltatik, figyelembe vesszük mint passiv tényezőt, hamis eredményre jutunk, ha a megfelelő activ tényezőt a számításból kihagyjuk.

Másik nagy hiánya a fizetési mérleg szokásos elméletének, hogy figyelmen kívül hagyja a pénz iránti szükséglet befolyását az azt meghatározó tényezőkre. A pénz épen oly áru, mint bármely más, de nélkülözhetetlenebb és pótolhatatlanabb, mint azok legnagyobb része. Árát, vásárlási erejét a kereslet és kínálat közötti viszony határozza meg, s e viszonynak mindazon országokban, melyek ugyanazon anyagot használják pénz gyanánt, egyensúlyban kell lennie. A pénz a legmobilabb áru lévén, megérez s megorvosol minden kis eltérést e viszonyban s oly helyről, hol a szükséglethez mérten bővebb a készlet, mint másutt, azonnal átmegy azon helyre, hol pénzüszükség mutatkozik. Történhetik ez vagy azon körülmény következtében, hogy ott hol keves a pénz, alacsonyabb árak s a kivitelnek kedvező conjuncturák állnak be, vagy a kamatláb fölemelése által; az első esetben nagyobb kivitel, a másodikban nagyobb tőkebeözönlés idézendő elő a kívánt eredményt, s mindkét esetben oly módon hatott a pénzüszükséglet a fizetési mérlegre befolyást gyakorló tényezőkre, hogy azok végeredménye egy a pénzüszükségletnek megfelelő egyenlegben jelentkeznek.

Papír-valutával bíró állam s a külföld között pénzfizetések nem történhetnek. Mi nem fizethetünk a külföldnek oly papírral, mely ott semmi értékkel nem bír, s papírpénzünk, ha esetleg külföldre jutott is, onnan valamely ellenszolgáltatás fejében mielőbb visszavándorol mihozzánk, viszont mi sem kaphatunk aranyat a külföldtől, mert az arany nem marad meg a rosszabb papírpénz mellett, s ha behozatnék is, mielőbb kivándorol. Ily viszonyok között a fizetési mérleg activ s passiv tényezőinek úgy kell alakulniok, hogy azok egymást teljesen kiegyenlítsék.

Arany-valutával bíró országokban ellenben az arany iránti szükséglet nagysága lesz irányadó. Bizonyos mennyiségű forgalmi eszköz kell minden országnak, gazdagnak több, szegény-

nek kevesebb, de egyaránt kell mindakettőnek. Pénzszükséglete nagyobb lesz népességéhez mérten amannak, emennek kisebb, de a viszonyai által igényelt terjedelemben egyenlően erős lesz mindkettő. A viszony készlet és szükséglet közt kell, hogy mindkét helyen egyenlő legyen, s a leggazdagabb államból is elmegy a pénz a legszegényebbe, ha ott relative nagyobb szükség van rá, mert akkor ott lesz jobban értékesíthető, s a fizetési mérleg tényezői szükségképen úgy fognak alakulni, a hogy ezt az aranykészlet és szükséglet viszonya megkívánja. Passiv lesz azon területek fizetési mérlege, melyeken relativ aranybőség van, activ a relativ aranyhiánnyal bíróké, s a fizetési mérleg tendenciája mindig az leend: egyenlővé tenni a szükséglet és készlet közötti viszonyt minden országban, s annyi aranyat juttatni mindenkinek, mennyi szükségletének — összehasonlítva a többiek szükségletével — megfelel.

Ha tehát annyi aranyat szerzünk be és hozunk forgalomba, mennyi e helyes viszonynak megfelel, és nem többet, és gondoskodunk arról, hogy az aranypénzt ércalap nélkül kibocsátott túlságos mennyiségű papírpénz ki ne szoríthassa, úgy aranyunk kiszivárgásától egyáltalán nem kell tartanunk.*)

A másik ellenvetés az arany-valuta behozatala ellen azon széles körökben osztott tévhiten alapúl, hogy az megszüntetné a papírpénznek védvámyszerű jótékony hatását és csapást mérne a nemzeti termelésre s első sorban a gazdákra.

A termelő s különösen a földműves osztály bevételei legnagyobb részben oly elemekből alakúlnak, melyek ára folytonos

---

*) Az arany-valuta ellenzői által gyakran történik Olaszországra hivatkozás, honnan az arany egy része tényleg kiszivárgott, s hol a papírpénz ma is bír csekély diszióval. Nézetem szerint e példa csak azt bizonyítja, hogy kellő óvatossággal kell eljárunk a papírpénz kibocsátása körül. Olaszországban 340 millió frank értékű ércfedezet nélküli papírpénz hagyatott forgalomban, a bankjegy-kibocsátási joggal bíró bankok pedig följogosítottak 755 millió frank értékű bankjegy kibocsátására, $\frac{1}{3}$ ércfedezet mellett, s az állam tényleg elnázta, hogy a bankok elég jelentékeny összeggel túlmentek ezen határon, úgy hogy összesen 900 millió frank értékű földzetlen papírpénz és bankjegy jött forgalomba, mi Olaszország pénzszükségletéhez képest határozottan soknak mondható. Haupt O. szerint Olaszország pénzkészletének ötven százaléka földzetlen papírpénz, húsz százaléka ezüst- és váltópénz és csak harmincz százaléka aranypénz; ily arányok mellett egészséges pénzviszonyok nem képzelhetők.

szoros kapcsolatban állván a világpiaczi áraival, a pénzérték minden legkisebb változását azonnal megérzi, kiadásainak legnagyobb része ellenben éppen nem, vagy csak közvetve, lassan és tökéletlenül alkalmazkodik az agio hullámzásaihoz. Ha kiviteli piacunkon a métermázsa búza ára 25 frank, az átlagos költség Budapesttől odáig öt frank, akkor Buda-Pesten annyi osztrák értékű forint lesz a búza ára, a mennyi 20 frank értékének felel meg. A 20 frankos ár ugyanaz marad mindaddig, míg a külföldi ár és a szállítási költség nem változik, a mi valutánkban kifejezett ár ellenben változni fog a valuta-árfolyam minden legcsekélyebb hullámzása szerint; 10 forint lesz, ha 1 frank értéke 50 krajczár, 9 forint 80, ha a frank 49 krajczárt ér s így tovább; szóval minden krajczár, melylyel a frank árfolyama le vagy fölfelé változik, ugyanazon irányban 20 frankkal változtatja a búza árát. Hogy e valuta-hullámzások a gazda által fizetett napszám, cseledbér vagy éppen adó összegére semmi közvetlen befolyást nem gyakorolnak, az alig ha szorúl bővebb magyarázatra. Ha az agio hosszabb időn keresztül állandóan megmarad körülbelül ugyanazon magaslaton, úgy lassanként alkalmazkodnak a gazda egyéb kiadásai is ez állapothoz, a pénzértékben beállott változás idővel, indirect úton érvényesül azon transactióknál is, melyekre az azonnali direct hatással nem lehetett, az egyensúly a gazda bevételei s kiadásai között helyreáll s az agio — mindaddig míg ugyanazon ponton marad — se jó se rossz hatást nem gyakorol. Nem az agio magában véve, hanem annak emelkedő iránya nyújt védvámyszerű hasznot a gazdának, változatlan agio közönyös, csökkenő agio egyenesen káros reá nézve. A legnagyobb csapás mi öt érheti, természetesen az, ha egy hosszabb időn át megszokott agio egy tollvonással eltöröltetik, s a pénz tényleges értéke fölemeltetik a teljes névértékre, és a $2\frac{1}{2}$ frankos aranyforint fogalma s valutánkknak ezzel szemben jegyzett úgynevezett disagiója az, mi a valuta-rendezésnek annyi ellenséget csinál.

E cikk elején iparkodtam kimutatni, hogy a $2\frac{1}{2}$ frankos aranyforint minden lehet a világon, csak nem törvényes osztrák vagy magyar pénz, hogy valutánkknak alapja nem az, hanem az $1,45$ font ezüst, s hogy forintunk ezzel szemben nem disagióban, de jelentékeny agióban van. Ha pedig a létező tényleges érték s nem a merőben fictión alapuló $2\frac{1}{2}$ frankos forint alapján megyünk át az arany-valutára, ez megszerzi a gazdának is

a jó pénz és biztos értékmérő minden áldását a nélkül, hogy termelési és értékesítési viszonyait legkevesebbé is alterálná. Visszatérve példánkhoz, ha a búza Buda-Pesten 20 frankot ér s 1 frank árfolyama 50 krajczár, úgy ma 10 papírforintot kap a gazda érte. Ha most átmegyünk az árfolyam alapján az aranyvalutára s 2 frankban állapítjuk meg az új aranyforint értékét, úgy a gazda helyzete egyáltalán nem változott. 10 aranyforintot fog kapni a búzáért s e 10 aranyforinttal kiadásaiból is ugyanannyit fődözhet, mint ma a 10 papírforinttal.

Azon veszély tehát, melylyel némelyek szerint az aranyvaluta behozatala a gazdaközönséget fenyegeti, nem egyéb pusztá rémképnél, s míg sikerül közönségünknek legalább egy részét a $2\frac{1}{2}$ frankos aranyforint kísérletével megijeszteni, addig senki sem gondol azon óriási károokra, melyeket a beállott nagymérvű agio-csökkenés következtében szenvedtünk s fogunk szenvedni a jövőben, ha valutánkat mielőbb nem reformáljuk.

1890 február hóban az usance-búza tavaszra Buda-Pesten körülbelől 8 forint 50 krajczár, az arany-agio $17\frac{1}{2}$ %. Ez utóbbi 1888 februárban $25\frac{1}{2}$ % volt. Ha most a mai búzárat átszámítjuk a két év előtti valuta-árfolyam alapján, úgy az 9 forint 10 krajczárnak felel meg, vagyis 60 krajczár azon veszteség, mely a legutolsó 2 év alatti agio-csökkenés következtében éri a magyar gazdát, minden métermázsza búza után.

Ehhez, azt hiszem, nem kell commentar. Az általános mezőgazdasági válság nyomásával súlyos küzdelmet folytató magyar gazdára nézve valóban életkérdés az, hogy a tengeren túli verseny által úgyszólván elég olcsóvá tett nyerstermények ára valuta-politikánk következtében mesterségesen ne csökkentessék. Mit jelent a 2 frankos aranyforint? 60 krajczárral drágább búzát. Mit jelent a mai állapot föntartása? Minden valószínűség szerint tovább csökkenő agiót és terményárakat. Valóban itt az ideje, hogy fölhagyjunk a két és fél frankos aranyforint elleni szélmalom-harczczal és közvéleményünk tudatára ébredjen annak, hogy az aranyvaluta behozatala épen a magyar termelő érdekében égető, sürgősen megoldandó életkérdés.

VIII.

Valutánk rendezése, mint gyakorlati föladat, főleg három intézkedésben culminál. Ezek: a kényszerforgalommal bíró

papírpénz beváltása, az ezüstforintosok beváltása vagy viszonyuknak az új valutával szembeni rendezése s a kellő mennyiségű váltópénzről való gondoskodás.

A mi az állami papírpénzt illeti, az a sóbánya-jegyekkel oly kapcsolatban áll, hogy a kettő együttes értéke 412 forintot meg nem haladhat, ezen belől azonban a sóbánya-jegyek apadása megfelelő mennyiségű papírpénz által pótolható. Ebből kifolyólag tényleg hullámzásoknak van a forgalomban levő papírpénz összege kitéve, rendszerint 340—350 millió forint körül áll, olykor ezen is lényegesen fölülemelkedik. Miután azonban az államadósságokról s ezek közt a közös függő adósságról szóló egyezményt becikkelyező 1867: XV. törvényezik a sóbánya-jegyek rendszerinti értékét 100 millió forintban állapítja meg, s megengedi ugyan az ezek kevesletének ideiglenes pótlását államjegyekkel, de az 5. §-ban világosan kijelenti, hogy 100 millió forintnyi sóbánya-jegy kamata van az 1—2. §§-ban megállapított évi járulékbba beszámítva, kétségtelen, hogy a monarchiának két államát együttesen csak 312 millió forint értékű államjegy bevonásának kötelezettsége és költsége terhelheti. Az osztrák kormánynak kell a sóbánya-jegyek kamatlábjának föl emelése vagy bármely más alkalmas eszköz által arról gondoskodnia, hogy a forgalomban levő s beváltás alá kerülő államjegyek értéke 312 millió forintot meg ne haladjon; közös föladat marad e 312 millió forintnyi államjegyek bevonása.

Ezüst forintos jelenleg 160 millió van a bankban, mintegy 20 millió lehet forgalomban, ez összesen 180 millió, melyre nézve az állam beváltási kötelezettsége kétségtelenül fönnáll.*) Oly pénzek ezek, melyek az állam általi kiveretésök következtében tényleges belértéköket jóval meghaladó vásárlási erővel bírnak. Az állam az által, hogy a megfelelő fölírással ellátta

---

*) Módosítaná e számítást, ha a bank ezüstkészlete részben ezüstrudakból állana. Ezeket a bank lenne kénytelen piaci értékek szerint értékesíteni; az állam beváltási kötelezettsége s az ebből származó veszteség megfelelőleg csekélyebb volna. A bank kimutatásaiból nem tűnik ki érczalapjából mi van kivert pénzben, mi rudakban; ha azonban figyelembe vesszük, hogy 1879-ben 70 millió frt ezüst volt a bankban, azóta csak kivert ezüstpénz folyt ott be s 118 millió frt ára ezüst adatott ki, több mint valószínű, hogy a bank ezüst rúdjai, ha voltak is neki, régen túladdott s egész ezüstkészlete beváltás alá kerül.

s törvényes fizetési eszköznek decretálta, reáerőszakolta őket jelenlegi tulajdonosukra, felelősséget vállalt az iránt, hogy azok egy teljes osztrák értékű forintot fognak érni s azokat egy teljes forintért beváltani s az ez érték és az ezüstforintosok belértéke közötti különbséget viselni tartozik. Az államot e czímen fenyegető veszteség enyhítéseül több oldalról halljuk a javaslatot, hogy a bank följogosíttassék érczfödözetének egy részét, például $\frac{1}{4}$ -ét ezüstben tartani, s az állam ez esetben fölmentetné az ezüstforintosok megfelelő részének beváltása alól. Nem tudom úgy értik-e ezt, hogy az ezüstforintosok teljes névértékekben szolgálnának födözet gyanánt, vagy csak tényleges ezüstértékek vétetnék tekintetbe. Ez utóbbi esetben az egész dolog nem járna semmi pénzügyi előnnyel, az előbbiben egy merőben fictiv s a valóságnak meg nem felelő érték tudatnék be az érczfödözetbe. Egyébiránt, bármint álljon is a dolog, magát azon tervet, hogy az ezüst aranyra szóló bankjegyek födözete maradjon, helytelennek s veszélyesnek tartom. A dolog természetével ellenkezik érczfödözetül használni egy oly fémet, mely a fedezendő bankjegy értékének nem alapja többé, mely nemzetközi fizetési eszközt nem kepez, s melynek értéke szemben a bankjegyeink alapját képező arannyal, folytonosan s olykor jelentékenyen ingadozik. Az érczfödözet főczélja nem csak az, hogy a bankjegyek értéke megfelelő ellenértéket képező actívák által födözve legyen, hiszen akkor elsőrendű jelzálogkövetelések képeznék a legjobb bankjegy-födözetet, hanem az is, hogy a födözetnek legalább azon része, melyre az érczfödözet kiköttetett, bármely pillanatban, mint készpénz álljon rendelkezésre, hogy a beváltás sürgős szükséglet esetében is azonnal eszközölhető legyen. E czél elérését pedig az ezüstkészlet legkevésbbé sem biztosítja. Arany-valuta mellett a bankjegyek nem ezüsttel, hanem aranypénzzel váltandók be; az ezüstöt előbb el kell adni s aranypénzért becserélni, hogy az bankjegyek beváltására szolgálhasson, e művelet pedig, kivált pénzsűk vagy épen kritikus pillanatokban alig ha lesz könnyen, gyorsan s veszteség nélkül eszközölhető.

E szempontból is határozottan jobb födözet egy aranyra szóló jó váltó, mint a készletben tartott ezüst. Igaz, hogy az ezüst egy részének érczfödözet gyanánt való megtartása megkönnyítené az eladásra maradó ezüst értékesítését, de ezt elérhetjük az által is, ha az eladó ezüstöt a kellő óvatossággal s nem egyszerre visz-

szük piacra; az eladásnak bizonytalan időre való elhalasztása egy merész speculatio volna az ezüst-ár javulására vagy legalább is állandóságára, mit az ezüst termelési és szükségleti viszonyai teljességgel nem indokolnak*) s mi egy solid jegybank természetével s eljárásának alapelveivel merőben ellenkezik. E fölfogáson mit sem változtat az, hogy nemcsak bimetalista államok bankjai, de az angol bank is tart ezüst-készletet. Ez utóbbi megtartotta ezt azon korábbi időből, midőn még a latin unio bimetalismusa a pénzverés megszüntetése által föl nem függesztetett, az ezüst értékét a 15¹/₂-es arány körül képes volt föntartani s az ezüst a világ legnagyobb részében pénz gyanánt használtatott s constant nemzetközi értékkel bírt. Hogy az angol bank a legújabb időben teljesen megváltozott viszonyokhoz még nem alkalmazta magát, s régi eljárását, mely ma már nem indokolható, föntartja, ez nem lehet indok arra, hogy mi valutánk rendezésekor e helytelen intézkedést életbe léptessük.

Ha gyökeresen akarjuk pénzviszonyainkat rendezni s egészséges alapot kívánunk valuta- s ban-krendszerünknek teremteni, úgy nem térhetünk ki az összes ezüstpénz beváltásának kötelezettsége alól.

Harmadik föladat gondoskodni a kisebb pénzdarabok iránti szükséglet fődözéséről. Miután öt forintosnál kisebb aranypénz alig ha lesz czélszerűen verethető, azon szükségletet kell számításba vennünk, mely 1 forintos s ennél kisebb pénzdarabok iránt ma mutatkozik. Forgalomban van ma :

1. réz és ezüst váltópénz mintegy	---	---	---	50 millió	frt	értékben
2. egy forintos :						
a) ezüst (a bankban levő ezüst-forintosok sokon kívül)	---	---	---	20		
b) államjegy	---	---	---	75	összesen	95 " " "
az 1 forintos és kisebb pénzdarabok összes értéke tehát	---	---	---	---	---	145 millió forint,

miből 95 millió esik az 1 forintosokra, 50 millió a kisebb váltópénzre. Ez utóbbi vagy egyelőre jelen állapotában volna hagy-

*) Ha figyelembe vesszük, hogy az ezüsttermelés évről évre emelkedik s ma már négy millió kilogramm körül jár, s hogy a bland-dollárok veretése bármely perczen véget érhet, azon következtetésre jutunk, hogy mennél tovább tartogatjuk ezüstünket, annál többet veszünk rajta.

ható, vagy — ha korszerű alapon reformáltatnék is — összes értéke nem kerülne változás alá, s az átalakítás pár milliónál többre aligha kerülne. Sokkal nagyobb fontossággal bír a másik föladat, gondoskodni 1 forintos váltópénzről, körülbelül 100 millió forint értékben. A kérdés itt csak az lehet, hogy mi legyen e pénz anyaga és belértéke, mert az, hogy ez ne teljes belértékkal bíró s korlátlan összegig törvényes fizetési eszközt képező pénz, hanem váltópénz legyen, az arany-valuta behozatala által eldöntött dolog.

A mint ezzel tisztában vagyunk, ebből — bár mennyire ellenkezzék is az a bevett fogalmakkal — önkényt foly az is, hogy annak nem szükséges ezüstből készülnie, hanem bátran állhat bármely értéktelen anyagból, tehát papírból is.

A tulajdonképeni értékmerőt s fizetési eszközt képező pénz jóságának első alapföltétele, hogy név- és belértéke teljesen ugyanaz legyen. Ennek értéke nem a reá ütött bélyegtől, hanem a benne foglalt anyag értékétől függ; az állam a pénzverés által csak ez anyag finomságát és súlyát igazolja, értékére nem gyakorolhat befolyást, s nem járna el se bölcsen, se becsületesen, ha e pénzdarabokat beltartalmoknál nagyobb mennyiségű nemes ércnek megfelelő értékkel kívánná fölruházni, vagy — mi gyakorlatilag ugyanaz — ha kevesebb beltartalommal verné őket, mint a mennyire a rajtok levő fölírás következtetni enged.

Egész másként áll a váltópénzzel a dolog. Ez értékmerőt egyáltalán nem képez, fizetési eszközt csak igen korlátozott mértékben; értékét nem saját beltartalma határozza meg, hanem az azon teljes pénz belértékének megfelelő részével lesz egyenlő, melylyel kapcsolatban áll, melynek bizonyos hányadát képezi. E pénzdaraboknak értéke nem önálló, hanem derivált a teljes pénz értékéből; ez utóbbinak kell teljes tartalommal bírnia, hogy egy pénzrendszer jó és becsületes legyen, a váltópénzt tényleg sehol nem verik ma már teljes beltartalommal. Már most a ki concedálja azt, hogy e pénzdarabok 70—80 % beltartalommal veressenek, az elismeri, hogy saját beltartalmuk közönyös értékekre, jóságukra nézve, hiszen ha nem így állna a dolog, a 70—80 %-os beltartalom sem volna becsületes dolog; a ki pedig ezt elismeri, az nem vonhatja kétségbe azt sem, hogy teljesen fölösleges kiadás e beltartalom is. A forintos értékét az arany 10 forintos értéke fogja szabályozni, az mindig egyenlő

lesz ennek $\frac{1}{10}$ részével, akárminő anyagból készült legyen is, s különösen a mi viszonyaink között, hol a közönség a papírforintost megszokta, sőt szívesebben fogadja az ezüsthélytel, teljeséggel nem látok semmi indokot az ezüstforintosokkal járó lényeges tehertöbblet elvállalására. Nemcsak az egyszeri kiadásnál tenne ez legalább 75 millió forint különbséget, hanem lényeges költségtöbbletet okozna e pénzdarabok minden megújításánál. Ha fölveszszük, hogy 20 év múlva kellene az ezüstforintosokat megújítunk, úgy a kopás pótlása az államnak legalább 6—8 millió forintba kerülne (az évi kopást 0.3—0.4 % -ra számítva), papírpénznél ellenben legalább ennyit képvisel a beváltás végett be nem nyújtott jegyek címén mutatkozó nyereség. Összesen 15—16 millió forint különbség mutatkozik tehát minden 20 évben, mi közel 1 millió évi kiadásnak felel meg.

IX.

A leírt három intézkedés megtörténte után, hogy állanánk tehát forgalmi eszközök dolgában, szemben a mai állapottal?

Az osztrák-magyar monarchia mai pénzkészlete a következő:

államjegyek körülbelül	---	---	340	millió	forint	értékben
érezfödözet nélküli bankjegyek	---	---	200	"	"	"
aranyfödözettel bíró	"	*)	80	"	"	"
ezüst	"	"	---	160	"	"
ezüstforintosok a forgalomban	---	---	20	"	"	"
ezüst és réz váltópénz	---	---	50	"	"	"
összesen			850	millió	forint	értékben.

Evvel szemben, ha az államjegyek bevonatnak, s 312 millió erejéig aranypénzzel és papír 1 forintossal cseréltetnek be, ugyanez történik a banknál és a forgalomban levő ezüstpénzzel, s végül ha a bank ma meglevő aranykészletét, mely ma $2\frac{1}{2}$ frankos forinttal van számítva, a 2 frankos forintra számítja át, mi által annak névértéke 100 millió forintra, s az ezüst forintosokért cserébe kapott 160 millió forint arannyal

*) A bank érezkészlete 1890 február 15-dikén 79.4 millió forint arany és 162.6 millió forint ezüst.

együtt az egész aranyfedezet 260 millió forintra emelkedik, akkor pénzkészletünk így alakul át:

aranypénz a forgalomban (212 millió az államjegyek,*) 20 millió az ezüst forintosok helyett)	232 millió forint		
arany a bankban (melyért bankjegyek jönnek forgalomba)---	260	₺	«
ezüst és réz váltópénz	50	«	«
1 forintos váltópénz (papír)	100	«	«
érez által nem fődözött bankjegy	200	«	«
összesen	842		millió forint

vagyis kevés híján éppen annyi, mint forgalmi eszközeink mai értéke.

E 842 millió forintot tevő összes pénzkészletből pedig:

az aranyra esik	58	százalék
érez és papír váltópénzre	18	«
fődözetlen bankjegyre	24	«

mivel szemben a külföld főbb államai a következő arányokat tüntetik föl:

	Anglia	Német- ország	Egyes. Államok	Francz.- ország	Olasz- ország
	s z á z t ó l i b a n				
arany bankban és forgalomban	76	58	50	50	30
ezüst- és váltópénz**)	16	29	24	42	20
fődözetlen bank- s államjegy	8	15	26	8	50

Ez összehasonlítás tanúsága szerint pénzviszonyaink szemben a külfölddel koránt sem lesznek kedvezőtlenek. Aránylagos aranykészlete csak Angliának nagyobb, s az összes többi államokkal szemben nagyon előnyösen különböznének viszonyaink annyiban is, hogy az ezüstpénztől, s a vele járó bajoktól és károktól egyszersmindenkorra megszabadulnánk.

*) A 312 millió államjegyből 212 millió arannyal, 100 millió 1 frtos papír-váltópénzzel váltatnék be.

**) Talán különösnek látszik, hogy az ezüstpénzt bimetalista államokban is összefoglalom e kimutatásban a váltópénzzel. Tényleg teljesen jogosult eljárás ez. Ma már bimetalista államokban is a nemzetközi forgalom közvetítője s az értékmérő kizárólag az arany; az ezüst csak a belföldi forgalomban használható, az arany által meghatározott, attól reducált s belértékénél nagyobb értékkel s így tényleg váltópénz jellegével bír.

A gyakorlati végrehajtás részleteiről korai volna most beszélnünk. Két nagy terjedelmű, nehéz és kényes operatio áll előttünk; a szükséges arany bevásárlása s a fölösleges ezüst eladása. Nem mindennapi óvatosság és bankári ügyesség szükséges ahhoz, hogy ezek előnyös föltételek mellett s minden nagyobb rázkódtatás nélkül legyenek végrehajthatók, s ezúttal csak azt kívánom jelezni, hogy e transactiók eszközlésénél az osztrák-magyar bank megbecsülhetetlen szolgáltatokat tehet, s attól — tekintettel a reá háramló előnyökre — joggal elvárható, hogy nemcsak szolgálatait ajánlja föl, de a művelet anyagi terheiben is participáland. A banknak ma 80 millióval szereplő aranykészlete 100 forintot ér, ha a 2 frankos aranyforint fogadtatik el, e czímen 20 millió forint nyereség éri őt, de még ez is aránylag csekélység azon direct és indirect előnyök mellett, melyekkel egészséges pénzviszonyok teremtése reá nézve is fog járni. Az előnyök, melyek a banknak nyújthatók, mint az áldozatok, melyeket ezek fejében el kell vállalnia, nagy részökben alku tárgyát képezhetik s idő előtti nyilvános megvitatásuk nem válnék az ügy előnyére, de azon férfiak széles látköre s helyes közgazdasági érzéke, kik a bank élén állanak, följogosít azon reményre, hogy a bank teljes tudatával bírand azon hivatásnak, melyet e reform végrehajtása s egészséges valutára fektetett közgazdasági életünk szabályozása körül kell betöltenie, s a várható nagy és tartós eredmények fejében szívesen áldozandja föl a mai kényelmes, de egészségtelen helyzet látszólagos előnyeit.

Hátra van még, hogy néhány szót szóljunk az egész művelet pénzügyi következményeiről:

Az összes közös költség legjelentékenyebb tétele a 212 millió államjegy és 180 millió ezüstforintos beváltása végett szükséges 784 millió franknak beszerzése, mihez vegyes kiadás (papírforintosok készítése, kezelési stb. kiadások) czímen 16 millió frankot adva, nyerünk 800 millió frankot brutto szükségletül.

Ebből levonandó a 180 millió ezüst forint anyagát képező 2 millió kilogramm ezüst eladásából reménylhető összeg. Ez a mai ezüst-árak mellett (44—45 penny) 132 millió forintnak felelne meg, de tekintettel az ezüst-árak bizonytalan voltára s azon körülményre, hogy ha mi ily nagy mennyiségű ezüstöt (mely az egy évben termelt ezüstnek mintegy 60%-át teszi)

viszünk piacra, ez mindenesetre nyomni fogja az ezüst-árakat, az eladásból várható netto eredmény csak $40\frac{1}{2}$ penny-s árral, vagyis kilogrammonként 60 forinttal számítható s 120 millió forintra, 240 millió frankra tehető, minek levonása után netto szükséglet gyanánt 560 millió frank, 280 millió frt mutatkozik.

Ez összegből pedig Magyarországot 30 % illeti meg. Ez arány felel meg mindazon törvényeknek, melyek a pénzzel összefüggő haszon vagy költség megosztására vonatkoznak:

Így az 1868 : VII. törvényzikk a kibocsátandó 12 millió váltópénzből, valamint a papírpénz levonásánál mutatkozó haszonból 30 %-ot juttat Magyarországnak;

az 1868 : XLVI. törvényzikk a függő adósság ellenőrzési költségeit ez arány szerint osztja meg;

az 1869 : XII., 1878 : VI., 1881 : VIII. és 1885 : XII. törvényzikk a váltópénzt szaporítván, a többletet szintén ez arány szerint osztják meg;

az 1878 : XXVI. és 1887 : XXVII. törvényzikkek ki mondják, hogy a 80 milliós bankadósságból Magyarországot 30 % terheli.

Ez arány alkalmazása mellett Magyarországra tökeszükséglet gyanánt 84 millió forint esik, minek fedezéséül 4 %-os járadékkölcson lenne kibocsátandó. Ennek árfolyama, s tehát összes névértéke is függne a pénzpiacz helyzetétől, de az aranyjáradék mai árfolyamát s azon jótékony befolyást tekintetbe véve, melyet a valuta-rendezés ténye államhitelünkre gyakoroland, bizonyára nem vérmes azon számítás, hogy a tényleg fölvett pénz után $4\frac{1}{4}$ %-ot fogunk fizetni. Jelentkeznek tehát e czímen 3.570,000 forint, mint évi teher. Ehez jön azon esetre, ha a bankadósság most kifizetésre kerülne, az 1887. évi egyezmény szerint ez összeg 30 %-ának 50 éven keresztül kamat nélkül fizetendő évi részlete. A bankadósságot kerekszám 79 millióra téve, ennek 30 %-a 23.700,000 forint, mi 50 évre fölosztva, évi részletül 474,000 forint jelentkezik. Ezt a fön-
tebbi összeghez hozzáadva, a valuta-rendezéssel járó összes brutto tehertöbbletet 4.044,000 forintra tehetjük.

Ezzel szemben azonban figyelembe kell vennünk azt is, hogy a valuta-rendezés jelenleg papírra szóló kötvényeink convertalását fogja lehetővé tenni. A magyar állam ma következő papírra vagy ezüstre szóló s 5 %-kal kamatozó adósságokkal bír (az 1890. január 1-én fönnálló tőkeálladék alapján):

1. 5%-os papíráradék	---	---	---	---	353.487,000	frt
2. erdélyi vasúti részvény-adósság	---				13.839,000	«
3. duna-drávai vasúti részv.	«	---	---		4.583,000	«
4. alföld-flumei	«	«	«	---	18.053,600	«
5. budapest-pécsi	«	«	«	---	7.850,000	«
6. magyar nyugati	«	«	«	---	12.259,500	«
7. magyar-gácsországi vasúti részv.-adóss.					4.906,200	«
8. magyar nyugati vasúti elsőbbségi kölcsön					19.077,200	«
9. " gácsorsz. " " "					1.785,200	«
10. lánchíd elsőbbségi kölcsön	---	---			826,100	«
				összesen	446.666,800	frt

Ha e kölcsönöknél az aranyjáradék mai árfolyamából kiindulva,*) s tekintetbe véve azon jótékony hatást, melyet állami hitelünkre a valuta-rendezésnek gyakorolnia kell, egy a valuta-rendezést követő conversio eredménye gyanánt csak $\frac{3}{4}\%$ effectiv kamatmegtakarítást veszünk számításba, ez 3.350,000 forint kamatmegtakarítást eredményez, úgy hogy ennek számbavételével a valuta-rendezés összes netto tehertöbblete évi 694,000 forintra tehető.

Ennyi lenne tehát az áldozat, melyet a magyar államnak hoznia kellene, azért, hogy a valuta rendezése által közigazdasági életét egészséges alapokra fektesse, hitelét megszilárdítsa s elkészüljön egy nagy háború pénzügyi következményeinek elviselésére.**)

Az arany áldozat és eredmény között egyszerűen nevetséges, s a magyar közvéleménynek csak meg kell ismernie

*) Az aranyjáradék árfolyama 1890 február 23-dikán Párisban 89.²⁰, mi 100 forint névleges tőke után 4.48% kamatozásnak felel meg.

**)

Évi teher gyanánt jelentkezik 1. kamatdifferentia						
a 100 millióra fölszaporított sóbánya-jegyeknél					2.000,000	forint
2. a 79 milliós bankadósság után $4\frac{1}{4}\%$ kamat	---				3.360,000	«
3. a 280 millió közös szükségletből Ausztriát terhelő 70% , azaz 196 millió frt után $4\frac{1}{4}\%$ kamat					8.330,000	«
				összes évi szükséglet	13.690,000	forint
miből levonandó 1. Magyarország járuléka a bankadóssághoz	---	---			474,000	frt
2. 2500 millió forint ezüst- és papírkölcsönnél átlag $\frac{1}{2}\%$ kamatmegtakarítás conversio útján	---				12.500,000	«
				összesen	12.974,000	frt,
marad voltaképen teher-többlet gyanánt					716,000	forint.

a kérdés fontosságát, hogy annak megoldását elodázhatatlan szükségé tegye.

A magyar kormányban bizonyára nem hiányzik az érzék e kérdés hordereje iránt, s meglesz az akarat annak mielőbbi sikeres megoldására. A végrehajtás nehézségeit azonban lényegesen complicálja az, hogy e rendszabály fölött a magyar és osztrák kormánynak és törvényhozásnak közös megegyezéssel kell határoznia. A magyar kormánynak szüksége lehet az egész magyar közvélemény támogatására, s a dolog keresztülvitele így is időt kíván.

Ez időt bizonyosan föl fogják használni mindazok, kiknek érdekében áll, hogy az átmenet az arany- valutára lehetőleg magas árfolyam mellett történjék, az agio csökkenésére, és a valutarendezés komolyabb emlegetésére kezdődött agio-csökkenésnek további folytatására lehetünk elkészülve.

Ebben érzékeny veszteség és komoly veszély rejlik mindazokra nézve, kiket a pénz drágulása megkárosít; érzékeny veszteség az átmeneti idő alatt és azon komoly veszély, hogy mennyivel inkább távozzunk a két frankos forinttól, mennél tovább áll fönn egy ennél alacsonyabb árfolyam, annál bajosabb lesz arra fektetnünk arany- valutánkat.

A valutarendezés reménye folytán beállott agio-csökkenés ma is érzékenyen sujtja mezőgazdaságunkat, s e baj súlyosbodására van kilátás; a kormánynak kell módot keresnie és találnia, mely útját állja a bajnak addig is, míg a végleges rendezés bekövetkezik.*)

---

*) E cikk sajtó alatt volt már, midőn e folyóirat múlt havi számában *Valutánk szabályozása* cím alatt közölt tanulmány kezemhez jutott. E sok elmeíllel írt s mindenesetre figyelemre méltó cikk — szerzője inteniójával ellentétben — fényes bizonyíték a mellett, hogy a bimetallismus monarchiánk két állama által külön egészséges alapon meg nem valósítható, illetőleg fenn nem tartható. Ennek érdekében kénytelen szerző a magánosok számlájára való pénzverés tilalmának fentartását javasolni, már pedig a magánosok részére való szabad pénzverés nélkül egészséges valuta nem képzelhető. Csakis ez biztosítja azt, hogy valamennyi pénzdarab annyit érjen, mennyit a beltartalmát képező ércmennyiség a nemzetközi forgalomban megér, hogy a pénz névértéke teljes összhangban álljon belértékével, s hogy a nemzetközi forgalomban is használható legyen. Ha az állam a pénzverést monopoliiummá teszi, kezébe veszi a pénzkészlet és szükséglet közötti viszony szabályo-

zását, s amannak megszorítása által a pénzt — mint azt ma ezüst forintosainknál látjuk — fictiv értékkel ruházhatja fel.

Nem osztozhatom tehát a javaslat alap gondolatában sem, de még kevésbé helyeselhetem a kivitel módozatait. Szerző a két fém értékarányát 1:22-ben kívánja megállapíttatni, s az ezüstpénz veretést tényleg 1:17.8 arány alapján eszközöltetni. A kiveret ezüstpénz közel húsz százalékkal tartalmazna kevesebb ezüstöt, mint mennyi a törvényesen megállapított értékarány szerint névértékének megfelel, s úgynevezett rendezett valutánk már születése percében egy súlyos betegséggel terheltén látná meg a napvilágot. Hogy ezen az ezüst drágítása által segítsen, azon valóban megfoghatatlan expedienst ajánlja szerző, hogy monarchiánk két állama 2 év alatt mintegy 200 millió forint ára ezüstöt vegyen a világpiacon. Mi lenne ennek következménye?

Monarchiánk pénzkészlete két év múlva állana mintegy 400 millió frt ezüstről, 150 millió frt államjegyből, 200 millió forint ércfedezet nélküli bankjegyből. Ez az apró váltópézzel együtt 800 millió forint, szemben a mai 842 millió forintra becsült pénzmennyiséggel. Maradna tehát az arany számára 40—50 millió forint. E csekély összeget a belföldi pénzszükséglet első pillanatnyi összébbhuzódása, vagy az első élénkebb kereslet, mely külföldön nyilvánul, kihajtaná az országból, s az úgynevezett valutaszabályozás gyümölcse gyanánt aligha nyernénk mást, mint egy mesterkélt alapra fektetett, egészségtelen ezüst-valutát.

TISZA ISTVÁN.

A KÖZÉPKORI MAGYAR IRODALOM STÍLJÁRÓL.

Negyedik és utolsó közlemény.*)

VIII.

A stíl szépségéhez tartozik a jó hangzat is. Már a most elszámláltakból is látható ez. S általában az elmondottakból érthető, hogy nyelvünk már akkor is alkalmas eszköze volt egyéb mellett a jó hangzású beszédnek is. És itt nem a nyelvnek úgy szólván vele született jó hangzását, benne a magán- és mássalhangzóknak, ezek közt is a lágyabb s keményebb, magas és mély hangok kedvező arányát értjük, hanem azt, a mi a stíllal jár, annak okoz kedvességet a mondatok, mondatragok megfelelő hangarányát, hangzatos voltát, hangteljességét, kellemes esését vagy folyását.

Már az előbbieken is sejtettük effélék példáit; bár igaz, hogy sem az énekek sorainak megfelelő terjedtségét, végeik egyező zengését, sem a zsoltárok eredeti hangzatának kellemét, sőt fonságát a mieinknél nem találhattuk, s nem dicsérhettük volna, ha ezzel foglalkozunk vala. Még egészen költői eredetű darabokban is, mint az *Emlékezzünk régiekről* vagy a *Katalin-legenda*, részint az eredeti hangérzés hiánya, részint a leírók utóbbi változtatásai miatt sok fogyatkozást találunk. S csak egy-két ének hangzása és rithmusa hibátlan. De az előbbieken és a prózában is van összesen annyi jele a néptől eltanult, vagy ösöktől örökölt, de a latin eredetiek hatásának is tulajdo-

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 157., 158. és 159. füzetében.

nítható jó ízlésnek, mennyi figyelmünket és méltánylásunkat megérdemli.

Van érzékek az alliterációhoz, mint előbb is láttuk, s közmondásaikból kimutattuk. Itt másféle példákat akarunk fölhozni. «Mérjed meg Moyses és ismerjed meg...» *Guary* 63. «Lesz örök gyűlölség, hogy kik e világon ezt szerették, ezt szerzőtték, ott mindörökké szenvedjenek» *Nádor-c.* 106. «Szörnyűképen leszen a pokolban valóknak: a halál halál nekül, végezet vég nekül, és a fogyatkozás soha el nem tud fogyatkozni. Mert a halál ott mindenkoron él, és a végezet mindenkoron kezdetik; a halál megölt,¹ de meg nem holt» *Nádor* 94.; «tőrrel és tűzzel veszszen el» *B.-c.* 85. (gladio et igne; itt az eredetiben nincs alliteratio, mint többször is). — «Nemzettséggel német, nemzettel nemes, szívvel alázatos, öltözettel hitvány» stb. *Dom.* 309. «Aranyos engedelmesség, nagyságos szegénység, fényességes tisztaság» *Virg.* 458. «Vakok látnak, sánták járnak, poklosok tisztúlnak, halottak föltámadnak...» *Érdy* 107. «Sem cseng, sem peng» stb. (l. f.) Így az imádságról *Guary* 64.

Az ily sorok a nép gyermekeinek dalait, mondókáit, ezek hanglejtését juttatják eszünkbe s bár e szövegeket az eredeti latinokkal össze nem vethetjük, arra a nézetre vezetnek, hogy némely középkori szerzetesnek nyelvérzése s ízlése magyarabb és erősebb volt, mint az utóbbi idők legtöbb költőjeé.

Hangzatos sorok, megfelelő mondatpárokkal: «Minden dolгодban Máriát gondoljad, Máriát hívjad. Mert ötet követvén el nem tévedsz, gondolván el nem vetenyöl (így); ha ő tartand, el nem esel; ha oltalmazand, meg nem rettensz; ha vezérlend, meg nem fáradsz; ha kegyelmezend, érdemet győjtesz; ha igazgatand, elérhetsz» *Érdy* 482.

Itt a hangzatnak, úgy tetszik, az értelem kissé áldozva van, mint sok más esetben is. A középkori, és bizony némely máskori ízlés is többre becsülte énekben, verselésben, még szép prózában is a hangzatot a gondolatnál; azt mesterkélte ennek ellenére és kárára is. De a hangzat az értelem kára nélkül is sokszor jól sikerült, itt is, másutt is: «Íme mily kised leczke és milységes tudomány, rövid bölcsesség és hosszú ígéret, rövid út és mondhatatlan dicsőség» *Érs.* 552. «Oh, frater Leo, jöllehet ez szerzet vakokat világosóhon, görbéket terjeszsen, ördögöket kiűzzen, siketeknek hallomást, sántáknak járást,

némáknak adjon szólást...; jóllehet ez szerzet szóljon anygali nyelvvel és tudná húgyoknak folyását és füveknek erejét, és minden földeknek kincsi volnának neki megjelentettek, — és megesmerné madaraknak, halaknak és lelkeseknek, embernek, fának és gyökereknek és vizeknek jószágait: írjad, mert nincsen ott tökéletes vigasság» *Ehr.* 29.

Több megfelelő, egy- vagy többfele mondattagnak, egyenlő vagy nem igen különböző hangterjedsége által gátolja az egyhangúságot, s a beszédnek kellemes lejtést ad. Így ezekben: «Az alázatosság minden lelki jószágnak királné asszonya: bűnöknek halála, fegyelmeinek dajkája, tudománnak gyökere, szerzetnek erőssége, szűzességnek ékössége, szentléleknek lakodalma és szentháromságnak gazdája» (szállásadója) *Debr.* 577. «Bőjt elmét megtisztít, értelmet fölemel, testet úrnak engesztel, — szívet töredelmessé s alázatossá teszen; kívánságnak ködét elhinti, bujaságnak forróságát megoltja, tisztaságnak kedik világát meggerjeszti... Bőjt bűnöknek halála, vétkezeteknek kiveszése, idvességnek orvossága, malasztnak gyökere, tisztaságnak fundamentoma» *Érs.* 538.

Ellentett részletekkel még érdekesebbé téve: «Vétkeztem mindezekben... akaratommal és akaratom nélkül, tudván tudatlan, értvén értetlen, időkben és napokban és órákban (így)... álmatlan émettem...» *Virg.* 13. — Az örök boldogság leírásából: «Ott vagyunk csak vigasság szomorúság nélkül, egészség kórság nélkül, békeség háborúság nélkül. Ott van világosság setétség nélkül, szeretet gyűlölet nélkül. Ott az ifjúság meg nem vénhezik, ott az élet meg nem végeztetik, — ott a szépség soha meg nem hervad, a szeretet soha meg nem lankad, ott soha valaki meg nem ijed, — ott az egészség soha meg nem kórul, ott a vigasság soha meg nem kisebbül...» *N.-Sz.* 207., 208.

A hangesés, hasonló hangzású sorvégek, jól tagolt mondatok a magyar író érdeme lehetnek. De a szabatosság rovására eső szószaporítás is lehet az ő bűne.

Hangzatos sorok: «Angyalok hirdetnek, isteni erő környékez; felségnek szent lelke leszáll; szíz hiszön, szíz fogad, szíz szűl, szíz szízen megmarad» *Érdy* 117.

Elégé szabatos és hangzatos sorok *Érdy* 73. Ríthmusos mondatok, melyek végein «szép» tizenötösfordul elő. Hasonlók ily végzettel: «nem úgyan, mint mastan» (l. f.)

Tartalmas és hangzatos szép beszéd példája legyen végül ez: «Angyal hirdetnéje ü malasztjával teljes voltát; ki mennynek dicsőséget adott, földnek isteni békét adván, pogányoknak hütöt, bűnöknek véget, életnek szert, erkölcsnek fegyelmet... És jól küldetik angyal az szűzhöz: mert szűzség mindenkor rokonság angvalságnak. Mert testben test *kül* -en kívül vagy nélkül élni nem földi élet, de mennyei. Azért is testben angyali életet keresni nagyobb érdemre vagyon, hogynem angyallá létel. Mert angyallá létel boldogság, szűzzé lenni kedig jószág» *Dobr.* 499., *Veszpr.* 149. 150.

Meglepően szép és emberiesen magasztos bölceselés. Ilyenek példája van több is. És ez ilyennel néhol oly nemes, komolyan szép stíl jár, hogy lehetetlen benne nem gyönyörködnünk... Szépen lejtő sorok: *Apost.* 44., Hosszabb megfelelő mondatok és mondattagok: *Debr.* 533., 537. stb.

Hangzat jelessége nélkül való humoros hangulatú kemény ellentétek: «Az szent bolondságot és szent bölceséget minden napon tanúljátok a monostorban... , melyre az monostorban való bolond szentek titeket tanítanak, hogy magas és gyenge (fínom?) tudományokat ne tanúljátok, hanem ez világi kevélyeknek és felfuálkoztaknak hagyjátok, hogy az megtétel után kezdjék tanulni, hogy az bötő megöl, a lélek kedig megelevenít. Ez ily iskolába gyakorta menjetek, minden napon és éjel és lekcztét tanúljátok...» *Virg.* 130. Különb helyzetök és szokásaik tiltják, hogy tréfát üzzenek, vagy azt tegyék, a mit egy helyen ök magok így mondanak: «trufában hamis beszédöt szalaszt». *Érdy* 26. Erről az oldaláról vagy tehetségéről a középkori magyar szellemnek, adatunk alig van. Ilyen szint találni mégis, ha halványan is, *Corn.* 114—116., hol a confessorokká vagy gyóntatókká lenni vágyott, de nem lehetett, s a pápától szeliden megtréfált apáczákról van szó.

A középkori írók, már mondók, mint formák és kivált hangzat kedvelői s mesterei sokfelől eltanúlták a tetszetős formákat. Így a verselők és a prózaírók. Találhatók nálok hármass megkülönböztetések, hármass mondatokban. Hiszen «minden számnak tökéletessége a háromszerű számban áll» *Tel.* 46., 47. Tanúlták pedig ezt bizonyosan nem Buddhától s más régi bölcsőtől, például Pythagorastól, hanem sokkal inkább a néptől. Itt is mondanom kell, hogy ezek sem a mi íróink elméjének gyü-

mölesei; csak a nyelvezet csínja, szabatosága az övék; leg-
alább egy részben. Mert főleg ez is a nép lelkéé.

Érdekes példa Bölcs Salamon mintájára *Péld.* 54. «em-
beri állatnak három elmúltakat kell megérteni és három jelen-
valókat meggondolni és hármas jövőöket kell meglátni. Elő-
ször... három elmúltakat; az első az gonosz művelkedet,
melyet ő tött, második...» — «A bűn hármat teszen ember-
nek: elő, hogy valamitől megtartóztat embert..., más, hogy
valamitől eltérét (t. i.) az Istentől, harmad, hogy valamire
kötelez... az örök kínra... Három jószág vagyön, kiért embör
az Úristentől igen nagyon szerettetik stb.» *Döbr.* 417—420.

Van ily alkotású négyes mondatsor is... «Istennek négy
háza van: első mennyország, ennek kulcsa a jó művelkedet...,
más háza ez világ, ennek kulcsa az igaz hitben való létel...,
harmad háza... purgatorium... Negyed háza a pokol...»
Debr. c. 419., 420. stb.

Vannak hetesek is *Debr. c.* 437., 443. Hetes szám a val-
lásban: hét szentség, hét öröme epesége Máriának stb.

Általában nagyon szeretnek osztályozni. A bűn egy he-
lyen, *Debr.* 380., harmincznégy féleire osztatik. A pokolnak
tizenkét féle kijnja van *Guary* és *Nádor-c.* A szent kün gondo-
latjának 12 haszna. A keresztnek 12 gyümölcse *Érdy* 537.
Az angyalok kilenczfélék *Érdy* 557. Lukácsnak 10 méltósága
Érdy 588. Sz. Judásnak: 8. *Érdy* 596. A mennyei városnak
12 kapuja *Érdy* 603. Az örökéletnek 10 rendbeli öröme *Érdy*
604. Katalinnak hét koronája *Érdy* 664. Az Isten igéjének
kilencz tiszteletös volta *Érdy* 93. Antikrisztusnak kilencz jegyei
Érdy 30. stb.

Ez is igen sokszor a szabatoság és okoskodásbeli termé-
zetesség kárára van, a miben megesnek a miéink és az utóbbi
időkben is.

IX.

Jeles tulajdona végre a középkori stílnak némely nyelv-
maradványban, a föntebbi hosszassággal szemben, a rövidesség.
Egy helyen magyaráznak böven, értelmeznek, elmélkednek
aprólékosan, kicsinyesen, — vagy mivel nagyon is sokat gon-
dolnak el, és sokfelől akarják fölmutatni tárgyakat, vagy mivel

a kellő szókat és szólásokat keresik, de nem találják; próbálgatják. Más helyen már föltalált vagy jól elgondolt dolgokat, kicsinált tételeket sietnek velősen kimondani, mintegy unva a fejtegetést; nem fegyverkezve, de gyorsan czélozva s rögtön czélra törve. Sietnek és tudnak közvetlenül erősen hatni. Néha naivúl szólnak röviden, nem a díszre vagy a beszéd színezésére, színek játékára, sőt nem is az érthetőségre gondolva, csak közvetlenül az érzés rohamával vagy a meggyőződés ihletétől ösztönöztetve hatni.

A rövidség hát különböző természetű és eredetű. A gondolat szüksége, a szóbeli szegénység, másfelől az érzések ridegsége vagy inkább hiánya és közönyösség is szülheti. És a fesz, szóbeli fukarság vagy a szenvedély hatalma alatt mozdíthatatlanná lett lélek elnyomottsága is okozhatja. Itt, a középkoriaknál is találni néha egyiket vagy másikat: a gyermekes rövidséget, a csínost és tartalmast; talán legkevésbé a fásúltságtól okozott feszességet, vagy a szenvedélytől elnyomott lélek szótalanságát. És találni azt az ügyetlenségből eredőt, melynek a *Vulgata* latinságából veszik a példáját, a hol nem tudni mi jóért, elmarad a kötő vagy mondomány ige, nem a jó latinság gyakorlata szerint, s nem a magyar beszéd javára.

Kazinczy, mint láttuk, dicsérte a H. B. rövid voltát és nem ok nélkül. A magyarázó kapcsolással járó kötőszók hiánya, még inkább a mellözött igekötők és névelő csakugyan csínos rövidséget adnak neki s általában a régi, gyakran természettel szótalanebb és nem szónokias beszédnek, akkor is ha valami szükségből származó szegénységgel vagy szóbeli szűkséggel nem vádolhatjuk. — a mikor a rövidesség nem szegénységet tanúsít, csak fősvénységet vagy ebből eredő brachylogiát.

Révai pedig azt állítja, hogy a régiéknél rövid törzsek találtattak, l. f., s ezek helyett az újabbak terjedtebbeket affectatióból vettek föl: «prolixioribus pro iis quæ olim brevitate placebant affectatione adscitis» *Antiqu. praeſ.*

Valóban az utóbbi idők hosszas szóalakjaival s terjengő mondatkötéseivel szemben a régiéknél sok példája van a velős rövidségnek. Sok nem volt meg, a mi ma fölösleg való, és sok hiányzott olyan is, a mit utóbb a jelentések különbözőkké tétele végett a nyelvbővülés érdeke megkívánt. Mert igaz, hogy nem mind affectatio, vagy szükségtelen szaporítás idézte elő azt, a mivel bővült a beszéd, vagy inkább a mi által hosszabbakká

lettek mondataink; de bizony sokat mellőzhettünk volna, mint mellőzték a régiéek és mellőzi a nép ma is. A következőkben talán ilyeneket is lelünk. Ugyanis a rövideget okozták:

1. Általában a rövid törzsek, melyek nagy részét elfeledtek, mellőzték az utóbbi idők, kivált a XVIII. század; de a nyelvújítás némely részöket fölélesztette, s általában a törzsek lehető rövidítését óhajtotta, s jól-rosszúl eszközölte is, — nem ritkán nagy hasznára az új magyar nyelvnek. Ilyekből keveset mutatunk föl s helykímélés végett nem mondatbeli kapcsolatban, csak ridegen s csak némelyikre nézve idézve a helyet, a hol találhatók: alás: alvás *Debr.* 613.; alkhatik: alkudhatik; ár: árvíz, áradás; buz «foganatnak kívánatos buzjában» *Döbr.* 508., *Érdy* 455.; csokik, csökik: csökken *Jord.* 97.; éh: éhség, éhes; es: eskü; es: eső, esni, esedezni *Apor* 55.; est: nap eset; emni: szopni; ev: evesség *Veszpr.* 141., *Ehr.* 103.; fegy: fenyít *B.-c.* 270; fegyelem *N.-Sz.* 125.; fél: feleség; fi: fiú; fekö: fekvő *B.-c.* 42.; fekjen *R. M. K. I.* 18.; fohászás *Ehr.* 33.; gyakor, hasonfele *Döbr.* 389.; hiság: hiúság; hí: hiú *Döbr.* 15., 17. stb., *Tel.* 209.; heit: hitt; hitvány, bolond; hon «honnának» *Ehr.* 58.; hő: hőség; intök: intetők *Érdy* 50.; keg: szenvedésnek kege stb. *Debr. c.* 61., *B.-c.* (l. f.); lehés, lehő: lelni *Peer* 74., 94., *Érdy* 545.; met: metsz *Debr.* 299., *Tel.* 75. stb.; mevetre: mevetésre *Péld.* 13.; moh: mohó *Érs.* 538.; doh: dohosság; nyugom: nyugszom *Döbr.* 517.; roh ló, roh sárkány: vörös? *Jord.* 895., 905.; sib «syb» (l. f.); sebbel: sebesség *Debr.* 507.; sza: száj *B.-c.* 75. stb.; ét, tét, volt; szeg: szeglet; megszegik: megszegődik, törődik *Érdy* 638.; szerk-szerk-vén: szerkeződvén *Ehr.* 10. 155.; tillott gyümölcs *Deb.* 509.; megtel: megtölt *Winkl.* 144.; táj: tájék *Érdy* 424. stb.; tetött, tetik: tetszik; vagy: vagyon *Döbr.* 522. stb.; vész *Kaz.* 53. stb. — Megjegyezzük, hogy a rövid törzseket veszteni és toldogatni már ez a kor megkezdé, — mint példákból láttuk.

Ide tartozik az igealakok némelyikének rövidege. Kivált a rövid *tesz*: tők, től, tön, tőnek; vesz: vönk v. vénk, vének, vétek; visz: vön, vőnek; hisz: hün, hünk, hűnek stb. Hosszabb törzsektől is: haragún, aúnn. Így: ehen: ejtsen, fehed: fejtsed stb.

Az ily rövid törzsek és alakok a nyelvnek becses kincsei, de csak akkor válnak a stíl becsületére, ha kellő helyen és a hangzat előnyére s a tartalomnak sem ártalmára tudják alkal-

mazni. Űgyves és élnék nyelvérzésű író ott is föltalálja a rövidsége arányában tartalmast és nyomatékosat, a hol rendes és terjedtebb alakokkal kell élnie, — vagy ezek könnyebben találhatók a hivatlanabbaknak.

A *tesz* igével is sokat jelentett s rövidséget okozott a régi nyelv; gyümölcsöt *tesz Döbr.* 415., *M.-c.* 26.; az Isten embert *tesz Érdy* 187., *Tih.* 222.; hálát *tesz Döbr.* 455.; imádságos foháskodásokat *tesz Peer* 14., 24. Isten *tette* (teremtette) Izraelt *Fest.* 39.; békeséget *tesz Ehr.* 151.; penetenczét *teszen Ehr.* 151. Isten minket *tött Apor* 55.; mennyeket *tötte Apor* 57.; időt, fellegeket, hegyeket stb. *tett Fest.* 383.; fészket *tesz Ehr.* 145.; segedelmet *tesz Winkl.-c.* 83.; veniát *tesz Marg.* 72., 74.; sebet *tesz Érdy* 595.; plántáló fákat *tesz Érs.* 157. .

2. Rövidséget okozott a latin nyelv példájára, meg a nép nyelve után a névelő elhagyása. Az új latin nyelveknek és legközelebről a németnek követése szaporíthatta el az *azt*, s ennek gyakori alkalmazása úgy honosodhatott meg, hogy a régiek gyakorlatát e pontban nem vettük számba, sem a magunk népeét. Mert kimarad a nép beszédéből gyakran, kivált közmondásokban, de máskor is. Mellőzni igyekeztek a nyelvújítók, feltűnőleg mellőzi Fáy péld. szegény, nyavalyás s egykét más ilyen előtt. Nyelvemlékeinkben kimarad sok határozott értelmű főnév előtt, de számtalanszor más esetben is. Így: «mene fő, anne ész» *Érdy* 69.; «heit férfiú nem ismeri, igaz virágozik mint pálma» *Apor* 52.; «te néped, te örököd, megöltének özvegyet és jövevényt» *Apor* 54.; «fogja, ki foghatja» (*capiat qui capere potest*) *Érdy* 254. «Állja, ki állhatja, tartsa, ki tarthatja, mert betölt az idő» *Érdy* 85. Rendetlenül használja, hol kiteszi, hol mellőzi az *Apor-c.* «Tied nap és tied éj, — te faragta *a* hajnalt és *a* napot. Te tötted földnek minden határit; nyárt és tavaszt te szerzéd» *Apor* 29.

3. Igekötők mellőzése. Így: bocsát, fogad stb. előtt *Érdy* 609. A 104. zsoldár érdekes rövidségű fordításában *Fest.* 27—39. s köv.: mondottad, lettenek, eresztetted te szelletedet és teremtettek *B.-c.* 46.; adatik, nyered *B.-c.* 59—60.; félemik *B.-c.* 63. Így van a *Miatyánkban* Veráncznál és a bibliafordításokban s más codexekben, *M.-c.* *Mát. evangy.* VI. r., *Jord.* u. o., *Debr. c.* 472. stb. Szenteltessék (meg) te neved, jöjjon (el) te országod, legyen (meg) te akaratod... kenyeret adjad (meg)... bocsásd (meg)... mi is bocsátunk (meg)... szabadíts (meg)...

Így a *Tízparancsban Jord.* 54. ne vegyed (föl), szenteljed (meg).

4. Mellőzött vagy egyszerű kötőszók. Kivált versekben; mert prózában sokszor ellenkezőt találunk. Prózában is találunk ilyet: «Várj urat, hősül mívelj, bátorúljon meg szíved és türj urat» *Döbr.* 72. Az ő gonoszságiba megkeményödék, két-ségbe esék, gonosz halállal hala meg, kárhozék (el) ... L. több példát kivált a zoltárokban. Rövid ellentétes mondatokat, de kellő szóbőséggel *Döbr.* 301., 302. A szentháromságról u. o. 56—59.

5. Mondományúl szolgáló létige vagy más kevéssé tárgyas ige elhagyatik, mint közmondásokban, föliratokban s más elliptikus beszédben. «Hazudsz anya, hazudsz, mert nem úgy mon-dotta tenedek; de a hol ő, ott te» stb. Bővebben *Érdy* 519. «Úr tiveletek!» (ma: Isten veled!) *B.-c.* 8. «Honnét az?» *B.-c.* 4. «Uram, énnekem sem hamisságom, sem bűnöm» *Döbr.-c.* 117. «Én idvességem ötöle» *Döbr.* 120. «Ha holval én ágyamon, rólad emlékezem vala» *Döbr.* 121. Így még: *Döbr.* 81., 82., 90. «Én úr, te vigaszod» *Jord.* 43.

X.

Bezárólag a középkori stílnak még egy tulajdonára aka-rok röviden megemlékezni, melyet kivált az ismertetett tudomán-yos műszókban, de a közbeszédben is találhatni. Ez az elnevezéseknek, vagy szók jelentésének *közvetlen*, azaz *concret* vagy érzéki volta.

Ott a hol idegen vagy messziről átvett szóval *csak* jele-lünk, ott a közvetlen elnevezéssel élvén, valamely érzéket ér-deklő tulajdonságot említvén, *érzékileg* jelelünk, s így részben leírunk, ábrázolunk, vagy előállítunk valamit. Így tárgyasab-ban jut előnkbe a fogalom.

Nem mondom, hogy egy magas eszméket, elvont igazsá-gokat és tételeket tolmácsoló nyelvezetnek nagy mértékben kell és lehet ezzel a tulajdonnal bírni. Lehetetlen, hogy minden elvont fogalmat a természetből vett kép vagy vonás által ter-jeszszünk elő, úgy mint némelyiket lehetséges. Van lélek (leh —), szellet (szél —), tapasztalás (tapint, középkori nyelv-ben = tapasztal) és néhány más. De van: ész, ok, elme, ügy,

vég, bűn, öröm stb., melyeket nem így állított elő a nyelvalkotó lélek, s így alig is állíthatni elő csak valamennyire szabatosan is. Legfőlegb alkalmi és mulékony használatra soha sem tökéletes metaphora, vagy synecdoche által, csak a kapcsolat által értelmezve és mindig tökéletlenül, ha más szótól nem vetődik rá világosság.

De bizonyos, hogy a mely nyelv szavai tárában több az érzékies, mégis szabatos kifejezés elvont fogalmakra: az szében szól, erősebben és többekre tesz hatást, inkább eléri föladatát a közlekedésben. Ellenben a nagyon elvonttá lett beszéd föladatától mind messzebb távozik, mind kevesebbeknek szól, mindinkább nehezzé teszi az eszmékhez közelítést, a hozzájuk emelkedést, az ősi érzeki tartalom tudása s érzése által.

Bizonyosnak tarthatjuk, hogy a mi középkori nyelvünk midőn a vallásos, kivált erkölcsi élet fogalmaihoz idomúlt, s azokat tolmácsolgatni kezdte, sok oly szót idomított, mely nemcsak akkor volt kifejező, szabatos és elég jó közlője az ismereteknek, hanem mai időben is megismerést érdemel, s természetes eredeténél és alkotásánál fogva tanúlságos.

Ha az ember erkölcsi életét mozgásnak, haladásnak stb. tekinthetjük, — s itt nem is kép van, alig van egyéb tautológiánál, — látjuk, hogy érdekes elnevezéseket vehetni, s vetek is a járás különböző módjaitól. Természetes volt *egyenesség*nek nevezni az egyenes úton járást, mely egységre mivel méltanyosságra is vezet, *visszás*nak (visszavívó, vonó, viszhadagos stb.) a természetes és törvényes *rég* (cél, *végezet* is) ellenében haladást, *tántorodás*nak vagy *botránkozás*nak (botl-) a megbotlást, vagy botlásnak eszközlőjét *búdosás*nak, *tétora tévelygés*nek a habozó és *szökdelő* járást, *csúszó-mász*ának egynémely állatot és az akkori tudományt, *repesők*nek nevezni a madarakat, *szegődelmes*nek, ki megszegi vagy megtörvén félrefordítja a törvény útján járást, — mint mai beszéd szerint a szekeret. És röviden szólva, nem méltatlan figyelmünkre, ha *törlitőnek* (röviden *törl-* *Debr. c. 70. 100.*, nem *törl-e*?), azaz simítónak nevezi azt, a ki képet, *faragrányt* (szobor, bálvány), írást (festést), ígét, beszédet, könyvet, *szerbeszédet* (szer: sor; tehát szerzett beszéd, mint «szerzett ének», mű- vagy szép ének) *éneket* csinósítva, simítva készít. (Nem méltó elnevezés, de együgyű fölfogáshoz képest természetes.) Így méltó kikeresni a természetes származást az *illatozás*ban, mely szaglást tett s az *illó*: illat-, tehát illanó

szaggal van kapcsolatban; a *döllyeségből*, mely a *dől*, *düllyeskedik*, *kidüllyedt*, *dölyfös* stb. magatartásra czéloz (v. ö. pöffedt, puffadt, püffeszkezik), — mint a *dagályos* a dagadt- degettre, az ösztön a vele itt azonos jelentésű ösztökére. *üreskedés* (l. f.) az üresre, mely *hiúval* hiúság- s hivalkodással egyértelmű. És az *észvesztés* *eszvesz* (l. f.) érdekesen lett hangrokonává az *összeveszésnek*. Érdekes nézetekre vezetődünk, ha meggondoljuk, hogy a ma általában *állatoknak* nevezett valókat e korban *lelkese*eknek mondják, az oszlopot *közlábnak*, a barlangot: *kölik-nak*, a rühet vagy inkább eves sebet: *sennyede*gnek (senyved: sanyar), a fővel csúfolást, talán héber után: *főing*atásnak, a lakomázást gúnyosan *töltözés*nek, az imádást: *esés*nek (esdek-lés: «hozza esnek», Moln. A., térdre esik, neki esik: nép), a csatlakozást, társulást: *csonkolkodás*nak, *kúcsolkodás*nak, ke-lencsözésnek, hozzá *fonoloytás*nak vagy fonalodásnak, a bűn rútságát: *dohosság*ának stb. nevezik. Így a patakot *csergete*gnek; valamint *kergete*g, *fergete*g szót is ismernek a mai néppel. És mondják a föld s az ifjúság *zsrj*ját. — Sok ily érzékies szólás az erkölcsi életre tartozók közt. Így mondanak: világi *enyves* életet, földnek *mohát* vagy *dohát* (l. f.) *iszamó* életet, bűnbe *iszamás*t (l. f.) világi *hangosság*ot, szép *zengés*t, igréczes-séget, vígasságtévő *edényeket* vagy *álg*yókat, melyek által az ember *megzajos*ul. És mondják a pusztát *kietlen*nek, a magányt *egyetlen*nek, a lázas beteget (?) *leletez*tnek, az abszolutiót *ódo-zat*nak, *búcsúnak*, az erkölcsi romlást *elfesl*ésnek, az elromlottat *útaveszt*őnek, *útaveszt*tnek, a kifejtést *kihámozás*nak... Egy-kori érzéki fölfogás lehetett az ilyekben: *cso*kik v. *csö*kik, *el-homl*olása városnak, *iklani* hátra, *ünség*: inség? *inhely*, regez, *kiregez*: nyilat, mondást, *túr*gyagozó emlék. A virágoktól elnevezetteket: virág-szombat, virág-vasárnap stb. mellőzzük.

Ilyet találunk a műszókban s tudományos beszédben; többnyire körülírásokat, terjedtebb szólásokat. Az *égbe néző mester*, hét *vetekedés* tudománya stb. (l. f.) *verstorlejtő* stb., *kü-rakó* mester, *sárba művelő* mester, *ajtótartó*, *kaputartó*, (l. f.) *szerzés*, *hagyás* stb., ma már nem tudományos beszéd, hanem gyermeki gyarlóság, sejtést vagy homályt, nem ismeretet terjesztő, mesélő, nem oktató. Az ismeretek szabatos tételei s tárgyai nincsenek itt világosan kitéve, hogy a műszók mint világos tárgyak körül forogjon az elmélkedés, hanem köd lepi az egész tájékat, az ismeret fő elemei el vannak mosódva, elvegyítve vagy oly

kertté téve az egész, melyben egyes virágok külön és rendben nem szemlélhetők, hanem csak összecsapzott folyófüvek zürzavara... Így tűnik ez föl a mai tudományos nyelv ellenében.

De a jobb írók mindenkifölött érthetően akartak beszélni. (Némelyek belenyugodtak az ellenkezőbe is, mint kénytelenségbe), s elvök volt, ha volt elvök, hogy inkább egy szót értelemmel, mint ezeret értelem nélkül. Tehát a latinból eltanult s valahogy megértett műszókat, a bennök rejtező fogalmat jegyeire fölosztván, magyarázó szólásokká aprózták, körülírassá tették. Mindenkor a népnek magyaráztak, annak felfogásához alkalmazkodtak. Ilyformán tettek íróink a múlt század vége felé is, mikor a geometria: földmérés, az astronomia: csillagvizsgálás, machina: okos kigondolt szerszám volt és virtus: jóságos cselekedetnek fordított; míg egyfelől Fazekas és Diószegi, másfelől a szépirodalmi nyelv újítói kezdtek kellő rövidegű s tartalmas műszókat formálni; — ők is lehetőkép megtartva, hogy az új szó magva érzéki tulajdonságtól legyen véve. Így lettek: láthatár (Diósz.), éleny, higany stb., melyek közül a nyelv alaptörvényei sértése nélkül formáltakat, nem tudom miért kellene értelmetlenekkel fölcserelni, szemben a tudományos nyelv szabadságával.

Úgy vélem, ez a közvetlensége az elnevezéseknek a középkoriaknál s utódaiknál figyelmet érdemel. Mert igaz, a mit Becker mond egy helyen a stílról: «Az előadás szépsége főképen abban áll, hogy az elvont (szellemi) gondolat érzéki szemlélhetőségben állíttassék elő, s minél elvontabbak a gondolatai, annál inkább kell az írónak — ha csak éles határozottsággal, mintegy algebrai formulákban nem akarja őket előterjeszteni — arra ügyelni, hogy gondolatainak a beszédben érezhető testet adjon». (*Stilistik*, új kiad. 75. l.)

IMRE SÁNDOR.

A RÉGI MAGYARORSZÁG UTOLSÓ ÉVEIBEN.

Regény.

Első közlemény.

I.

A történet kezdete.

Hosszas es lelkiismeretes készültek után fölvirradt végre az elhatározó nap, melyben a megszokott boldog otthont el kellett hagyni.

Ezentúl (ki tudja meddig?) üresen marad Nagy-Váradon, az Apácák utcáján, a csendes előkelő ház, tizenegy zöld redőnyös ablakával, éktelen tetőzetével, gyep verte udvarával, kerek kútjával és árnyas kertjével, mert viszi már Margit néni az ő unokaöccsét, kit mindig legkedvesebb fiacskájának nevezett, a bizonytalan nagy világba. Így illet ez, midőn a reményteljes úri esemete elvégezte iskoláit: hat évig a premonstreiek gymnasiumát, két évig a philosophiát, ugyanennyi ideig a törvényt. Ráadásul letelt az alispán irodájában (vagy legalább közel mellette és körülötte) az egy évi patvaria, s nincs egyéb hátra, mint hogy Palika fölesküdjék Pesten jurátusnak, letegye egy év alatt az ügyvédi censurát s «végzett ember» váljék belőle.

A többi magától és a jó szerencsétől függ. Ki van nyitva a pálya, elkezdve a megyei tiszteletbeli aljegyzőségtől, fokozatosan föl az országbíróságig és kancellárságig! Gyönyörű jövő, dicsőséges kilátás minden irányban, ha a két nagy méltóság között nehéz is volt a választás. Mert ha a *judex curiæ* legfensőbb méltóság is, s mindjárt a nádor után következik: a kan-

czellár kétség kívül a tényleges hatalom legfensőbb fokát képviseli. Legalább «de jure», mert a prózai valóságban a magyar királyi udvari kancellár tisztán és egyszerűen csak Metternich herceg játékbábja volt, melyet madzagra kötve, kénye-kedve szerint ránczígálhatott, tánczoltathatott!

Tehát készen álltak indulóra.

Az út, így augusztus hó második felében, István király ünnepének közelegettével, pompás, száraz, poros és síma volt, mint a papír. Négy úri ló húzta a nem épen könnyű hintót; más négy ígás szürke, vetélykedve vontatta a társzekeret, a szobaleánnyal, szakácsnéval és az örökké vidám inassal, elől a szűkre mért ülésben; hátul a magasra föltornyosodó podgyászszal.

Az éji szállásról, barátságos levelezés útján, mindenütt előre gondoskodva volt. Első éjjel Karczagon, a jász-kún kapitány, másnap este Török-Szent-Miklóson (az uraság távollétében) a tisztartó, végre Czegléden a polgármester tartotta kitünő szerencséjének, hogy ily előkelő utazóknak vendégszerető házat megnyithatták.

Ily kiszámított úti terv és változhatatlanul megállapított program megtartása mellett, a négy napra terjedő út szerencsésen véget ért.

Megérkeztek szerencsésen a nélkül, hogy kocsijok kereke eltört, lovuk lába megsántult volna. Egy táblai ügyvéd készen várta őket az egészen kitisztázott, kiújított szállással a kecskeméti utczában. Bevezette úrnőjét a csinos lakásba, átadta a kulcsokat, s boldog volt, hogy magas megbízóinak izlését eltalálta, kívánságukat teljesíthette.

Magától érthető, hogy az új szállás, az eddigihez képest, szűk és kényelmetlen volt. Mindössze öt szoba állott a korlátlan tágassághoz szokott uraságok rendelkezésére. De a kecskeméti utca mindig tisztességes városrésznek tekintetett. Itt volt a gróf Károlyi György palotája, ide építkeztek a Csekonic urak is, kik azon időben még eszök ágában sem forgaták, hogy grófi czimre törekednének.

Margit néninek az tetszett legjobban, hogy közel van az egyetem és a királyi kuria épülete. Úgy tervezte, hogy kedves kis fiacskája, mint «benevolus auditor» eljárhat a magyar magánjog lezckéire, s ha «sok dolga» lesz a királyi táblán, oda is egy pár lépéssel könnyen eljuthat.

Így érkezett meg az első reggel a fővárosban.

Szerencsétlenségre a jó Margit néni épen e napon bal lábával kelt föl ágyából.

Először, mert későn aludt el; másodszor igen korán föllármázták álmából. A bérkocsik és terhes szekerek virradat óta koczogtak az úteza döcögős kövezetén; a ki csak elhaladt ablaka alatt, az mind csapkolózott, üvöltött, füttyölt, kurjongatott, veszekedett és káromkodott.

Nyolcz óraker fölhozta a szakácsné a reggelit. Szokás szerint finom, illatos, zamatos és hamisítlan arab kávé: de a tej, alávaló, undok és förtelmes pesti habarék.

Ez aztán esordultig tölté meg a boszúság poharát. Margit néni rögtön nyakig merült ismert pessimismusába, es elkezdte a világot szidni és becsmérelni. Hozzá járúlt, hogy a földszinten egy kolompár mint eszeveszett verni kezdé kalapácsával a vörösréz üstöt, hogy az egész ház alapostól együtt rengeni kezdett.

— Nos fiacskám — kezdé a legvégsőbb kétségbeesés hangján — ez is csak azt bizonyítja, a mit mindig mondtam. Így, a mint a világ áll, sokáig nem tarthat. Az emberiség tökéletesen megérett az utolsó ítélet napjára. Kívánnám, rossz próféta legyek, de meglásd, elébb mintsem vélnök, megharsan a távolban a trombita; gomolyodnak a felhők, s rajtunk, háztetőkön a tüzes kénköves eső!

— Oh, oh, néni.

— Különben, mit is akarnánk még megérni? Most 1844-ben, a midőn a világ jóban és rosszban, a tökéletesség legfensőbb fokára jutott, honnan az út csak a visszahanyatlás vagy a végső megsemmisülés felé lehet nyitva.

— Bocsáss meg, nénikém, de mi fiatalok büszkék vagyunk a XIX. század fölvilágosodottságára. Mi találtuk föl a gőzerőt! E forró párával működnek a gyárak, ez hajtja a hajókat s más boldogabb hazákban nyakra-főre építik a vasútakat.

— Többet romboltok, mint használtok vele. A gőz elveszi az ezernyi munkás kenyerét; a vasút megsemmisíti a lótenyésztést és tönkre juttatja az útszéli csárdákat. Különben nem tagadom, a gőz erejének fölhasználása nagyszerű találmány: de mit ér, ha ez az utolsó fok, melyen túl nem haladhatunk? Megengedem, gőzzel őrlünk, fúrunk, faragunk, kovácsolunk: de ezzel vége is tudományunknak. Meg van írva: eddig és to-

vább nem! Mert hol találsz könnyebb, finomabb anyagot, mint a pára, mely nyomtalanul elenyészik a levegőbe? A mi ezen túl van, pusztá semmi, hiú ábránd, csalódás és lehetetlenség. Most már hiába keres valaki tárgyat újabb fölfedezésekre.

— Mindamellett, nénikém, mi fiatal emberek csak most kezdjük reményleni, hogy megérjük szebb napjait a magyar hazának!

— Mit értesz te, a haza szebb napjai alatt? Lehet-e Magyarország dicsőbb és boldogabb, mint ma? Kinek mi baja itt? Szintén belefűlünk saját zsírunkba. De természetesen, ti csak arra hallgattok, a mit Kossuth a *Pesti Hírlap*ban kinyomat, és a mit Beöthy Ödön, otthon a vármegye gyűlésén összekiabál. De azért a világ fakó szekere megfeneklett a sárban. Csak a múlt és a jelen a mienk, ti pedig a bizonytalan jövőről álmodoztok, melyet kézzel megfogni képesek nem vagytok. Hiába erőlködtek: nem születik többé ember, a ki úgy verje a zongorát, mint Liszt Ferencz; nem lesz, ki több művészettel húzza végig vonóját a hegedűn, mint Paganini; és nem hallunk már oly éneket, minő valaha Malibran csodatevő torkából kiszármazott. Vagy létezhetik nagyobb államférfi, mint Guizot, a ki megfékezte a forradalmat, vagy Metternich, a ki föntartja bennünk a lelket s a ki látnoki szellemével megjövendőlte: utánam csak a vízözön következhetik! Mit mondjak a mai irodalomról? Hol kaptok többé színműírót, mint a halhatatlan Kotzebue volt, a kinek darabjain két fölvonás alatt neveltünk, három alatt pedig sirtunk, zokogtunk!

— Összesen pedig folyvást ásitóztunk és unatkoztunk.

— Igen ti, kik a nagy szellemet föl nem foghattátok. Nektek ma csak Dumas Sándor vagy Hugo Viktor kellene. Szerencsédre, ott állott melletted Margit nénéd, s a hányszor a színházban ez erkölcsrontó darabokat adták, mi ketten szépen üresen hagytuk bérlett zártszékeinket.

Így beszélt Margit néni a Pesten elköltött első regeli után.

Pedig ez a Margit néni nem volt tudatlan, műveletlen lélek. Inkább jól ismerte az akkori világot s az embereket, különösen pedig saját körét. Csak abban hibázott, hogy rendesen a nemesi osztály érdekeinek szempontjából hozott ítéletet. Tehát a létező társadalmi és politikai viszonyokat föltétlenül a leghelyesebbnek s legigazságosabbnak képzelte. Annyiban igaza

volt, hogy neki ugyan minden tekintetben jól folytak dolgai és semmitől sem irtózott inkább, mint valami, bármely oldalról bekövetkezhető, változásoktól.

Aztán ne is szavainak betű szerinti szigorú értelméből ítéljük meg őt. Nem mindig teljesen őszinte volt, a mit mondott. Nem magának, hanem «kedves fiacskájá»-nak beszélt: tehát egy kicsit néha ferdített, túlzott, vagy szépítgetett is. Mindig jóra akarta oktatni neveltjét, hogy megóvja őt a fiatalkori tévedésektől. A lecke-adásban pedig sok dolgot különös színbe öltöztetett; a kényes természetű kérdések létezéséről tudomást sem vett, vagy legalább «ad usum delphini» modorában értekezett felőlök.

Tehát Margit néni távol sem volt a múlt századból fönmaradt ijesztgető mumia. Még életkorára nézve is legfőlebb negyvenöt éves lehetett. Mellé ép, egészséges s egy kicsit elhízott. Sűgjük meg, hogy külsejét tekintve, még szép vagy legalább igen nyájas és kellemes arcú nő volt: habár, alkalmilag minden ily értelmű czélzás, vagy ügyetlen bók ellen a leghatározottabban tiltakozott.

Hogy miért maradt még is hajadon, annak megvan a maga története: de miután e kis história legalább is huszonöt éves, ma már kevesen törődnek vele. Általában azt hitték (és a néni soha ellen nem mondott), hogy családi érdekből nem ment férjhez. Tudniillik: a kedves kis Palika édes atyja rövid idő alatt sokat élt, korán elhalt s kitűnt, hogy öröklött vagyonát botrányos könnyelműséggel elpazarlotta. S miután özvegye is nem sokára követte férjét, a hátra maradt árva közvetlenül a néni gyámi és anyai hatalma alá került. Hogy a fiú annak idejében atyja nővéreinek egyedüli természetes és törvényes örököse is lesz, abban egész Biharban senki sem kételkedett.

Palika pedig, mint ilyféle serkedő bajuszú húsz éves leányke, kezdte (ingyen) koptatni a főváros kövezetét. Természetesen az Argus-szemű néni örökös őrizete alatt. Ez okból a járszalagon vezetett fiú modorából az asszonyi nevelés himpora le sem törölhető. A bort még meg nem ízlelte, ajkait a pipa vagy szivar kábító illata meg nem fertőztette. Ha véletlenül, kivételkép meg is egy pár perczre, hasonló korú fiatal emberek társaságába keveredett, megtörtént vele a tréfa, hogy sok pajkos czélzást meg sem értett. Csak a természet hatalma szólalt meg ilyenkor bensejében: mert a kétértelműség hallatára elpi-

rúlt s később is soha sem merészkedett volna e tekintetben a nénitől magyarázatot, fölvilágosítást kérni, bármily határtalan bizalmaskodás is uralkodott közöttük.

II.

Érdekesebb események magva mutatkozik.

Elmúlt két év.

Az elsőben csak annyi történt, hogy Palika a negyedik «terminus» végével letette az ügyvédi vizsgát, még pedig az úri fajzatoknál bevett szokások szerint «kitűnő» eredménnyel. A «dícséretes» és «elégséges» kalkulus azok számára volt föltalálva, kik az ügyvédséget egyszerűen kenyérkereseti eszköznek tekintették.

A második év folytán, a néni hivatalt szerzett fiacskájának. Mint rendesen történik, soha sem biztosabb a hivatal, mint azok számára, kiknek arra semmi szükségök sincs. A néni tudta, hogy a helytartó tanácsnál, vagy épen a királyi kamaránál az előléptetés csiga módjára halad. A fogalmazósággal vége az ifjúságnak, a titkársággal pedig az ősz hajszálak is jelenkeznek. Tehát a megyéhez fordult; egy estély alkalmával három szót váltott a főispáni helyettessel s másnap Palika, mint tiszteletbeli aljegyző köszöntött be a vármegye házára. Az úrfiak számára ez oly bizonyos volt, mint április havában a fakadó zöld levél.

Ezzel együtt azonban rendkívül fontos változásoknak kellett bekövetkeznie. Kétségtelen, hogy a néni nem követhette fiacskáját a főjegyzőségi irodába: tehát akarva, nem akarva, megtágult a fegyelem s Palika kezd élvezni a fölügyelet nélküli ifjúkor arany szabadságát!

De csak módjával, mértékletesen és kellő ellenőrség mellett. Mert a néni jól tudta, hogy a megyénél, még a fizetéses tisztviseelő is, csak akkor dolgozik, ha épen kedve tartja: a tiszteletbeli jegyzőnek pedig, még keresve is, ritkán akad jegyezni valója. Tehát határozottan követelte, hogy Palikája, pontban egy órakor, fekete kabátot öltve, otthon ebédeljen; számot adjon reggeltől delig viselt dolgairól, sőt előre elmondja, mit szándékozik délután és este is cselekedni?

Mind ez a legszebb alkalom, a legbiztosabb lejtős út volt, arra, hogy a fiatal ember, csupa erkölcsi kényszerűségből, az ártatlan és nem ártatlan hazudozást megszokja, megtanúlja.

A többi között egy szép nyári estén a tisztelt aljegyző úr, a szokottnál is tovább késett. A néni boszúsan számítgatta a fali órán leketyegő perczeket, míg végre nagy nyugtalanságában kijött a folyosóra s maga sem tudja, miként történt, egyszerre csak benyitott a fiú szobájába.

És a mit rögtön látnia kellett, majd jéggé fagyasztotta vérét minden ereiben. Hallatlan merénylet! Ott a fiú íróasztalán egy kávé csésze alján valami rettenetesen gyanús chemiai készítmény feküdt elhintve! A vak is láthatta, hogy e fehér és könnyen összeomló por, csak égő szivar hamuja lehetett!

Rettenetes fölfedezés! Nyílt lázadás az anyai hatalom ellen! Nem épen azért, mert a fiú dohányzott, mert ezt más huszonnégy éves s jól nevelt ficzkó is megteszi, hanem hogy e fiú a nénje tudta nélkül követte el e merényletet! Hallatlan vakmerőség. Nénje beleegyezése nélkül az engedelmes fiúcskából egyszerre önálló férfi lesz!

Benne levén a kémkedésben, már-már kinyújtá kezét, hogy az író-szekrény fiókját is kihúzza, s ott még több főbenjáró «corpus delicti»-re találjon: de szerencséjére épen ekkor éles sivitással megszólalt a lépcsőre vezető ajtó csengetyűje, jelentvén, hogy az irgalmat nem érdemlő gonosztevő megérkezett!

A néni, nem akarván, hogy valaki őt így tetten kapja, egy pár szökéssel elhagyta a szobát s kijött a folyosóra. Itt már Lízi, a szobalyány, égő gyertyával kezében, sietett elő s megnyitá az ajtót.

Pál (mert a ki szivarozik, nem lehet többé egyszerűen csak Palika) nem is igen csodálkozott, hogy nénjét itt a folyosón találja, hanem illedelmesen kezét csókolván, oly arczkifejezéssel, mint mikor valaki friss és nevezetes újságot hoz, rúkezdé:

— Ah, nénikém, úgy nézz rám, hogy egyenesen a legszebb találkozásról jövök.

A néni nem jót sejtett s azért a gúny éles hangján közbevete.

— Azt hiszed?

— Képzeld: sétálgatok a Váczi-útczán két tisztviselő társammal . . .

— Kettővel? Szabadna tudnom e két érdemes kollega nevét?

— Oh, mindenesetre. Remélem, nem lesz kifogásod ellenök. Az egyik Szilassy, a másik Földváry. Tudod, néni: mindkettő azon fából való, a miből Pesten az alispánokat faragják. Csak az a kérdés, melyik lesz előbb készen?

A néni a jó nevek hallására, valamennyire megnyugodott, s aztán kérde:

— Ennyi az egész?

— Még csak most következik a java. Tehát járunk, inkább ögyelgünk föl s alá, a midőn a nagy Kristof alatt, a szögleten, egyszerre szemközt egy dsidás ezredest, egy kellemes mamát és egy szépséges szép leányzót pillantunk meg!

— Idegenek?

— Én nem ismertem egyikét sem; de társaim mély tisztelettel üdvözölték az érkezteket. Sőt egy pár váltott szó után, engemet is bemutatnak nekik.

— Kik voltak?

— A legcsodálatosabb a dologban, hogy az ezredest jól ismeri a mi családunkat. Mikor pedig a te nevedet említettem, igen gavalléros módon hajtá meg fejét s kért engem, hogy alázatos kézsókját hozzam neked.

— Még mindig nem hallottam a nevét.

— Várj csak, mindjárt eszembe jut. Olyan osztrákos német neve van. Még gróf is mellé. Igen, jut már eszembe. Gróf Frankenmarkt.

A néni a Frankenmarkt név hallatára fölsivített, mintha kígyó csípte volna meg; de Lizi szobalyány segített a fenyegető jeleneten; hirtelen megfordult, hogy a gyertya fényét elhárítsa úrnője falhalavány arczáról. Megfordult; útat nyitott az előszoba felé, onnan az ebédlőbe, melynek közepén kis kerek asztal fehérlett két szemközti terítéssel.

A néni majdnem tántorogva haladt előre, útjában földöntött egy széket és egyenesen saját benső szobájába menekült: ott hagyván öcscsét, a ki sehogy sem érthette, mily hibát követett el azzal, hogy a Frankenmarkt nevet egészen ártatlanul kiejtette?

Eltelhetett legalább egy óranegyed, míg Lizi ismét kijött

a belső szobából. Intett a fiatal embernek, hogy csendesen maradjon s aztán becsengetvén az inast, parancsolá, hogy az egyik terítéket fölszedje, a másikat pedig az ifjú úr szobájába átvigye.

Mert Lizi koránt sem volt közönséges cseléd a háznál. Ott szolgált már akkor, a midőn Margit kisasszony ifjúságának virágzó korát élte. Láttá, mint került a házba a kis árva, mindnyájok szeme fénye, a kedves kis Palika, kit tíz éves koráig még tegezett is!

Pál úrfi tehát szokva volt rá, hogy Lizinek engedelmeskedjék: jól tudván, hogy egykori dajkája helyes ok nélkül semmit sem cselekszik. Azért szó nélkül indult utána, asztal mellé ült s ha korábbi farkas-éhessége el is párolgott, azért amolyan fél étvágygal még is csak falatozgatott valamit.

Lizi, egy karszék hátára támaszkodva, szótlanul állt, míg a rövid vacsora tartott, akkor az inas felé fordult s mondá:

— A kisasszony lefeküdt s mindenki dolgára mehet; de csend legyen a házban, senki hangos szóval, járkálással, vagy épen ajtók nyitogatásával a nyugalmat háborítani ne merészkedjék.

Mikor aztán ketten maradtak, közelebb lépett az ifjuhoz, szétnézett, újját hallgatásra intőleg ajkára emelé s titkolózó hangon suttogá:

— Nagy a baj! a kisasszony kétségbe van esve.

— Hogyan? kétségbe esve?

— Ez a legkíméletesebb szó, a mit mondhatok.

— Miattam? Én vagyok oka?

— Kénytelen vagyok kimondani: igen; mert a Frankennmark nevet e házban kiejteni örökre tiltva van.

— Ma hallom azt először.

— Természetesen; de a dolgon e körülmény sem változtat. A sors, a végzet hatalma szólt közbe és én fölhatalmazás nélkül, sőt a legvilágosabb tilalom ellenére, ha még is azt mondom, óvakodjék e nevet ajkára venni, akkor tudhatja, mihez tartsa magát.

— Miről van itt szó? — felelt Pál, fölugorva székéről. — Valami régi titok? valami halálszag e boldog és patriarchális ház múltjában?

— Mindent, legalább a mennyi szükséges, elmondhatok, hogy elejét vegyük a veszedelmeknek. Előbb azonban megnézem, nem hallgatózik-e valamely hivatlan, kíváncsi lélek, mert

már a cselédszobában is összedugják fejüket az emberek és suttogva kérdik: Mi lelte a kisasszonyt, hogy nem vacsorál, oly korán ágyba megy s még jó éjt sem kíván legkedvesebb fiacskájának?

— Az égre kérem, beszéljen világosabban. Ha titok lesz, becsületszavam rá, hogy örökre néma leszek. Csak azt kérdem: rettegmem kell-e, a mit hallani fogok?

— Ah, hogy, rettegnie kellene? Ez erős szó volna; de a vigyázat, az óvatosság elkerülhetetlenül szükséges. Különben pedig, a dolog eléggé mindennapi s nem is az én kisasszonyommal történik meg először.

— Mondtam, beszéljen bátran, tartózkodás nélkül, mert én a legrosszabbra is készen vagyok.

— Akkor hallja. Ez a Frankenmarkt gróf, annak idejében, mint dsidás hadnagy Váradon katonáskodott; bejáratos volt az úri házakhoz, mindenütt szívesen látták, sőt kitüntették.

— Ismert nemzeti gyöngeségünk; de halljuk tovább.

— Az ismeretségből barátság, ebből pedig legforróbb szerelem következett.

— A néni és a hadnagy között?

— Kettejükről van a szó. Én akkor már a háznál laktam s az en áldott lelkű kisasszonyomnak minden titkát bírtam. Az öreg asszonyság, a kisasszony édes anyja, is élt még és örömmel egyezett a keletkező frigybe. Csak kisasszonyom testvérbátyja . . .

— Az én atyám?

— Ő, az Istenben megboldogult! De hogy a mi szeretett urunk oly hirtelen és csodálatos módon meghalt, a félévi gyász letelte után semmi sem akadályozá többé a boldog egybekelést.

— Új dolgokat hallok; de a házasság még sem ment végbe.

— Nem, mert a mi grófocskánk azalatt, hogy Bécsben járt a házassági engedély megnyerése végett, véletlenül új ismeretséget kötött egy iszonyatosan gazdag bankár leányával; el is vette a nélkül, hogy jeggyűrtűjét visszaküldte vagy csak értesítést is adott volna.

— Ez nemtelen tett volt. És visszajött feleségével Váradra?

— Azt már nem tette. Egyszerűen áthelyeztette magát

az ezred más osztályába. Azóta, mai napig, én legalább soha hírét sem hallottam. Most már képzelheti az én kedves fiatal uracskám, mily fájdalmat okozhatott e véletlen találkozás az én jó kisasszonyomnak?

— Ah, semmi ok a búsulásra. Meg van írva: faragott képet ne csinálj magadnak, hogy azt imádjad. Mi baj, mi veszedelem abban, ha a késő unoka találkozik atyjának és nagy-nenjének egykori ismerőseivel?

— Én is azt mondom: semmi. De kisasszonyom még az árnyéktól is fél. Oh, ha hallotta volna, mit mondott lefekvés után, a midőn engem nyugalomra küldött! Lelke mélyéből sóhajta: Lizi, Lizi, hallottad? Ez a boldogtalan fiú a vipera-fajzat csemetéjére azt mondta: szépséges szép leányzó! . . .

— Ez az egész? Bizton nyugodtan lehet az én nénikém, mert jártamban, keltemben legalább ezer leányra elmondtam, hogy szép, sőt a szépek legszebbike. De aztán punctum következett utána és semmi folytatás.

— Jaj, de a kisasszony nem így gondolkodik. Tele van képzelődéssel és sejtelmekkel. Ő már előre látja, hogy fiacskája szerelmes lesz az ezredes leányába, vagy ha nem lesz, majd hálót vetnek elébe azok a kitanult cselszövők!

— Tréfáság. A gróf roppant gazdag nőt vett el: kell is azoknak ily kurta nemes, mint én vagyok.

— A mi ezt illeti, a gazdagabb nekik inkább kellene; de ha a leánynak nincs hozománya, jó lesz a bihari vőlegény is, a ráváró húszezer pengő jövedelemmel.

— De ha a leánynak anyjáról nagy az öröksége? . . .

— A voltért nem ad semmit sem a zsidó. Mert ez a német gróf a Darius kincsét is elkölti és a mit el nem költ, elkártyázza. Igaz, fél milliót kapott a feleségével, de mikor a pénz végére jutott, épen akkor mondott csődöt a kedves papa is; úgy, hogy most csak az ezredes nyugdpénzéből élösködnek.

— Honnan tudja ezt a néni?

— Vannak ismerősei és barátnői, kik a rossz híreket, különös kedvteléssel szokták megírogatni. Ezekről tudja, hogy a gróf nyugdíjba kerülván, egyenesen azért költözött Magyarországra, hogy szép leánya számára gazdag férjet keressen!

— Nincs ennek értelme. Bécsben, Ausztriában száz gazdag vót találhat, míg nálunk alig egyet-kettőt.

— Csak hogy oda künn már nagyon is ismeretesek a mi

szép madárkáink. Itt vadásznak tehát a magyar fiatal emberre, a kinek elég, ha menyasszonyának síma arca és grófi koronája van.

— Ízlés dolga. Különben pedig csodálom, hogy a néni oly határtalanul bizalmas hozzám, de ilyfélekről soha sem beszél velem.

— Megjön annak is ideje. Addig pedig, mi ketten legtöbbször a régi történeteket emlegetjük, hiszen legnagyobb része szemem előtt folyt le a házban. Uram Isten, huszonöt éve eszem úrnóm kenyerét. De dicsekedhetem vele, hogy kisasszonyom meg is becsül engem. Régóta már cselédnek sem tart. Ismeri hűségemet, ragaszkodásomat s tudja, hogy őszinte lélekkel veszek részt örömeiben es bánatában.

— Ebben nem kétkedem.

— Kérkedés nélkül legyen mondva, az én atyám iskola-mester volt a faluban s valami rám is ragadt a tanulásból.

— Épen ezt akartam mondani. A mi régi jó Lizink olyan szépen beszél, mint a novellákban, a legünnepeltebb hősnő!

— Ne dicsérjen, mert majd elbizakodom. Annyi igaz, hogy mióta kisasszonyomnak gyöngül a szeme, én olvasom föl előtte a *Regélőt*, az első betűtől az utolsóig.

— Nagyon helyes.

— Úgy bizony: de már későre jár az idő s a mit mondtam, épen elég lesz mára. De ha megígéri, hogy soha többé, e rövid életben, még látni sem akarja azokat a csalárd, gonosz és kárhuzatos lelkeket: akkor még többet mondok.

— Hogyan még több is van?

— A mint vesszszük. Régi s már csak fonókába való mesék, mikről mai napság nem beszél senki, de a miket jó, tudni az embereknek; e házban pedig elfeledni senkinek sem szabad.

— Lizi! maga valóságos oraculum.

— Oh, én jól tudom, mi az oraculum. Üres fecsegés, házszontalan szójáték. De a mit én beszélek, valóságos megtörtént história, melyen többé változtatni nem lehet, de a miből fiatal ember, ha van szíve, lelke, jó akarata, sokat tanulhat.

— Ha így van: legjobb lesz rögtön kirakodni az összes portékával. A néni is azt tartja: ne halaszd holnapra, a mit ma elvégezhetsz.

— Jaj, uram, ez olyan mint az erős orvosság. Cseppen-

ként vagy kávék kanalanként üdvös és egészséges; egyszerre az egész üveggel kihörpintve, bizonyos halál.

— Akkor inkább türelmesen várok.

— Ez a legokosabb. Most azonban megyek. Úgy-e, nem fog elárulni?

— Hogyan? elárulni? én a komoly férfi?

— Úgy értem: ha majd a kisasszony egy vagy más alkalommal példálózgatnék: az úrfi nem mutatja, mintha mindent értene?

— Erre szavamat adom.

— Akkor nyugodt lélekkel megyek aludni. Engedje meg, hogy tiszta szívemből jó éjt kívánjak.

— Áldja Isten.

PÁLFFY ALBERT.

MESÉK.

I.

A FELNÖTT KUTYA.

Bogárszemű kisasszonynak
Hoztak egykor kis ölebet,
Zsebben hozták, ölbe tették, —
Soha ennél kedvesebbet !

A kisasszony felujjongott,
Becézgette, emelgette,
Tenyeréből itatgatta,
Hókebelén melengette.

Sok ezerszer megcsókolta,
Ujjaival meg-megmérte :
«Nem fog nőni?» félve kérdé,
A ki hozta, megígérte.

Iczi-piezi kutyácskából
Nem sokára kis kutya lett,
S nem telt bele három hónap,
Nagy kutyának is beillett.

«Júj, mily csúf, mily ocsmány állat !
Többé ne hozzák élembe!» —
S kilökték a felnőtt kutyát,
Azt se' kérdék : ebédelt-e ?

Kis tehetség, mely nem árthat,
 Elismerést könnyen láthat;
 De a nagy, mely nagyot tehet,
 Azt kilökik, — ha csak lehet.

II.

A NÁBOB.

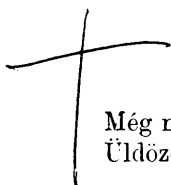
Se' kutya, se' macska, se' más egyéb állat,
 A mi egy mesének előnyére válhat',
 Nincsen az enyémben; — de a mi annál jobb,
 Mesémnek főhőse egy dúsgazdag nábob.
 Volt annak, mindene, sok jószága, kincse,
 Kapu, ajtó arany, gyémánt a kilincse;
 Khinai párnáin sok szép hölgy enyelgett,
 Szőke, barna, rőt is, tán több is, mint kellett.
 Hajh, de mind e mellett ő még sem volt boldog,
 Ezért hájfájében egy nagy eszme forgott:
 Bölcs akarna lenni, eszes, tudós, művelt,
 Halljátok, elmondom, a bolond mit mívelt!
 Berendeli tüstént udvarának papját:
 «Hallod! kincseimnek negyedrésztét kapnád,
 Ha tanulás nélkül nőne tudományom,
 Beszélj isteniddel, az alkut megállom.»
 Visszajön a papja nagy bókkal, mosolygva,
 A kegyelmes égnei mert válaszát hozza:
 «Bölcseséged léssen, tenger tudományod,
 Ha egy kis munkára testedet elszánod:
 Olvasásra — miként tesz más földi ember —
 Avagy irkálásra fanyalodnod nem kell,
 Minden könyvnek, melyet felvágysz e kis késsel,
 Tudománya tied, mind megfogod észszel.» —
 «Könyvet! gyorsan könyvet!» így rival a nábob,
 S még a kamarás is hoz egy könyvnyalábot;
 Hordják a sok verset, naptárt, krónikákat,
 Szótárt, alchimiát, — azt hinnéd, hogy sátrak!
 Halmozzák, vége sincs a sok könyvnek, lapnak,
 Olyant is kap, melyen ma nem sokan kapnak.

A nábob hozzá fog, vagdal könyvet, göngyöt,
 Hogy csak úgy peregnek homlokán a gyöngyök!
 Szokatlan a munka, keze reszket, fárad,
 Szeme könnybe lábad, ajka is kiszárad;
 A mint kettőt végez, s harmadikát kezdi —
 «Nem töröm a testem, fogd a könyvet, vedd ki;
 Hisz keserves e sors, — jöjtek, kis lányok!» —
 Felkóttette papját, s nem tanult a nábob.

* * *

A morálja e mesének:
 Ne nyujts kezet a medvének,
 Ne tanítsd azt bölcseségre,
 Saját károd lesz a vége.
 De van még egy más morálja,
 Sok nábobnak igen fáj a:
 Hajh! mert hát az szörnyen bánt,
 Pénzért nem kap tudományt!

GRÓF ZICHY GÉZA.

ÚJ TANTERV.

Még ma csak anti-görög, holnap már anti-latin léssz;
 Üldözd a tudományt, több leszesz: anti-magyar. —

SZONTAGH PÁL.

TAVASZ VAN.

Tavas van! im zöld a mező,
 Virággal dús a rét;
 Éleszti a szelíd erő
 Vetésink tengerét.
 Minden felejt most vigan
 A bút és gondokat,
 Oh mért nyögök csak én magam
 Sulyos keserv alatt?

A pisztrang a víz fodrain
 Ezüst nyilként szökel
 S a horgot a lomb árnyain
 Bizton kerüli el . . .

E friss patak volt életem,
 E pisztrang voltam én :
 Kiszáradt ám forrás-erem
 A szerelem hevén.

Sorsom virágnak sorsa volt,
 Mely a sziklán virúl,
 Mellette kis madár dalol
 S él háboritlanúl :
 A szerelem reám fuvalt,
 Virágom oda van,
 Ifjúság és öröm kihalt,
 Felette szél rohan.

Dalos pacsírta égre föl
 Korán, korán repül,
 Harmatos szárnya tündököl
 A hajnal fényitül.
 Én sem érzék bűt, bánatot,
 De jött a szerelem,
 Virágos törbe megfogott
 S most lánczát viselem.

Oh bár volnék Grönland haván,
 Vagy forró ég alatt !
 Ellenségek között talán
 Feledném lángomat :
 De a kint, melyben nincs remény,
 Szó nem mondhatja el, —
 Kihalt a szív, hol semmi fény,
 Hol egy sugár se kel.

BURNS után, angolból

LÉVAY JÓZSEF.

GRÓF SZÉCHENYI BÉLA KHINAI ÚTAZÁSA.*)

Magyarország, melyet földrajzi viszonyai a tengertől, nyelve a nemzetközi tudományoktól annyira elszigetelnek, idegen országoknak, vagy más világrészek ismeretlen birodalmainak tudományos kikutatásával keveset foglalkozik; erői nem akkorák, hogy vizsgálódásaiban ne kellene magának határt szabnia és e határok vonásában nemzeti és politikai tényezők adják meg az irányt. Még édes hazánkat sem ismerjük, kikutatásában a teendők egész sora vár reánk; kétségen kívül a tudományos működésnek az a legegészségesebb iránya, mely hazánk létviszonyainak földerítésében keres tért. Önmegismerésünk vágya vezetett el az Ural aljába, az Európa és Ázsia közti határszélre, s ez tette hazánkat az ural-altáji nyelvek tudományos vizsgálatának fészkevé. Politikai céljaink, melyek területét történelmi fejlődésünk jelöli meg, a szomszédos Kelet, a Balkán-félsziget felé irányítja figyelmünket. Mind e kutatások azonban, melyekben az ország határain túl is csak a nemzeti és politikai cél lebeg a bűvár lelke előtt, egyoldalúak, részben csak hazai, részben pedig muló érdekűek.

Tudományos vizsgálatokat oly idegen területen, hol európai ember még nem, vagy csak alig járt, a hol a bűvár lelkétől minden politikai önzés vagy nemzeti hiúság érdeke távol áll, s a hol egyedüli cél az, hogy a tőlünk meglátogatott eddig ismer-

---

*) *Gróf Széchenyi Béla kelet-ázsiai útjának tudományos eredménye.* 1877—1880. Első kötet: *Az útatáson tett észleletek.* 175 ábrával, tíz táblával és egy átnézetes térképpel. Egy atlaszszal. Buda-Pest, Kilián, 1890. Ára (a még meg nem jelent második kötettel együtt) 60 forint.

retlen földet, természeti kincseit, népe életviszonyait megismerjük, ilyen vizsgálatokat, melyekért idegen államok kormányai és a tudományért hevülő mæcenásai milliókat költöttek, magyar ember alig végezett. Történelmünk három nevet jegyzett föl eddig: a Benyovszkyét, a Magyar Lászlóét és a Vámbéryét. E három névhez aranybetűkkel íródik be hazai tudományos életünk történetébe negyedikül a gróf Széchenyi Béla neve, ki ezt csak imént megjelent művével örökíté meg. A modern tudományos vizsgálat minden eszközével bőven felszerelve, anyagiakban gazdagon ellátva indult az expeditio, a legnagyobb reményeket fűztük hozzá, s csalódásunk csak kellemes vala, mert gróf Széchenyi Béla bebizonyítá, hogy az évek során át tartott útazásban fölhalmozott óriás anyag földolgozásában a Széchenyiek rendszerező logikájával a tudományok mai legmagasabb színvonalán álló követelményeket is ki tudja elégiteni.

Nem nagy, óriás munka fekszik előttünk. A gróf Széchenyi Béla keletázsiai útjának tudományos eredménye. Két vas-kötetéből az első és az atlasz. S örömtől duzzad a szív, hogy mindezt először magyarul látja. A tudományos érdek azt kívánta, mi több, követelte, hogy a nagy mű először valamely európai nyelven jelenjen meg, németül vagy angolul, a hol immár a legnagyobb érdeklődéssel várják a tudományos kutatások eredményeinek e kincses házát, de a gróf egész kereken megtagadta az idegen nyelvektől az elsőséget, s kijelenté «bármibe is kerül, a könyv magyarul fog megjelenni». S e kijelentést mindenki meg fogja becsülni, értékét senki sem fogja félreismerni, ha hozzá teszszük, hogy ez a kijelentés ebben az esetben gróf Széchenyi Bélának kerek 40,000 forintjába került, és ezt bizony ő nem sajnálja! Évekkel ezelőtt az akadémia egyik gyűlésén boldogult Hunfalvy János ajkáról hangzott el a keserű panasz, hogy a Széchenyi-expeditio semmit sem juttat a magyar tudománynak; Hunfalvy, sajnos, nem érthette meg, hogy e panaszára megkapja a legfényesebb elégtételt, a legékesebben szóló feleletet, melyet ő is hevülő szívvel üdvözölt volna. Zavartan állunk az óriás anyag előtt, mely e műben föl van halmozva, s melynek minden része eredeti önálló megfigyelés; nem tudjuk, mit bámuljunk belőle, de megértjük, hogy tíz egész év kellett elkészülésére.

Gróf Széchenyi Belát a hetvenes években súlyos csapás

érte; hön szeretett neje meghalt; fájdmára eleinte a vallásban, majd a spiritismusban s végül a tudományban keresett enyhítő balsamot, egyik sem adta meg azt neki; végre a természethez fordult, s ott megtalálta. Ez vitte reá nemes lelkét, hogy egy nagyszabású, tudományos expeditióra induljon, s a mint a terv benne határozattá lön, munkához fogott. Oly egyszerűen jellemzi a távol idegent: «A Kopi sivatag egető homokja, mely semmi életet magán nem tűr, Tibet tartományainak égre nyuló havasai, az ott uralkodó magány és halotti csend, a szerencsevesztettek valódi hazája». Megtalálta-e a nemes gróf sajtó lelke az enyhülést ott, nem kutatjuk, de a kiben oly munkaerő lüktet, mint a minőről előbb az útazás, és most az irodalom, a tudomány terén ő tett és tesz bizonyosságot, az nem «szerencsevesztett». Tiszteljük a mély fájdmalmat, melybe gyásza borította, de hiszszük, hogy midőn elhúnyt nejeének, Erdődy Hanna grófnőnek, e tudományos munkájával a legszebb emléket állítá, ugyanekkor ez a munka lelkét is kiengesztelte a sors csapása ellen.

Az útazásra való előkészülés három évig tartott, s az előkészületnek bizonyára legnehezebb része volt a kíséret megválasztása. Az útazás célját tekintve, a gróf kísérőiben kizárólag tudományt követelt, s ha ezt nem találhatta föl magyar emberben, idegentől sem riadt vissza. A földrajz Magyarországon gyermekkorát éli, s ez volt az első, mi őt a külföldre utalta; az expeditio geographusául Kreitner Gusztávot választotta, a ki császári és királyi hadnagy volt Bécsben; természettudós már volt magyar, választása Lóczy Lajosra, akkori múzeumi segédörre esett, s elárulhatom, hogy nem magyar ajánlatra, hanem a bécsi egyetemi tanárnak, korunk leggenialisabb geologusának, dr. Suess-nek, ajánlatára; az expeditio nyelvészeül pedig Vámbéry Ármin legkitünőbb tanítványát, Bálint Gábort hívta meg. Jelenleg Kreitner Gusztáv császári és királyi osztrák-magyar főkonzul Japánban, Lóczy Lajos a földrajz egyetemi tanára Buda-Pesten, Bálint Gábor, ki már Sanghái-ban oly súlyosan megbetegedett, hogy őt azonnal Európába kellett visszaküldeni, ma nyomorban sínlődik Athénében.

Az expeditio teljesen fölszerelve, 1877 deczember 4-én indult el nagy útjára. Előtanulmányok céljából még mielőtt Khinába értek volna, számos kisebb kirándulást tettek. Első volt ezek közül Dziddánál (Arábiában) — a hol kilencz napig

kelle vesztegelniök —, a Dzebel-el-Aoger hegyeinek meglátogatása, a hol előttük európai még nem járt. Míg a gróf a Neilgherry hegyekben tigrisre vadászott, Lóczy Dardzsilingbe — Körösi Csoma Sándor sírhelyéhez — zárandokolt, s onnan Szikkimnek egy részét járta be egészen a bootani határig. Az expeditio tagjai Kalkuttában találkozáván, Kreitner és Bálint előre mentek Sanghaiba, míg a gróf Lóczyval Jáva szigetére utaztak. Lóczy Jáva sziget keleten fekvő vulkánjait mászta meg, míg a gróf a Preanger állam füstölgő kraterjeit járta be. Sanghaiból a gróf Kreitnerrel Japánba utazott, míg Lóczyt azzal bízta meg, hogy hatoljon Kiang-szi tartományba, kutassa föl a Po-jang tavat, jusson el a tartomány fővárosába, Nan-Csang-Fu-ba, onnan menjen át Fo-Kien tartományba, bejárando és tanulmányozandó a két tartomány közötti hegylánczolatokat, melyeken még geologus nem volt, s mely kutatásoknak a Richthofen báró jeles kutatásait kellett volna kiegészíteni. Lóczy földadatának azonban csak kis részben felelhetett meg; a Po-Jang tó déli részén erős lázba esvén, kénytelen volt visszatérni Sanghaiba. Ezalatt Széchenyi Japán városait járta be, Kreitner pedig Jezo szigetére ment át, s a kiháló félben levő ainó néptörzset tanulmányozta. Majd ők is visszatérvén Sanghaiba, onnan ez előkészítő tanulmányútak után, 1878 december 8-án indultak el Belső-Khinába a Csungli-Jamen (khinai külügyminiszterium) ajánló leveleivel.

A khinai utazást csak röviden vázolhatjuk. A Jang-cze-kiangon 30 napon át hajóztak a folyón fölfelé, Hankan és La-Ho-Ku érintésével Tin-Cze-Kuanba értek; ez úton a lakosság igen rossz indulatú volt. Majd számarra ülve, a Csing-ling és Czi-li-po hágókon keresztül hófuvatagos időben Szi-An-Fuba mentek, szekerre ülve, egyideig a Vei-ho medrét követve, az óriás körtéiről híres Pin-Csau érintésével, 5000—6000 láb magas vidékről a kan-szui országútra szálltak alá, a Hoangho keményen befagyott 120 méter széles vize mellé irtózatossá hidegben, mely a — 19° C.-t akárhányszor meghaladta, s azon Lan-Csau-Fut érték el, melynek mintegy 200—300 ezer lakosa és híres fegyvergyára van. Lan-Csau-Funál ment át az expeditio a chinai falon, mely itt már csak a letelepült és nomád népek közt képez határt; itt találkoztak az első jak-gulyával. Cseng-kian-je-nél a 210 méter széles Hoangho híres köhídján átkelve, érték el a Ku-Lan-Hien falunál a Kopi sivatagot, hol a

khinai út eddigi részében az első vaját kapták. A 800,000 lakosságú Liang-Csan-ban egy vándor színi előadást néztek végig, melynek 5000 főből álló néző közönsége van. E közben mindinkább előnyomultak a Kopi pusztába, úgy hogy Szu-Csüen-Te-ben látták az első antilopot, Kan-csau-ban pedig már tevehúst mértek. Ezután elérték a Kopi deli részét képező Kan-szu tartomány fővárosát, Szo-Csaut, mely az expedíciónak csaknem legnyugatibb pontja volt; 10,000 lélek lakja.

Szo-Csauban kezdődtek meg a küzdelmek, melyeket az expedíciónak azért kellett kiállania, hogy Tibetbe juthasson, s melyek végeredménye az vala, hogy a tibeti út tervét megghiúsíták. Czo-Czung-Tan, Kanszu tartomány kormányzója, semmi áron sem akarta megengedni sem a Lopnor, sem a Kukunor távához való útazást, de végre mégis beleegyezett, s útnak engedé az expedítiót a Lopnor felé nyugati irányban. Szo-Csauból a Nan-San hegységbe is kirándultak, s itt látták az első tangutokat és az első tibeti kutyát. A Lopnorhoz vezető útnak azonban csak felét tehették meg, de ez igen érdekes volt, mert ez úton Marco-Polon kívül Széchenyi előtt európai nem járt. Az ő érdemök annak megállapítása, hogy útlejtők legkeletibb pontja Tung-Huan-Hien a velencei utazó Sza-Csin-ával azonos. Przsevalszky ezredes csak másfél hóval Széchenyi után jutott Tung-Huan-Hienbe. Innen azonban a Lopnor még husz napi út, sivatagon keresztül, melyben a homok még a tevét sem bírja el, hol sem ital, sem tüzelő, sem legelő nincs — husz napig. A Lopnor felől Tung-Huan-Hienbe emberemlékezet óta nem jött karaván, járhatatlan és úttalan a sivatag s Széchenyinek innen vissza kellett fordúlania. Szo-Csauban az alkirály ismét szívesen fogadta, s most Széchenyinek nem volt más útja, mint a Kukunor távához nyomulni és onnan be Tibetbe. Szo-Csaut, mint a mely főállomásai közül a legnyugatibb Shanghai-ból, az expeditio 104 nap alatt érte el, beszámítva azt a 17 napot, melyet egyes helyeken töltöttek; a távolság 523¹/₂ földrajzi merföld.

Szo-Csauból az expeditio visszafele követte útját Liang-csou-fuig, s innen délnyugatnak tartva Szo-Csautól egy hó múlva Szi-Ning-Fuba érkezett. Kreitner már betegen jött ide, s másfél hó kellett, míg váltó lázából folgyógyúlt, mely idő alatt Széchenyi és Lóczy tettek kirándulásokat, melyektől a lakosság és mandarinok mindig a fanczékkel (vad emberek-

kel) akarták visszariogatni. A gróf tisztán rendkívüli erélyének köszönhető, hogy Belső-Ázsia egyik legnevezetesebb pontját, a Kukunor tavának vidékét innen meglátogathatta. Már eljutott a Tonkerr kolostorig, de a khinaiak sehogysem akarták a tóhoz engedni, a katonai kíséret fölmondta az engedelmességet, erre a gróf a falu népével szerződött, hogy másnap lovakat adnak s elvezetik őket a Kukunorhoz; másnap kijött a falu népe, s térden állva könyörgött, hogy ne kívánja a gróf az alku megtartását, mert a Kukunor tavánál iszonyú vad emberek, a fanczék laknak, s még rettenetesebbek a tóban élő szörnyek. A gróf ugyan nem kényszeríté őket a szerződés beváltására, hanem megraktak egy lovat a legszükségesebbel, s elindult: abban az irányban, a merre a tónak feküdnie kellett; jó 24 órai útra voltak elkészülve, s már három óra múlva megpillanták a tavat, de meglepetésök sokkal nagyobb vala, mikor annak még környékén sem láttak sem élő lényt, sem állatot, s még kevésbé vad szörnyetegeket. — Hszi-ning-fu-ból még több nevezetes kirándulást is tettek; így Kumbum kolostorhoz, hol az a nevezetes fa tenyészik, mely a legenda szerint Csong-Kaba hajából nő ki, s melynek minden levelén tibeti írásjelek láthatók (*Ligustrum Amurense*), melynek leveléből és hámló kérgének jellel ellátott héjdarabjait Széchenyi is megszerezte. Meglátogatták a 2000 főnyi lakosságú Tatung-Hien-t, mely várost európai előttük föl nem kereste soha, s melyet a khinaiak többször kénytelenek voltak elhagyni, a fanczék folytonos betörései és rablásai miatt. Fölkeresték Kuei-Tát városkát, a Hoangho mellett, mely itt 240 méter széles, s hol Széchenyi előtt európai útas még egyáltalában nem járt. Szechenyi gróf Sziningfuban minden erejét megfeszíté, hogy lasszai útját szervezze; ámde Czo-Czung-Tan informálta a kormányzót, s így bár mindenféle szívességgel elhalmozták a grófit és kíséretét, indirecte meggátolták, hogy tolmácsra, kalauzra és teherhordó állatokra tudjon szert tenni, s rákényszeríték a grófit, Kreitnernek gyomorbetegségéből való fölépülése után, hogy nyáron, nagy hőségben egy hónapig tartó nagy kerülőt tegyen Csingtufunak, mi az eddigi barangolások után a kellemetességekhez nem tartozott.

Sziningfutól Lan-esau-fu-n keresztül dél felé tértek, s kilencz napi útat a lakosság folytonos ellenségeskedései közben tettek meg; Czing-esau érintésével leszálltak a Vei-ho völgyébe,

mely Khina leggazdagabb és legtermékenyebb része, a hol az első szőlőt is megízlelték. A Vei-ho völgyét Lo-szi-li-ponál hagyták el, majd Hoé-Hian után Kanszu tartománynak is búcsút mondtak; majd két napi szerfölött érdekes, de veszélyes vízi útjuk volt a Szaj-Pui folyón, melyet a gróf elbűvölőbbnek tart a Szent-Lőrincz folyam Montreal fölötti rapidjainál, vagy a Nilus kataraktáinál; itt üdvözölte őket az első palma- és gránátalmafa. Kuan-Jüen-től, a hajóút végállomásától, Csi Cso-Szan-ba rándultak, mely Czu-Tannak, a khinai írás föltalálójának, szülőhelye, majd a koporsóraktáiról híres Han-Csau-t érinték, onnan a 3000 éves szing-tu-hieni láma-kolostor érintésével Csing-tu-fu-ba érkeztek, hol épen akkor tartattak meg a minden három évben előforduló nagy vizsgák, melyeken a tartomány legjelesebb tanulói vesznek részt, ez alkalommal is 14,000-en versenyezve a kitüntetésért, hogy a «Han-Lin» akadémia, vagy inkább collegium tagjává lehessenek. Csing-tu-fu-nak 600,000 lakosa van; e városban a grófot már európai ember, a «Mission étrangère de Paris» csing-tu-fu-i püspöke, Pichon úr fogadta, míg a kormányzótól Pekingből érkezett leveleket kapott néhány példány európai újsággal. Itt merült föl újabb akadály a tibeti út ellen; a gróf látta, hogy Batangig csak eljut valahogy, de a csing-tu-fu-i kormányzó kereken kijelenté, hogy ő Batangnál tovább nem kísértetheti a grófot, de megígérte, hogy ír Lasszába, küldenének onnan katonai kíséretet Batangba a gróf elé, bár ő ez utat már akkor nemcsak nem ajánlotta, hanem keresztülvihetetlennek tartotta.

1879 október 11-én indult el a Széchenyi-expeditio Batang felé. Megtekintvén Hoa-ni-pu vas- és szénaknait, a hol híres vasipar virul, Khina legrosszabb útján haladtak tovább, melyen nyakát szegheti az ember; ez a főút Tibetbe, melyet a németek, kik itt nem útaztak, a khinai források alapján «Die grosse Theehandelsstrasse von China nach Tibet»-nek neveztek el. Lu-tiu-kian-ban az európai térítő, Carreau, vendégelte meg őket, ki már ekkor figyelmeztette a grófot, hogy Tibetbe semmi esetre sem fog bejutni; az itteni lánczhídon átmenve, a Ta-tu-ho folyót követték Oa-sim-king-ig, onnan pedig Ta-czien-lu-ba, a tibeti herczeg székhelyére mentek. A tibeti herczeg (kit népe királyának is nevez) híres arról, hogy a püspökön kívül európaiát még nem fogadott; Széchenyit azonban nemcsak elfogadta, de látogatását vissza is adta. Itt már minden tibeti, az ember,

az állat, a ruházat, a szokások; itt kapott a gróf Pekingből újabb leveleket, melyekből újra reményt meríthetni hitt arra, hogy Lasszát mégis eléri; de ugyanakkor már a batangi mandarinnak is megérkezett a levele, hogy az út Lasszába használhatatlan, a gróf azon nem mehet, s hogy a batangi mandarin siet a gróf elé, hogy tervéről lebeszélje. Persze a gróf erre nem hallgatott, ráüzent a mandarinra, s november 12-én elhagyta Ta-czien-lut, hogy Batangba menjen; az út folyton 10—12 ezer láb magasságban van, de a havasok, melyek az utat szegélyezik, 17—19 ezer lábnyira emelkednek; a kunyhóban, hol az éjet tölték, a kilencz fokot haladta meg a hideg. Tung-mu-lo-ban találkozott a batangi mandarinnal, de ennek minden beszéde, rémhíre hasztalan vala. A Tung-mu-lo-tól Ho-Ken-ig terjedő útszakasz a Tibetben látott vidék legszebb, legregényesebb része vala. Szi-go-lo-ban érte utol a grófot a tali-fui püspök egy levele, melyben értesíté, hogy a legbiztosabb forrás szerint Batangon túl nagy, fölfegyverzett és ellenséges indulatú néptömeg várja őket, melyet a lámák folytonos izgatottságban tartanak. Ly-tangban a lámák már csaknem megkövezték a grófot; ez a város a lámák egyik főfészke, s mintegy 6000 pap van itt állandóan, s ezek a gróf ellen annyira érvényesíték befolyásukat a népre, hogy a gróf, miután három napon keresztül hasztalan akart a városba jutni, végre eltávozott onnét, de immár azon meggyőződéssel, hogy Lasszából a lámáknak jel adatott, hogy «az idegeneket semmi áron sem szabad beereszteni Tibetbe, meg kell gátolni, ha máskép nem lehetne, még erővel is, hogy Lassza felé ne folytassák útjokat». — Ily előjelekkel volt tele az útazás Batangig, hova 1879 november 30-án érkeztek meg.

Batangban bizonyossá vált, hogy a gróf útját Tibetbe nem folytathatja; Pekingből érkezett levelek arról tudósíták, hogy a lámák egész Tibetet fölzudíták az idegenek ellen, s bár a kínai kormány, a mit hivatalos hatalmánál fogva megtehet, azt megígéri, nem ajánlja a grófnak a további előnyomulást, annál kevésbbé, mert Przsevalszki megjelenése Tibetben forradalmat okozott, s mert a tibetiek a lasszai residens által magánál a koronánál tiltakoztak az idegenek bebocsátása ellen. Bizonyos az, hogy ugyanakkor az összes lamazeriák Lasszából utasítást kaptak, hogy az idegenektől mindent tagadjanak meg, s erről a grófot a tali-fui püspök öcsce értesíté, szintén igen komoly,

hitelt érdemlő forrásból. A pekingi német követség a legnagyobb buzgalommal támogatta a gróf ügyét, de neki még ő is azt ajánlá, hogy ha a Pekingbe jutott híreket a tibeti nép magaviselete valónak bizonyítja, a gróf elhatározását gondolja meg, és mindenesetre a nép hangulatától tegye függővé; a nép hangulatát pedig eléggé jellemezte, hogy magában Batangban egy séta alkalmával a láma-város mellett haladván el, egy fanatikus budhista nagy követ dobott le, mely Széchenyi és Lóczy közt hullt a földre, s ha egyiküket éri, koldus marad. Gróf Széchenyi itt már annyira feszültni érezte a nép gyűlöletét, hogy belátta, hogy könnyelmű életkockáztatás lenne eredeti tibeti úti tervénél megmaradni, s bár iszonyú volt reá, ki a czelhoz immár annyi áldozattal ily közel jutott, de engedve az okok kérlelhetetlen logikájának, lemondott Lassza fölkereséséről. Ez volt a végeredménye annak a ravasz fondorkodásnak, melyet Lasszában szöttek, de melynek szálai Szo-Csautól Pekingig, s Pekingtől Batangig mindenütt ki voltak terjedve. Miután a gróf így a Lassza felé vivő útról kénytelen volt lemondani, elhatározta, hogy Jünnannak megy, s európaítól soha sem járt utat fog megkísérteni, tudniillik Csung-Tien felé a Kin-sa-kiang bal partján maradván.

Vadregényes út ez, de nemcsak európai nem járta, hanem a benszüllött sem használta; már második nap eltűnik a luz- és jegenyefenyő; a nyergek, melyeken egymás után átkelnek, 15—16,000 láb magasak; majd ismét erdőkhöz jutnak, de az út folyvást szűk völgyeken morajzó patakok mentén, magas sziklafalak tövéen vezet; Azung-czától az út már lefelé halad és az erdők megszűnnek; a nép, mely először látott európaít, becsületesen viselte magát; Pun-to kolostorából a gróf egy csomag pénzért tibeti imakönyvet szerzett, mely jelenleg az Akadémia könyvtárában őriztetik; a fagyos lejtőkön persze csak gyalog lehet járni. Pundzera-oakától kezdve folyton látják a Kin-sa-kiangot, s épen Sylvester estéjén értek el Csung-Tienbe, a hol még mindig — 17 fokos (C.) hidegeket kellett az utazóknak kiállaniok. Csung-Tientől kezdve az út járhatóbb, a lakosság sűrűbb, a környék műveltebb; de a leereszkedés is gyors volt, s a hideg csung-tieni fősíkról újból a meleg Kinsa-kiang meleg völgykatlanába szállt alá, hol már rizs, bambusz, kaktusz és pálma terem. Pedig ez óriási égalji különbséget alig néhány óra választja el. Csung-Tientől számított tíz

napi út után, 1880 január 13-án az expeditio elérte a Jün-nani Balatont, s mellette Jünnan fővárosát: Talifut, a hol véget ér az európaiaktól eddig még meg nem látogatott útszakasz, s a hol már térítő-telep is van.

Talifuban az expeditio tagjai elrongyolott ruháit igazítá ki; a gróf azt jegyzi, hogy nem volt elég tisztességes ruhadarab-jok, melyben a mandarinoknál megjelenhettek volna. A pihe-nésre is nagy szükség vala, s három napot töltöttek itt, hogy aztán újra útnak induljanak, de most már egy európaias város felé, a burmai Bamoba. Az út gyors és erős volt; az út, mint minden kínai út, mely tíz évig kitünő, s aztán századokig használhatatlan, rossz, de a lakosság már kínai, nem tibeti, itt már nem gyűlöltek az európaiat, s nyugodtan vonúlhattak előre. Májinnál érték el a burmai határt, s itt él a vad kacsin nép, mely kínait, európaiat, ki területén átútazik, egyaránt keményen megsarczol. A gróf is a kacsin herczeg kezeibe került, s napokig élet-halál közt lebegett az expeditio három európai tagja, s csak a kacsinoktól meggyilkolt Margary-ért állott kegyetlen bosszú emléke menté meg a grófot és kíséretét attól, hogy fölkonzolják. 1000 forint váltságdíjjal tudott csak megmenekülni a gróf a kacsinok kezéből, és így elért Manmoba. Manmóból Széchenyi gróf előre küldte Lóczyt és Kreitnert Bamoba, hogy azok hajót küldjenek eléje, s itt érte őt utol a pekingi nagykövetség egy levele, hogy Németország a gróf érde-keben közbenjárt, s hogy a Lasszába vonulás sikerülni fog. Ez a levél a grófot kétségbe ejtette, ha Tali-fuban leli őt, még visszafordulhat, de itt már, túl Khina határain, elválasztva attól a zsvány kacsinok által, minden fölszereléstől, kelléktől megfosztva, már vissza nem fordulhatott, s nem maradt más hátra, mint a megváltozhatatlanba belenyugodni. Széchenyi gróf február 18-án érkezett Bamoba, s ezzel a fölfedező útazás véget ért. A gróf innen Lóczyt és Kreitnert Rangoonon és Indián keresztül visszaküldte Európába az ő saját kívánságukra, míg ő csak márczius 13-án hagyta el Bamót, miután Bamót és vidéket megtekintette, vadászgatott, az Iravaddin még egy jó darabon fölhajózott, majd egy jadeit- és nephrit-gyűjteményt vásárolt. Bamóból Mandelayba ment, hol akkor a fekete himlő uralgott, s már nem kevesebb, mint 30,000 ember esett áldozatul: márczius 29-én érkezett Rangoon-ba, honnan tolmácsát és szolgáját visszaküldte Sanghaiba, a gróf ápril harmadikán

indult két tibeti kuttyája kíséretében Európába; Buda-Pestre 1880 május 22-én érkezett; a pályaháznál a magyar tudományos akadémia, a városi küldöttségek és barátai fogadták a gróft.

Ebben vázoltam az expeditio rövid történetét. 1880-ban tért vissza, s kevéssel azután egyszerre több adatot ismertünk meg belőle. Története ismeretes Kreitner Gusztáv rövid, de érdekes leírásából, melyet 1881-ben adtak ki Bécsben *Im fernem Osten* cím alatt, s mely magyarul is megjelent. E könyvben azonban a gróf tilalma folytán az új tudományos eredményeit közölni nem volt szabad. Ugyancsak a hazaérkezés után Lóczy Lajos, még 1880 tavaszán, a természettudományi társulat májusi estélyén megismertette az expeditio útirányát és tevékenységének főbb mozzanatait. Ennyi volt mindössze, mit az expeditióról tíz év óta tudunk. Lóczy Lajosnak, a királyi magyar természettudományi társulat által 1886-ban kiadott jeles munkája, *A khinai birodalom természeti viszonyainak és országainak leírása*, kitűnő földrajz, de az expeditio tudományos eredményeire már irányának természeténél fogva sem terjeszkedhetett ki. Többet hallottunk az expeditio gyűjteményeiről. Kanitz Ágost, kolozsvári egyetemi tanár, akadémiai székfoglalóját a Széchenyi-expeditio által gyűjtött növények földolgozásával tartotta. Dr. Nehring A. az expeditio által hazahozott új Siphnens arvicolinust írt le egy szakközlönyben. Dr. Schenk A. lipcei egyetemi tanár a fossil növényeket közölte a *Palaeontologia* egyik füzetében. Dr. Hilber Vinczének *Recente und im Löss gefundene Landsschnecken aus China* című dolgozatát a bécsi akadémia adta ki 1882-ben. Heller J. pozsonyi rector a *Zeitschrift für kathol. Theologie* XI. évfolyamában hosszú és érdekes tanulmányt közölt, *Das Nestorianische Denkmal in Singan-fu* cím alatt. De míg a Széchenyi-expeditio irodalma így lassankint bővült, az expeditio tagjai szüntelen munkássággal dolgozták föl a magukkal hozott óriás anyagot; ez a munka tíz egész évig tartott, ma elöttünk fekszik egész terjedelmében, minden részletével. Elöttünk van magyar nyelven, s még ez év folyamán elöttünk lesz angol és német nyelven. Most megértjük, miért kellett erre a munkára tíz év, mert nincs e műnek oly lapja, mely a bejárt vidékek földrajzi tudományos megismerését előbbre ne vinné; új, eddig ismeretlen adattal ne gazdagítaná.

A kezünkben levő első kötetet az expeditio azon három tagja írta meg, a kik az egész útazást végig együtt megtették. Gróf Széchenyi nyitja meg a sort; *Bevezetés* ugyan a címe az általa 235 lapon megírt résznek, de tényleg az egész útazásnak történelmét adja, csakhogy Széchenyi ezt a történelmi részt nem tekinti tudományos tanulmánynak, s ezért adta aunnak a bevezetés címet. Pedig ez sem egyéb, mint gazdag tárháza a néprajzi, néppszichológiai és népsociológiai anyagnak, a meny nyiben ilyennek kell tekintenem azt egyrészt az okíráttár alapján. mely a szöveg közé igtatva megjelent a Csung-hi-Jamen és más hivatalos és főrangú közegektől és egyénektől, másrészt azon beszélgetések alapján, melyek az expeditio tagjai és a számos kínai hatóságok, előkelő (mandarin) körök és az udvar tagjai közt folytak. Ezeknek a köröknek a megismerése, megközelítése igen keveseknek jutott osztályrészül, de ezek közül is alig van utazó, ki útleírásaiban erre szintén kiterjeszkedett volna. Ez az okíráttár ad feleletet egyszersmind pontosan arra a kérdésre, miért nem nyomúlhatott Széchenyi Tibetbe, s ezt a feleletet különösen figyelmökbe ajánljuk azoknak, kik a *Proceedings of Royal Geographical Society* múlt évi deczemberi füzetében olvasták azon amerikai utazó útleírását, ki nagyrészt Széchenyi nyomdokait követte, s ki a grófot is és Przsevalszkyt is azzal vádolja, hogy «kicsinyes okok» miatt nem hatoltak Tibetbe, s nem jutottak a dalai-láma — a budhák pápájának — székhelyébe, Lasszába. Mindössze is csak egy kis megjegyzés az, melyet a mű e része ellen tennünk kell, s tesszük azt, mert hiszszük, a német és angol kiadások előnyére leend. Ez a 235 lapnyi bevezetés minden fejezetekre való megoszlás nélkül egy végben folyik, s a beosztás e hiánya igen érezhető, mert a kötet végéhez csatolt bő tartalomjegyzék arra a célra, hogy a szövegben vezérfonalul használják, nem alkalmazható, vagy alkalmazása a kötet nagyságát tekintve, legalább is nehézkes.

E bevezető szakasz után következik a földrajzi rész Kreitner Gusztáv tollából, kinek eredetileg német szövegét dr. Gruber Lajos fordította magyarra. Ez a 300 lapnyi földíráti szakasz már kizárólag a tudományos megfigyelések hosszú, s nem ritkán fárasztó leírását adja. Első része a csillagászati meghatározásokkal foglalkozik, az expeditio szélességi és hosszúsági helymeghatározásait elemzi, számítja ki és az eredményeket

összehasonlítja az eddigi összes megfigyelések eredményeivel; az eszközök leírása, a hibák elkerülése végett alkalmazott módszerek ismertetése bizonyossá teszi azt, hogy ezek a meghatározások az eddigelé közlöttek közül a legpontosabbak, s így Belső-Ázsia modern cartographiájának legszilárdabb alapját képezik. A csillagászati helymeghatározást 26 helyen végezte el és számította át Kreitner, s az expeditio útvonalának e főbb pontjaira vonatkozó csillagászati megfigyelések alapján az úti fölvételből megállapított helyek lajstroma már 75-re rug, s így az expeditio 101 pont csillagászati fekvését állapítja meg, melyek közül eddig teljesen ismeretlen volt 50. — Ezek után következnek a magasságmérések. A barometrikus módon mért magasságok száma nem kevesebb, mint 410, a háromszögelés útján meghatározott magasságok száma 80, s így összesen 490 hely magassága állapítottatott meg; ebből eddigelé csak 90 pont magasságát mérték mások is, s így az expeditio nem kevesebb, mint 400 magassági adattal bővíté ki Belső-Ázsia hyprometrikus megismerését. Kreitner aztán napról-napra összeállítja az útvonalat, s ez összegezés eredménye az, hogy a Belső-Ázsiában tett útazás belföldi szakasza Hankutól kiindulva Bamoig 7116 kilométer, azaz 12·788 kínai li (méröld), a mi 269 napot vett igénybe. Ez, a laikus előtt sívár, de a tudósra nézve szerfölött fontos és becses bevezetés után Kreitner leírja az egész bejárt terület térszíni viszonyait, s e leírás tulajdonképen alapja annak a nagyszabású atlasznak, melyről alább szólunk; a térszíni viszonyokon kívül ismerteti a városokat, azok nevezetességeit, történelmét, lakosságát, kereskedelmét és iparát, és e leírás a mily becses, oly érdekes, eleven, élvezetes és festői; Kreitner tollának elevenségét már ismerjük, s az itt e munka keretében még inkább tündökölt.

Két megjegyzésünk azonban itt is van. Az egyik az, hogy Kreitner ott, a hol az előtte megjelent műveket bírálja, vagy alkalom adtán azok adatait fölhasználja, forrásaiban 1882-ik éven túl nem megy, s így arról, a mi a szakirodalomban Kínáról 1883—1889-ig megjelent, tudomást nem vesz; ez a mulasztás az oka, hogy művének egyes részei ma már némileg elavultak. — A másik megjegyzés egy tény elhallgatására vonatkozik; íme az eset nyíltan előadva: Lóczy Lajos a földrajzi társaság egy régebbi ülésén a Széchenyi-expeditio útazásával foglalkozván, főlemlíté, hogy egy csak imént megjelent angol

földrajzi munkában Szü-csan fekvése az ő figyelmeztetésére az eredeti fölvétel helyett öt fokkal, azaz 75 mérfölddel lett nyugatabbra helyezve. Akkor e megjegyzést kevesen vették figyelembe, de a kik megjegyezték, remélték, hogy az útazás tudományos földdolgozásánál erről is kapnak bővebb fölvilágosítást. A Kreitner dolgozata, melynek keretebe ez a kérdés tartozik, e fölvilágosítást nem adja meg, s minthogy Lóczy azon előadása meg nem jelent, a magyar tudományosságra nézve érdekes kérdésből elmondom azt, a mire emlékezem és a mit tudok. Az angol-indiai pandit iskola, mely Walker kapitány vezetése alatt áll, egy A—K nevű panditot Tibetbe küldött, ki onnan a megfigyelések bő anyagával tért vissza. Ez anyagot Hennessey ezredes földdolgozta, s mikor a térkép is készen volt, s az egész kiadás annyira haladt, hogy már csak a példányokat kellett volna közre bocsátani, Walker kapitány a térképet elküldte Lóczy Lajosnak meg szemlélés végett. Erre egy rendkívül izgatott és sűrű levélváltás következett Walker és Lóczy közt, melynek eredménye az lett, hogy a térképnek immár teljesen kész kiadását közre nem bocsátották, visszavonták, s helyette egy teljesen újat adtak ki. Abból a ki nem adott térképből pedig ma csakis Lóczynak és Walkernek van egy-egy példánya. Szerencsém volt ezt látni az újjal együtt, s ebből meggyőződni, hogy Szü-csau fekvése 75 földrajzi mérfölddel volt hibásan fölrajzolva! A ki a Walker és Lóczy közt folyt levelezést ismeri, tudja, hogy ennek a hibának észrevétele a magyar geographus érdeme, s az elismerés elégtételével tartozik neki mindenki, s ha Kreitner ezt le nem róttá, szabad legyen e kötelességet nekem lerónom itt.

Az első kötet harmadik szakaszában Lóczy Lajos az expeditio geologiai eredményeit foglalja egybe. Lóczy ez összefoglalása 428 lapra terjed s bevégzett s kitünően rendszerezett mű, melynek kiváló becsét s rendkívüli fontosságát a külföldi tudós világ már a mű megjelenése előtt ismerte s megjelenését a legtürelmetlenebbül várta; bizonyítja ezt, hogy Richthofen báró, Khina geologiai viszonyainak ez idő szerint legalaposabb ismerője, Khináról szóló híres munkájának harmadik részét évek óta csak azért nem írta meg, mert Lóczy adatait, melyek óriás jelentőségét szóbeli és levélbeli közlésből már rég ismeri, még nem használhatta föl. E geologiai kutatások három területre vonatkoznak, az első Közép-Khina tengerparti része, Kianghoz

tartomány és a Hua-kiang alsó folyása ; a második a Kuen-lun hegyrendszer, a harmadik az indo-khinai, vagy hátsó-indiai hegylánczok ; ezek geologiai alakulásának tanulmányozását egészíti ki Lóczy «a geologiai eredmények» fejezetével, melyben a belső-ázsiai magas föld geologiai chronológiában előadott történelme van megírva. A kötet e részét azonban tudományos becén kívül más is kitünteti és ez az illusztrációk meglepő gazdagsága. E geologiai részben 167 eredeti rajz van s ezek közül eddig csak tíz jelent meg Lóczynak a khinai birodalomról szóló munkájában. Ezek a nagyrészt geologiai rajzok, melyek azonban egyes tájképeket sőt panorámákat is ábrázolnak, kivétel nélkül Lóczy eredeti vázlatai után készültek. E rajzokat kiegészíti 9 tábla és pedig 8 színezett (a színek száma mindegyiken legalább 12), és 1 színezetlen. A táblák közt első a Széchenyi-expeditio útvonalát jelöli meg, további kettő a Jang-cze-kiang deltájának geologiai térképe, öt tábla geologiai szelvényeket ad az egész útvonalról, végül az utolsó a belső-ázsiai magasföld keleti peremének hegyvonulatait ábrázolja, a magasságok (hypsometrikus) és a hegyvonulatok csapásainak viszonyai szerint ; ezekből látjuk, hogy ezen a vidéken három különböző hegyrendszer torlódik össze, a Nansan, mely nyugat-keleti irányban vonúl, a hátsó-indiai hegyvidék délkelet-éjszaknyugati irányban és a Szü-csuáni délnyugat-éjszakeleti irányban ; e három csoport egy fősíkot zár körül, a hol a Jang-cze-kiang és Hoangho forrásai fakadnak ; míg másrészt e hegycsoportok épen e körülzárt fősík peremén, a hol a gerinczek összetorlódása legnagyobb s egymásba leginkább nyúló, a legmagasabbak, főgerinceik magassága a 4—5 ezer métert meghaladja, csúcsaik és ormóikat örök hó fedi. E hegyek e sajátosan jellemző elrendeződése mily viszonyban áll a földkéreg történelmével, a geologiai jelenségek miként magyarázzák ezt meg, ennek a kérdésnek, mely immár egy évszázad óta foglalkoztatja a tudományt, megoldása Lóczy Lajos érdeme. S örömmel tölt el, ha arra gondolunk, hogy az a buvár, ki e nagy munkát oly fényes sikerrel oldotta meg, ezentúl magyar kutatással akar foglalkozni : «Egy hosszú es fárasztó útazás — mondja végszavában — eredményeinek még hosszabb ideig tartó, mert többször nehéz akadályokkal egybekötött földolgozását terjesztettem elő. Örömben, bánatban hú társam volt ez a munka, mely e lapokon foglaltatik. Szeretettel csüggök azon emlékeken, melyek

ez ívekhez az anyagot adták és hálával viseltetem azon lelkes főúr iránt, kinek az alkalomadást köszönhetem azon tapasztalatok megszerzésére, melyekről számot adtam. Ne többé idegen tájékok bűbajos újdonságainak fölfedezésére — hanem hazám földjének tanulmányozására és leírására szolgáljanak e tapasztalatok.» Hiszszük és méltán hihetjük, hogy e tapasztalatok az ő erélyével párosúlva onnan, honnan jelenleg hirdeti a tudományok igazságait, a magyar földrajzi tudománynak új, magasabb czélokat tűz ki, eszméket ad, egyesíti és helyes irányba hozza a szétágazó útakon haladókat.

Ez az első kötet tartalma. Egész kiállítás a legszebbek közé tartozik, bár alakja kissé nagy; 736 oldalon 169 ábrával, IX táblával CCXXXV oldalnyi bevezetéssel jelent meg. Ezen kívül e kötet kiegészítő részét képezi a külön kiadott pompás atlasz, mely 32 lapból áll; 16 a térszíni viszonyokat tünteti föl Kreitner Gusztáv fölvett tervei és rajzai alapján, a másik 16 a térszíni rajzot véve alapúl, a geologiai viszonyokat ábrázolja, Lóczy Lajos tapasztalatai és megfigyelései nyomán, saját maga által megrajzolva. Ez az atlasz a bécsi geographiai intézetben készült s a legtökéletesebb, mit ez az intézet kiállítani képes; maga az atlasz a munka 1000 példányához 20,000 forintba került a kövek nélkül; fölírataik magyar, német és angol nyelven készültek. Megemlítem itt, hogy az expeditio a grófnak 80,000 forintjába került s a könyv kiadásának költségei ennek felét meghaladják, úgy hogy összesen 120,000 forintot költött az expeditio minden czéljaira. Öszintén örvendünk, hogy e nagyszabású s magyar irodalmunkban legelső ilyen irányú tudományos mű először magyarul jelent meg, de sajnáljuk, hogy az egész munkát annak magas ára csak kevesek számára teszi megszerezhetővé.

Előttünk van még a második kötet tartalmának vázlata; a hazahozott gyűjtemények szakszerű földolgozását fogja adni, a legjelesebb buvárok tollából. Bálint Gábornak két értekezése van benne, az egyik a dravida nyelvekről, a másik a kanada, tanul, tulu és telegu dialectusokról. Széchenyi Béla gróf közli út-összeállítását, geographiai mérföldek szerint, az általa meghatározott magasságokkal, a Sanghai és Bamo közötti út részletezését, az expeditio által használt tudományos eszközök és fegyverek leírását, azután elősorolja, mit ajándékozott a magyar nemzeti múzeumnak, minő bajok és szerencsétlenségek érték

az expeditiót, milyen vadakat láttak és löttek, mennyi pénzt költöttek el az úton, minő gyógyszereket vittek magokkal, milyen ajándékokat kaptak és adtak, végül egy összehasonlító szótárt állít össze a tangut és tibeti nyelvek közt, melyhez magyar-tatár és magyar-mongol szójegyzéket csatol. A hozott kövületeket Lóczy Lajos, budapesti egyetemi tanár, a kőzeteket dr. Koch Antal kolozsvári egyetemi tanár, a mikroszkopi kövületeket dr. Schwager Konrád müncheni egyetemi assistens, a kveitai fossil ürgecsontokat dr. Nehring A. berlini egyetemi tanár, a nephrit- és jadeit-gyűjteményt dr. Fischer H. freiburgi egyetemi tanár és Krenner József Sándor budapesti műegyetemi tanár, a fossil növényeket dr. Schenk A. lipcei egyetemi tanár, a növényeket Kanitz A. kolozsvári egyetemi tanár, a lösz-csigákat dr. Hilber V. gráci egyetemi magántanár, az édesvízi csigákat dr. Neumayer M. bécsi egyetemi tanár, az emberi koponyákat dr. Török Aurél budapesti egyetemi tanár, a szinganfui nestorianus emléket Heller J. pozsonyi rector, a rovarokat, halakat, kígyókat és madarakat a magyar nemzeti múzeum állattári tisztviselői írták le. E második kötet tehát méltó párja lesz az elsőnek s a legnagyobb érdeklődéssel várjuk annak mielőbbi megjelenését.

Ifj. JANKÓ JÁNOS.

POLITIKAI PSYCHIATRIA.*)

Legnagyobb mértékben különösnek tűnhetik föl, hogy egy czéhbéli pszichiater érdemlegesen foglalkozik Grünwald Béla legújabb művével: *Az új Magyarországgal*. És mégis a két egymástól annyira távol eső tudományt, a politikát és a pszichiatriát, oly benső összeköttetésbe hozta Grünwald, hogy az elmeorvos is legalább annyi

---

*) *Az új Magyarország. Gróf Széchenyi István*. Írta Grünwald Béla. Buda-Pest, Franklin-társulat. 1890. Ára 4 frt. — Addig is a míg e munkáról történelmi és politikai szempontból bővebben szólnánk, közöljük egy jeles pszichiater véleményét, a mi annyival inkább helyén van, mert Grünwald Béla s utána a *Pesti Napló* épen nem mérsékelt könnyelműséggel azt állítják, hogy Széchenyi pályájának magyarázata nagyrészt nem a lélektan és politika, hanem a pszichiatría körébe tartozik.

joggal szólhat hozzá, mint a politikus. A szerző által létrehozott furcsa házasság a politika és *psychiatria* közt lesz oka annak is, ha az elmekórtani bíráló olyan rossz politikusnak bizonyúl, mint a milyen *psychiatriában* járatlannak mutatkozik a politikus a mondott könyvben. Nem tekintve azonban azt, hogy Grünwald egyenesen az elmekórtanból mint oly alapból indul ki, mely fölfogása szerint egyedül képes Széchenyi történeti alakját megértetni; — nem tekintve mondom azt, mentségemül felhozhatom még azt is, hogy a *psychiatria*, mint az exact orvosi tudománynak egyik lényeges fejezete, kevesebb eredménnyel kecsegtetheti a dilettáns embert, mint a politika; valamint hogy felhozhatom végre azt, hogy a személy és a tárgy iránti nagy érdeklődésem a Grünwaldtól fölvetett, sőt megoldottnak vélt kérdést és az erre vonatkozó összes anyagot velem már hosszabb idő óta megismertette.

«A visszapillantás, mondja Grünwald, Széchenyi életének majdnem félszázados korszakára, . . . meggyőzhet mindenkit, még a be nem avatottat is, hogy a psychikai jelenségek oka nem a politikában, hanem idegbetegségében rejlik, s hogy e jelenségek magyarázata nem a politika, hanem a *psychiatria* körébe tartozik.» (71. l.)

«De Széchenyi öröklött s gyógyíthatatlan idegbajának ugyanazon jelenségei mutatkoztak s lefolyása is ugyanaz lett volna, ha nem foglalkozik politikával s más viszonyokból eredő megrázó lélektani hatások ép oly válságot idéztek volna elő, mert ennek az idegbetegségnek ez a természete.»

Nem kutathatjuk azt, hogy vajon mi lett volna Széchenyivel akkor, ha politikai események, hazája nagy rázkódtatásai nem hatnak rá. Nem dönthetjük el azt a kérdést, hogy Széchenyi életének folyása csakugyan olyan lett volna a 48-ki események nélkül is, mint volt azok beálltával, mert az *experimentum crucis* ki van zárva és mert exact tudomány jósolgatással nem foglalkozhatik. A kérdés csak az, hogy Széchenyi csakugyan szenvedett-e «öröklött és gyógyíthatatlan» elmebetegségben sokkal 48 előtt, vagy mint szerző állítja: egész életén át? Vannak-e e kérdés megoldására megbízható bizonyítékok és melyek azok? Grünwald mind a két kérdésre «igennel» felel. Igaz, hogy szerző azt mondja (73. l.): «Ha örültség alatt az elmebetegség bizonyos, tudományosan megállapított, formáját értjük, akkor Széchenyi soha sem volt örült, még Döblingbe érkezése idejében sem.» Munkája 15. lapján azonban azt mondja Széchenyi betegségéről: «E betegséget a tudományban melancholiának, búskomorságnak nevezik, melynek súlyosabb formája . . . . ugyanazokkal a

jelenségekkel jár, melyek Széchenyit élete legnagyobb részében gyötörték.» Így tehát nemcsak azt állítja szerző, hogy Széchenyi tényleg őrült volt «élete legnagyobb részében», hanem azt is, hogy «az elmebetegség bizonyos, tudományosan megállapított, formájában» szenvedett.

Nem szándékom szerzővel a diagnosis helyességéről vitatkozni, első sorban azért nem, mert nem köteles helyes elmekórtani diagnosist megállapítani; de meg azért sem, mert az elmebetegség «tudományosan megállapított formája» a pszichiatria mai álláspontja mellett csak másodrangú értékű. Kiválóan fontos csak az, hogy Széchenyi fáradhatatlan munkássága közepett, reformatori tevékenysége mellett, messze tekintő és még messzebbre kiható conceptiói, és egy egész nemzet életét átölelő, emberfölötti mély gondolkodása ellenére csakugyan őrült volt-e? Igaz-e az, hogy Magyarország úgy politikai, mint közgazdasági és közmívelődési elszomorító állapotának változását és a történelemben páratlan föllendülését egy kezdetről végig megbomlott elme okozta, olyan ítélet concipiálta, melyet «rettegés, képzelgés és borzasztó látomások megtévesztettek?» Céljainak követésében, a módozatok és eszközök kiválasztásában, ellenszenveiben és másoktól való eltéréseiben, vagy végre az életének lefolyásában fölmerülő érthetetlen vagy nehezen érthető vonásokban csakugyan olyan vonásokat látunk-e, melyeket csak a pszichiatria tud megfejtetni?

Grünwaldot ebbeli kutatásában egy elterjedt elmekórtani kézikönyv és Széchenyi naplóinak kettős fonala vezeti. Az elsőnek a «melancholiára» vonatkozó klinikai rajzára rüilleszti a «naplók» azon részeit, melyek azon rajznak megfelelni látszanak. Ámbár Grünwald ezen összeállítására megengedné azt, hogy teljes klinikai pedanteriával a pszichiatrikus rajzot úgy tekintsem, mint egy kétségtelen, esetleg internált melancholikus elmebetegre illőt, azt még sem teszem, hanem a dilettáns fölfogásnak bizonyos szabadságot engedve, inkább a laikus értelemben vett «ideges kedélybetegekre» gondolok, mint a milyenek százával sűrögnek az életben a nélkül, hogy intézetbeli detentiójuk szóba jönnön. Meg kell azonban jegyezni, hogy az utóbb említett esetekben is a pszichiatrikus rajznak az egész beteg emberre, annak összes ténykedésére kell reállni, nem pedig annak csak egy részére. Ilyen értelemben veendő a Grünwaldtól idézett szakbeli leírás is, és nagyon csalódik szerző, ha azt hiszi, hogy az ő pszichiatrikus vezére a kóros búskomorságot ráolvasná olyan emberre, a ki, mint Széchenyi, egy nagy, nemzetet alkotó eszmétől áthatva,

ez eszme megvalósításán folyton fáradozik, ennek megtestesítésére összes nagy szellemi erejét, physikai munkáját és vagyonának jó részét áldozza. Nem tekintve sok apróbb munkát és különösen nem tekintve Széchenyinek nagy publicistikai és társadalmi tevékenységét, melyet épen 1825—1848 közt fejtett ki, — ez időbe esnek Széchenyinek a lótenyésztés és lóversenyek, a magyar tudományos akadémia, a Tisza szabályozása, a Duna-gőzhajózás és a lánczhid létesítése körül kifejtett és közönséges ember erejét messze túlhaladó és sikeres fáradozásai. Melancholikus vagy egyáltalán kedélyében és szellemi életében komolyan megtámadott egyénnek ilyen tevékenysége nincs; ilyet a Grünwaldtól segítségül felhasznált pszichiatriai tudomány fölmutatni nem bír. Csak akkor tudna, ha ugyanabba a megfoghatatlan félreértésbe esnék mint Zichy (*Gróf Széchenyi István naplói*, 623. l.). Széchenyi ugyanis a lóversenyek meghonosítása körül tett fáradozásairól elmélkedve, naplóiban azt mondja: «Ha sikerül a vállalat s divatba jó, Hunyady fogja annak dicsőségét learatni: ha pedig kudarcot vall, reám fog esni minden szégyene és nevetséges volta. Genius: «Hát törődöl ezzel Istvánom?» István: «Nem törődöm vele, uram!» Széchenyinek e humoros végmondatát Zichy azzal toldja meg, hogy: «Ekkor már egy láthatatlan geniusszal tart párbeszédet . . .» és örülsége jeleként állítja oda. Ilyenképen fölhasználva pszichiatrikus szakmunkát és ilyen módon magyarázva valakinek szavait, sok ép elméjű ember nem maradna!

Ha nem is ilyen félreértett magyarázat alapján dolgozza föl Grünwald a *Naplókat*, még sem tekinthető kifogástalannak ebbeli kutatásának módja. Már magában véve is bajos olyan naplójegyzeteket teljes értékű, történelmi kútforrásoknak venni, melyekben, az egyén saját magával elfoglalva és csak saját magára ügyelve, a legbizalmasabb pongyolában mintegy magában beszél. Nem az őszinteség beszél ilyenkor az emberből, hanem az öntükröztetés és önámítás, mely a társadalom és a külső viszonyok rovására előtérbe nyomja a «naplózó» egyéniséget és ennek örömeit és gondjait mértéken túl nagyítja. Azért az önéletrajzok és öngyóntatások mindig rossz források voltak a saját életét író és saját magát meggyóntató egyéniség megismerésére. Mennyivel kevésbé használható föl még egy olyan ideges, hypochondrizáló és a túlfeszített munkásság által néha kimerülő, a mellett a hiúsáig büszke, a maga elé tűzött nagy föladatoktól folyton fölkorbácsolt és egyoldalúságában lázas tevékenységű embernek rendetlen és aphoristikus ömlengései!

Széchenyi alakját és jellemét levelei, naplói, íratai után egy-

átalán nem lehet megítélni és konstruálni, mert bármennyit is írt, még sem mondhatjuk, hogy a szó és toll embere volt. Ehhez hiányzott Széchenyiben a készültség, a rendszeres tanultság. Maga Széchenyi mondja már 24 éves korában: «a tett mindenben oly nagyszerű és hatalmas az üres, gyöngé szóval összehasonlítva». Sok igazság volt az «Amerikaner» gúnynévben, a melylyel a hozzá közel álló kiváltságos körök illették Széchenyit. Publicistikai tehetségének fegyvelmetlen volta leginkább kirí *Blick auf den Rückblick* című röpiratából.

De ez mind még hagyján! A fődolog az, hogy Grünwald azért, hogy tételét bebizonyítsa és hogy Széchenyi aprioristikus jellemzését indokolhassa, a naplók, levelek és egyéb iratok egyes mondatait és jellegző sorait összeköttetésükből kiszakítva, sűrűn egymás mellé rakja, hogy kimutassa azt, hogy mennyire illik a pszichiatriai leírás Széchenyi lelki állapotára. Rendesen pedig e részletek épen csak részletek; előttök és mögöttök más egyebet is ír Széchenyi. Így például, hogy csak egyet említsek, felhozom a Grünwald idézéseiben is használt, (27. l.) 1830. júl. 17-én kelt és Waldstein gróf tolla alá mondott levelét.

Széchenyi akkor konstantinápolyi útján volt, hogy a Duna viszonyait tanulmányozza és a Vaskapu szabályozását is célba véve, egy egvenes gőzhajózási összeköttetést létesíthessen egész Konstantinápolyig. Az úton, mint kísérői között többen, Széchenyi is Hirsóvában súlyosan megbetegedett és az idézett levelében azt mondja: «Ez időnek legnagyobb részét szívszorongások közt töltém, s egyéb régi nyavalyák hozzájárulván . . . sokszor a kétségbeeséshez közel, életemnek rövid úton véget akartam szakasztani.» De ugyan ebben a levélben és csak két sorral alább azt mondja: «Magyarország föl-emelésére csak három eszköz van: Nemzetiség, közlekedés és végre más nemzetekkel való kereskedési összekapcsolás. Ezeket kötöm nektek szívetekre; emeljétek az elsőt tehetségtek szerint föl, s díszítsétek igazi nemesség által. Fejtsétek a másodikat ki Buda-Pest fővárosunkban. Tegyetek mindent, hogy Buda-Pest megszűnjék egy vak zsák lenni, s ennek elérése végett a Duna vizét hajózásnak és kereskedésnek kinyitni kell.»

Látni való ebből, hogy a mondott levélben egyébről is van szó, mint melancholiájáról és öngyilkossági hajlamáról és pedig olyanról van szó, a mire szakavatott ember nem állítaná, hogy «az agyhártya fogyatékos táplálásából» ered. Valamint hogy Grünwald e mondatában is, hogy: «Széchenyi nem passiv, kesergő, hanem cselekvésre

termett melancholikus s arra határozza el magát, hogy megmenti nemzetét s életre ébreszti,» (462. l.) mindenesetre több a politika mint a pszichiatría. Elhíheti nekünk Grünwald, s saját elmekórtani szavatosas is erősítheti, hogy ilyen melancholikus nincs és soha sem volt.

Hogy Széchenyinek nagyfokú idegbajának, melancholiájának létezését a 30-ki és 40-ki évekre is kimutassa, Grünwald idézi Széchenyinek azon panaszait, melyekben elhagyatottságáról, környezetének ellenséges magatartásáról kesereg, valamint azon kifakadásait, melyekben hazáját letiporva, vérben és enyészetben látja. Mind erre nézve azt állítja a szerző, hogy csak Széchenyinek kóros phantáziájában élt, a külső viszonyokban e panaszoknak és rettegésnek alapja nem volt, mert Széchenyi ebben az időben a haza legünnepeltebb és legimádottabb fia volt és mert az ország teljes nyugalomban, biztos föllendülés útján volt.

Pedig sok adatunk van arra nézve, hogy Széchenyi ünnepelt-sége és népszerűsége, ellenére már akkor is világos óriási érdemeinek, nem volt olyan, hogy Széchenyi örömét lelhetné abban. Általában nem tekintve azokat a végtelen nehézségeket, melyekbe nagy és a közérdekre való tekintettel legfontosabb tervei ütköztek és melyeket ő maga fáradhatatlan leleményességgel és páratlan hazafiúi szeretettel és odaadással le is győzött, mint azt a lánczhíd létesítése körül támadt bonyolult viszonyokból tisztán látjuk, — mondom ezeket általában nem tekintve, sok olyant tapasztalt Széchenyi saját társadalmi köreiből, oly becsmélésre, gúnyra és lenézésre talált, melyek miatt joggal mondhatta magáról, hogy egyedül áll, hogy el van hagyatva. Mutatják naplói, hogy mennyire bántották ezen, lángelméje daczára naiv és a kicsinyességig hiú történelmi egyéniséget reformátori tevékenysége közepett is ilyen apró társadalmi tüszúráások. «Az egész Zichy-család a palatinusnál ebédel. Engem is meghívhattak volna. De ilyen tiszteletre mi nem vagyunk méltók!» «Egészen kiestem a divatból. Senki sem hív. Jobb szeretnék, ha itt sem volnék.» «Soirée van Orczy Rézinél, diner Orczy Ferinél. Nem hívtak.» «Soirée a főhercegnél, melyre, mint rendszeren, meghívást nem kaptam.» És ez így ment éveken keresztül. És hogy például Eszterházy Kázmérné (Aspasia) szemébe mondja Széchenyinek, hogy komédiás, hogy a *Hittelt* csak hiúságból írta s hogy mindenre kész volna, csakhogy róla beszéljenek; hogy Marziányi donquichotteriával vádolja; hogy, a mint hallotta, báró Eötvös «Fellegrári» név alatt egy vígjátékban ki akarja figurázni; hogy Festetich Mina grófnő udvari bolondnak czímezi stb. stb. — mindez

bizonyítja, hogy elismertetése és népszerűsége nem volt minden keserűség nélkül és panaszainak némi alapja mégis csak volt. Hogy Széchenyi nagyon is érzékeny, apprehensív és kétségen kívül ideges természete ezeket mértéken fölül megérezte és hogy ilyen, talán mellékes bajokat túlságos nagyba vette és hogy ezek életének sok óráját elkeserítették, az tagadhatatlan; de ebből öröklött és gyógyíthatatlan súlyos kedélybajra, beteg szellemi életre következtetni mégis csak túlzás és Széchenyi egyes szavainak túlhajtott hangsúlyozása. Mert régi állítás, hogy a genius finomabb szerkezeténél fogva mindig mélyebben érzi az élet viszontagságait és a szellemi élet fájdalmas rezgéseit.

Hogy Széchenyinek viszonya Kossuthhoz, hogy Magyarország e két tündöklő alakja közti mély és bevágó ellentét és kíméletlen harcz mennyiben gyökeredzik a politikai nézetekben és mennyiben nem, azt nem merném eldönteni, nehogy Grünwald hibáját variáljam. De hogy Kossuth működésében és agitációjában Széchenyi nem látta saját eszméinek propagálását, azt Széchenyi a leghatározottabban mondja, valamint azt is, hogy miért nem látta. Számtalanszor mondja, hogy közte és Kossuth közt egy áthidalhatatlan mélység tátong, hogy útjaik ellentétesek. A *Kelet Népe*-ben fölkiált: «ne mondja senki, hogy a *Pesti Hírlap* (Kossuth lapja) is csak azt míveli, a mit én míveltem». És egy másik alkalommal: «... és ekképen egyedül azon modor ellen lehet és van kifogásom, mely... sírba dönti a magyart.» Ismét egy másik helyen: «Magyar egünken égi háború s zivataros idők helyett a tavasznak legesendesebb, leggyönyörtelibb napjait látják hazánknak jószívű, de hibás szemű optimistái. Nem úgy én; mert világosan áll előttem, hogy a *Pesti Hírlap* a legnevezetesebb cikkeiben homlokegyenest megfordított, tökéletesen ellenkező taktikát követ s magasabb szempontból nem fogja föl nemzetünk egybebonyolódott létét, honunk állását: megsemmisítésére vezeti a magyart s szaporábban, mint gondolnók.» Így nem beszél egy kóros idegzetű, látomásoktól és képzelődésektől erejében bénult és fölfogásában megzavart ember. Ez nem a melancholikus delirium hangja. Ez lehet, ha félelmei nem valósulnak, ha jóslata nem teljesül, egy elfogult, saját czéljaiba és fáradalmaiba mélyen belebonyolult, egyoldalú politikai rövidlátásnak nyilatkozata, de semmi esetre sem a beteges képzelődés szülte rémlátomás. Ha Kossuth növekedő befolyásában és az általa megindított mozgalomban olyan fordulatot látott, mely az ő saját terveinek megvalósításától eltereli a közfigyelmet; ha ebben mindazt, a min ő (Széchenyi) évek

és évtizedek óta testi és lelki tehetségeinek összes erejével fáradozott, veszélyeztetve látja, akkor Kossuth elleni harca nem bizonyíthatja súlyos idegbaját, úgy a mint egy államférfiúra sem süthetik rá az örültség bélyegét azért, mert az esetleg hatalmas ellenfelét veszélyesnek tartja. Ha hozzá veszszük még, hogy Széchenyi messze kiható és nemzetére nézve üdvösnek vélt reformterveit csak úgy képzelhette keresztül vihetőknek, ha azok semmiképen föl nem költik a hatalom amúgy is folyton éber gyanúját s hogy azért a legkörültekintőbb elővigyázattal és legleleményesebb óvatossággal iparkodott tervei számára a döntő köröket megnyerni (lásd a Dunagőzhajózás ügyében József nádorhoz intézett emlékiratát és a lánczhíd ügyében az udvari kancellárhoz, Reviczkyhez, írt levelét); akkor és csak akkor érthetjük Széchenyinek azon néha különös tartózkodását, melylyel az országtól minden legkisebb izgalmat és gyorsabb tempóban meginduló mozgalmat távol akar tartani. Annnyira át volt hatva azon angol fölfogásának helyességéről (nem hiába gúnyolták «Amerikaner»-nek), hogy egyedül csak az a nemzet lehet önálló és jöhet számba, a mely gazdag, melynek kereskedelme, közlekedése, szóval pénze, sok pénze van, hogy e nemzeti meggazdagodás sürgőssége és szükségessége mellett minden más föladatot mellékesnek tartott, még a népnevelést is. Hiszen tudjuk, hogy még *Bánk bán* előadására a nemzeti színházban is azt mondta, hogy «Unsinn», és pedig azért, mert veszélyt látott a darab hatásában a nagy közönségre, mely hatás gyorsabb és erőszakosabb elevenségre vihetné a nép nagy tömegét. Hogy ilyen meggyőződések, mint olyanok, nem a kívül belül súlyosan beteg idegrendszer tünetei, az világos még akkor is, ha Széchenyi félelmei nem is valósulnak, a mint tényleg teljes mértékben valósultak. Mert hiszen az 1848/49-ki események beállta legnagyobb mértékben bizonyította, hogy félelme és rettegése csakugyan a lángelme előérzete volt. Ez előérzetének legfényesebb kifejezése azon hosszú felszólalása, melyben egyenesen Kossuthot apostrofálja és melyet azzal végez: «Ha azonban egykor, midőn már későn lesz, érezni s átlátni fogja, hogy átok volt az, mit fejünkre hozott és nem áldás: akkor ne mentse magát azzal, hogy nem volt a nemzetben egy hű is, ki Önnek csalálmait még idején ketté törni elég elszántsággal bírt s tehetsége szerint igyekezett volna». És Széchenyi a forradalmat átoknak nézte. Hogy Széchenyinek e fölfogása helyes volt-e vagy nem, arra nézve a politikai nézetek lehetnek eltérők, de azért örültnék nem tekinthető a fölfogás. Ha Széchenyinek e nyilatkozatait összehasonlítjuk azokkal, a melyek 1852-ből reánk

maradtak, tehát már olyan időből, a melyben Széchenyi súlyos és több mint három éven keresztül tartott elmebetegségéből kezd lábba-
dozni, akkor még mindig könnyen észreveszszük azon mély külön-
séget, mely az előbbieket és az utóbbiak között van. Ezekben, a már
föl-fölcsillanó szellemi élet újabb kapcsolatos működése mellett is,
még mindig nyilvánul az alig lezajlott súlyos elmezavar az össze-
vissza használt nyelvekben, a szokatlan pathosban, a szükség nélkül
összehalmozott jeles emberek neveiben. De már 1853-ban ismét
jelentkezik szellemi életének teljes épsége, előrehaladott kora és az
átszenvedett betegsége által ugyan némileg megcsappanva.

Ha Grünwald az 1848-ki események döntő befolyását Szé-
chenyi betegségének kitörésére tagadja azzal, hogy: «Senkinek sem
zavarodott meg elméje abban az időben» és hogy betegsége javulása
épen akkor állt be, mikor Magyarország legmélyebben le volt sújtva,
akkor ebben az állításában is kétségen kívül több a politika, mint a
pszichiatría. Mert egy elmebaj kitörésének okozati kapcsolata nagy,
megrendítő világeseményekkel tudományosan meg van állapítva és
a konkrét esetben annál valószínűbb, mert az ideg- vagy elmebajra
disponált és ideges, hyppochondrizáló Széchenyi a történelmi dráma
legközepén állt; és mert másrészt egy elmebaj lefolyása és kimene-
tele, organikus, szervi folyamatról lévén szó, ilyen történelmi pha-
sisoktól teljesen független, úgy hogy az elmebetegség javulhat és
gyógyúlhat, akármilyenek legyenek a külső viszonyok.

Végül még csak egy megjegyzés. Fölmerülhetne az a kérdés,
hogy az eddig kifejtettnek, egy történelmi mű pszichiatríkai kriti-
kájának, mi a célja? Semmi esetre sem Széchenyi védelme. Szé-
chenyi élete, működése és működésének örök jelei a psihiater
védelmét fölőlegessé teszik. A czéhbéli psihiaternek csak az lehet
célja, hogy saját kis területét megvédje a portyázó dilettánstól, ki
félreértve a psihiatriát és félremagyarázva Széchenyi egyes nyilat-
kozatait, megírta az *Új Magyarország* politikai psihiatriáját.

DR. SALGÓ JAKAB.

A KALEVALA.

Első közlemény.

Maholnap húsz éve, hogy a finnek híres nemzeti eposát, egy velünk rokon nép költészetének e nagyszerű hagyományát, Barna Ferdinánd fordításában bírja irodalmunk.

Nem úttörő munkára vállalkozom tehát, midőn a *Kalevala* új fordításával kísérletet teszek.

Más kérdés az: kell-e a *Kalevalát* újra lefordítani. Meggyőződésem erre a kérdésre igennel válaszol. S így fog válaszolni a *Kalevalának* minden ismerője, a ki előtt egyszersmind nem titok az a viszony, melyben tisztelt elődöm műve az eredetihez áll.

Korántsem akarom kisebbíteni Barna Ferdinánd érdemeit. Nála nélkül talán maig sem volna magyar *Kalevalánk*. De kétségtelen, hogy kísérlete — még pedig önmagában rejő okoknál fogva — meddő maradt. Magán a fordítón és ifj. Szinnyey Józsefen kívül, ki a finn irodalommal és nyelvészettel leginkább foglalkozik nálunk, jobbára csak a finn nyelvet tanuló ifjúság kenyere a magyar *Kalevala*, mint — elismerem — igen használható segédkönyv. Irodalmi kelete nincsen. Aesthetikusaink figyelmét nem foglalkoztatja.

Pedig a *Kalevala* megérdemelné, hogy nekünk is az legyen, a mi Finnországnak: nemzeti közkincsünk.

Hiszen az a csodás mythosi regevilág, melyet föltár, nem csupán a finneké, hanem részben a mienk is. A *Kalevala* Ukko-ja s a mi «öreg isten»-ünk, a természet-cultusa ott és itt, a Väjnämöjnen büvigéi s a mi ráolvasásaink stb. egyazon ősi néphitnek közös elemei. Csakhogy a mit nálunk az új hit kora kényszere vajmi csekély töredékül hagyott, azt a pogány kori

tradíciók föntartására nézve a magyarnál kedvezőbb körülmények közé került finn nép nemcsak mint egész rendszert megőrizte, hanem egyszersmind a *Kalevalában* világra szóló költoi alkotássá is érlelte.

S ha ez örökbecsű maradványa finn rokonaink ösköltészetének képes volt a legnagyobb nemzetek figyelmét fölkelteni, mennyivel méltóbb az a mienkre, kiket a *Kalevala* úgy szólván elvesztett ősi örökünkbe helyez vissza.

Közelebb hozni a *Kalevalát* nemzetünk nyelvéhez, mint jelenleg van: ez a czélja fordítói kísérletemnek.

Legyen szabad eme cél eszközeiről számot adnom.*)

Valamint a *Kalevala* nyelve a legtisztább és legszebb finn népnyelv, úgy magyar fordításának is arra kell törekednie, hogy a magyar népi nyelv nyomdokaiban járjon. Épen azért kerülnie kell azt a félszeg utat, melyre Barna Ferdinánd tevedt, hogy a *Kalevala* nyelvi sajátságait minden áron igyekezék föltüntetni. A *Kalevala* nyelve s a finn nyelv általában, jóllehet rokon a magyarral, egyrészt sok olyan nyelvalakot őrzött meg, mely a magyar népnyelvből idő folytán eltűnt vagy ma már eltűnni készül, másrészt sok olyan specialis vonást fejlesztett ki, melynek a rokon magyar nyelv rendszerében semmi nyoma; viszont hiányt mutat föl nem egy alakkal szemközt, mely a magyarban a régi közösség maradványául vagy a specialis fejlődés termékéül megvan. Így például — hogy csak egy-kettőre szorítkozzam — a *Kalevala* még sűrűn él a szenvedő igealakkal, a magyar népnyelv pedig már csak nagy-néha. Amott számos olyan melléknévi és főnévi jelzővel találkozunk, mely a jelzett szó után áll és helyette ragoztatik (például *isü-kultani* a. m. kedves atyám, de szó szerint: *atya-aranynom* stb.); ilyenre a magyar népnyelv nem mutat példát. Ellenkezőleg: a finn nyelvben nincs névelő és nincs tárgyas ige-ragozás, a magyar nyelv külön fejlődésének sok más eredményével együtt.

A helyes elv tehát csak az lehet, hogy a fordítás a *magá* nyelvén jó legyen s eredeti gyanánt hasson. Nyelvalakok erőszakos átvétele csak az érthetőség rovására eshetik.

*) Alábbi fejtegetéseim jobbra egészen önálló hívárlatokon alapszanak, melyeket egyrészt a fordítás mellett idehaza, másrészt Finnországban félévi ott tartózkodásom alatt folytattam.

Így Barna Ferdinánd fordításában az ilyfélék:

Daloltató énekekről,
Készítettő különbekről — vagy:

Jöttél talán megsüttetned,
Karikaszem megfőzetned? —

finnül meglehetősen vannak, de magyarul sehogy.

Szükségesnek tartom tehát nyelvvalaki tekintetben a finn eredetit kevésbé követni, mint elődöm tette. Másfelől jobban vélek megfelelni célomnak azzal, hogy a fordítást nagyrészt rímekben eszközölöm, míg Barna Ferdinánd csak korlátozva él a rímmel. Szerintem azonban az alaki hűség kívánalma egyenesen a rímes fordításra utal.

Ugyanis a *Kalevalának* s egyáltalán a finn népköltészetnek rhythmusa négy alapelemet tüntet föl, két külsőt és két belsőt; amazok a gondolatrhythmus meg az ütem, utóbbiak a rím meg az alliteratio.

Legrégibb a gondolat rhythmusa, mely abban áll, hogy két vagy több egymásra következő sor lényegileg egyet, vagy hasonlót, vagy ellenkezőt mond; példáulúl:

Magas kedvem kerekedik,
Gondolatom gerjedezik. (I. r. 1—2. s.)

Számban a szók olvadoznak,
Hő beszédek hulladoznak. (I. r. 7—8. s.)

Nem valami nagyon nagy fi,
Nem is épen inczi-finczi. (II. r. 113—114. s.)

Az elsőt — Arany után — párhuzamos módnak, a másodikat összerakónak, a harmadikat ellentésnek hívhatjuk.

Jól jegyezte meg Gyulai Pál (*Népkölt. gyűjt.* I. kötet a *Balladák és rokonneműek* magyarázatában), hogy a finn és vogul népköltészet a gondolatrhythmust, nevezetesen a párhuzamos módot, egész a betegségig kifejlesztette, s innen a *Kalevala* a legbőbeszédűbb a nép-eposok közt.

Ez igaz. De az is igaz ám, hogy a *Kalevalának* ezt a betegségét bármely létező fordítás nagyítva tünteti elé. Ott, a hol a *Kalevala* úgyszólván dúskál a synonym szókban és kifejezésekben, mintha ezek bősége ragadná bőbeszédűsége, a for-

dító gyakran kénytelen az ismétlődő gondolatot ugyanazon szavakkal kifejezni, s így túlon túl is bőbeszédűnek lenni. A *Kalevala* ebbe a hibába nem igen esik. Én is lehetőleg kerülöm, ha kell, a szó szerinti hűség rovására is.

A gondolatrhythmus külsőképe a sorok végén nyilvánul a ragok és képzők, nem egyszer tőszók egyezésében is.

Veli kulta, veikkoseni,
Kaunis kasvinkumppalini.*) (I. r. 11—12. sor.)

Szívem játom, jó barátom,
Gyermekek kori gyöngy korácsom.

A legtöbb népnél ez a gondolatrhythmus szülte megegyezése a verssorok végének volt az első lépcső a végrim kifejlődésére. A *Kalevala* — épen úgy, mint az *Emlékezzünk régiekről* és a régibb székely balladák — tisztán mutatja e képződés fokait az elsőtől az utolsóig.

Számos rímtelen sorai mellett fölbukkan még, de csak gyéren, a rímképződés legprimitívebb stadiuma: egyazon szónak ugyanabban a jelentésben való ismétlése a sor végén; például:

Oisin kuollut kuusi-öisnä,
Kaonnut kaheksan-öisnä. (IV. r. 223—224. s.)

Haltam volna hatod napra,
Veszttem volna nyolczad napra.

Gyakoribb eset, a mely talán már egy fokkal magasabbra is helyezhető, a rím pótlása egy rag vagy képző ismétlésével.

Lyökämme käsi kätelen,
Sormet sormien lomahan. (I. r. 21—22. s.)

Kéz a kézbe, kössünk öszve,
Ujjat ujjal egybefűzve.

De a *Kalevala* többnyire nem éri be az ilyen egyszerű rímpótlékkal, hanem igen gyakran egész csoportot halmoz ragokból és képzőkből az összecsendő sorok végére.

*) Átírás: $a = \grave{a}$ (az $\grave{a}$ rövidje), $e = \ddot{e}$ (például $\ddot{e}yy$), $\grave{a} =$ nyilt e (például $szeret$), $y = \ddot{u}$, $s = sz$, aa , $\ddot{a}\ddot{a}$, oo , $\ddot{o}\ddot{o}$, uu , yy , ee , $\ddot{i}\ddot{i} = \acute{a}$, $\acute{a}$, $\acute{o}$, $\acute{o}$, $\acute{u}$, $\acute{u}$, $\acute{e}$, $\acute{e}$, $\acute{i}$; $y\ddot{o}$, uo , ie , au , ou , eu , iu , $\acute{a}y$, $\acute{o}y$ diphthongusok az első szótagban, külön magánhangzók az első szótagon túl; ai , oi , ui , $\acute{a}i$, $\acute{o}i$, yi , ei bármely szótagban diphthongusok.

Sukuvirttä suoltamahan,
Lajivirttä laulamahan. (I. r. 5—6. s.)

Nemzetségi nótára hí,
Fajok felől dalt mondani.

Tuulen tuuteltavaksi,
Aaltojen ajeltavaksi. (I. r. 157—158. s.)

Hogy a szelek ringáljanak,
Hogy a habok himbáljanak.

Szó sincs róla, hogy ez, habár még nem rím, ahhoz egy lépéssel ismét közelebb jár, mint a föntebbi kategoriából vett példák. A magyar nép- és műköltészet is oly gyakran él vele, hogy idézni fölösleges.

Még további stadium az, midőn a sorok végén már nemcsak a ragok és képzők csengenek össze, hanem a tőnek utóhangja is segít az egyezést emelni; például:

Mieleni minun <i>tekevi</i> ,	Magas kedvem kerekedik,
Aivoni ajatt <i>televi</i> (I. r. 1—2. s.)	Gondolatom gerjedezik.

Yhtehen <i>yhyttyämme</i> ,	Most hogy utunk összehozott,
Kahta'alta <i>käytyämme</i> . (I. r. 15—16. s.)	Két táj felől találkozott.

Kuulla noien <i>kultaisien</i> ,	Hadd hallják az aranyosak,
Tietä mieliteht <i>oisien</i> . (I. r. 25—26.)	Kíváncsiak hadd tudjanak.

Virttä toista tuulet <i>toivat</i> ,	Más dalaím szél terelé,
Meren aaltoset ajoivat. (I. 67—68.)	Tenger habja hozta elé.

Ilyen és hasonló példákat minden runóból nagy számmal hozhatni föl. Már pedig a rímnek ez az alakja igen közel áll a valódi rímhez, melyben a tőszó lép előtérbe. S a *Kalevalában* ilyen igazi rím vagy asszonáncz is, noha nem a fejlettségnek magas fokán, elég találkozik; például:

Harvoin yhtehen *yhyimme*,
Saamme toinen toisih*imme*. (I. r. 17—18.)

Gyéren esik biz ez nálunk,
Szentül szembe ritkán állunk.

Maitopartana <i>pahaisna</i> ,	Gyermekül én szoba földén,
Piimäsuuna pikkaraisna. (I. 43—44.)	Térde előtt nyügölödvén.

lag egy vagy két szótaggal megbővül, mi azonban természetesen a sornak zenei értékén mitsem változtat; például:

Olipa|impi ilman|tyttö. (I. 111.) Vala pedig|egy szűz, |égtől szülött.
Reppänä|jon li|ki la|kea. (III. 150.) Közel a |födélhez a füstlik.
Akka oli|va|nha vaipanalla. (VIII.249.) Vén banya | volt ott, ujjas rajta.

Ritkábban megrövidül a vers egy szótaggal; például:

Päin päätyi | maata vasten. (I. 273.) Föld felé | fordul oldalt.

Mind a két esetre számos példa van a magyar népköltészetben is, még pedig nem csupán a nyolczas sorú verseknél.

A mi négy szótagú ütemünk helyett, mely a dallamból levonhatólag — mint már föntebb mondottam — időmértékére nézve általában két trochæus értékű, egyrészt bővülés útján hat vagy öt szótag állhat, épen úgy, mint a *Kalevalából* idézett esetekben; például:

Keze lába | a ráczkútba'
Feje háta kendőr | kapujóba'. (*Igdés Ruzsi.*)

Vagyis: $\overset{\sim}{\cup}\overset{\sim}{\cup}\overset{\sim}{\cup}\overset{\sim}{\cup}$ $\overset{\sim}{\cup}\overset{\sim}{\cup}$ | $\overset{\sim}{\cup}\overset{\sim}{\cup}$ $\overset{\sim}{\cup}\overset{\sim}{\cup}$

Egy se betyár, | ki gyalog jár,
Ki bodor szőrü | paripán nem jár. (*Népdal.*)

Vagyis: $\overset{\sim}{\cup}\overset{\sim}{\cup}$ $\overset{\sim}{\cup}\overset{\sim}{\cup}$ | $\overset{\sim}{\cup}\overset{\sim}{\cup}$ $\overset{\sim}{\cup}\overset{\sim}{\cup}$

Majd elmegyünk | messzire,
A Tisza tulsó | szélire. (*Népdal.*)

Vagyis: $\overset{\sim}{\cup}\overset{\sim}{\cup}$ $\overset{\sim}{\cup}\overset{\sim}{\cup}$ | $\overset{\sim}{\cup}\overset{\sim}{\cup}$

Másrészt pedig állhat a négy syllabás ütem helyett rövidülés útján (mindig csak verstani rövidülést értve) három szótag, mint a *Kalevalában*, sőt akár kettő is; például:

Nagy Szilágyi | Miklós | tön egy vagdal|kozást,
Egy elmen|tère | gyalogösvényt | vága,
Visszajöt|tère | szekérutat | csapa.
(Szilágyi és Hajmási.)

Vagyis $\overset{\sim}{\cup}\overset{\sim}{\cup}\overset{\sim}{\cup}$ | $\overset{\sim}{\cup}\overset{\sim}{\cup}$ | $\overset{\sim}{\cup}\overset{\sim}{\cup}$ $\overset{\sim}{\cup}\overset{\sim}{\cup}$ | $\overset{\sim}{\cup}\overset{\sim}{\cup}$
 $\overset{\sim}{\cup}\overset{\sim}{\cup}\overset{\sim}{\cup}$ *) | $\overset{\sim}{\cup}\overset{\sim}{\cup}$ | $\overset{\sim}{\cup}\overset{\sim}{\cup}$ $\overset{\sim}{\cup}\overset{\sim}{\cup}$ | $\overset{\sim}{\cup}\overset{\sim}{\cup}$

*) Az ütemkiegészítő zenei pausa hol egyik hosszú szótagba van belefoglalva, mint itt, hol pedig zárjelbe téve.

Arcczal vagyok | leborúlva,
Hazám felé | fordulva. (Népdal.)

Vagyis : $\begin{array}{cc} \text{--}\cup & \text{--}\cup \\ \text{--}\cup & \text{--}\cup \end{array} \quad | \quad \begin{array}{cc} \text{--}\cup\text{--}\cup \\ \text{--}\text{--}\text{--}\text{--} \end{array}$

Kopik a kő, | újra megvágattatom,
Félre ütöm | csárdásos | kalapom. (Népdal.)

Vagyis : $\begin{array}{cc} \text{--}\cup & \text{--}\cup \\ \text{--}\cup & \text{--}\cup \end{array} \quad | \quad \begin{array}{cc} \text{--}\cup\text{--}\cup \\ \text{--}\text{--}\text{--}\text{--} \end{array} \quad | \quad \begin{array}{cc} \text{--}\cup\cup(\cup) \\ \cup\cup\text{--}(\text{--}) \end{array}$

Kedves rózsám | ablakába'
Rózsa nyilik | magába'. (Népdal.)

Vagyis : $\begin{array}{cc} \text{--}\cup & \text{--}\cup \\ \text{--}\cup & \text{--}\cup \end{array} \quad | \quad \begin{array}{cc} \text{--}\cup\text{--}\cup \\ \text{--}\text{--}\text{--}\text{--} \end{array}$

Kendtekhez | bémentem,
Majd meghasadt | a szívem
Azért a kend|tek lányáért. (Népdal.)

Vagyis : $\begin{array}{ccc} \text{--}\cup\text{--}\cup & | & \text{--}\cup\text{--}\cup \\ \text{--}\cup\text{--}\cup & | & \text{--}\cup\text{--}\cup \\ \text{--}\cup\text{--}\cup & | & \text{--}\cup\text{--}\cup \end{array}$

Pap vagyok, | prédikálok,
Nincsen székem, | csak úgy állok. (Gyermekvers)

Vagyis : $\begin{array}{ccc} \text{--}\cup\cup(\pi) & | & \text{--}\cup & \text{--}\cup \\ \text{--}\cup & \text{--}\cup & & \end{array}$

Nem kell nekem | a forintja,
Nem vagyok én | dáma. (Népdal.)

Vagyis : $\begin{array}{cc} \text{--}\cup & \text{--}\cup \\ \text{--}\cup & \text{--}\cup \end{array} \quad | \quad \begin{array}{cc} \text{--}\cup & \text{--}\cup \\ \text{--}\text{--} & (\pi) \end{array}$

Ej, haj, | Nyirfaival,
Az én kedves | galambonmal. (Sobri.)

Vagyis : $\begin{array}{cc} \text{--}\cup & \text{--}\cup \\ \text{--}\cup & \text{--}\cup \end{array} \quad | \quad \begin{array}{cc} \text{--}\cup\text{--}\cup \\ \text{--}\cup\text{--}\cup \end{array}$

Sót, sót | a bikának,
Éles fejszét | a nyakának. (Gyermekvers.)

Ugyanazon ütemfelosztás.

Hasonló példák más ütemekkel :

Kalapom, | kalapom | csurgóra,
Bort innám, | bort innám | ha volna.
Akár | iszom, | akár | nem,
Mégis csak | hunczut az | én nevem.*) (Népdal.)

*) Ez egyszersmind példa a 3×3 ütemes felosztásra, mely különben oly gyéren kerül elő népköltésünkben, hogy Arany János sem bírta megtalálni. (Lásd *A magyar nemzeti versidomról*. Összes m. V. k. 297. lap.) De itt is a harmadik ütem tulajdonkép már összetett és nem egyenlő a más kettővel.

Vagyis: $\begin{array}{c} \cup\cup- \\ \cup\cup- \\ \cup\cup- \end{array} \left(\frac{\pi}{\pi} \right) \left| \begin{array}{c} \cup\cup- \\ \cup\cup- \\ \cup\cup- \end{array} \right. \left(\frac{\pi}{\pi} \right) \left| \begin{array}{c} - - - \\ - - - \\ - - - \end{array} \right. \left(\frac{\pi}{\pi} \right)$

Ej, haj, | barna a babám,
Szeret is az engem | igazán. (Népdal.)

Vagyis: $\begin{array}{c} - - - \\ - - - \\ - - - \end{array} \left(\frac{\pi}{\pi} \right) \left| \begin{array}{c} \cup\cup\cup- \\ \cup\cup\cup- \\ \cup\cup\cup- \end{array} \right. \left(\frac{\pi}{\pi} \right)$

Fölmász|tam a dió fára,
Elsza kadt a gatyám | szára.
Rózsám, | az apád | angyalát!
Varrd ös|sze a gatyám | szárát. (Népdal.)

Vagyis: $\begin{array}{c} - - - \\ - - - \\ - - - \end{array} \left| \begin{array}{c} \cup - \cup - \\ \cup - \cup - \\ \cup - \cup - \end{array} \right. \left(\frac{\pi}{\pi} \right) \left| \begin{array}{c} - - - \\ - - - \\ - - - \end{array} \right. \left(\frac{\pi}{\pi} \right)$

Nyilván való, hogy az egymásnak megfelelő ütemek, bármily különbözők is verstanilag, zeneileg tökéletes egyensúlyban vannak, tudniillik zenei értékük mindig azonos. Az ütem bővülése vagy rövidülése határait a zenei érték szabja meg. Egy hosszú szótag bővíthet két rövidre; — bővült ütemek — viszont két rövid szótag rövidülhet egy hosszúra — rövidült ütemek. E szerint a kettős ütemnek, ha trochæusi értékű, három rövid szótag ($\cup \cup \cup$), ha pedig spondeus értékű, négy rövid ($\cup \cup \cup \cup$) vagy egy hosszú és két rövid ($- \cup \cup = \cup \cup -$) lehet a megfelelője; a négyes ütemmel, a mely se többet, se kevesebbet nem érhet mint két trochæust, egyrésről szemben állhat bővülés útján hat rövid, másrésről rövidülés útján három hosszú szótag, és így tovább. Egy hosszú vagy két rövid szótag erejéig rövidülés még tovább terjedőleg is történhetik, a mely esetben csonka ütem áll be, hol a hiányzó szótagot nem a megmaradtak zenei értékének módosítása, hanem az ütemkiegészítő zenei pausa pótolja. (Lásd fentebb az idézett példákat.) Jellemző a magyar népdalra nézve, hogy szereti épen az ellentétes ütemeket egyesíteni; innen például a dactylus és anapestus váltakozása ugyanazon dalban (*Szeretnék szántani* stb.) és innen a két ellentétes ütemet egyesítő choriambus kedveltsége (*Káka tövén költ a rucza* stb.).

Mind e szabályok a magyar népdalnak csupán zenéjéből fejthetők ki biztossággal, mert a szöveg többnyire nem símúl a dallamhoz, hanem csak utána sántikál. Tökéletesebben, sokszor egészen művészileg, s így a metrikai szabályok megállapíthatására nézve sokkal kedvezőbben egyesül dallam és vers

a finn népdalokban. Ha például ezt az ismeretes magyar népdalt:

Gyere be | rózsám, | gyere be,
Csak magam | vagyok | ide be,
Három cigány|legény | hegedül,
Csak magam | járom | egyedül —

összevetjük a neki mind ütemszerkezetre, mind az ütemek zenei értékére — az utolsó három sorban — tökéletesen megfelelő eme híres finn népdallal:

Kultani | kukkuu, | kaukana | kukkuu,
Saiman | rannalla | ruikuttaa,
Ei ole | ruuhtha | rannalla,
Joka minun | kultani | kannattaa *) —

mindjárt szemünkbe tűnik, hogy az utóbbinál nemcsak az ütemszerkezetet, hanem az ütemek zenei értékét is biztosan meg lehet a szöveg alapján határozni, míg amannál a dallam ismerete nélkül ez merő lehetetlenség volna.

Szintígy a finn népköltésnek egyéb dalformái, melyekben a magyarral egyezőleg a caesura uralkodik, a metrika szempontjából nem egyszer klasszikus színvonalra emelkednek. Azonban a finnek népdalai, balladáí stb. nagyrészt nem dal, hanem elbeszélő formába vannak öntve s a dalformától lényegesen eltérő mértekre alapítva. Ez pedig nem más, mint a kalevalai nyolczas: négy trochæus, minden caesura nélkül.

Megjegyzendő itt, hogy a kalevalai trochæus nem azonos a magyar mértékes versek trochæusával. Egyszerű főszabálya ez: rövid szótag, ha egyszersmind hangsúlyos, sohasem állhat arsisban (holott ellenkezőleg a mi metrikánk a rövid hangsú-

*) Magyarúl: Szólal a kincsem, messzire szólal,
Búg a szajmai partszélien,
Csónak a parton egy sincsen,
Nem evezhet által az én kincsem.

Az ütem-felosztás pedig a zenei érték föltüntetésével a következő:

—	—		—	—		—	—		—	—
—	—		—	—		—	—		—	—
—	—		—	—		—	—		—	—
—	—		—	—		—	—		—	—

A *Gyere be rózsám* dalé az első sor kivételével ugyanaz.

lyos szótagot, ha ismét rövid szótag következik rá, hosszúnak veheti); hosszú szótag, ha egyszersmind hangsúlyos, sohasem állhat thesisben (holott a mi metrikánk erre nincs tekintettel), kivéve mindakettőnél azt az esetet, mikor a sort kezdő ütemben állanak; például:

Miēle|ni mi|nun tel|kevi.

Sa^uat | sü^ussa|ni su|lav^uat.

Se ku^uk|si ku|möt^uta|maha^un.

A thesisben álló hangsúlytalan szótagokat (-ni, -nun, -ke, -la, -si, -ma) az úgynevezett «runokorko» — runo-hangsúly — teszi hosszúkká, ugyanaz, mely a mi ütemeink elején a hangsúlytalan egytagú szót (például a névelőt) nyomatékkal látja el.

Így tehát a kalevalai nyolczas ütemrendszere egyfelől az időmértéken, másfelől a hangsúlyon — mindakettőn egyszerre — alapszik. Cæsurátlan volta s a finn nyelv trochæusi lejtése a legkülönbözőbb hosszúságú szók beleillesztését megengedi, s ez által a sor rendkívüli változatosságra tesz szert.

Valószínűnek tartom, hogy az ősi magyar — s általában finn-ugor — elbeszélő versalak teljesen azonos volt a *Kalevaláéval* és belőle alakult nálunk olyanná, milyennek ma legrégebb költői maradványaink — s a székely balladákából ismerjük. A nyelvbeli nagy elváltozás természetesen előidézte a rhythmikában beállt különbözőségeket. És ugyanakkor, midőn a finnek az ősi epikai versalakot — nyilván az elbeszélő irány kedveltségénél fogva — mind jobban kiterjesztették dalköltésükre, nálunk a lyrai hajlam nagyobb ereje győzött az eposi formán, oly elemet — a cæsurát — oltva belé, mely annak dalformává képződésére vezetett.

A magyar fordító e szerint a cæsura korlátai közé van szorítva; de viszont az ő megkötöttségét az időmérték nagyobb szabadsága enyhíti. E mellett én olykor megkísértettem a mi ütemrendszerünknek cæsurabeli szigorán, mely könnyen egyhangúságra vezet, akkép enyhíteni, hogy a két négyes ütem helyett három más ütemet alkalmazok; de minden ily esetben szükségesnek láttam az ütemváltoztatást legalább két összetartozó sorra kiterjesztve, némileg érezhetőbbé tenni.

Holnapi | kedvünk | teltére,
Az új nap | kora | keltére. (I. r. 101—102.)

Hogy az ily ütemeserek alkalmazása nem ütközik népköltészetünk szellemébe, azt a föntebbiekkel — gondolom — eléggé igazoltam.

Valamint a rím rendszerint nem egyéb a gondolatrhythmus külső jelénél, úgy az alliteratio eredetileg pusztán ütemerősítőül szolgálhatott a *Kalevala* s általában az alliteratióval élő népek versalakjaiban.

Vilu mulle *virttä virkkoi*. Dalt nekem a fagy is mondott. (I. 65.)
I'aski-*ryöhyt ryöлле ryötty*. Rézöv öltve ő derekán. (II. 121.)

De a *Kalevala* betűrímeinek túlnyomó részét többre kell tartanunk ennél. Azok nem pusztá ütem-erősítők többé. Jóformán függetlenek is az ütemtől. A lehető legnagyobb mozgékony-ság jellemzi őket. Hangsúlyos, nem hangsúlyos szókon, ütem elején és végén egyaránt megcsendülnek. Alkotások rendkívül könnyű a finn nyelvben, minthogy ez csak tizenhárom mássalhangzót számlál s ebből is kettőn nem kezdődhetik finn szó; hanem azért a magánhangzók nagyobb száma (nyolcz egyszerű és tizenhat kettős) épen úgy szerepel az alliteratiók között, mint ama tizenegy consonans.

Vegyük csak közelebről szemügyre ezeket az alliteratiókat!

Mieleni minun tekevi,
Aivoni ajattelevi
Lähteäni laulamahan,
Saa'ani sanelemahan,
Sukuvirttä suoltamahan,
Lajivirttä laulamahan;
Sanat suussani sulavat,
Puhe'et putoelevat,
Kieilelenni kerkiävät,
Hampahilleni hajoovat. (I. r. 1—10.)

Mindjárt föltűnik, hogy az egyezés általában nem csupán a szóknak kezdő betűire terjed ki, hanem a következőkre is, azaz egész szótagokra. Nem egy olyan eset is akad, mely egész szókat felölel.

Tuuli tuuli kohtuiseksi. (I. 135.) Viselőssé a szél fuvá.
Riistin ristin rinnaltani. (IV. 111.) Keresztet a keblemrül ledobtam.

Ha tovább keresünk, szabályként jelenkezik az, hogy három alliteráló szó közül kettőben legalább egy egész szótagnak meg kell egyezni.

Ezt az alliterációt figyelmünkre illik méltatnunk, sőt névvel is megkülönböztetnünk az eddig ismert egyszerű betűrímtől. Nevezzük tehát kezdetrímnnek. Joggal megérdemli, mert valóban rím az, csak hogy nem a szó eleje, hanem vége alkotja.

Hogy az alliterációt nem a finnek fejlesztették kezdetrímmé, hanem az ugor népek általán véve s így a magyar is, a mellett nem egy döntő ok szól.

Nézzük meg mindenekelőtt az *Emlékezzünk régiekről* azon sorait, melyekben már Arany János — ihlett pillantással — ősi népköltészetünk hagyományára ismert, habár nem vette is észre, hogy bennök a régi german népköltészet szabályos betűrímeinél még jóval magasb fokra fejlődött rhythmikus elemmel van dolga.*)

*Kelem földén (a Dunán) elkelének,
Az csekén ök csekének,
Az Tetemben (el-) feltetének,
Érden sokat ök értének.
Százhalomnál megszállának.*

Íme, ugyanaz a kezdetrímmé fejlett alliteratio, s ha ki-egészítjük a «csekének» szót az elejéről nyilván elmaradt ige-kötővel, a «feltetének»-ből pedig elhagyjuk a nyilván betoldott és értelem nélkül való «el» szócskát: egyszersmind ugyanaz a vers-alak, melylyel a finn epos él (azzal a különbséggel mégis, hogy már itt a caesura jelenléte constatálható).

Megtaláljuk ennek a kezdetrímnnek nyomait régibb költészetünk számos egyéb maradványaiban is; például:

*Taníts minket tartania. (Ave salutis hostia. III.)
Mert mezételen te szent melyed. (Szt Bern. hymn. Czech c. 82.)
Én johomnak jó öröme. (U. o. 91—92.)
Mert én lelköm, megoszlato,
Bínöm miá szaggattato. (U. o. 217—218.)
Bínöm miá betegültem. (U. o. 259.)
Hálá legyen haláloedért. (U. o. 307.)
Te tatároknak vagy megteréje.
(Török sz. László királyhoz.)
Terekek mondottak föld félelmének. (U. o.)*

*) Lásd *A magyar nemzeti versidomról*. Összes m. V. k. 283. l

Így a Mátyás választásakor énekelt útczai dal:

Mátyást mostan választotta Mind ez ország királyságra,
Mert ezt adta Isten nekünk Mennyországból oltalmunkra.
Azért mi es választottuk Mint Istennek ajándékát,
Kiből Isten dicsértessék, És örökké mondjuk: Ámen.

Megjegyzendő, hogy nemcsak azonos, hanem rokon mássalhangzók is, továbbá magánhangzók egymással szintén alliterálnak. A második sor egyúttal a kettős alliteratio példája lehet. (Mert — mennyország és adta — Isten — oltalmunkra.)

Vízárokból riadalt es tartottak. (*Szabács viadala.* 17. s.)

Ma imár öérettek imágyon. (U. o. 41.)

Dolgát minden ment vitéz tartotta. (U. o. 46.)

Lőtt nekik minden retez nagy részél. (U. o. 108.)

Királnál kedig nagy kellemetes. (U. o. 124.)

Kik kegyes kegyelmnek esni szoktak. (U. o. 130.)

Ezt meghallák mend Törökországba. (U. o. 149.)

Mert mit egyszer megszerzettél,

És tetőled elvetettél. (*Jogi szabály* Nyirkállai Tamástól.)

Gondom nekem, jó nagy Isten, mastan nem volna,

Feleimnél tisztességöm, tudom, nagy volna.

(*Both János veszedelme.*)

Ellenségednek ellene állál. (*Emlékdal Mátyás halálára.* 4. s.)

Meghervadozott szép zeld ága,

Nem kellemetes neki virága. (U. o. 15—16.)

Az rizen álló Velenczére,

És benne való belcs olaszokra. (U. o. 23—24.)

Rettenetes lél az lengyeleknek.

Királok kezett lél te hatalmas. (U. o. 32—33.)

Kémémb kénokkal kevétték.

(*Alexandriai szent Katalin legendája.* 24.)

Kikkel kölde követőket. (U. o. 110.)

És az Isten kedvét keresni. (U. o. 416.)

Ha gondolnád és teneked tetetnék,

Hogy bizony hozjád illenék. (U. o. 915—916.)

Ne fiam, neköd egy tábla,

Kit nem adok neköd kárba(n). (U. o. 1036—1037.)

És holtig hogy őt hallgassa. (U. o. 1127.)

Azok mennyországban mennek. (U. o. 1267.)

Ez nagygyal nagyobb náladnál. (U. o. 1291.)

Mert pogánsággal vak vala. (U. o. 1497.)

De előlem elüznélek. (U. o. 1713.)

Ennek enyjed mind nap s mind hód. (U. o. 1769.)

És beszédötet beveszem. (U. o. 1789.)
 Hogy szíznél szülés nem vagyon (U. o. 2491.)
 Hogy az szíz szüzen szüülhete. (U. o. 2521.)
 De kénnal kételenítlek. (U. o. 3503.)
 Testét el se temessétek. (U. o. 3686.)
 Mert im megmongyuk, bátor bánnyad. (U. o. 3796.)
 És az lit mellett mind meghalunk. (U. o. 3798.)
 Velem rigagy végezetlen.
 Megnyílt neköd már mennyország (U. o. 4023—24.)

Komplétának idején koporsóba helheték.

(*Patris sapientia.*)

Kit te érted szenvede ő nagy szerelméből.

(*Emlékeztető Kr. kinszenvedésére. 4. s.*)

És keserő binednek kegyes megváltója. (U. o. 20. s.)
 Te erek fokságodért ő megfogtaték,
 Kegyetlen bineidért megostoroztaték,
 Mennyei koronáért tivissel koronáztaték,
 Te keserő kénodért keserven kénzaték. (U. o. 21—24.)
 A kemén keresztifának kénnyát reá vevé. (U. o. 25.)

Ó te kegyös kis kerál

És igön nagy Isten.

(*Szent ének, ki dicséri Szíz Máriát. 230—231. s.*)

Szerafinnak szent szeretetiben.

(*Vásárhelyi A. éneke a sz. Máriához 1508. 10. s.*)

Reád néznek szenteknek szemei. (U. o. 13.)

Ki halálnak reszélével Világnak bánád reszését.

(*Conditor alme siderum. 5—6. s.*)

Hold homálosságot tartván. (U. o. 18.)

Mikorra bíró jövendesz,

Mellöknek tettét megtudnod,

Vétkezetekért fizetned. (*Verbum supernum prodiens. 9—11. s.*)

Ilyen szülés illet Istent. (*Veni redemptor gentium. 4. s.*)

Örök erővel erősejt. (U. o. 24.)

Ki immár szíztől születtél. (U. o. 30.)

Anyja rekesztett méhébe

Mennyei malaszt bémegyen. (*A solis ortus cardine.**) 9—10. s.)

Aggyad eggyes eggyetlenség. (*Ex more docti mystico. 34. s.*)

Kin testben testnek teremője

Felfeszült keresztifára. (*Vexilla regis prodeunt. 3—4. s.*)

Csalárdnak sok mesterségét

Mesterség megcsalnia. (*Pange, lingua, gloriosi. 15—16. s.*)

*) *Döbrentei-codex.*

Tagit ruhába takarván. (U. o. 27.)

Világ bérét riselned. (U. o. 56.)

Minden között kegyes. (*Are maris stella.**) 18. s.)

Hogy mennyben menjenek siralmasok,
Mennyszágnak kapuja löl. (*O gloriosa domina.* 7—8. s.)

Mennyei malaszt megbatá. (*A solis ortus cardine.****) 10. s.)

Mongyad nekem, ha leszek halálnak morkában.
(*Krisztus hét ígéje.* 15. s.)

Lepkék házatoktól messze ne lépjetek.
(*Apáti I. feddő éneke.* 29.)

Magyarországnak vagy kerály magzattya.
(*Ének Szt. László kirdíyról.* 9. s.)

Hogy hozzá képest kegyes kerály lennél. (U. o. 11.)
Idvezlégý kegyelmes szent László kerály. (U. o. 60.)

Te kénodban én kévánlak. (*Szt. Bern. imádsága.* 6. s.)
Hogy hálállyam szent halálát? (U. o. 252.)
Födözz két kegyes karodval. (U. o. 311.)

Mert engemet te mentél meg.
(*Qui habitat in adiutorio.* 9. s.)

Semmit ne félj nyilván való
Háborúknak nyilvánit. (U. o. 21—22.)
Megszabadítom, megmentem,
Mert megismeré nevemet. (U. o. 59—60.)
Soltár kennek kézepében. (U. o. 70.)

Utóbb az irodalom mind jobban a végрім felé hajolván, az alliteratiónak e művészi neme: a kezdetrím iránt az érzék lassanként kiveszett belőle. Legfőlebb ha elvértve akadunk némi nyomaira, egészen Arany Jánosig. Arany régi költőink nyelvének sok egyéb sajátságával együtt ezt is fölélesztette, s gazdagította vele költészete színompáját. Ilyen ősi magyar alliteratiók, kezdetrímek ő nála:

Oh adj, oh adj nekem
Hűs cseppet, hű csehem. (V. László.)

Kemény Kere ott a vezér. (Kereháza.)

Két kézre ví jó Kadosa. (U. o.)
Százhúsz ezer jó hún halott. (U. o.)

*) *Festetics-codex.*

**) *Festetics-codex.*

Vérök regyest foly a fokon. (U. o.)
 A két hajnal harcban lelé. (U. o.)
 Szép a halál a harcmezőn. (U. o.)
 Harmad nap a húnok hada. (U. o.)

Száll az ének szájrul szájra. (Buda h. VI. én.)
 Dúl királynak dús örökjét. (U. o.)

Virága, ritéze útra kel, úton van. (Toldi szer. VI. én.)
 Nagy kalapú szeggel hozzá kalapálva. (U. o.)

Népköltészetünk pedig — úgy látszik — mindenkor híven ragaszkodott a legrégebb magyar versmaradványnak ez őskori eredetű jellemző sajátosságához.

Így a közmondások:

Embent szardnál, ökröt szarvándl. (Finnül: *Sanasta miestä, sarvesta härkää.*)

Várt leány várat nyer.

Hátán háza, kebelén kenyere.

Adjon isten: bort, búzát, békességet, friss fiatal feleséget, mákot, makkot, magyarót stb.

Gyermekversikék:

Hétfő hetibe,

Kedd kedvibe,

Szerda szerelmibe,

Csütörtök csűribe,

Péntök pítvarába,

Szombat szobájába. (*Népk. gyűjt.* II. k. 251. l.)

Vagyon varga, ki bevarrja. (U. o. 255.)

Gyűj föl kópé kopogtatni. (U. o. 268.)

Ácsok vagyunk, ácsorogunk. (U. o. 292.)

Haját fontam hat ágra. (U. o. 293.)

Szól a rigó rigonzára,

Czernára czinegére. (*Fogósdijáték* a Balaton mellett.)

Csíp, csíp csóka,

Vág, vág varjú. (*Csipősdli j.* U. o.)

Tíz, tiszta víz,

Három águ rilla-víz. (Hintázó mondóka. *Vadrózsák.*)

Korán reggel ritkán rikkant a rigó.

(*Pösze gyerek mondókája.*)

Mese, mese, mess kenyeret. (*Mesemondó versike.*)

Találós mesék:

Töve tengerbe',

Levele Lengyelbe'. (Folyó.)

Nyírfa nyilalla,
Cserfa csattana,
Ezer madár megindula,
Egynek szárnya szakada,
S mind az ezer megállá.

(Osztovatán ha a fonal elszakad. *Vadrózsák.* 340. l.)

Rép récze, rép iromba,
Tojik tizet, köt kilenczet,
Nével negyvent. (Fokhagyma. *Vadrózsák.* 341.)
Denden deszka, pereszlen koczka,
Hat ló hajtsa, hetedik havazza. (Malom. U. o.)
Menyen a medve, morrog a mája.

(Malom. *Vadrózsák.* 342.)

Táncszók:

Három a táncz mind halálig,
Kivilágos kiriradtig.
Hadd mönnyön, hadd, é ne hadd,
Ne ingadgyon az inad. (*Vadrózsák.* 333.)
Komám asszon koppantó,
Sógorasszony sőtartó. (*Vadrózsák.* 330.)

Népdalok:

Szabad péntek, szabad szombat, szabad szappanozni.
(*Népdal.*)
Pej paripám patkószöge de fényes. (*Népdal.*)
Maga kutya keze körme kente rája. (*Népdal.*)
Sárga csikó, csengős csacsi.
Dudás Zsuzsi durrant vele. (*Népk. gy.* II. 79.)
Az én galambomnak tükkörös tűzhelye. (*Népdal.*)
Ne menj el szívem Szilágyba.
Két kezem lesz a kötője. (*Népdal.*)
Karcú derekam kávája.
Fekete szemem szegfűje. (*Népdal.*)
Hadd hallsz meg halhatatlan álmába'. (*Csángó dal.*)
Hátán által hatvan kolbász.
Kődökibe' köből komló. (*Ó székely regesek dala.*)

Balladák:

A fényes csillagot a homlokán hozta. (*Julia szép leány.*)
Föltekintett feje föli.
Hát ott vagyon hat szép leány.
Attól ugyan adhatsz szállást.
Mennek, mennek messze helyen.
Vitéz urnak orczájára.

Ő is felkapá a kardját.

Jámbor ura udvarába.

Oecza szállást écczakára. (Molnár Anna.)

Hát nem volt-e kendnek egy darab kenyere,
Egy darab kenyere, egy pohárnyi bora. (Boriska.)

Haza felé tére, hazájába ére. (Barcsai.)

Szép piros hajnalkor, világos viradtkor. (U. a.)

Csak kihengeredék Barcsai belőle,

Aj kapá a kardját, fejít revé velle. (U. a.)

Hogy tegyem fejembe fejér fátyolomat. (U. a.)

A középső köve édes csókot hánnyon.

(Pálbeli Szép Antal.)

Búsan búgó bús gerlicze. (Párja vesztett gerlicze.)

Konkoly ágát kopogtatja. (U. a.)

Király leány kis Julia

Mindjárt szörnyű halált hala. (Kis Julia.)

Harmadszor megütik, véres | volt a | foka,

A kis balta foka. (Szócs Marcsa.)

Főtül való fája ki vagyon rovázva. (U. a.)

Minden öreg tollaiért tornyos nyoszolyáját. (Szép Ilona.)

De megtaláljuk ezt a magasabb fokú alliteratiót — kezdetrímet — a finnen kívül más rokon népeknél is, így például, hogy csupán a nyelvökre nézve hozzánk legközelebb állókat említsem — a votjákok és osztjákoknál. A votjákok népnyelv-hagyományaiiban*), kivált találós meséikben és dalaikban, az alliteratio egészen közönséges s a kezdetrímet is elég gyakori. Legyen szabad néhány példával szolgálnom.

1. Találós mesék:

«Korka kotirti sí-biñ-gozi. — Žujj.»

Azaz: Ház körül szörkötél. — Moh.

«Orži kokijjn Kečibej bęrdoz. — L'akmään uštonän.»

Azaz: Orzi gyermektartójában Kečibej sír. — Lakat és kulcs.

«Kussa pertčisa kuloz, čirtizä čogsä uzkul. — Kiz-pu.»

Azaz: Ha csipejét megoldják, meghal; ha nyakát levágják, nem hal meg. Lúczfenyő. (Ez tudniillik menten kiszárad, ha valahol a derekán bár csak egy hüvelyknyire is körülháncsolják; ellenben minden baj nélkül kinöveszti felülről levagdalt ágait.)

*) Lásd Munkácsi Bernát dr. nagybecsű művét: *Votják népköltészeti hagyományok*. (Buda-Pest, 1887. A magyar tudományos akadémia kiadása.) Ebből vannak átvéve az itt közlött votják textusok, magyarjukkal együtt.

- «Sikti-pikti kar karoz. — Kut-kutan.»
 Azaz: Sikti-pikti fészket készít. — Boeskorfonás.
 «Sílíz s'is'moz, kuez kíl'oz. — Kíz-pu.»
 Azaz: Húsa rothad, bőre marad. — Nyírfa.
 «Kakírna sandíkin kakít-ves'. — S'uläm.»
 Azaz: Domború ládában drágakő-gyöngy. — Szív.
 «Kitäk, pítäk, kiltäk, kílontäm veras'kä. — Goztät.»
 Azaz: Kezetlen, lábatlan, nyelvetlen, hallástalan beszél. — Írás.
 «Lud-kuža korjos kujamin. — Meža.»
 Azaz: Mező-hosszatt gerendák vannak elszórva. — Mesgye.

2. Dalaikban pedig, melyeknek belső szerkezete különben majdnem mindig tatáros, többször a kezdet és végrim együtt uralkodnak oly módon, mint a *Kalevalában*, azzal a különbséggel mégis, hogy a votják népdal gyakrabban beéri végrim gyanánt egyazon szónak vagy több szónak ismétlésével.

Itt is legyen szabad egy kis mutatványt közölnöm, megjelölve a sorok ütem szerinti fölosztását, és megjegyezve, hogy a votják népdal meglehetősen kedveli ugyan a nyolczas sort, de nem osztja oly gyakran négyes ütemekre, mint a magyar népköltés, hanem a legnagyobb változatosságot viszi belé; pl.:

Tuala turnam turëmmë	Az idén lekaszált szénánk
Ŧož kiš- pijedlän režijaz.	a zöld nyírfa tövében van.
Tuala šëdäm šeräkt'ammë	Az idén játékunk, nevetgélésünk
Ulin- gurtedlän munčojaz.	Ulin-gurt (falu) fürdőkamrájában van.
Tolid tolaloz,	A szél fújdogál,
Luoed llobaloz;	A por repdes;
Dusimed-kä l'ek luiz:	Ha kedvesed haragos:
Jir-šied llobaloz.	Hajad repdes.
Gurež jiln kik artä kiz-pu,*)	A hegytetőn két egyes nyírfa,
S'otiskoz-ama sil'- tolli?	Szélvésznek vajjon hódol-e?
Mi ataj- pijos kün-ginä	Mi atya- fiak itt hárman,
S'otoz-a Iúmar dišmonli?	Ártónknak Iúmar átad-e?
Uli-no vilü tol tolaloz	Fújdogál a szél föl és alá
Ŧorgoronlän rizäz sinasa;	A legénynek eszét próbálván;
Ŧorgoronlän rizäz kiñ todä?	A legénynek eszét ki tudja?
Ŧaiz kuspi kiltkäm val todä.	Rudak közzé fogott ló tudja.

*) Ennek és a következő két dálnak fordítását eredetijök ütemrendszerének föltüntetése végett a Munkácsi B.-féléltől némileg eltérően közlöm.

Žingir, | žingir | mušjosid
 Inži- | gurež- | jiljosad,
 Kičir | -kočir | kočoad
 Tod'i kiž-pi- | jiljosad.

Zsongó, | zsongó | méheid
 A gyöngy- | hegyek | tetein,
 Csergő- | csörgő | szarkáid
 Fehér | nyírfa | tetein.

Hogy az alliteratio a vogul népnyelv-hagyományokban is megvan, arra már Hunfalvy utal és példákat is idéz a *Vogul föld és népében*. Ámde a mai napig rendelkezésünkre állt kevés nyelvanyag e részt meggyőző bizonytságot csakugyan nem szolgáltatott, és Ahlquist joggal vonta kétségbe, hogy a vogul népköltésnek volna valami köze az alliteratióhoz. Csak a dr. Munkácsi Bernát gyűjtötte nyelvkincsek, melyeket az akadémia remélhetőleg mielőbb hozzáférhetőkké tesz a tudományos kutatás számára, fognak sok mással együtt erre a specialis kérdésre is kellő világot deríteni. Tisztelt barátom szívességéből futólag betekintvén a szerföltött gazdag gyűjteménynek epikai részébe, ott az alliteratiót és kezdetrímet, mint jellemző rhythmikus elemet, szintűgy megtaláltam, mint az idéztem votják nyelv-hagyományokban. Íme néhány példa állításom igazolására:

Sorni-Kaltés — sorni ās
 Sorni-Kworés jāzen sātēm
 Voikén vitēp χuliñ ās,
 Vot χumppā sāt ās-rōl'
 Jiren χoltēm sāt ūsēl ūnililēn,
 Furin χōltēm sāt paulēl ūnililēn

Az arany hajnal — arany ōs,
 Arany égbolt atyától termett
 Fehér vizű halas Ob,
 A széltől habos hét Obfordulatot
 Véraldozatod fogyasztó hét várossal lakod,
 Étéláldozatod fogyasztó hét faluval lakod.

Akwān sāl̄tim, akwān nēyim
 Sorni s'ultasin sāt sēs̄kän
 Noχsiñ vāχnen numi-pālnē nāñχ nēχāln

Egybe tüzött, egybe kötött
 Arany szegélyű hét patyolatkendőt
 Nyusztos vállad fölibe köss fel!

Lawiñ sāχip saw kūnēr.
 Xuri sānki sailem pal' χōntamlāln!
 Xatān χum, χālmāχ χum χālān ta'il masāla

Nyomoruságos subájú sok szegényem.
 Félénk hófajd érzékeny fülével halld!
 Tatár ember, kalmuk ember fekete ruháját öltsd fel!

Ilyeneket százával lehetne idézni a Munkácsi-féle gyűjteményekből. Az itt fölhozottak, e taláalomra kiszedett eposi részek, az alliteratió, illetőleg kezdetrímen kívül a versalak szempontjából is figyelemre méltók: a trochæusi lejtés tisztán érezhető bennök s az ősi nyolczas nem egyszer föltűnik.

Foglaljuk össze fejtegetéseink velejét és tanulságait!

A nyolczas sor az ugor népköltészet ősi közös versalakja.

Mint ilyen, nem két, hanem négy ütemre oszlott, még pedig a finn-ugor nyelvek eredeti természeténél fogva — mely szerint szótöveik mind két tagúak voltak s az első szótagot érte a hangsúly — trochæusi ütemekre.

A nyolczas sornak négy szótagú ütemekre oszlása későbbi fejlemény.

Az alliteratio eleinte a hangsúly erősítőjéül szerepel; később kezdetrímmé fejlődik, önállóságra jut és mint jellemző rhythmikus elem a végrímmel együtt, sőt gyakran a végrím fölött uralkodik benne.

Miután engem a közlött okok erre a meggyőződésre vezettek, kötelességemnek tartom azt fordításomban gyakorlatilag érvényesíteni is. Ezért változtattam közben-közben a nyolczas sor keretén belül az ütemfelosztást némileg szabadabbra; ezért igyekeztem a kezdetrímet lehető sűrűn alkalmazni, a hol pedig nem ment, legalább azon voltam, hogy hiányát közép vagy végrím pótolja.

Még a tárgy hűség dolgában van néhány megjegyezni valóm. Elöttem, mint Barna Ferdinánd előtt, szintén fődolog volt a tartalmilag hű fordítás. Erre teljes erőmből törekedtem is, de nem szolgálilag. S a mennyiben fordításom egy-egy lényegesebb pontra nézve is eltér a Barnától, bátran mondhatom, csak annyival közelébb jár a finn eredetihez.

A második és harmadik runóban az állatok és növények természetrajzi nevei helyett a lehetőséghez képest népi elnevezéseket választottam, Fialovszky Lajos dr. barátom szakértő segedelmével. Lúczfenyő helyett a székelyes szömörke szóval élek. (Lásd Kriza: *Vadrózsák*. 518. lap.) Berkenyefa helyett galagonyát mondok azért, mert ez természetrajzilag is megfelel a finn pihlaja szónak, s azon kívül némileg szintén szent fa; legalább a Dunán túli ember Szent-György napja előestéjén ezt szegez istállója ajtaja elé, hogy a kísértetek elkerüljék a háza tájékát.

A III. runo 316. sorában előforduló *haavukka* szót Barna *nyírresszőnek* fordította, holott e szó *hējät* vagy *sólymot* teszen.

Öt sorral utóbb ismét a *lumme* (nymphæa) név csupán *virágnak* van véve, *tündérrózsa* helyett.

Ugyancsak a III. runo 455. sorát:

Virta jo jalkoa vetävi, —

melyet Barna így fordít:

Már a lábam folyó hordja —

hívebben gondoltam visszatükrözhetni evvel:

Lábom már a folyó fogja,

értve az alvilági folyót, melytől leházatni (vetää) érzi lábát a szorongatott Joukahajnen.

A tulajdonnevek finn alakjait általában változatlanul hagytam. A *Kalevala* szót néhol mégis *Kalev hona* kifejezéssel fordítom, Tuonelá-t pedig Alvilágnak. — *Jumala* csak köznévvül szerepelvén, mindig az *Isten* szóval fejezem ki. Ellenben a csakis személynévül szereplő *Ukko* (magyarul: *öreg*) finn alakjához — Barna példájára — én is ragaszkodom, de itt-ott a vég *o* megnyújtásával. Ennek az istennévnek szokott jelzője, az «*ylijumala*» (magyarul: *fő isten*) helyett jobbnak véltem az «*öreg isten*»-t, melyben az *öreg* szó népiesen annyi, mint *nagy*. (V. ö.: *öreg ágyú*, *öreg kés*, *öreg Á* stb.) Így érte az *öreg* szót, a fordítás hívebb eredetijéhez, mintha betű szerint követné, mert kellő helyen a magyar mythológiának egy nevezetes töredékét érvényesíti.

Számot kell adnom végül fordításom népi jellegéről általában.

Jóllehet inkább a kifejezések zamatos magyarságára helyeztem a súlyt és óvakodtam tájszókkal czifrálnodni, mégis meg nem állhattam, hogy nehány, a maga helyén jó szolgálatot tevő tájszót és tájszólást részint verstani okokból, részint önmagukért ne hasznosítsák.

Ilyen népies szók például a következők: *ahajt* = a helyt, azonnal (székely szó); *áj* = ás (somogym. tájszó); *ajz*, *ajáz* = fölpezckel, fölzaboláz; *berováz* = berovátkol, bevágásokkal lát el; *botos* = hosszú szárú harisnya; *csapó* = ostor; *derék* = nagy, jókora, jól megtermett; *földfok* = földnyelv; *földszélet* = kis darab szárazföld; *fölnek* = föl, fölfelé; *füremít* =

siettet; *gócz* = kályha; *harmatperje* = harmatkása; *horhás*, *horhó* = szűk völgyi torok, keskeny völgyi út; *hulla* = hulladék; *húz* = vonúl; *irongál* = kereng; *ját* = drusza, pajtás; *konda* = nyáj; *kössünk össze* = fogózzunk össze, fogjuk meg egymás kezét (békésmegyei tájszó, egy gyermekjátékából véve); *lendéje* = származéka, ivadéka; *lenek* = le, lefelé; *lékel* = léket, likat, rést vág vmibe; *mormojál* = duzzog, morrog (Kriza. *Vadrózsák*. 509. l.); *mormol* a szán = hosszú sivító hangot ad, mikor gyorsan csúszik (békésmegyei tájszó); *nyíli puska* = nyílpuska (somogymegyei tájszó); *peczkes* = fölmeredő; *por-hó* = apró, szemcsés hó («Porka havak hulladoznak»). Székely regesek dala. Kriza: *Vadrózsák*); *rakott föld*, melyet a víz rakott le; *redves* a szem, ha ki van sírva; *só-hajt* = óhajt, vágyik (balatonmelleki tájszó); *szögelet* = fél-sziget; *tib-láb* = botorkál, csetlik-botlik, lábatlankodik; *zúgó*, *zuhogó* = zuhatag, vízesés. Stb. stb.

Az előadott irányelvek szerint eszközölt fordítás bemutatójául ezúttal a *Kalevala* nyolcz első runóját közlöm, melyek a teremtésről, Joukahajnenről, Ajnóról, Väjnämöjnenről, a pohjolai szüzcéről és némely kevésbbé fontos tárgyokról és személyekről szólnak.

Erre a kísérletre a Kisfaludy-Társaság tisztelt elnöke, szeretett tanárom és mesterem buzdított. Neki fogom köszönhetni, ha vállalkozásom csekély próbája eljut e kitünő irodalmi társulat elé, mely — mint költői nyelvünk szabályainak letéteményese — leginkább van hivatva megítélni: mennyiben helyesek vagy helytelenek azon elveim. Ítéletét hálával fogadom és irányadóul veszem munkám folytatásában.

ELSŐ RUNO.

Magas kedvem kerekedik,
Gondolatom gerjedezik,
Dalra únszol únhatatlan,
Nótázásra nógat nagyban,
Nemzetségi nótára lí,
Fajok felől dalt mondani.
Számban a szók olvadoznak,
Hő beszédek hulladoznak,
Nyelvem köré kanyarodnak,
Fogaim közt kavarnak.

Szívem játom, jó barátom,
 Gyermek kori gyöngy korácsom!
 Jer ide hozzám, dalra jövel,
 Énekeljünk egy erővel,
 Most hogy utunk összehozott,
 Két táj felül találkozott,
 Gyéren esik már ez nálunk,
 Szentül-szembe ritkán állunk
 E siralmas hon határán,
 Pohjoli pusztá hátán.

Kéz a kézbe, kössünk öszve,
 Ujjat ujjal egybefűzve,
 Daloljunk egy szépet, dicsőt,
 Tegyük meg a tőlünk telőt,
 Hadd hallják az aranyosak,
 Kíváncsiak hadd tudjanak
 A törekvő zsenge népben,
 Növekedő nemzedékben
 Minden igét, mi származott,
 Minden verset, mi támadott
 Óreg Väjnö vert övérül,
 Ilmarinen tűzhelyérül,
 Kaukomieli jó kardjárul,
 Joukahajnen gyors nyilárul,
 Pohja földje legvégiről,
 Kalev honja térségiről.

Még atyámmal énekelém,
 Míg faragott fejsze nyelén,
 Anyámmal is együtt fűjám,
 Míg az orsó pörgött ujján,
 Gyermekül én szoba földén,
 Térde előtt nyugölvén,
 Tejes képi rossz jószágul,
 Nyálos száju apróságul.
 Sampo felől volt íge sok,
 Louhiról is varázslatok:
 Bűvszókbán a Sampo vénült,
 Igézetben Louhi megdült,
 Vipunennek vége dal volt,
 Lemminkäjnen játékban holt.

Varázsló szó vagyon más is,
 Több megtanult bűvmondás is,
 Téptem őket az útfelen,
 Szakitottam hangás helyen,
 Tördeltem a törpe fákról,
 Gyűjtöttem a gyöngye ágról,
 Fűszálakról leszemeltem,
 Falunk útján fölemeltem,

Egymaga jön az éjtszaka,
 Fénylik a nap csak egymaga,
 Egymaga lett ama Väjnö,
 Támadott az örök dalfő
 Dali néember dajkájától,
 Levegő ég leányától.
 Vala pedig egy szüz, égtől szülött,
 Teremtőnő, szép szerfölvött,
 Nagy szentségben élt az égben,
 Szeplőtelen szüzességben,
 Égi szérüs udvarokon,
 Egy arányos avarokon.

Idejét már únja igen,
 Egész élte oly idegen,
 Olyan egyedüli, árva
 Örök szüzességre szánva
 Égi szérüs udvarokon,
 Sík, sivatag avarokon.

Egyre alább ereszkedik,
 A habokra helyezkedik,
 Le a tenger sík terére,
 Véghetetlen víz ölére ;
 Ihol szélvész támad elő,
 Kelet felől ádáz idő,
 Az a tengert fölkeveri,
 Nagy habokkal hányja teli.

Szél a szüzet elringatja,
 Víz a leányt viszi hajtja,
 Környül a kék tenger hátán,
 Fodros fejű habok árján ;
 Viselőssé a szél fuvá,
 Tenger tette domboruvá.

Hordja méhe magzatterhét,
 Nagyhasának nehéz teljét,
 Hordja hétszáz álló évig,
 Kilencz emberöltön végig,
 Szülni a szüz még se' foghat,
 Nem lesz meg a létlen magzat.

Vízanyaként forog, úszván
 Napkelet és nyugot útján,
 Úszva éjen, úszva délen,
 Valamennyi világszálon,
 Tüzes baj a méhebeli,
 Teste kemény kinnal teli ;
 Szülni a szüz még se foghat,
 Nem lesz meg a létlen magzat.

Nosza sírni, kezd könnyezni,
 Szónak ered, ígyen kezdi :

«Oh énnem bús fejemnek,
 Én pórul járt gonosz gyermek!
 Most jutottam jó vég alá,
 Mindéig a mennyég alá,
 Hogy a szelek ringáljanak,
 Hogy a habok himbáljanak
 Világszéles víz ölében,
 Tornyos özön tetejében».

«Jobb maradtam volna bárcsak
 Levegő ég leányának,
 Mintsem most a vizen járjak,
 Vizanyának irongáljak:
 Oly hideg van itten élnem,
 Vajmi bajos itt henyélnem,
 Itt a habok hátán hálnom,
 Itt a vizen irongálnom».

«Oh te öreg isten, Ukkó,
 Te az egész eget tartó!
 Jövel hozzám én nagy jómra,
 Hajolj hozzám hívó szómrá,
 Mentsd meg a lányt méh-bajától,
 Asszonyt hasi hév jajától,
 Jöjj sebesen, siess nagyon,
 Rád sietőbb szükség vagyom!»

Alig egy kis idő alatt,
 Egy pillanat mig elhalad,
 Im kacsá jó, kecses madár,
 Kóvályogva, kerengve jár,
 Földet keres, hol fészkelhet,
 Lakóháznak illő helyet.

Száll keletre, napnyugtára,
 Száll éjszaki, déli tájra,
 Fészekföldet csak nem kaphat,
 Helyet bárha legrosszabbat,
 Fészket a hol felüthesse,
 Lakát hova helyeztesse.

Szerte szárnyal, fészkelődik,
 Tanakodik, tépelődik:

«Szobámat ha szélen rakom,
 Habokon ha lenne lakom,
 Szél a szobám feldönténé,
 Hab a házam elönténé.»

Hát ekkor a víz asszonya,
 Víz asszonya, ég leánya
 Térdit a vízből kiemelé,
 Lapoczkáját tenger fölé,
 Hogy a récze rajt' fészkelne,
 Lakóhelyre jóra lelne.

Ott a kecses kacsamadár,
 A hogy repes, tétova jár,
 Észreveszi kék víz tükrén
 Vízasszonya térdit tüstént,
 Véli: pástos emelkedő,
 Gyepesedő kis dombtető.

Csak tétováz, csak szálldogál,
 Lassan le a térdőre száll,
 Fészkit rajta meg is rakja,
 Arany tojást tojik abba,
 Arany tojást épen hatot,
 Hetediket vasbul valót.

Kotlik, ül a fészke felett,
 Melengeti a térdfejet;
 Ül egész nap, másnap is ül,
 Harmad nap is azonfelül;
 Már akkor a vízasszonya,
 Vízasszonya, ég leánya
 Érzi, hőség jön reája,
 Parázs minden porcikájára,
 Véli: térde lángra lobban,
 Minden íze olvadóban.

Egyet ránt a térdén legitt,
 Megrázza jól a tagjait;
 Tojás mind a vízbe merül,
 Tenger habja közé kerül;
 Cserepekre hull csörögve,
 Száz darabra zúzik össze.

Am iszapban helyük nincsen,
 Nem vesznek a csorbák vízben;
 Mutatnak a morzsák szépet,
 A cserepek csinos képet:
 Tört tojásnak alsó fele
 Válik alsó földfenékké,
 Tört tojásnak felső fele
 A felettünk való éggé,
 Sárgájának felső fele
 Fényes nappá fenn az égen,
 Fehérjének felső fele
 A halovány holddá lészen;
 A mi tarka színü rajta,
 Csupa csillag lesz belőle,
 A mi rajta feketés volt,
 Lesz belőle ég felhője.

Igy az idők múlton múlnak,
 Öreg évek elvonúlnak,
 Fialat nap fényeskedvén,
 Fialat hold ékeskedvén;

Úszik ám a víz asszonya,
 Víz asszonya, ég leánya
 Ott azon a csendes vizen,
 Ködös habok közepiben.

Eszkendő már kilencz telve,
 A tizedik nyárra kelve
 Űti fejét föl a vízből,
 Homlokát a habok közzől,
 Lát legittén alkotáshoz,
 Létre minden alkotást hoz
 A sík tenger tág mezején,
 A temérdek víz tetején.

Hol a keze kanyaroda,
 Fél-szigetet szerzett oda ;
 Hol a lába földet ére,
 Halas vermet vájt helyére ;
 Hol csak egyet alá bukott,
 Mélyedések maradtak ott.

Föld felé fordul oldalt,
 Képződik ott alacsony part,
 Föld felé fordul lába,
 Lazaczos hely kél nyomába ;
 Jut fejével a föld fele,
 Kis öblöket alkot vele.

Úszik el a földtül aztán,
 Megáll a sík tenger hátán,
 A tengerbe sziklát teremt,
 Zátonyokat széltibe rejt,
 Hajók tönkre tételéül,
 Hajósok haló helyéül.

Szigetek már megteremtve,
 Szirtek téve a tengerbe,
 Oszlopi rakva ím az égnek,
 A földrészek már mind készek,
 Már a kövek mind beírvák,
 Berovázva mind a sziklák,
 Väjnamöjnen még se vala,
 Nem lett meg a nagy nótafa.

Komoly öreg Väjnamöjnen
 Anyja méhét rójja régen,
 Harmincz nyara hogy abba' jár,
 Teletszaka szintannyi már
 Ott azon a csendes vizen,
 Ködös habok közepiben.

Tépelődik, tanakodik,
 Mint legyen meg, hogy éljen itt
 Rejtek helye homályában,
 Szörnyü szoros szobájában,

Hol a holdat sohse nézi,
Napot észre sohse vészi.

Fölemelé szóra száját,
Megereszté mondókáját :
«Ments meg oh hold, szabadíts nap,
Igazíts el gönczölsillag
Ez idegen ajtók közzül,
E különös kapuk közzül,
E pirinyó fészekhonból,
Szörnyü szoros lakásomból!
Tedd a földre már az útast,
Ember fiát fényre juttasd,
Ég holdját észre venni,
Napvilágon vígan lenni,
Gönczölszekér köszönteni,
Csillagokba tekinteni!»

Hagyta a hold menség nélkül,
Nap se' jöve segítségül,
Idejét már idegennek,
Érzi éltét kietlennek.
Vár kapuján lök egy nagyot
Ujjával a nevendékkel,
Azt a csoda csontlakatot
Bal sarkával feszíté fel,
Küszöbön átkel a körmével,
Tornácajtón a térdével.

A tengerbe dől be arcczal,
Habokkal a keze harczol;
Marad tenger ótalmában,
Hős a habok hatalmában.

Ott evezve öt évet tölt,
Nemcsak öt, de hat esztendőt,
Hét esztendőt, nyolczat is tán,
Oszť megáll a tenger hátán,
Névtelen kis félszigeten,
Fátalan kis földszeleten.
Földrül legitt föl is térdel,
Kapaszkodik két kezével,
Kél a holdat szemre venni,
Napvilágon vígan lenni,
Gönczölszekér köszönteni,
Csillagokba tekinteni.

Väjnamöjnen így lett vala,
Így eredt a hős nótafa,
Dali néember dajkájától,
Levegő ég leányától.

MASODIK RUNO.

Tér azután Väjnö másra:
Gyalog szerrel a hangásra,
Tengerhádi szögeletre,
Fátalan kis földszeletre.

Avval egy-két esztendőn át
Éli tovább a világot
Ama szótlán szögeleten,
Ama fátlan földszeleten.

Tanakodik, tépelődik,
Azon föl a feje váltig:
Ki lesz földén a magvető,
Sűrű vetést rá vezető?

Pellervojnén, mezőn termett,
Szampsza nevű piczi gyermek,
Ő lesz földén a magvető,
Sűrű vetést rá vezető.

Hajladozék, magot hinte
Hint mezőre, lápra szinte,
Hint a porló parlagföldre,
Hint a kopár köves helyre.

Dombtetőkre fenyveseket,
Szömörkét a halmokra vet,
Jó homokos földbe hangást,
Horhásokba gyöngé hajtást.

Nyírfát vet a nyirkos völgybe,
Égerfát a könnyű földbe,
Vizenyősbe zelniczét vet,
Fris földbe meg kecskefűzet,
Galagonyát szent helyekre,
Fűzfamagot rakott-földbe,
Gyatra földbe gyalog fenyvet,
Tölgyet folyók mentiben vet.

Már a fa mind szálasodik,
Gyenge hajtás gyarapodik
A bokrétás szömörke nő,
Borúl a száz fejű fenyő,
Kél a nyírfa nyirkos völgyben,
Égerfa is könnyű földben,
A barkócza frís földbe' nő,
Gyatra földben gyalog fenyő,
Gyalog fenyőn szép kis bogyó,
Zelniczének gyümölcse jó.

Komoly öreg Väjnämöjnén
Most megindul, látni mégyen:

Hogy' áll Szampsza veteménye,
 Pellervojnen mire méne;
 Látja, fejtett mindenik fa,
 Gyöngye hajtás gyarapodva,
 Meddön csak a tölgy van maga,
 Isten fája nem fogana.

Kényére a gonoszt bízza,
 Töltse kedvit, a hogy bírja,
 Vár még vele három éjig,
 Epen ennyi napestéig;
 Osz't' újfén jár tölgnézőben
 Egy hét mulva legkésőbbben,
 Hat biz a tölgyfa mégis úgy van,
 Isten fája foganatlan.

Láta legitt leányt négyet,
 Vízbeli öt fejjérnépet;
 Fűvet vág az öt fejjérnép,
 Pusztítják a harmatperjét
 Párás földszületnek orrán,
 Ködös félszigetnek ormán;
 Kasza alját gereblyére
 Gyűjtik gyorsan mind rendjére.

Tengerből ím óriás jön,
 Habok között hős terem fön;
 Szénát nyomba' tűzre nyomja,
 Lángra szítja, lobogóra,
 Elhamvasztja izre-porra,
 Felpörköli mind apróra.

Hamu ottan nagy halomban,
 Száraz hő por egész domb van,
 Reá száll egy gyöngy levélke,
 Gyöngy levélke, egy makk véle,
 S ím a szép tölgy hajtani kezd,
 Viruló zöld vesszőt ereszt,
 Kis eperkint kel a földből,
 Két sudárral sebesen nől.

Ágasodik-bogasodik,
 Terebélye tornyosodik,
 Teteje már tör az égre,
 Borús ága világvégre,
 Futó felhőt feltartóztat,
 Fia felhő nem zajonghat,
 Nap világa nem ragyoghat,
 Nem látni a kedves holdat.

Komoly öreg Väjnő pedig
 Tépelődik, töprenkedik:
 Vaj ki dönti meg a tölgyet,
 A remek fán vaj ki győzhet!

Únja ember ön életét,
 Úszó hálnak a víz setét,
 Napvilág ha nem ragyoghat
 S nem látni a kedves holdat.

Sehol olyan igazi hős,
 Sehol ember, olyan erős,
 Azt a tölgyet hogy elejtse,
 A százfejűt elveszejtse.

Már az öreg Väjnämöjnen
 Szónak ered, szól esennen:
 «Asszony anyám, én nevelóm,
 Ég leánya, lelkem szülöm!
 Vedd elő a víz erejét,
 Van erő a vízben elég,
 Ezt a tölgyet megdönteni,
 E gonosz fát görbíteni,
 Hogy napos nap legyen újra,
 Holdvilágnak szabad útja!»

Tengerből ím egy ember jön,
 Habok közzül hős terem fön;
 Nem valami nagyon nagy fi,
 Nem is épen incezi-pinczi:
 Emberhüvelyk hosszáságu,
 Asszonyarasz magasságu.

Réz kalapja fején villog;
 Réz csizmája lábán csillog,
 Réz a kesztyü a két kezén,
 Réz a rajz is a kesztyűjén,
 Réz öv öltve ő derekán,
 Réz fejsze függ ő tomporán,
 Egy hüvelyknyi hosszú nyéllel,
 Egy körömnnyi magas éllel.

Komoly öreg Väjnö pedig
 Tépelődik, töprenkedik:
 Férfiúra vall a képe,
 Hősre vall a szeme fénye,
 Alló hüvelyk hosszú maga,
 Oly magas mint ökörpata.

Nem állhatja, szóvá tészí,
 És a szavát így intézi:
 «Milyen ember-fajta vagy te,
 Milyen hősök alja vagy te,
 Holt embernél kissé ha jobb,
 Kiszzenvedtnél szemrevalóbb?»

A tengeri törpe szóla,
 Hab hozta hős válaszola:
 «Ember volnék, épen kellős,
 Vízi népből való kis hős,

Jöttem ide tölgydönteni,
Törékeny fát eltörteni.»

Komoly öreg Väjnö viszont
Szóra fakad, feelve mond:
«Arra téged alig szültek,
Alig szültek, avagy küldtek,
Hogy ledöntsöd e nagy tölgyet,
E roppant fát hogy letörjed».

Ennyit mire kimondhata,
Még csak egyet pillant oda,
Emberét im változottan,
Látja hősét megújhodtan:
Lába földön tib-láb neki,
Feje fenn a felhőt szegi,
Térdig ér le a szakálla,
Sarkát söpri hajaszála,
Szeme köze jó egy öl tág,
Egy öl rajta lent a nadrág,
Térde fején már másfelet,
Czombja táján tesz két ölet.

Feni, feni a fejszójét,
Élezi a síma élet
Kemény hátú hat fenőbe,
Két köszörű kovakőbe.

Lóbálózva lendül arrébb,
Himbálózva nagyokat lép,
Jó széles a szélfogója,
Bő neki a bugyogója;
Egy léptével oda libben,
Homokos hely sík hátára,
Más léptével juta könnyen
Májforma föld határára,
Harmadikkal ott is termett
A csodás tölgy töve mellett.

Hozzávág a fejszójével,
Nekisújt a síma éllel,
Vág egyszerit, másodszerit,
Megkisérti harmadszor is;
Szikrát szór a fejsze belé,
A tölgyfából tűz tör elé:
Akar immár a tölgy dűlni,
Pokoli törzsök meggörbülni.

Harmadszorra hogy hozzálát,
Úgy teremti le a tölgyfát,
Pokoli törzsét úgy törí szét,
Fekteti földre ő száz fejét;
Tövel dönti támadatnak,
Csúcsát ejti napnyugatnak,

Terebélyét tágas délnek,
Aga-bogát éjszak-félnek.

Ha ki vette bár egy ágát,
Vette örök boldogságát;
Ha ki tetejét törte le,
Örök büveröt tört vele;
Ki leveles lombját tépett,
Szerzett örök kedvességet
A mi forgács róla hullott,
A mi szálka szerte szállott
Véghetetlen víz ölére,
Tornyos özön tetejére,
Azt rengeti szelek szárnya,
Megcsapkodja tenger árja,
Viszi a víz sajka módra,
Mint hajót a habok sodra.

Vitte a szél Pohjolába,
Pohjolának kisebb lyánya
Keszkenőt mos, ütögeti,
Öltözetét öblögeti
Mart melléki mosókövén,
Jó hosszukás földfok tövén.

Forgácsot a vízbe látja,
Teszi nyirhéj tarsolyába,
Tarsolyában haza hordja,
Födelesben az udvarra,
Varázslónak nyílszerzésre,
Bűv-vadásznak fegyverzésre.

Mihelyest megdőlt a remek tölgy,
A gonosz fa mihelyt megtört,
Napos nap lett ahajt újra,
Szabad lett a holdnak útja,
Felhő bátran futkozhatott,
Égnek íve boltozhatott
Párás földszelet partjában,
Ködös félsziget sarkában.

Dísznek ered minden berek,
Örömet nő minden erdő,
Fára levél, földre fű kél,
Fára madár, dalsicsisergő,
Szól a rigó vig füttye már,
Kakukkol a kakukkmadár.

Pompáz a föld bogyós fákkal,
Aranyos a rét virággal
Fű a mezőn mind kihajta,
Mind megeredt a sok fajta;
Meddön csak az árpa van meg,
Drága vetés nem fogan meg.

Komoly öreg Väjnö pedig
Tétova jár, töprenkedik
Kék szín tenger martmellékin,
Végtelen víz partvidékin;
Hát bizony hat szemet lel ott,
Hét igen szép életmagot
Kék tengernek martja mentén,
Homokos hely finom földén,
Tészi nyestbőr táskájába,
Nyári evét irhájába.

Vetni már a magot tére,
Szétszórni a szemet jára
Kalev kútja környékére,
Osmo földje ormójára.*)

Im a fán egy czinke cseveg:
«Nem nől Osmo árpája meg,
Nem hajt ki a Kalev zabja,
Míg a földje nincs aljazva,
Míg az írtás sorra nem dől
S el nem hamvad égő tűztől.»

Komoly öreg Väjnö tehát
Fog egy éles fejsze fokát,
Végig a nagy írtást vágja,
Messze földön megaljázza,
Minden szálfát sorra kiirt,
Hagy csupán csak egyet, a nyírt,
Menedékül madaraknak,
Dalló székül a kakukknak.
Szárnyala egy sas arra felé,
Szép madár az eget szelé,
Jöve s a dolgot megnézelé:
«Milyen végre van meghagyva,
Letöretlen e szép nyírfa,
E sudár fa ki nem írtva?»

Monda Väjnö válaszolva:
«Olyan végre van meghagyva,
Menedékül madaraknak,
Ülő székül égi sasnak.»

Szól a szép sas, ég madara
«Biz a tőled jó tett vala,
Ezt a nyírfát le nem törnöd,
E sudár fát tovább tűrnöd
Menedékül madaraknak
Ülő székül jó magamnak.»

Tüzet támaszt ég madara,
Lángot lobbaut írtásira,

*) Itt és alább *Kalev* és *Osmo* a. m. Ukko, azaz maga Isten az égnek és földnek ura.

Éjszaki tűz is ellepi,
 Dühöng az éjszak-keleti,
 Fáját porrá fölégeti,
 Egy üszökké, szénné teszi.

Erre az öreg Väjnämöjnen
 Vészi legott a hat magot,
 Szedi a hét gabnaszemjét
 Nyestbórbéli táskájából,
 Nyári évét irhájából,
 Hölgymenyétnek bundájából.

Megy a földre vetni legott,
 Széjjel szórni mind a magot,
 Maga szóval így szólal*):
 «Görnyedve a szemet hintem
 Ujjaid közt, uram isten,
 Kezeddel oh mindenható
 Ime termő tisztás alá,
 Ime fejlőd irtás alá.»

«Te a világ alatt való.
 Föld asszonya, öreg anyó!
 Fakassz immár pástot, zöldet,
 Űzd immár az erős földet;
 Föld ereje nem hibázik
 Soha világ-elmulásig,
 Adók kegye ha megadja,
 Teremtő nők kedve hagyja.»

«Kelj föl végre föld, fektedből,
 Isten rétje pihentedből,
 Füremitd a fűfakadást,
 Veteményem szárba bocsásd,
 Ezret emelj apró szálat,
 Szélessz ágat száz meg százat
 Én szántásom-vetésemért
 Kivel annyi kín engem ért!»

«Oh Ukkó, te öreg isten,
 Miatyánk a magas mennyben,
 Felhők felett országoló,
 Fia-felleg kormányozó!
 Tégy törvényt a felhők felül,
 Bölcs tanácsot mennyégben ülj,
 Keletről a felhőt kergesd,
 Éjszokról is támassz terhest,
 Küldj hozzá még napnyugtáról,
 Futtass egyben déli tájról,
 Hullass nedvet nagy egedből,
 Csurgass mézet föllegedből,
 Hogy a gabna lábba kapn.,
 Sűrű vetés jól suhogna!»

*) A következő 35 sor a magvetőnek imádsága: *Kylväjän sanat*.

S íme Ukko, öreg isten,
 Miatyánk és urunk ott fenn,
 Törvényt lát a felhők felül,
 Bölcs tanácsot mennyégben ül,
 Napkeletről felhőt gerjeszt,
 Éjszokról is indít terhest,
 Küld hozzá még napnyugtárul,
 Futtat egyben déli tájrul,
 Oldalukkal összelöké,
 Csapá széllel egymás közé,
 Hullata nedvet nagy egéből,
 Csurgata mézet föllegéből,
 Hogy a gabna lábra kapna,
 Sűrű vetés jól suhogna;
 Meg is nőtt a sok tüskéjű,
 Fölzsendült a fató szín fű
 Abban a jó lány szántóföldben,
 Kit maga művelt Väjnämöjnen.

Hát ím másod napra kelve,
 Éj is kettő-három telve,
 Egy hét mulva legkésőbb
 Komoly öreg Väjnämöjnen
 Dolga-látni oda tére
 Szántására, vetésére,
 Kivel ő kint annyit ére;
 Lám a vetés virül vala,
 Egy kalászuak hat oldala,
 Egy-egy száron csomó három.

A hogy az öreg Väjnämöjnen
 Nézelődik, jár-kel itten,
 Im kakukk jó, szép tavaszi,
 Ama nyírfát észreveszi:
 «Milyen végre van meghagyva,
 Ki nem irtva ez a nyírfa?»

Monda Väjnö válaszolva:
 «Olyan végre van meghagyva,
 Letöretlen ez a nyírfa,
 Dalló székül te számodra;
 Kedves kakukk, itt kiáltgass,
 Zengj homökszín mellü szárnyas,
 Itt harsogj ezüst hangodon,
 Czín szavad szóljon szabadon,
 Reggel este itt kakukkolj,
 Néha-napján délben is szólj,
 Hadd e világ váljék szebbé,
 Mind ez erdők kedvesebbé,
 Mind e partok pénzzel bővé,
 Mind e földek dús termővé!

BEUST ÉS ANDRÁSSY.

1870- és 1871-ben.

Második és utolsó közlemény.*)

III.

Épen oly kevéssé hű, a mit Beust Hohenwartnak bukásáról ír.

Beust már 1868-ban közeledést kísérelt meg az 1867-diki kormányrendszert visszautasító csehekkel, s e célból egyes összeköttetésbe lépett Palackival és Riegerrrel, a minnek az volt a következése, hogy Auersperg Carlos herczeg, osztrák miniszterelnök, a mint a külügyminiszternek Ausztria belügyeibe való ez illetéktelen beavatkozásáról értesült, azonnal benyújtotta lemondását. Beust azért nem hagyott föl a csehek kiengesztelésére irányuló terveivel és az osztrák miniszterek ellen szőtt ármányaival, s ellenében Andrássy nem egyszer védelmezte meg a neki különben nem rokonszenves Herbst osztrák minisztert, a kívül Beust emlékirataiban is rosszul bánik el, míg Taaffe grófról munkája több helyén is nagy dicsérettel emlékezik meg.

1869 márczius havában ő felsége kíséretében Beust Zágrábban volt, s a vele ott egy kocsiiban ülő Andrássynak fejtegette a csehek követeléseinek kielégítésének szükségét és abbéli kívánatuk teljesíthetőségét, hogy ő felsége koronáztassa meg magát Csehország királyának. Okvetetlenül szükségesnek mondotta, hogy az országgyűlési választó-törvény megváltoztatása által a csehek keze fölszabadíttassék, s hogy országgyűlésök

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 160. füzetében.

jogai tágíttassanak. «Tisztában van ön magával, kérdezte tőle Andrassy, hogyan élnének a csehek a jogokkal, a melyeket ön nekik adadni akar, s bizonyos ön benne, hogy a legelső, a mire fölszabadúlt kezöket használnák, nem önre mért ütés volna?»

A csehekkel való komolyabb alkudozások 1870-ben, Potocki gróf miniszterelnöksége idejében, kezdődtek. E kabinetnek Taaffe gróf belügyminiszter, a mint Lónyay róla mondotta: a kis eszközök nagy ügyességű mestere, volt a lelke; ő igazgatta Potockit és az osztrák belügyekre nézve az ezekbe folyton beavatkozó Beustot. Naponként együtt reggeliztek Roger restauratiójában és valóságos triumviratust képeztek. Megegyezőleg azon nézetet vallották, hogy a monarchia ama felében a többség mindig szláv leend, s hogy e szerint azzal kell tartani. Lónyay, a ki mindezt észlelte, féltette Magyarországot a foederalismustól és ismételve és ismételve reámutatott azon iránynak veszélyes következéseire. E részbeli politikai hitvallása az volt, hogy a monarchiának a magyar és német elemre kell támaszkodnia, ez utóbbi nyerje meg magának a lengyelt, s legyőzhetik a panszláv törekvéseket. A monarchia másik felében ekként uralkodó német elem osztrák-németnek fogja magát érezni, s jól fogja magát találni a monarchiában. «Csak az a baj, szokta hozzátenni Lónyay, hogy a németek se értenek még eddig egyet, sok közöttük a professor csupa theoretikus liberális eszmével, a melyekkel államot consolidálni, népeket kormányozni alig lehet».

Csakhamar azonban kudarcot vallott Potocki azon számításával, hogy az alkotmány alapján kibékítheti a cseheket, és fordulat állott be Beust magatartásában is a szlávokkal szemben.

Az augusztus végén megnyílt cseh országgyűlés többsége, híven az 1868-diki cseh országgyűlésen meg nem jelent feudális és klerikális képviselőknek azon év augusztus 22-dikén az országgyűléshez benyújtott «*declaratio*»-jához, a «cseh államjog»-hoz ragaszkodva, a nem cseh jog szerint választott országgyűlést «gyülekezet»-nek, nem pedig országgyűlésnek nyilvánította, képviselők küldését a birodalmi tanácsba megtagadta; ellenben készségét jelentette ki oly küldöttség választására, mely a többi királyságokkal és országokkal egy foederalistikus kiegyezés iránt tárgyalásokat kezdjen meg. Az országgyűlés fölíratát szeptember 18-dikán átnyújtó küldöttséghez ő felsége

azt a fölszólítást intézte, hogy az országgyűlés mindenek előtt küldjön képviselőket a birodalmi tanácsba. Midőn az országgyűlés szeptember 29-dikén újra összejött, egy császári leirat kijelentette, hogy ő felsége el van határozva az ország fölsozthatatlanságáról és elidegeníthetetlenségéről hitlevelet kiállítani, s Csehország koronájának megkoronázásával kifejezést adni a cseh néppel való benső egyesülésének; továbbá, hogy az alkotmánynak és a cseh országgyűlési választó törvénynek módosítására vonatkozó méltányos kívánságokat teljesíteni akarja, de hogy mindez csak az érvényben lévő alkotmány alapján történhetik meg. A leirat ennél fogva fölhívta az országgyűlést, hogy azonnal küldjön képviselőket a birodalmi tanácsba. A csehek azzal feleltek reá, hogy október 5-dikén újra megtagadták a képviselők küldését a birodalmi tanácsba.

A birodalmi tanács német többségű két házának november havi fölirataiban bizalmatlanság nyilvánult az osztrák kabinet ellen, s Potocki november 23-dikán benyújtotta lemondását, a mely azonban csak három hónappal reá fogadtatott el.

E közben vetette föl Oroszország a Pontus kérdését, a mely nemcsak külügyi viszonyainkat érintette közletről, hanem az osztrák pártok állására is nagy befolyással volt. A monarchia másik felének szláv lakói, a lengyelek kivételével, e kérdésben nyíltan és határozottan az oroszoknak fogták partját.

Ez időszaknak egy másik fontos eseménye Bismarcknak azon újabb kísérlete volt, hogy közeledést hozzon létre Németország és monarchiánk között. November végén Schweinitz, Poroszországnak bécsi követe, tudatta Beusttal Bismarcknak azon kívánságát, hogy az újjáalakuló Németország viszonya Ausztriához az őszinte és állandó barátság jellegét vegye föl. Beust, a ki Bismarcknak 1867 április havában gróf Tauffkirchen útján tett azon ajánlatát, hogy a német államok és Ausztria egymással szövetséget kössenek, visszautasította, s a kiről a német kancellár azt mondotta: «Ha tehetné, szeget verne a fejünkbe», elfojtva az irigység és a bosszú érzelmeit, december 5-dikén azt felelte, hogy Bismarcknak közleményei Bécsben oly szíves fogadásban fognak részesülni, a minőt Poroszország csak kívánhat. Bismarck december 14-dikén ismételte azon meggyőződését, hogy Németország, a melynek nemzeti törekvései immár ki vannak elégítve, Ausztria-Magyarországhoz a legbarátságosabb viszonyba fog lépni. Beust december 26-diki felele-

tében Németország egységében porosz vezetés alatt történeti jelentőségű tényt látott, s kijelentette, hogy Ausztria-Magyarország irányadó összes köreibben a legőszintébb az óhaj, hogy a hatalmas szomszédal a legjobb és a legbarátságosabb viszonyokat ápolják. Beust e feleletével maga ellen haragította a cseheket, s lapjaik a leghevesebben megtámadták az oly politikát, mely Ausztriát Németország szövetségesévé tehetné.

Deczember 8-dikán a cseh országgyűlésnek a birodalmi tanácsba képviselőket küldeni nem akaró tagjai «a csehek politikai nemzete» nevében Rieger útján emlékiratot nyújtottak át Beustnak a monarchia külügyi politikájáról, a melyben el-lenszenvöket fejezték ki azon szándék ellen, hogy Ausztria Németországhoz közeledjek, rokonszenvöket nyilvánították Franciaország és Oroszország iránt, s a Pontus kérdésében határozottan az utóbbinak követelései mellett foglaltak állást. Beust deczember 16-dikán visszaküldötte nekik emlékiratukat, egy dorgáló levél kíséretében. Hogy a cseh nemzetnek — írta benne — a Fekete-tengerre nézve érvényes rendelkezésekben nagyobb az érdeke, mint Ausztria-Magyarország más népeinek, azt ő nem képes belátni. Mindezen népekkel azonban egyenlő érdekének kell lennie abban, hogy a jog jog, a szerződés szerződés maradjon. Az ellenkezőnek hangoztatásában nyilvánvalólag politikai manifestatio van oly hatalom érdekében, a melylyel ugyan baráti viszonyban vagyunk, de épen a szóban levő ügyben komoly értekezéseket folytatunk. Az ily eljárást a leg-határozottabban rosszalni kell. Egy állam sem állhat meg, ha benne egyes pártoknak megengedettik, hogy oly irányban mozogjanak, a melyet, hogy erősebb szóval ne éljen, országföl-adásnak nyilvánít. (Landespreisgebung.)

Beust e felelete, valamint a mód, a melyen Bismarck ajánlatait fogadta, teljesen helyreállították a megzavart jó viszonyt közte és az osztrák alkotmánypárt között.

Rátérve az emlékiratokra, azt állítja bennök Beust — II. kötet 459. és 460. lap — *hogy a Hohenwart-féle miniszteriumnak öt meglepett kinevezése után, már az utolsó évek fáradszmainál fogva is, jól esett volna neki állását valamely nagykövetséggel fölcserélnie, s hogy ezt nem tette, ezért az osztrák-németek köszönettel tartoznak neki, mert utódja Andrassy lett volna, ez pedig nemcsak hogy Hohenwart mellé állott volna, hanem megegyezésre jutott volna vele, s nem megvetendő segédcsapato-*

kat adott volna rendelkezésére. A külpolitikában — folytatja Beust — Andrássy nem tett volna mást, mint a mit én tettem, de Ausztria belső ügyeire nézve Bécsben nem volt máltja, tisztán magyar czélszerűségi szempontok szerint járt volna el, s épen ezért csatlakozott volna Hohenzwarthoz, s parlamenti routine-jával nem megvetni való tanácsadója lett volna, s a Hohenzwart-miniszteriumot consolidálta volna.

Hogy ezzel szemben mi a való, hadd derítse ki a Hohenzwart-ügynek itt következő rövid leírása.

Míg 1867-ben, 1868-ban és 1869-ben minden nevezetesebb kérdésben, a mely a monarchiának akár egyik, akár másik államára tartozott, Bécsben mindig meghallgatták Beust tanácsát, 1870 február 4-dikén Hohenzwart gróf a külügyminiszter teljes mellőzésével osztrák miniszterelnökké nevezetett ki. Az osztrák alkotmánypárt hírlapjai kezdettől fogva heves támadásokat intéztek Hohenzwart ellen, a melyeket az osztrák kormány tagjai Beusttól eredőknek hittek, mivel biztosan vélték tudni, hogy Hofmannnak, a külügyminiszterium egyik előkelő állású hivatalnokának, van bennök a keze. Hohenzwart nem közölte terveit a külügyminiszterrel, s egyáltalán nagyon tartózkodó volt irányában. Hírlapjai annál hevesebben támadták Beustot.

Ugyanazon évnek nyarán egy cylinderes kalapú úr megjelenése keltett föltűnést a terebesi parkban. Jordan, a *Zukunft* című szláv irányú bécsi lap szerkesztője volt, a kit Andrássy Budáról ismert, a hol Jordan néhányszor megfordult nála. A következőket közölte vele: A cseh urak — nevöket nem mondotta meg — küldik az üzenettel, hogy ök jól tudják, hogy Hohenzwarttal létrejött megállapodásaik megghiúsulnak, ha Andrássy azokba bele nem nyugszik. Nekik pontos tudomásuk van arról és bizonyítékaik is vannak reá, hogy Andrássy ő felségének és Beustnak háta mögött alkudozásokat folytatott Bismarckkal. Ha megígéri, hogy kívánságaik teljesülése elé nem gördít akadályokat, hallgatni fognak; ha ezt nem ígéri meg, följelentik a dolgot ő felségének. Nem várnak azonnal választ; gondolja meg, mit tegyen. Nincs miért gondolkoznia, felelte Andrássy. Ha a cseh urak tudnak arról, hogy ő felsége háta mögött alkudozott Bismarckkal, kötelességök ezt minden föltétellel kitzése nélkül ő felségének följelenteni. A mi pedig a cseh megállapodásait illeti, nem magyar ügyről lévén szó, rölük nem nyilatkozik. Ha azonban olyanok találnának lenni,

hogy a magyar közjogot is érintik, az urak nem fogják nélkülözni a kellő őszinteséget nyilatkozataiban; határozottan színt fog vallani. Addig más szava nincs a dologhoz.

A cseh urak fenyegetődzése a következő ügyre vonatkozott:

Mikor hohenzollerni-sigmaringi Károly herceg 1866 május havában fejedelemnek Romaniába ment, a francziák izgatnak ellene, mint a porosz uralkodó család tagja ellen. 1868-ban Andrássy híret vette, hogy Károly fogadó szobájában nagy mappa függ fehér és fekete hohenzollerni színekkel, a mely Erdélyt Romaniába bekebelezett tartománynak tünteti föl; továbbá, hogy Romaniában nyílt aláírások folynak fegyverek vásárlására Magyarország ellen. Andrássy mindjárt közölte a dolgot Beusttal, a ki azonban, mintha azt sem tudta volna, merre fekszik Románia, semmi érzéket sem mutatott a dologból származható következesek iránt, s az ügyben összesen annyit tett, hogy — a *Neue Freie Presse* tudósítása szerint — a birodalmi tanács véderő-bizottságának október 26-dikán tartott ülésében egy képviselőnek azon megjegyzésére, hogy Ausztria fizeti a magyar honvédség költségeit, azt felelte: Könnyen megeshetik, hogy a magyar honvédségnek kell legelőször actióba lépnie, mert tudvalévő dolog, hogy Románia nagy arsenállá alakult át. Ugyanakkor nem épen barátságos hangon nyilatkozott Poroszországról. Andrássy nemsokára reá, miután Beusttal beszélt, találkozván Poroszország bécsi követével, ezt megkérte, tudassa Bismarckkal, hogy Magyarország melegen óhajtja a jó viszonyt Poroszországgal, ha azonban az ő hercegek most a román rouge-okkal tart, a kik zavarokat kívánnak határainkon előidézni, s ha Károly herceg maga is lobogtatja Erdély annexiójának zászlaját: a hány magyar ember van, mind Poroszország ellen fog fordulni. Legyen ezzel tisztában magával és akadályozza meg a román izgatásokat. Bismarck erre irt Károly hercegnek, hogy ha Németországnak választania kell Magyarország rokonszenve és Romániáé között, lesz esze, hogy az előbbit válaszsza. Vessen tehát véget az izgatásoknak, s hogy ebbeli szándoka komolyságát Magyarországon is elhigyék, bocsássa el Bratianut és a radicalis miniszteriumot. Ez november elején csakugyan meg is történt.

Andrássy minderről híven értesítette ő felségét.

Mikor Andrássy 1871 augusztusában a német császár tiszteletére Salzburgban megjelent, Bismarck elmondotta neki,

hogy sem joga sem kedve beavatkozni abba, a mit Hohentwart a csehekkal tenni készül, de azért, ha majd beszél vele, mégis nyíltan meg fogja neki mondani, hogy mi e dologban a nézete. Ám tegyen próbát Hohentwart, Bismarck kívánja, hogy rossz próféta legyen, de semmi kétsége, hogy a kísérlet rosszul fog elsülni, s azért sajnálja, ha megteszi. Andrássy és Hohentwart egy szállodában, egy egyszerű ajtó által egymástól elválasztott egymás mellett levő szobákban laktak és Andrássy világosan hallotta, a mint Bismarck ismételte Hohentwartnak, a mit neki mondott.*)

A német császár és Bismarck elutazása után Hohentwart meglátogatta a szintén elutazóban levő Andrássyt s fölolvasta neki a cseh ügyre vonatkozó megállapodásokat, a nélkül azonban hogy róluk másolatot adott volna neki. Andrássy mindjárt kijelölt néhány pontot, mint olyanokat, a melyek a magyar közjogba ütköznek, s a melyek ellen kénytelen volna határozottan állást foglalni. Az egészről azt mondotta, hogy reá veszedelmes kísérlet benyomását teszi, de nem tartja magát hivatottnak, hogy az ügy azon stadiumában hozzája szóljon. Hohentwart Andrássyra egyenes, nyíltszívű ember, igaz gentleman benyomását tette, a minthogy róla mint emberről később is mindig őszinte elismeréssel nyilatkozott. Mielőtt egymástól elváltak, Andrássy megkérdezte, megengedi-e, hogy egy tanácsot adjon neki? Szívesen veszem — volt a felelet. — Úgy terjeszse elő a dolgot — mondotta erre Andrássy — mint a csehek kívánságait, a melyeket az alkotmányos testületek alkotmányosan tárgyaljanak, de valahogy ne engagirozza mellette se ő felségét, se maga magát. Ausztriában kevés az az ember, a kinek bátorsága van valamit tenni, a mi a meggyőződése. Ön e közé a kevés ember közé tartozik. Őszintén sajnálnám, ha nyakát szegné, pedig ez elmaradhatatlan, ha a cseh kívánságokkal azonosítja magát.

Azon számos kérdésre, a melyeket a cseh országgyűlésnek 1871 szeptember 14-dikén történt megnyitása idején magyar részről Andrássyhoz intéztek, hogy miért nem avatkozik be a

---

*) Beust, hogy Bismarckot gyanúsítsa, munkája II. kötete 497. lapján ezeket írja: «Hohentwartot Salzburgban csak ritkán láttam, de fölűtanúja voltam, a mikor Bismarck búcsúzáskor azt mondotta neki: "Tehát bonne chance!"

cseh ügybe, azt felelte, hogy korainak tartja egy az örökös tartományok egész jövőjére kiható vállalkozást a magyar közjog és a magyar érdek szempontjából megtámadni, még mielőtt mindazok hozzászólnának, a kiket az ügy a legelső sorban illet és a kiknek benne szavuk van. Azzal a hasonlattal élt, hogy oda át oly pohárból készülnek inni, a melyről azt hiszik, hogy tokaji van benne. Ha már most én — így folytatta — a ki meg vagyok róla győződve, hogy azon ital karcos, ezt nem csak megmondom, hanem el is veszem szájak elől a poharat és a földre öntöm tartalmát, azt kockáztatom, hogy teljes életökben oly véleményen lesznek, hogy tokajitól fosztottam meg őket. Kell tehát, hogy egy kicsit kóstoljanak belőle és magok győződjenek meg az ital minőségéről.

Az 1871 szeptember 14-dikén megnyílt cseh országgyűléshez intézett királyi leirat, megemlékezve a cseh korona államjogi állásáról, elismerte a cseh királyság jogait, s késznek nyilatkozott ez elismerést királyi esküvel megújítani. Fölszólította az országgyűlést, hogy a mérséklet szellemében vegye tanácskozás alá a cseh királyság államjogi viszonyainak időszerű rendezését, s tegye lehetővé, hogy a többi királyságok és országok jogainak sérelme nélkül befejeztessék az alkotmányviszály. Egyúttal két törvényjavaslat terjesztetett az országgyűlés elé: a Csehországban lakó két nemzetiségről és az országgyűlési képviselők választásáról.

Az országgyűlés német kisebbsége szeptember 16-dikán kijelentette, hogy a cseh államjognak a királyi leiratban foglalt elismerése következtében nem vesz részt az országgyűlés tárgyalásaiban.

A feudálisok és nemzeti pártbeliek, Clam-Martinitz indítványára, 30 tagú bizottság kiküldését határozták el, hogy az Csehországnak államjogi követeléseiről és viszonyáról a többi királyságokhoz és országokhoz javaslatot dolgozzon ki.

A 30 tagú bizottság október 7-dikén nyújtotta be munkáját. Fölriratot indítványozott ő felségéhez s 18 «fundamentális czikk»-et dolgozott ki, a melyek a cseh királyság és a monarchia lajtántúli részére egészen új alkotmányt terveztek. Ez alkotmány, valamint a csehországi két nemzetiségről és az országgyűlési képviselők választásáról a bizottság által tárgyalt törvényjavaslatok, egy — kivételesen e választási törvényjavaslat szerint alakítandó — koronázó országgyűlés elé ter-

jesztetnének, s az itt létrejövendő megállapodások Csehország államjogi viszonyairól egy fejedelmi levélben a népnek kihirdettetnének, s a királyi eskü oltalma alá helyzetnének.

A fölírat a magyar kiegészésről így nyilatkozott: «Híven az esküvel szentesített államjogoknak sérthetlenségéről vallott fölfogásunkhoz és az 1870-diki fölíratunkban kifejezett ígérletünkhöz, egyúttal azonban tartozó hódolattal a fejedelem elhatározása iránt, nem tehattünk másként, mint hogy — a befejezett tényekben azon körülményeket méltányolva — elismerjük és sérthetetlennek tekintjük, a mi Magyarországon, törvényes országgyűlésének és Fölségednek megegyezésével és a koronázási esküvel joggá és törvényyé vált. Ennélfogva a cseh királyság az annak idején közreműködése nélkül a magyar királysággal létrejött megállapodásokhoz utólag a fundamentális czikkben jogérvényűleg járúlna hozzá. E nyilatkozatnak a cseh királyság alaptörvényeibe történő beiktatásával a minden királyságok és országokra nézve közös intézmények végre minden oldalról megnyernék azon biztosítékot, a melyet azoknak benső és elválaszthatatlan kapcsa a *pragmatica sanctio* önkénytes elfogadásában talált. Ez elismeréshez képest, a viszony a magyar királysággal a fundamentális czikkek által oly módon szabályoztatnék, mely a magyar törvénynek sem szellemével, sem szövegével nincs ellentétben, e viszonynak úgy az egész monarchiára, mint egyes részeire egyaránt üdvös fejlesztése az időnek és az állami intézmények természetes fejlődésének tartatván fönn.»

A fundamentális czikkek bevezetése szerint a cseh királyság elhatározná, hogy utólag hozzájárúl azon megállapodáshoz, a mely a magyar királysággal e királyságnak és a magyar korona országainak állásáról a monarchiában, s viszonyáról a többi királyságokhoz és országokhoz létrejött.

Az alaptörvényekül szolgálendő fundamentális czikkek tartalma ez volt:

A cseh királyság közösökül ismeri el a külügyet s a hadügyet, kivéve az újoncz-állítás jogát, valamint a védelmi kötelezettség teljesítésének módját s a sereg elhelyezésére és élelmezésére, s tagjainak polgári viszonyai rendezésére vonatkozó intézkedéseket; annyiban közösnek ismeri el továbbá a pénzügyet, a mennyiben a közösen fedezendő kiadásokat illeti. A közös miniszterium csak a közös ügyeket kezelné. Az összes

sereg vezérletére, vezényletére és belső szervezetére vonatkozó rendelkezések kizárólag ő felségének tartatnak fenn. A cseh királyság elismeri a delegatiókat, de az eddigi gyakorlattól eltérőleg, oda a maga kebeléből választja a tagokat. Csehország érvényeseknek fogadja el azokat a határozatokat, a melyek a delegatiók rendezéséről, hatásköréről és a tárgyalások módjáról Magyarországgal megállapítottak. Csehország hozzájárul a Magyarországgal létrejött pénzügyi kiegyezéshez, a megállapított quota-rendszer szerint, valamint a határőrvidék polgárosításáról és az általános állami adósságok költségeiben való részesedésről hozott határozatokhoz. Elismeri továbbá a Magyarországgal kötött kereskedelmi szövetséget. Ellenben mindaz, a mi az előbbieken nem mondatott ki közös ügynek, elvileg a cseh országgyűlés törvényhozása elé, illetőleg a cseh országgyűlésnek felelős cseh országos kormány hatósága alá tartoznék. Minthogy azonban az egész monarchiára nézve közöseknek nyilvánított ügyek mellett, a cseh országgyűlésnek főtartottak között vannak oly közös érdekű viszonyok, a melyeknek közös elintézése a monarchiának és magoknak a királyságoknak és országoknak is érdekében tanácsos és kívánatos, a cseh országgyűlés elismeri annak szükségét, hogy gondoskodjék az ily természetű ügyek elintézéséről. Ily közös érdekű ügyek: a vámtörvényhozás, a törvényhozás a kereskedelmi, a tengeri és a váltójogról, a mértékről, súlyról és találmányi szabadalmakról, a védjegyekről, a szellemi tulajdonról, a jegybankokról, a közvetett adókról, az egyedárúságokról, a királyi haszonvételekről, a pénzrendszerről, bizonyos közlekedési intézetekről, a védrendszer megállapításáról, s mindazon törvények, melyek a hadsereg egységének és harczképességének főtartására szükségesek; végre az államadóssági ügyre, az ingatlan közös államvagyon kezelésére, az állampolgárságra, valamint a külföldiek tartózkodására vonatkozó törvényhozás. Az itt említett tárgyakra nézve a cseh országgyűlés kész a magyar koronához nem tartozó országokkal és királyságokkal oly egyezményre lépni, hogy az őt illető törvényhozást az országgyűlésektől választandó küldöttek kongresszusára ruházza. Hajlandó továbbá arra, hogy e tárgyak kezelése egy miniszteriumra bízassék, a mely állana az ezen ügyekre kinevezett szakminiszterekből, továbbá az országok közigazgatásának élén álló udvari kancellárokból, esetleg az ezekkel egyenrangú országos miniszte-

rekből, a megfelelő szavazati arány föntartásával. Csehország százalékos quotával járul hozzá a közös ügyek költségeihez, s az államadósságok szükségeihez. Az arány kipuhatólása és megállapítása céljából az országgyűlésnek egy küldöttsége a kormány közvetítésével tárgyalásba fog bocsátkozni a többi királyságok és országgyűlések e célra választott küldöttségeivel. Csehország továbbá kész a többi királyságokkal és országgyűlésekkel megállapodásra jutni a honosságra, az útlevelekre, az idegenek fölügyeletére vonatkozó rendőri intézkedésekre, a bírói ítéletek végrehajtásának viszonyosságára, az akadémiai és iskolai bizonyítványok elismerésére, valamint a közös ügyek tárgyalásának módjára nézve. E végből összejönnek az országgyűlések küldöttségei, hogy ez ügyek elintézésének módját megállapítsák. Egy alakítandó senatus, a mely részben örökös, részben, még pedig felényire, az országgyűlések ajánlatára ő felségetől élethossziglan kinevezendő tagokból állana, s a melynek a főherczegek, az érsekek és a herczegi rangú püspökök is tagjai volnának, megvizsgálná és helyben hagyná az oly állami szerződéseket, a melyek a birodalomra vagy egyes részeire terhek rónak, vagy területbeli változást czéloznak. E senatus döntene az egyes országok között egymás iránti kötelezettségeikre nézve támadó viszályokban, az országgyűlések küldöttei kongresszusa és az országgyűlések közötti illetékességi vitákban, s a fundamentalis czikkeknél az országgyűlési küldöttek kongresszusára vonatkozó pontjainak megváltoztatására irányuló indítványok fölött.

A cseh országgyűlés mind a fölíratot, mind a fundamentalis czikkeket október 10-dikén elfogadta.

Ugyanazon a napon — október 10-dikén — a bécsi egyetemnek megnyitó ünnepén, az évi kimutatás azon pontjánál, hogy Habietinek és Schæffle tanárok minisztereknek nevezettek ki, ezek ellen hangosan tüntetett a tanuló ifjúság. Erre Jireček közoktatásügyi miniszter, az ifjúság pisszegésétől kísérve, távozott a tereméből, Beust azonban, a kit megéjleneztek, ott maradt az ünnep végeig.

A támadások, a melyeket a reá következő napon Hohenwartnak lapjai Beust ellen intéztek, világossá tették, hogy csak egyikök maradhat meg állásában, s a másiknak buknia kell.

Ekkor határozta el magát Beust fölszólalásra Hohenwart

politikája ellen. Emlékirataiban közzéteszi 1871 október 13-dikán ez ügyre vonatkozólag ő felségéhez intézett fölterjesztését. Szavának azonban, a mint ő ezt ekkor nagyon jól tudta, az időben súlya már nem volt, s ő nem is ringatózott azon reményben, hogy a tudta nélkül, meglepetésére kinevezett Hohentwart-miniszteriumot egyedül az ő személyes befolyásával meg fogja buktathatni.

Épen azért, miután emlékiratát átnyújtotta és október 15-dikén tartalmát élő szóval is előadta, s ő felsége tudatta vele, hogy a dolgot közölni fogja Hohentwarttal, Beust a német lakosság forrongására, valamint arra utalva, hogy a cseh kiegyezési tervezet Magyarországot is érinti, arra kérte ő felségét, hogy mielőtt ez ügyben határoz, hallgassa meg a közös miniszteriumot és a magyar miniszterelnököt. Ő felsége engedett a kívánságnak, s Andrássyt távirati úton Bécsbe hívatta.

Október 16-dikán reggel Beust fölszólította Lónyayt, hogy az nap déli egy órakor jelenjék meg nála, mert közölni akarja vele és a közös hadügyminiszterrel emlékiratát, s arra akarja őket kérni, hogy támogassák ő felségénél. Lónyay erre megjegyezte, hogy nagyon óhajtotta volna, ha Beust előbb ismertette volna meg emlékiratával, mert noha az irányra nézve teljesen egyetért vele, lehetnek benne egyes részek, a melyekre nézve tanácsos lett volna őt is, Kuhnt is meghallgatni. Beust ez alkalommal elpanaszolta neki nehéz állását. Az alkotmánypárt lapjai azért hozták őt ellentétbe Hohentwarttal, s azért hirdették az osztrák miniszterelnök ellenének, mert a Hohentwart-miniszterium minden hirlapja erős támadásokat intézett ellene, pedig ő a maga részéről igen szívesen ment volna Hohentwarttal, ha ez lehetséges lett volna. Hohentwart azonban mindig titkolódzó volt irányában; míg Andrássyval Salzburgban közölte szándékait, vele nem tudatott semmit. Midőn Hohentwart meghallotta, hogy ő nem helyesli terveit, szemére vetette neki, hogy miért nem nyilatkozott rólok előbb. Beust ezt furcsa követelésnek tartotta, mert neki fogalma sem volt róla, még csak nem is gyanította, hogy oly leiratot küldenek Prágába, a minővel a cseh országgyűlést megnyitották.

Beust kérdésére, mit gondol, hozzájárul-e majd Kuhn az emlékirathoz, Lónyay azt felelte, hogy e tárgyban nem ismeri ugyan a hadügyminiszter nézeteit, de nem kételkedik benne, hogy ő sem helyesli, ha a csehekkal szemben az engedmények

terén messzebb mennek, mint a menyire ezt a monarchia érdekei megengedik.

Lónyay ezután ő felségéhez ment s elmondotta, hogy az előtte való napon Buda-Pesten volt, s ott megbeszélte a cseh ügyet Deák Ferenczcel, s hogy ez a cseh kívánságok több pontját a kiegyezési törvényekbe ütközőknek nyilvánította.

Déli egy órakor megtartatott a tanácskozmány Beustnál, a melyen Lónyayn és Kuhnon kívül jelen voltak Orczy báró és Hofmann, a külügyminiszterium osztályfőnökei. Az utóbbin meglátszott, hogy nagyon ideges; bizonyosnak tartotta Beust bukását.

A négy óráig tartott tanácskozmányban megbeszéltek, hogy minő álláspontot foglaljanak el a cseh országgyűlés kívánságaival szemben.

Legelőször Kuhn szólott, részletesen előadva, hogy a cseh kívánságok több pontja a védelmi törvénybe ütközik; nevezetesen, hogy a cseh országgyűlésnek joga legyen ujonczok megszavazására, hogy a honvédek a cseh országgyűléstől megszavazott költségekből állíttassanak ki és a cseh kormány alatt álljanak.

Estve tíz órakor Bécsbe érkezett Andrássy. Braun, ő felsége kabinetirodájának főnöke, már ott várta a Bank-útczában az üzenettel, hogy igyekezzék a másnap déli tizenegy órára kitűzött közös minisztertanács előtt Hohenwarttal találkozni, s hogy beszélje meg vele a kérdéseket. Beust is küldött hozzá, kérdeztetve, hogy mikor láthatja. Lónyay, Wenckheim és Orczy együtt vacsoráltak Andrássyval, s az utóbbi éjfélkor elment Beusthoz s két teljes óráig maradt nála.

Ő felsége a reá következő napon, október 17-dikén, délelőtt tíz órakor fogadta Andrássyt. Beust, Lónyay és Kuhn reggel kilencz órától fogva tanácskoztak és azután együtt mentek el a Burgba, a hová tizenegy órára közös minisztertanács volt egybehíva. Az előteremben találták az egész Hohenwart-miniszteriumot. Fél tizenkettőre volt, midőn Schäßle Lónyayhoz fordúlt a kérdéssel: Ugyan meddig marad Andrássy ő felségénél és mikor kezdődik a minisztertanács, a mire Lónyay azt felelte, hogy ma aligha lesz minisztertanács, Andrássy legalább úgy mondotta neki, hogy megkéri ő felségét, halaszsa el, mert kívánatos volna megkísérteni a nézetek kiegyenlítését, e végből pedig szükséges alaposan megvitatni Hohenwart poli-

tikájának következményeit, s megismerkedni a czéllal, melyet el akar érni. Beust kényelmetlenül érezte magát Hohenwart emberei között, s azért Lónyayval a másik fogadó terembe ment. Háromnegyed tizenkettőkor hagyta el Andrássy ő felsége szobáját. Most Hohenwart fogadtatott, a ki néhány percz múlva tudatta a miniszterekkel, hogy a tanácskozmány később fog megtartatni. Lónyay ekkor Hohenwarthoz fordult s azt mondotta neki, használja föl a közbeeső időt arra, hogy értekezzék a közös miniszterekkel és Andrássyval, a mi azért is szükséges, hogy ők teljesen megérthessék a csehek irányában tervezett actio jelentőségét. Hohenwart erre hajlandónak nyilatkozott, s úgy végeztek, hogy delután két óraker Lónyay meglátogatja az osztrák miniszterelnököt, ez után Hohenwart fölkeresi Beustot, estve pedig elmegy Andrássyhoz.

A közös miniszterek és Andrássy reggelizni mentek Rogerhoz, onnan pedig a külügyminiszteriumba, s itt Andrássyval megállapították a pontokat, a melyeket a cseh országgyűlés főiratára adandó válaszbba fölveendőknek tartottak. Beust azonnal megküldötte azokat ő felségének Schönbrunnba.

Delután két óraker Lónyay fölkereste Hohenwartot és másfél óráig volt nála. Közölte vele a közös miniszterek és Andrássy kívánatait, s megmagyarázta neki azokat. Egy-két pontban Hohenwart engedékenynek mutatkozott. A quota, illetőleg a kereskedelmi szerződésre nézve Magyarországgal létrejött egyezés 1877 december végéig lévén csak érvényes, a fundamentalis czikkek szerint az ezután következő időre nézve az új kereskedelmi szerződés megállapítása és az új quota meghatározása iránt a magyar országgyűlés többé már nem a birodalmi tanácscsal, hanem az egyes országgyűlésekkel újítaná meg a viszonyt és ezekkel kötné meg az egyezséget, a mi Lónyay nezete szerint veszélyeztette volna a közös ügyi törvényeket. Lónyaynak továbbá kifogása volt a fundamentalis czikkek azon határozata ellen, hogy a delegatióba a tagokat a cseh országgyűlés válaszsza. Ha csak arról van szó, mondotta Hohenwart, hogy a delegatusok a közös törvényhozás, tehát az országgyűlési küldöttek kongresszusa által választassanak; továbbá, hogy a kereskedelmi szerződés megújítása és a quota iránti új egyezés megkötése az 1877-dik év utáni időre nézve a magyar országgyűlés és a kongresszus küldöttségei útján történjék, e két módosítást képes volna a cseh országgyűlésen keresztül

vinni. Lónyay ezután elmondotta észrevételeit a pénzügyi szétválasztásra vonatkozó pontokra nézve, s kifejtette nézeteit a felsőháznak szándékolt eltörléséről, valamint a választási censusnak leszállításáról, csodálkozását fejezván ki, hogy egy magát conservativnek mondó kormány ily radikális és demokratikus reformokat akar keresztül vinni. Visszautasítandónak mondotta a cseh országgyűlés fölliratának azon pontját, a mely szerint Csehországra nézve a közös ügyi törvények eddig nem tartattak kötelezőknek, s azokhoz csak utólag akarnak hozzájárulni. Szólott ezután a német elem elidegenítéséről s emlékeztette Hohenwartot, hogy több mint egy hónappal előbb, midőn már ismeretes volt az országgyűlési választások eredménye, a melynek alapján az osztrák kabinet a birodalmi tanácsba kétségtelen többségre, sőt esetleg két harmad többségre is számíthatott, figyelmeztette őt arra, hogy itt az ideje a németekkel, a kik Lónyayval szemben erre hajlandóknak nyilatkoztak, fusiót kísérelni meg. Így megnyerhette volna magának a német párt józan részét, s talán sikerült volna a viszályoknak a kedélyeket megnyugtató üdvös kiegyenlítése. Hozzátette, hogy most már annyira el vannak keseredve a németek, hogy ily kísérlet valószínűleg elkésztetnék bizonyúlva.

Hohenwart azt felelte, hogy ő hajlandó lett volna a németekkel megegyezésre jutni, de az alkotmánypárt merev magatartása ezt lehetetlenné tette; ennek oka pedig Beust, a ki kezdettől fogva nem szűnt meg ellene és irányzata ellen különösen a hírlapokban izgatni.

Lónyay megjegyzésére, hogy Beust már csak azért sem lehet a hírlapi actiónak az okozója, mivel az utolsó időben a titkos költségek rovatából a sajtóra nem fordíthatott semmit, Hohenwart azt felelte: Igenis, ha egyenesen nem is pénzzel, de hírekkel nyeri meg magának az újságokat; nem akarom mondani, hogy maga Beust érintkezik a hírlapokkal, de áll ez Hofmannról, az ő meghitt emberéről, a mit pedig ez tesz, azt Beust nevében és meghagyásából teszi. Ő tehát most a németek nélkül és a németek ellenére is kész rendszerét keresztül vinni, s midőn Lónyay arra figyelmeztette, hogy azt csak nem követelheti, hogy a felsőház maga-magát ölje meg, azt felelte: megvan ennek is a módja, mire való a Pair-schub? Ha ezt megtehetette Beust a confessionális törvények érdekében, bejuttatván a felső házba Ungert, Neumann, Arndtsot, miért ne vihetné

ő oda a maga nézeteit valló embereket. Hohenwart Lónyayra azt a benyomást tette, hogy nem lát maga előtt mást, mint a cseh kiegyezést, s hogy komolyan el van határozva, azt minden eszközzel keresztül vinni. A hang, a melyen Hohenwart Beust-ról szólott, meggyőzte Lónyayt, hogy mindketten nem maradhatnak meg állásukban. Annyiban mégis megnyugtatta vált el Hohenwarttól, mert ez három pontra nézve engedékenynek mutatkozott.

- - Lónyay este a Burgszínházban volt, a honnan az előadás vége felé Beust kihívatta, örömmel beszélvén el neki, hogy Hohenwart nála volt, közölte vele, minő kívánságokat támasztott Lónyay, s hogy Hohenwart kész egy részöknek elfogadására. Beszélgetése Hohenwarttal megnyugtatta Beustot, hogy a vitás kérdések mégis kiegyenlíthetők.

18-dikán mindjárt reggel Beust magához kérte Lónyayt, s egészen leverten közölte vele, hogy a remények, a melyeket a Hohenwarttal folytatott beszélgetése a vitás kérdések kiegyenlítésére nézve benne keltettek, hiúknak bizonyultak. Andrássy ugyanis, a ki késő estve beszélt Hohenwarttal, semmire sem tudott vele menni, s végül Hohenwart kijelentette neki, hogy a közös miniszterek és az Andrássy által fogalmazott pontokat a kibocsátandó királyi leirat szerkesztésénél nem fogja tekintetbe venni, s a cseh kívánatokat, úgy mint a fundamentalis czikkeket foglaltatnak, keresztül akarja vinni.

Lónyay fölkereste Andrássyt, a ki elmondotta neki, hogy ő Hohenwarttal szemben a következő követeléseket jelölte meg mint olyanokat, a melyektől el nem állhatni: hogy a közös ügyi törvények érintetlenül hagyassanak; hogy a cseh országgyűlés kívánságai mint ilyenek tárgyalassanak, még pedig a főnálló alkotmány alapján és útján, tehát a birodalmi tanács által, s hogy a fejedelem ne vonassék be az actióba.

Ugyanezen a napon ő felsége együtt fogadta Hohenwartot és Andrássyt, hogy tárgyalják előtte az ügyet és adjanak neki alkalmat a különböző álláspontokkal megismerkednie.

Gróf Lónyay Menyhért, akkoriban közös pénzügyminiszter elbeszélése szerint egy órára voltak Andrássy és Hohenwart ő felségéhez rendelve. Andrássy és báró Wenckheim Béla öt órára Lónyayhoz ígérkeztek ebédre. Wenckheim már háromnegyed öt órára megjött. Igen ideges volt, mivel otthonról elmenve, Andrássyt még nem találta szobájában, s e szerint az

értekezlet ő felségével nagyon soká tarthatott. Negyed hat óra volt már, midőn Andrássy megérkezett. Nagyon érdekes volt — mondá — az értekezlet, mely egy órától háromnegyed ötig tartott. Ebéd után a fekete kávénál igen részletesen és emelkedett hangulatban elbeszélte az egész értekezlet lefolyását, s meg kell vallanom — jegyezte meg Lónyay — hogy oly tisztán és határozottan formulázta nézeteit, mint talán még soha, s valóban genialitással védte álláspontunkat. Hozzátette, hogy eleinte előadása nem volt eléggé folyékony. Mikor kezdem — mondá — mindig nehezen tudok beszélni, s nem tudom miért, különösen ma alig bírtam eszméimet formulázni, s már azt képzeltem, hogy németül nem is tudok; de mikor Hohenwart a legelső kifogást emelte észrevételeim ellen, annyira belemelegedtem, hogy azután egész folyékonyssággal, úgy mint most beszélek, folytattam előadásomat.

Andrássy Hohenwart ellenében azt fejtegette, hogy az osztrák kormánynak a főnforgó ügyben sokkal óvatosabbnak kell lenni, mint rendes körülmények között szükséges. A parlament többségéből keletkezett, erre támaszkodó miniszteriummal szemben könnyű a korona helyzete. Ha az ily miniszterium iránya nem helyes, visszalép, új emberek veszik át a kormányt, s a korona compromittálása nélkül más úton lehet haladni. A Hohenwart-miniszteriumról azonban mindenki tudja, hogy nem a parlament többségének kifolyása, minél fogva mindazt, a mit tesz, ő felségének tulajdonítják. Sokszorosán kell tehát ügyelnie minden cselekedetére. Már pedig nem lehet tagadni, hogy Hohenwart eddigi iránya nagyon egyoldalú. Minden igaz ok nélkül föláldozza a felsőházat, a mely, ha nem teszi meg kötelességét, mint mondják, ebből nem az következik, hogy el kell törölni, hanem hogy meg kell erősíteni és képessé kell tenni arra, hogy föladatának megfeleljen. Demokratikus alapon leszállítja a censust. Egy nemzetiség kedvéért megtagadja azon alapot, a melyen a jelenlegi monarchia szerveztetett, s elidegeníti azon nemzetiséget, a mely iránt egy dicsőségtől környezett szomszéd nagy nemzet élénk részvétet érez. Oly veszedelmes kísérlet ez, a minőhöz hasonló kitelhetik egy III. Napoléon-féle embertől, egy oly fejedelemtől, ki nem századokon át öröklött trónon ül, hanem mint aventurier jutott oda, de a minő mellett nem engagirozhatja magát ő felsége, a kinek ősei sok századon át uralkodtak, s a ki trónját száza-

dokra és századokra fogja örököseire hagyni. A jelenlegi uralkodó személyisége is garancia arra, hogy ily veszedelmes experimentumba nem bocsátkozik bele, mert ő hivatásának az ellentétek kiegyenlítését, az egyezség és béke helyreállítását tekinti. Ha tehát Hohenwart ragaszkodik elhatározásához, ám vállalja el érte a felelősséget, s ne hárítsa azt a tervezett leirattal a fejedelemre.

Andrássy kérdezte Hohenwarttól, el van-e határozva terveinek minden eszközzel való keresztülvitelére; készen van-e reá, hogy azok végrehajtásában elmegy egészen a végletekig; hogy az ellenkező irány ellenében szükség esetén ágyúkat szólatlat meg, s hogy nem enged semmi körülmények között? Mert ha erre nem erős az elhatározása, gondolja meg, hogyha megindul és valamely általa most előre számításba nem vett nyomás következtében mégis meghátrál, nem csupán az ő tekintélye forog kérdésben.

Estve fél nyolcz óraker Andrássy és Lónyay elmentek Beusthoz, s itt Andrássy nagy vonásokban előadta az ő felségénél tartott értekezlet lefolyását. Beust azt találta, hogy már a temporisálással is sok éretett el, mert lejobb hangoltatnak a csehök követeléseit és megnyugvást nyernek a németek. Mielőtt Hohenwart, a kit Beusthoz vártak, megérkezett, abban állapodtak meg, hogy a reá következő napra halasztják a cseh országgyűléshez küldendő leirati javaslatát elemzését és megvitatását, mert alaposan akarják megfontolni tartalmát. Hohenwart, a ki kilencz óraker jött oda s a kin meglátszott, hogy fáradt, szívesen vette az értekezlet elhalasztását.

Okt. 19-dikén Beustnál összejöttek Hohenwart, Andrássy, Lónyay és Kuhn. Hohenwart fölolvasta a cseh országgyűléshez küldendő királyi leirat tervezetét, a melyről azt állította, hogy figyelembe vette benne a közös minisztereknek és Andrássynak kívánságait. A javaslatról keletkezett vitának az volt az eredménye, hogy a közös miniszterek és Andrássy azt elfogadhatatlannak jelentették ki, s egy ellenjavaslat formulázására határozták el magokat, a melyen az egész napon át, délelőtt és délután dolgoztak.

Október 20-dikán reggel kilencz óraker újra összejöttek a közös miniszterek, Andrássy és Hohenwart. Az utóbbi, Andrássyval folytatott szóváltás után, a cseh országgyűléshez küldendő leiratnak egy újabb formulációjával állott elő, s ezt

diktálni kezdette a minisztereknek. Ezeket azonban az új szöveg épen oly kevéssé elégitette ki, mint az előbbi, s Kuhn közös hadügyminiszter tüzesen fölugrott és kijelentette, hogy ő nem írja tovább. Hohenwart kinyilatkoztatta, hogy ő csak ilyen leiratot írhat alá, mert a csehek különben nem lépnek be a birodalmi tanácsba.

Ugyanezen a napon déli tizenkét órakor tartatott a nagy koronatanács, a melyről Beust azt írja, hogy döntött az ügyben s hogy ő lett a győztes a Hohenwart elleni harcában. Hogy Andrássy is részt vett e tanácsban, arról emlékirataiban Beust még csak meg sem emlékezik.

Lónyay elbeszélése szerint a közös miniszterek és Andrássy határozottan szálltak síkra nézetök mellett; közülök csak Beust volt az, a ki halkán és gyakran nem egészen világosan szólott, ámbár nyilatkozatainak értelme igen helyes és alapos volt. Ellenben az osztrák miniszterek alig voltak képesek álláspontjokat megvédelmezni. Hohenwart a dolog lényegére vonatkozó érvekre nem is felelt. Schäffle beszéde igen gyöngye volt s a vitás kérdéseknek csak egy részére szorítkozott. Demokratikus elveit a felsőház eltörléséről azzal védelmezte, hogy ezt a feudális cseh aristokratia kívánja így, s hogy a német birodalomban sincs a törvényhozásnak két háza, a mire Andrássy igen jól megfelelt. Közöttük Grocholski volt az egyetlen, a ki megmondotta a dolgok valódi állását: «Meg van ígérve a cseheknek, tehát meg kell tartani az ígéretet». A többi hallgatott. Egyedül Holzgethan mint utolsó szólott becsületes német modorában, egészen nyíltan, a szavak megválogatása nélkül, kiemelve, hogy ő nem részese az alkotmány ellen törő e működésnek; se a fundamentális czikkeket, se a királyi leirat, ennek se első, se második tervezete vele nem közöltettek; hogy ő már előbb benyújtotta lemondását, s nem is akar solidaritásban maradni e miniszteriummal. Collegáinak szemébe mondta: «Die Fundamental-Artikel sind eigentlich Umsturz Artikel».

Beustnak azon állítása sem felel meg a valóságnak, hogy az október 20-dikán tartott koronatanácsban dőlt el a kérdés.

A reá következő nap reggeli óráiban ő felsége elhívatta magához Andrássyt s fölszólította, hogy ő és a közös miniszterek Hohenwarttal és Grocholskival egy közvetítő új leirati javaslat formulázását kíséreljék meg. A tanácskozások az új szöveg iránt folytak is délelőtt es délután. Hohenwart új szer-

kezetet hozott javaslatba, s a közös miniszterek és Andrássy igyekeztek azon lehetőleg keveset változtatni, a nélkül azonban hogy álláspontjokat föladták volna. Mivel megegyezés nem jött létre, a közös miniszterek és Andrássy külön leirati javaslatot dolgoztak ki, s mindket fél ő felsége elé terjesztette formulációját.

Október 22-dikén ő felsége külön fogadta a közös minisztereket és Andrássyt, s velök tárgyalta az ügyet. Andrássy kijelentette, hogy kénytelen a közös miniszterek javaslatának még egyes szavaihoz is ragaszkodni, a mint ezt az előtte való napon Hohenwartnak és Grocholskinak is megmondotta. Ugyanaz nap délutánján az osztrák minisztereket fogadta ő felsége.

Ezen a napon kelt Lónyay Menyhértnek Albert öcséséhez intézett következő levele :

«Az utolsó időben éjjel-nappal folytak a tanácskozások. Az ő felsége elnöklete alatt ma egytől háromig tartott tanácskozmány, a melyben Beust, Andrássy és én vettünk részt, volt az utolsó a tárgyban. Igen nevezetes hét volt ez! Mi, a közös miniszterek és Andrássy, teljes egyetértésben cselekedtünk. Mi lesz a végső elhatározás, e perczben nem tudhatni. Meglehet, úgy dől el a dolog, hogy rövid idő múlva megint sokat lehetek veled együtt! Most részleteket nem közölhetek veled, csak azt az egyet mondhatom, hogy mint becsületes emberek őszintén és minden tartózkodás nélkül megtettük a monarchia, az ország és a felség irányában kötelességünket. Politikai életemben a legérdekesebb idők egyike az elmúlt hét!»

Október 23-dikán a közös miniszterek és Andrássy nem hivattak ő felségehez. Mindhárman azt következtették belőle, hogy elvesztették a csatát. E napon Bécsbe idéztettek a cseh párt vezetői, Clam-Martinitz és Rieger, kik azon kibuvót ajánlották, hogy ő felsége ne bocsásson leiratot a cseh országgyűléshez. Beust, Lónyay és Andrássy ezt elkésett tanácsnak mondták.

Október 23-dikának délutánján Andrássy külön kihallgatásra jelentkezett ő felségénél.

Elmondotta, hogy ő a dualismuskak alapján áll, Hohenwart a foederalismuskak, e két irány pedig annyira ellentétes, hogy, ha Hohenwart javaslata elfogadtatik, az ő állása tarthatatlan. Nem nézheti közönyösen oly mű létrejöttét, a mely

mindenképen ellenkezik azon alappal, a melyen a monarchia 1867 óta áll. Nevét ily politikához adni soha sem fogja, inkább visszavonul a közéletből. Ha tehát Hohenwartnak a monarchia mindkét fele államjogának megváltoztatását célzó leirati javaslata elfogadtatik, az esetre már most benyújtja lemondását. Minden eclat nélkül fog félreállani, azzal az indokolással, hogy egészsége állapota és birtokai rendezetlensége teszik szükségessé visszalépését. Hogy a főnforgó körülmények közt ki vállalkozik majd reá, hogy helyét elfoglalja? erre véleményét így adta elő:

Felségednek mindenféle politikai rendszert végig szolgált több olyan embere van, a kikiről az áll, a mi az ezred zászlajáról: mentől több golyó szaggyatott benne lyukat, annál nagyobb a becsülete. Ha ellenben az én politikai jellememen esik esorba, ronggyá foszlik.

Még az nap Andrássy elútazott Bécsből. Lónyay, Wenckheim, Orczy hiában kérték, hogy ne távozzék Bécsből, vagy legalább ne menjen Terebesre, hanem maradjon Buda-Pesten, hogy miniszterválság esetére érvényesíthesse befolyását az új osztrák kabinet alakításánál, Andrássy nem hallgatott rájuk.

24-dikén Lónyay elment Beusthoz, hogy megtudja tőle, mire határozta el magát ő felsége, de Beust erről mitsem tudott neki mondani, se 23-dikán, se 24-dikén a külügyminisztert nem hívták a Burgba.

25-dikén Lónyay újra fölkereste Beustot, a ki ekkor már nyugtalan volt, s azt mondotta, hogy ő felségéhez megy. Onnan visszajöven, közölte Lónyayval, hogy ő felsége kegyesen fogadta és tudatta vele, hogy a közös miniszterek és Andrássy javaslatát fogadja el. Lónyay mindemellett levertnek találta Beustot; mintha érezte volna, hogy megrendült az állása, s habár megbukott a Hohenwart-miniszterium, neki sem lesz maradása.

Ugyanazon a napon Hohenwart benyújtotta lemondását. Ő felsége meg akarván tudni, hol időzik Andrássy, Wenckheimért küldött, de ez vadászaton volt. Ő felsége ekkor egyenesen Terebesre küldött táviratot, a mely Andrássyt Bécsbe hívta.

Andrássy 28-dikán délután fél háromkor érkezett Bécsbe, s ő felsége már délután öt órákor fogadta.

29-dikén Lónyay Menyhért Albert öcscsének a következőket írta :

«Egész nap munkában voltam ; már elmúlt éjfél, úgy hogy tulajdonkép 30-dikáról kellene leveletem datálnom. Mivel az utolsó szivarom még nem égett el egészen, írok neked néhány sort.»

«Sok és nagy dolgunk volt az elmúlt napokban. Nehezen esett a felséges úr kedvencz eszméjével magamat ellentétbe helyeznem, de meg kellett tenni.

«Ma egy hete, a múlt vasárnapon, Andrássy is, én is nézetünkhöz kötöttük tárczáinkat. Azt hittem már, hogy haza mehetek és megint a magam ura lehetek. Csakhamar elmúlt ez a lehetőség. Az új miniszterium még nincs megalakúlva, csak alakuló félben van. Beust állása bizonytalan, e szerint az én jövőm se biztos, s könnyen meglehet, hogy rövid idő múlva mégis csak haza kerülök.»

Hogy minő jupon szólott hozzá Andrássy a Hohenwart-ügyhöz, azt ő Helfynek és Tisza Kálmánnak e kérdést fölvető interpellatióira 1871 november 7-dikén adott válaszában apróra kifejtette. Ez volt az utolsó beszéd, a melyet a magyar képviselőházban mondott, mert ugyanazon hónap 13-dikán a monarchia külügyminiszterének neveztetett ki. Miniszterelnöksége egész idejében ez volt az egyetlen beszéd, a melyet leírva készen hozott a képviselőházba. Megőriztem a kéziratot s most belőle másolom le az idetartozó részt, a mint következik :

«Szólni kívánok azon állításokról vagyis föltevésekről, a melyeket a tisztelt képviselő urak alkalmasint a prágai lapokból merítettek, s a melyek egyaránt szolgáltak alapúl mindkét interpellationak.

Az első állítás az, hogy a magyar kormány, mint olyan beavatkozott egy lajtántúli kérdésbe, s benne a közbíró szerepét vette át.

Erre nézve bátor vagyok azt válaszolni, hogy én nem a magyar kormány nevében, hanem mint a korona egyik tanácsosa vettem részt a tanácskozásban, nem döntő szavazattal, meg kevésbé mint közbíró, hanem a tárgy természetéhez képest, mely közös volt, csatlakoztam a közös miniszterium álláspontjához, a melyet teljesen helyesnek kellett elismernem. Ez oly tény, a melyet senki nem fog kétségbe vonhatni.

Midőn erre hivatkozom, kijelentem, hogy semmi fontos-

ságot nem tulajdonítok annak, a magyar kormány nevében vettem-e részt a tanácskozásban, vagy mint a korona tanácsosa; csak a tényállást kívántam constatálni. Szólottam a magam saját nevében, mert nem láttam külön magyar, hanem csak egy közös kérdést; de volt jogom szólani a magyar kormány nevében is.

A második állítás, a melyre a tisztelt képviselő urak interpellatióikat alapítják az, hogy a válság, a melybe én beleavatkoztam, tisztán ausztriai belügyi kérdés volt.

Ez állítás az egyedüli fontos, mert ez dönt az iránt, vajon helyesen jártam-e el, akár mint a korona tanácsosa általában, akár mint a magyar kormány képviselője vettem részt a tanácskozásban.

Ez állításra nézve van szerencsém kijelenteni, hogy azon álláspont, a melyet én a közös miniszteriummal együtt elfogaltam, nem volt egyéb mint az, hogy azon szerződési erővel bíró törvények, a melyeket egyrészt a magyar korona országai, másrészt ő felsége többi országai és tartományai elfogadtak, s ő felsége szentesített, s melyek a monarchia két részének egymáshoz való viszonyát befelé, s állásukat kifelé szabályozzák, melyeket az egész világ ilyeneknek ismert el: nem hozhatók kétségbe se utólagos jóváhagyás, se föltételekhez kötött elismerés által, miként a cseh országgyűlés fundamentális czikkei tervezték, s így nem vonhatók ma emez, holnap amaz országgyűlés hatáskörébe, ha nem akarjuk a monarchia szétbomlását előidézni.

Ez volt az álláspont, a melyet a közös miniszterium elfogalt, s melyhez én teljes határozottsággal csatlakoztam — a mint tetszik, akár a magam, akár a magyar kormány nevében. De ez nem lajtántúli belügyi, nem magyar, nem cseh, hanem törvényeink értelmében világosan a monarchia két része közötti közös kérdés.

És már most kérdem, ha én ezt nem teszem, vajon nem több joggal mondhatta volna az ellenzék, a mit ezelőtt már többször hallottunk is, «mi e törvényeket nem szeretjük és nem szerettük, elleneztük a míg lehetett, de tiszteletben tartjuk, mióta törvény erejére emelkedtek, s íme a kormány oly gyöngé, annyira befolyás nélkül való, hogy azon törvényeket sem képes tiszteletben tartatni, melyeket saját maga hozott»; és kérdem, nem több joggal következtethette volna-e akkor, mint

teszi ma, hogy «a mostani közjogi alap föntartható nem lévén, azt mással kell fölcserélni?»

Andrássy ezután hosszasan felelt Tisza Kálmánnak azon kérdésére: nem gondolja-e a miniszterelnök időszerűnek, hogy a túlsó rész bonyodalmainak itteni következményei kikerülése végett a personal unio alapjára térjünk át? Kifejtette azon határozott véleményét, hogy ez se most, se máskor semmiféle okból nem volna reánk nézve hasznos, vagy szükséges, de legkevésbé azon okokból, a melyekkel Tisza Kálmán támogatta. Ide igtatom beszéde végét, mint a beavatkozás fontos kérdésére tartozót:

«Én nem tudom, hogyan képzei magának a tisztelt képviselő úr a viszonyt a personal unio alapján; de ha nézem az ő és elvbarátjai formulációját az 1866-dik évi kisebbségi véleményben, e szerint az, a mi most rendkívülig, kivételesen történik csak, rendes, permanens állapotná válnék. Legyen szabad ez állításom bebizonyítására azon javaslatnak néhány pontját fölolvassom.

Az egyik így szól: «A magyar korona országainak és ő felsége többi országai és tartományainak miniszteriumai kölcsönös értekezés következtében elkészítik az egyértelmű javaslatokat és azokat, vagy ha megegyezni nem tudtak volna, az eltérő javaslatokat és az azokra vonatkozó észrevételeket és ellenészrevételeket mindenik az illető törvényhozás elé terjeszti».

A kisebbségi vélemény meghatározza ezután, hogyan tárgyalassanak e javaslatok a két országgyűlés által — a mely complicált eljárás a mostani delegatiók működését pótolná — s végre azt mondja: «Azon rendkívüli esetben pedig, ha a magyar országgyűlés és ő felsége többi országai és tartományai erre jogosított törvényhozó testülete közt egyetértés ily módon sem jött volna létre, mindenik fölterjeszti megállapodását a közös fejedelem elé, ki is mindkét minisztérium meghallgatása után az egyiket vagy a másikat az eltérő pontokra nézve is szentesítheti, mely esetben az általánosan kötelező erejűvé válik». Ezután ez mondatik: «A külügyekre nézve a közös fejedelem az oldala mellé rendelt magyar miniszter és többi országai és tartományai hasonló minisztereinek tanácsával él».

E szerint tehát az országgyűlések tárgyalásai előtt és után a két minisztériumnak együtt kell tanácskoznia; de mivel a differentiákat kénytelenek az országgyűlések elé vinni, s mivel

továbbá, ha így sem jön létre az egyesség, a két miniszterium ismételi közös tanácskozása után ő felsége döntene: a kisebbségi javaslat szerint azon háládatlan közbírói szerepet, melyet helyesen jellemezett beszédében a tisztelt képviselő úr, nem egy miniszter vagy miniszterium vinné, s azon kétoldalú keserűség, melyet az ily döntő szó a közbenjáró bíróra háritani szokott, nem egy miniszterre vagy miniszteriumra, hanem egyenesen a koronára esnék; és mivel a két miniszterium az első stadiumban az illető törvényhozásokhoz tartoznék az ügyet föllebbezni, ezek pedig, különösen parlamentáris miniszterium mellett, valószínűleg illető miniszteriumuk pártjára állanának: a gyűlölség nem egyes miniszteriumok között maradna, hanem a törvényhozások állíttatnának egymással szembe, úgy mint ez most kivételesen miniszterek közt történhetik. Akkor nem lehetne a dolgon segíteni egy miniszter elbocsátásával, hanem minden perczen a két rész, vagy ha túl a foederativ eszme valósulna meg, a sok rész közötti harc fenyegetné a monarchiát.

De ebből még az is következik, hogy ha a personal unio, úgy a mint a tisztelt ellenzék azt formulázta, s a mint azt formulázni másként nem lehet, vétetnék a közös viszonyok alapjául, akkor a két miniszteriumnak folyton együtt kellene ülnie, a koronának mindig a döntő bíró szerepével járó gyűlöletet kellene viselnie, s az az eset, a mely most csak az alaptörvények változtatása szempontjából jöhet elő, s a melyből most sérelmet következtet Debreczen városa képviselője, permanenssé válnék, annyira, hogy a két rész miniszteriuma nem székelhetne egyik Bécsben, a másik Pesten, hanem egy helyt kellene székelniök vagy Bécsben, vagy Pesten.

No már most meg fog nekem bocsátani Debreczen városa tisztelt képviselője, ha én ily eredményekkel szemben nem hiszem, hogy időszerű volna «bonyodalmak kikerülése végett» a personal unio alapjára áttérni.

De van még egy ok, magyar szempontból fontosabb minden egyébnél, miért nem volna czélszerű azt tenni, s ez az, hogy ha Magyarország maga kívánná megváltoztatni azon közjogi állapotot, mely midőn egyrésztől alkalmasnak bizonyult a két rész közötti legnehezebb kérdések megoldására, s a monarchiát nagy katastróphák után újjá tudta alakítani, másrésztől annyi idő után Magyarországot ismét fontos tényezőként

vezette be az európai népek sorába: akkor többet vesztené, mint bármely más érdekelt fél, mert az egész világ kétségbe esnék Magyarország politikai érettsége fölött.

Összevonva a mondottakat, a personal unióra való áttéréssel azt, a mit Debreczen városa tisztelt képviselője akar, elérni nem lehet.

Van egy mód, egyetlenegy, kikerülni azt, hogy egyes bonyodalmak, egyes megoldandó kérdések az egész monarchiát veszélyeztessék, s ez: rendíthetetlen ragaszkodás a fönnálló jogalaphoz. Ezt ajánlom a tisztelt baloldalnak. Ez érdekében van nemcsak Magyarországnak, hanem a monarchia minden népének egyformán, mert csak úgy teljesíthetők az egyes részek kívánságai az egész veszélyeztetése nélkül, ha elismertetik minden oldalról, hogy a monarchia alaptörvényei kérdésbe nem hozhatók. Ez volt álláspontom a korona tanácsában, és ez álláspontom itt; ennél tovább nem terjedt és nem fog terjedni.»

KÖNYI MANÓ.

AZ ÉRTÉKELMÉLETRŐL ÉS ÚJABB ÁLLÁSÁRÓL.

Kevés tudomány van, melynek rendszerei oly gyakran változtak és mely annyiszor kénytelen volt tételeit újabb és újabb vizsgálat alá venni, mint a nemzetgazdaságtan. Különbösen nem is lehet ezen nagyon csodálkozni. Egyfelől e tudomány fiatalága, másfelől kérdéseinek nehézsége eléggé megmagyarázza e jelenséget. Azonkívül a rendszerek rövid életűsége a mellett bizonyít, hogy e tudomány művelői nem engedik át magokat kényelmes quietismusnak, hanem fáradhatatlan munkával iparkodnak a társadalmi élet e fontos oldalát a legtisztább világitásba helyezni. Még az ötvenes években mily egyetértésben hirdették a nemzetgazdaságtan «örök igazságú» törvényeit! És ma? Alig van egy tétele az elvont tudománynak, mely iránt teljes egyetértés létezik. Körülbelül húsz éve, hogy az újjáépítés munkája megindult és már is mindenfelé, még Angliában is, támadtak írók, a kik a régi elmélettel meg nem elégednek; sőt Észak-Amerika is, mely eddig nem sokat törődött az elmélettel, egész sorát bírja most az íróknak, kik új ösvényen keresik az igazságot. Igen kevés harczosa maradt a régi tannak, melyről már 1877-ben a mostani angol pénzügyminiszter, Goschen, azt mondá, hogy trónjától megfosztatott. Ily körülmények között talán nem végzek fölösleges munkát, ha a gazdasági kérdések kérdésére, az értékelméletre fölhívom a figyelmet, e folyóirat föladata által szabott határok között előadva mindenekelőtt azt, mi képezi az érték lényegét, és méltatva azon törekvéseket, melyek az értékelmélet helyes megállapítása iránt a külföldi irodalomban mutatkoznak.

*

*

*

Minden tudományban az első kérdések tulajdonképen legnehezebben oldhatók meg. Látatlanul is összefüggnek az emberi lét fő problémáival, és ez utóbbiak ismét finom szálaikon visszavezetnek a világegyetem legrejtélyesebb titkaira. Mi az érték? E kérdés épen olyan nehéz, mintha kérdezzük: Mi az élet? Mi az anyag? Mi az erő? Mindezekre csak megközelítő feleletet bírunk adni és talán soha olyant, melylyel mindenki meg fog elégedni. Azonban minden elmélet kénytelen e kérdések iránt állást foglalni.

Az ember szükségletekkel lép ez életbe. Önálló életével kezdődnek önálló szükségletei. Ezek kettős hiányérzetet szülnek; azt, mely megéreztetni velünk, hogy bizonyos tárgyak nélkül létünk veszélyeztetve van, továbbá azt, mely figyelmeztet bennünket, hogy e tárgyak vagy épen nem találhatók, vagy csak csekély mennyiségben és többnyire munkával, fáradsággal állítandók elő. Kevés tárgy képez ez alól kivételt. E kettős hiányérzet tevékenységre serkenti az embert, és e tevékenység célpontja: létének alapját a javakban megteremteni. E tevékenységnek rugója: élvezeteknek megszerzése, eszköze: áldozatok hozatala. A javak azon kettős tulajdonságnál fogva, hogy élvezeteket nyújtanak és áldozatot igényelnek, a gondolkozó ember előtt nagy jelentőséget nyernek. Áldozatba kerültek, de más nagyobb áldozatoktól megkímélnek. E tényt hozzák a javak kifejezésre, és ez az, a mi elismerést talál azon jelentőségben, melyet a jószágoknak tulajdonítunk. Jólétünk, életföntartásunk függvénye a javaknak. Mi a jószágokat e jelentőségek szerint becsüljük, ez képezi azok lelkét, ez azok értékét. Az értékben érintkezik a gazdasági élet két sarkpontja, élvezet és áldozat; az élvezet és áldozat egyenletét hozza az érték kifejezésre. Ezért képezi az érték az összes gazdasági tevékenység iránytűjét. Minden termelés értékelőállításra irányul, minden jövedelem és fogyasztás azon aránytól függ, melyben kiki az értékelőállításhoz járult. Viszont az érték függ azon szolgálattól, melyet valamely jószág teljesít, e szolgálat pedig eredménye az egész gazdasági kulturának, és függ az összes termelési, forgalmi, jövedelemeloszlási és fogyasztási folyamatoktól.

Kettős hiányérzetből indultunk ki; azon hiányérzetből, melyet a szükséglet okoz, és abból, melyet a kielégítésre szolgáló jószág nélkülözése okoz. Közelebbről vizsgálva, ez utóbbi is az elsőre vezetendő vissza. Az áldozat, melyet valamely jó-

szág előállítására okoz, tulajdonképen miben rejlik végelemzésében? Kétségtelenül abban, hogy minket a nyugalom, és még inkább a szabadság élvezetétől megfoszt, minthogy kényszerít az illető jószág megszerzéséről gondoskodni. Tehát tulajdonképen kettős élvezet forog kérdésben: az egyik oldalon áll a szükségletnek a javakkal eszközölt kielégítésének élvezete; a másik oldalon áll nyugalomunk és szabadságunk élvezete, melyet a jószág beszerzésével járó fáradság, gond megzavar. És így azt mondhatjuk, hogy az érték mindkét eleme tulajdonképen egy tényezőre vezetendő vissza. Az érték a gazdasági helyzet által okozott ingerben gyökerezik és nagysága ez inger psycho-physikai törvénye szerint alakul. A szükséglet és érték között a viszony ugyanaz, mint az inger és érzet között.

Habár képesek vagyunk az érték nagy skáláját egy alaphangra visszavezetni, a tudományos kutatás nem kerülheti azon föladatot, mely az egyes az értékre ható körülmények elemzésében áll. E tényezők közé tartozik, mint láttuk, a szükséglet általánosságban. A szükségletek rangfokozata visszahat az értékek rangfokozatára. Azonban e rangfokozat és általában a szükséglet súlya társadalmilag más és más bizonyos adott körülmények között. Idő, hely, műveltség, állás stb. szerint a szükségletek különböző nyomást gyakorolnak. Példák nem szükségesek, egy pillantás az életre ez iránt teljesen tájékoztat. A kielégítettség fokától is függ az érték. Minden szükséglet csak azon súlylyal nyom az értékre, melyet annak még ki nem elégített része gyakorol. Különben ez magától értetődik, mert hiszen a kielégített része a szükségletnek nem is szükséglet többé; e körülmény tehát nem akkora súlyú, mint újabban egyesek vélekednek. Ennyi az, mi a szükséglet részéről tekintetbe veendő. A mi a szükségletkielégítésről való gondoskodással összekötött áldozatot illeti, úgy ez is összetett tényező. Itt mindenekelőtt tekintetbe jön azon áldozat nagysága, melyet a szükségletkielégítés által okozott gond képvisel («atra cura»). A gondolhoz járul a nyugalomban és szabadságban hozott áldozat. A szükséglet mint kényszer hat reánk. E kényszer lélektani nyomást gyakorol és megfoszt a szabadságtól, valamint a nyugalomtól. Végre a szükségletkielégítéstől okozott áldozat nagysága változik a rendelkezésre álló javak mennyisége szerint. Ha a javak készlete kisebb, — cæteris paribus, — az áldozat nagyobb és megfordítva.

E különböző tényezők hatása alatt alakul az érték képe. A legkülönbébb erők és anyagok szolgálnak szükségleteink kielégítésére. Hogy e célra szolgálhatnak, az ez erők és anyagok természeti tulajdonságaira vezetendő vissza, mivel az élethez szükséges és nap nap után fogyasztott és használt erők és anyagok ugyanazok, melyek létünk föltételét képezik. Az erők és anyagok e tulajdonságaiknál fogva reánk nézve nélkülözhetetlenek. Azonban e nélkülözhetetlenség magában véve még nem elég arra, hogy mi azoknak értéket a gazdasági értelemben tulajdonítsunk. Minthogy ugyanis a gazdasági élet szüntelen küzdelmet képez élvezetek és áldozatok között, minden áldozat nélküli élvezetek gazdasági számításainkban jelentőséggel nem bírnak. Hogy mi öntudatosan a javaknak jelentőséget tulajdonítsunk, arra szükséges tudnunk, hogy azok birtoka kétes és így kétes a szükségletkielégítés, és hogy ez áldozatot követel. Ha tehát nem tagadhatni is, hogy az érték a szükségletben gyökerezik, mégis gazdasági tényezővé csak ott válik, hol az gazdálkodás tárgyát képezi. Azonban épen az élet első föltételei, a terület, a levegő, a víz, a hőség, a világosság stb. nem mindig követelnek áldozatot, hogy velök rendelkezehessünk, és azért ily körülmények között azoknak értéket nem tulajdonítunk, velök nem számolunk, mivel senki részéről semmi áldozattal nem jár azok megszerzése. Értékkel tehát csak az bír, a minek az ember gazdasági jelentőséget tulajdonít, legyen különben az illető tárgynak akármilyen erkölcsi, szépészeti, politikai fontossága. Az érték tehát ítéleten, érzelmen alapúl, azon meggyőződésen tudniillik, hogy gazdálkodásunkban az illető dolognak stb. befolyása van jólétünk előmozdítására; használhatósággal bír e szerint a tárgy saját tulajdonságainál, illetőleg még jobban mondva szükségleteink természeténél fogva, értékkel gazdasági számításainknál fogva.

Tovább haladva, azt tapasztaljuk, hogy az érték számos fokozatot mutat. Az értékfokozatok megállapítása mérést tesz szükségessé. Mivel mérhetjük az értéket? Világos, hogy erre oly egység szükséges, mely maga is az érték alkotó elemei közé tartozik, vagy az értéknek valamely alkotó elemével bír. Tehát az értéket közvetlenül csak a szükséglettel, vagy az áldozattal lehet mérni, közvetve minden egyébvel, a mi azokat kifejezésre hozza, vagy szintén ez elemeket magába foglalja. És mire alkalmazható ez egység? Erre okvetlenül azt fogjuk felelni, hogy

nem lehet az értékmérésről másként szó, mint összetes jelenségekre vonatkozólag. Nem lehet általánosságban szólni akár a föld, akár házak, akár egyéb javak értékéről, mivel ily mérés nem vezetne szabatos eredményekhez. Az érték tehát mindig valamely határozott jószágnak valamely határozott szükséglet-höz való viszonyát fejezi ki. Még így is, mint látni fogjuk, a mérés roppant nehézé válik és többnyire csak megközelítő eredményeket nyújt. A mérhető érték mindig összetes érték, és csak az összetes érték mérhető. A mérésnél, mint említettük, vagy a szükséglet, vagy az áldozat szolgálhat alapúl. Ha a szükségletből kiindulunk, akkor valamely jav értékét azon szükséglet súlya határozza meg, melynek kielégítése e javtól függ. A mennyiben valamely szükségletnek szolgáló javakat egy egésznek tekintjük, akkor a javnak bizonyos egységtől csak azon szükségletnek kielégítése függ, mely a leggyöngébb, mert a sürgősebb szükségletek mindenesetre mindenkitől előbb elégítettnek ki. Az utolsó egységnek hiánya tehát nem veszélyezteti a legsürgősebb szükségletet, hanem csak a leggyöngébbet, és így értéke sem lehet nagyobb, mint a mi e szükséglet nyomásának megfelel. Azon érték, mely a leggyöngébb szükséglet mérvétől függ, határértéknek («final degree of utility»)*) nevezhető. Minden jószágcsoportban az egységnek értéke azon legkisebb haszontól függ, melynek kielégítése nélküle elmaradna. Ez egy általános gazdasági törvény következménye, mely egyszerűen azt mutatja, hogy mindig a legsürgősebb szükségletek, a leghasznosabb törekvések találnak kielégítést. Ha egy tanuló bizonyos összeget kap könyvek vásárlására, akkor mindenesetre legelőbb a legsürgősebb tankönyveket fogja beszerezni. Ha ezeknek beszerzése után még rendelkezik e célra pénzzel, akkor az egyes tanszakok legkitünőbb szakmunkáit fogja beszerezni. Ha ez még nem meríti ki költségvetését, akkor szépirodalmi könyveket fog vásárolni, ez után talán kiváló képes műveket stb. Vagy tegyük az esetet, hogy valaki lakását rendezze be. Természetes, hogy mindenekelőtt a legszükségesebb dolgokat fogja vásárolni, azután a kényelemnek, és végre a fényűzésnek szolgáló tárgyakat. Ha e célra — tegyük —

---

*) The final degree of utility is that function upon what the whole theory of economy will be found to turn (Jevons: *Theory of p. e.* 61. l.)

ötezer forintot fordít, bizonyos, hogy ez összegnek azon része, mely már fényűzési tárgyak beszerzésére fordítatik, a szükségletkielégítés folyamában nem szerepel azon értékkel, melyel bír azon összeg, mely szükséges, hogy a rendes bútordarabokat beszerezze.*) Talán még jobban és világosan megérthető e jelenség, ha a tőke értékesítését kísérjük figyelemmel. Egy bizonyos tőke valamely vállalatban hozhat jelentékeny nyereséget, mondjuk tíz százalékot. Ha a vállalkozó még több tőkét fordít a vállalatra, e többletnél rendszeren kevesebb nyereséggel kell megelégedni, ha tudniillik az első tőke — a mi a föltevésben rejlik — elegendő volt, a legkedvezőbb esélyek kiaknázására. Ha a tőke még szaporodik, akkor talán kénytelen lesz oly értékesítéssel megelégedni, mely még kevesebb kamattal jár stb. Szóval minden jószágnak utolsó része a legkisebb haszonnal járó értékesítési módon használtatik föl. Azonban e példák csak egyes esetei az értékalakulásnak, melynek általános törvénye akkép hangzik, hogy minden jav értéke azon szükséglet nyomása szerint alakul, melynek kielégítése e javtól függ. Ebből megérthető, hogy a mennyiség csökkenésével — cæteris paribus — az érték is emelkedik, valamint az is, hogy bizonyos javaknál, melyek bár nagyon fontos czelokra szolgálnak, mint például a kenyér, de mivel nagy mennyiségben léteznek, az érték kisebb, mint például a gyémántnál, melynél bizonyos egységtől a szükségletkielégítés egy jelentékeny része függ.

Megértjük ebből azt is, hogy valamely jószágból, mely fontosabb szükségletre szolgál, bizonyos egység, ha a szükséglet nagy része már fődözve van, kevesebb értékű, mint azon mennyiség más jószágból, mely a szükséglet első nyomásának kielégítésére szolgál, habár e szükséglet a rangfokozatban sokkal későbbben következik. Ha például étvágyunk csillapítása után még valamely ételünk van, az szükségletkielégítési szempontból kevesebb értékű, mint az első szivar, melyre egy jó ebéd után rágyújtunk.

Azonban nemcsak a szükséglet, hanem az áldozat is ké-

---

*) Ennek — mellékesen megjegyezve — az a következménye, hogy a forgalomban, hol az árak egyformán állapíttatnak meg gazdagok és szegények számára, a gazdag sokkal kedvezőbben értékesíti vagyonerejét, mintha a javak megszerzése körül csupa gazdag emberrel kellene versenyeznie.

pezheti az értékmérés egységét. Ez esetben mérjük a pozitív szükségletet a föláldozott élvezettel, előnnyel, a nyugalmi és szabadsági érzet fokával, melyet föláldozni a szükséglet kényszerít. Ez áldozatot a legkézzelfoghatóbban a munka fejezi ki. Az érték függ azon eredménytől, melyet az utolsó helyen alkalmazott munkával (final increment) elérhetni.

Akár az egyik, akár a másik módon történjek az érték meghatározása, ugyanazon eredményhez kell vezetni. Ebből láthatni, hogy az érték egyfelől a legmagasabb előnyt képviseli, melyet a szükségletkielégítésnél valamely jószág nyújthat, másfelől az áldozatok legnagyobb értékesítését biztosítja, és így a gazdasági erők maximisatiójához vezet. Ha valamely jószaggal bizonyos szükségletet elégiték ki, akkor az bizonyosan az illető jószág legtökéletesebb fölhasználását adja, a mint viszont valamely áldozat bizonyosan a legkisebb, melyet a szükséglet követel. Így vezet az érték a legmagasabb gazdaságosság valósisításához.

Habár így az értékmérés tényezőit biztonsággal fölismerjük, ne képzeljük, hogy az matematikai pontossággal eszközölhető. Azon utolsó szükségletelemet, mely a határértéket megszabja, intenzitásában ép oly nehéz megállapítani és annyi színvegyet mutat, mint a másik tényező és a nemzetgazdasági elmélet számos tévedése abból származik, hogy a munkát egy pontosan meghatározott vagy legalább meghatározható nagyságnak tekintették, holott az maga is oly egység, mely számos változatot mutat. A mit mi némi bizonyossággal megállapíthatunk: a társadalmi érték, a szövevényes gazdasági folyamatok átlagos alakulása. Azért látjuk, hogy a gyakorlati élet számos eseteiben az érték igen sajátságos tüneteket mutat. Itt mindenekelőtt arra kell figyelmeznünk, hogy bizonyos hasznosságok nem is esnek gazdasági bírálat alá, azért, mert azokra a gazdasági szempontot nem alkalmazhatni. E jószágok egy magasabb életkörbe tartoznak. Továbbá nem esnek gazdasági értékelés alá oly jószágok, melyek vagy nem képezik a forgalom tárgyát, mert azokról más elv alapján van gondoskodva, vagy nem képezhetik természetöknél fogva a forgalom tárgyát, a mennyiben el nem tulajdoníthatók, át nem vihetők stb. Gyakran nagy áldozatokat hozunk csekély értékekért könnyelműségből, tudatlanságból. Máskor még nagy értékeket sem méltatunk a legcsekélyebb áldozatra. Ugyanazon szükségletkielégítésért külön-

böző áldozatok hozatnak. Gyakran az értékelésbe belejátszanak divat, babona, szeszély. Szükséglet és áldozat mindig alapjai maradnak az értéknek, de akárhányszor alig lehet a kapcsolatot fölismerni. Csak nagyban, a széles társadalmi életben válik a viszony szorossá, ellenben az egyéni esetek nagy ingadozásokat mutatnak. Általában nem tekintjük azon számos eseteket, melyekben az értékmegállapítás nem is történik öntudatosan, hanem csak homályosan, akár mint mások ítéletének visszasugárzása, akár a gazdasági mechanizmus automatikus eredményeként. Értéket tulajdonítunk akkor annak, miről tudjuk, hogy mások is ugyanazt teszik, úgyszintén annak, miről tudjuk, hogy értéke mindenkor folyósítható. Világos mindezekből, hogy az értékérés körül számos bonyolult eset fordul elő, mely azonban nem szabad, hogy az egyszerű viszonyok képét teljesen elhomályosítsa előttünk.

Ha föntebb láttuk, hogy az érték végelemzésében két tényezőre vezet vissza, úgy ez természetesen ki nem zárja, hogy az érték más oldalaira tekintettel legyünk, sőt képzelhető, hogy bizonyos körülmények következtében a figyelem inkább ezek felé fordul, mint az érték lényeges tulajdonságai felé. Ez tényleg be is következett. Minthogy a forgalmi élet fejlődésével a javaknak nemcsak azon tulajdonsága bír fontossággal, hogy azok mily mérvben szolgálhatnak szükségletek kielégítésére, hanem az is, hogy minden jószággal mennyi más jószágot lehet a forgalomban megszerezni, elméletileg is szükségesnek, vagy legalább nagyon hasznosnak látszott az értéknek egy különös megjelenési alakját vagy válfaját megkülönböztetni, a csereértéket, vagyis mint újabban majd közvetett értéknek *) (Menger), majd tárgyi értéknek **) (Böhm-Bawerk) stb. nevezik. E csereérték kifejezését képezi bizonyos javaknak azon mennyisége, mely érték becserélhető. A csereértéknek az úgynevezett használati értéktől való megkülönböztetése főleg Smith által hangsúlyoztatott és az értékelmélet egyik legfontosabb mozzanatául tekintetett, bár mindig erős bírálatnak volt kitéve Nagy fontosságra emelkedett e megkülönböztetés az által, hogy socialistikus oldalról ez alapon a gazdasági élet jelenlegi alakjának észszerűtlen voltát vélték bebizonyíthatni, a meny-

---

*) Tudniillik nem közvetlen használata szerint.

**) Tudniillik a jószágnak hatása kifelé más jószágokkal szemben.

nyiben azon ellenmondásra utaltak, miszerint nagy használati értékkel bíró javak csekély csereértékkel bírnak, és megfordítva. Még jelenleg is a csereérték körül nagyon eltérők a nézetek. Míg Wagner még azt állítja, hogy fontosabb megkülönböztetés az érték körül nincs, mint a használat és csereérték szerinti, addig Neumann egyenesen azt mondja, hogy e megkülönböztetés tarthatatlan. Az újabb osztrák iskola pedig a megkülönböztetést föntartja, Böhm-Bawerk főleg azon indoklással, hogy a két fogalom annyira differenciálódott, hogy azt többé egységes, tudományos és termékeny fogalomba összefoglalni nem lehet. Azonban tényleg mégis a csereértéknek sokkal alárendeltebb jelentőséget tulajdonítanak, a mennyiben összevetik az érték mindenféle más külső részleges hatásaival, a milyen például az adóértékben, a hozadékértékben stb. kifejezést talál; ezek sorába tartozik a jószágnak azon értéke is, mely más javaknak becserélhetőségében, az angolok által úgynevezett «purchasing power»-ban (vásárlási erő) jut kifejezésre. Ha ezekkel szemben az önálló csereérték-elmélet jogosultsága iránt tisztába akarunk jönni, a következőket kell szem előtt tartani. Kétségtelen, hogy a csereérték fogalmára különösen azért látszott szükség, mivel a javak fölszínes megítélésénél az érintett ellentmondás mutatkozott: a kenyér olcsó, pedig úgynevezett használati értéke nagy, a gyémánt drága, pedig használati értéke csekély. Ezzel az ellentmondással azonban ma többé nem kell vesződnünk, mivel láttuk, hogy egy akkora darab kenyérnek, mint egy közép nagyságú gyémántnak nemcsak csereértéke, hanem a használati értéke is tényleg csekély. Ez tehát nem volna ok egy külön csereérték-elmélet föllállítására. Avagy más elemekből áll-e a csereérték? A más javakban kifejezett csereértéknek is alapja az, a mi az értéké általánosságban, mivel az összehasonlított javaknak vagy a szükségletkielégítéshez, vagy a követelt áldozatokhoz való kölcsönös viszonyát hozza kifejezésre. Csak egy körülmény okozhat változást, tudniillik a cserénél föllépő sajátzerű tényezők, melyek az értékre befolyással nincsenek. Azonban itt is először állandó tényezőkül csak azok szerepelnek, melyek az érték alkotó elemeit képezik. Különbén mihelyt kilépünk a forgalomba, és annak szempontjából vizsgáljuk az értéket, az már természetesen többé önállóan nem történhetik. E kifejezés csereérték, már azt jelenti, hogy a cserénél működő legalább két vagy több

egyén gazdasági megfontolásának az eredménye az érték, pedig az ekkép két cserealany által megállapított értékarányok tulajdonképen azt képezik, a mit árnak nevezünk. Lényeges különbséget csereérték és ár között nem lehet fölfedezni, mert a pénz fölhasználása a cserében érvényesülő törvényeket nem változtatja. És ha különösen még szem előtt tartjuk azt, hogy az elmélet dologbeli árakról is szól, a csereérték és ár között nem födözhető föl lényeges különbség.*) A csereértékre csak azért volt szükség, hogy legyen egy kapocs az érték és ár jelenségei között, és midön már egyszer meg volt a csereérték fogalma, ez igen alkalmasnak látszott több olyan körülménynek és kérdésnek tárgyalására, mely tulajdonképen csak az áralakulásnál merül föl. Ez által az érték és ár közötti határok elmosódtak, a mi abban is kifejezést talál, hogy igen kiváló angol nemzetgazdák a kettő között különbséget nem tesznek, vagy az értéket általában nem is tárgyalják, hanem csak az árt. Ez következett abból, hogy a csereértéket az illetőktől helytelenül magyarázott használati értéktől egészen elszakították, midön csak az kellett volna, hogy a csereértékben az ár és az érték közötti benső kapcsolatot mindenkor fölismerhessük. A csereérték-fogalom jogosúltsága tehát csak abban rejlik, hogy egy — úgy mondva — népszerűbb kifejezése az értéknek, mely a nélkül, hogy vizsgálná a javak értékét annak végső alapokai szerint, minden egyes jószág mértékét az összes egyéb jószágokban találja, a mi gyakorlatilag is előnyös azért, mivel a mindennapi életben a javak megbecsülése szabály szerint azoknak a forgalomban való értékesíthetése szerint történik, míg az eredeti érték nem jut a mindennapi élet öntudatára.

* * *

Minden gazdasági és gazdaság-politikai kérdés végső elemzésében visszavezet az érték fogalmára. Minden gazdasági

---

*) Böhm-Bawerk is az objektív csereértéket és az árt összefoglalja. Azt mondja ugyan, hogy a két fogalom nem azonos; mert a csereérték csak a javak csereképességét mutatja, az ár a cserélt mennyiséget. Ebben egy kis szörszállhasogatás rejlik, mert a csereképességnek meg fog felelni a becsereált mennyiség. Azért mondja is, hogy habár a két fogalom nem azonos, de törvényök azonos. Az ártörvény magában foglalja a csereérték törvényét is. (*Kapital*, II. 139. l.)

tevékenység az értékek kedvéért történik, az értékben rejlik a javak lényege. Nem képzelhető fontosabb föladat, mint az érték természetének helyes fölfogása, és nem képzelhető nagyobb baj, mint annak helytelen magyarázata. John Stuart Mill azon boldog hitben élt, hogy az értékelmélet meg van alapítva, meg van oldva.*) Bámulatos rövidlátóság az egy nagy szellemtől, a ki azon hitet táplálja, hogy egy a folytonosan változó társadalmi életre vonatkozó elmélet örök időkre meg lehet írva. Azonban ez az angol iskola meggyőződése volt, kevés kivétellel. Smith Ádám a használati és a csereérték közötti különbséget állította föl, különben az érték eredeti forrását a munkában lelte. Utódjai, különösen Ricardónak hatása alatt, a használati értéket mindinkább elfelejtették és csak a csereértékkel foglalkoztak.***) A javak végleges rendeltetése és célja, a szükségletek kielégítése és azok aránya e functio szerint, mindinkább feledékenységre ment. Mi sem természetesebb, minthogy ez egyoldalúsággal szemben, főleg mivel a socialismus épen az orthodox angol iskola értékelméletét választotta kiinduló pontul, újabban ismét mindinkább látjuk hangsúlyozva az értéknek azon elemét, mely szükséglet-kielégítési föladatában rejlik. Az értékelmélet egy új korszakba lépett. Az elmélet most azon különben épen nem új tényből indul ki, hogy az érték a javak használatától függ, minthogy ez pedig a szükségletektől függ, e szerint az érték törvénye a szükségletek törvénye. A szükségleteknek e törvényét pedig főleg azon tapasztalatból vezetik le, hogy a szükséglet foka változik a szükséglet ki- vagy ki nem elégítettségével. Azonban ez ismét függ a javak mennyiségétől és így végeredményben a javak mennyiségében vagyis a szükséglet és a födözet közötti arányban rejlik az érték forrása. A szükséglet és födözet közötti összehasonlítás alapján végre eljutottak az új elmélet legfontosabb tételéhez, mely szerint minden jószág-mennyiség egy-egy

---

*) Happily, there is nothing in the laws of values which remains for the present or any future (!) writer to clear up. (P. E. people ed. 265.)

**) The word value, when used without adjunct, always means in p. e. value in exchange (Ibidem). The value of a thing means the quantity of some other thing, or of things in general, which it exchanges for (P. E. 290. 1.)

határozott részének értékét azon szükséglet állapítja meg, mely szükségletnek kielégítése e rész jelenlététől, illetőleg birtokától függ. Értékét azon résznek, mely az egész jószágkészlet minden egyes részének értékét állapítja meg, határértéknek nevezik. Az elsők, kiknél ez eszmemenetet találjuk, Gossen,¹⁾ Jevons²⁾, Walras Leon³⁾ és Menger.⁴⁾ Azonban ez írók közül csak Menger gyakorolt nagyobb hatást, ki az újabb osztrák iskola alapítója lett és tanítványaival együtt (Wieser,⁵⁾ Böhm-Bawerk,⁶⁾ ez elmélet továbbfejlesztésével foglalkozik. Kétségtelen, hogy elméletileg és gyakorlatilag az értékelmélet e fordulata csak kedvezően fogadható; az érték olyan tényezőjét hangsúlyozzák kellőképp, mely különösen az angol tudományban, mely leginkább a kereskedelmi élet jelenségeire figyelt, elhanyagoltatott. Azonban másfelől épen nem új az, a mit ez írók tanítanak. Se az értéknek a szükséglethez való viszonyát, se a jószág mennyiségéhez való viszonyát a tudomány teljesen el nem felejthette, a gyakorlati élet pedig hogyan felejthette volna el? A mennyiségi tényező is némileg csak általánosítása Ricardo ritkasági tényezőjének. Az, hogy némely túlbuzgó író az új elmélet jelentőségét oly fölfedezések jelentőségével hasonlítja össze, mint például Kopernikus, Newton törvényeivel,⁷⁾

¹⁾ *Entwicklung der Gesetze des menschlichen Verkehrs und der daraus fließenden Regeln* etc. Braunschweig, 1854.

²⁾ *Theory of Political Economy*. London, 1871.

³⁾ *Éléments d'économie pure*. Lausanne. 1874.

⁴⁾ *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre*. Wien, 1871.

⁵⁾ *Ueber den Ursprung und die Hauptgesetze d. wirtschaftlichen Werthes*. Wien, 1887. — *Der natürliche Werth*. Wien, 1889.

⁶⁾ *Grundzüge d. Theorie d. wirtsch. Güterwerthes*. (Jahrb. f. Nationalökonomie u. Stat. Jena, 1886.) — *Kapital u. Kapitalzins*. Innsbruck, 1889.

⁷⁾ Sax az általa ugyanazon értelemben meghatározott értékfogalomról azt mondja: «Ist das nicht eine Formel von mathematischer Exactheit und ist sie nicht ähnlich z. B. dem Gravitationsgesetze in der Naturwissenschaft?» (*Die neuesten Fortschritte der nationalökön. Theorie*. Leipzig, 1889. 29. l.) — De még a mélyebb és higgadtabb Böhm-Bawerk is azt mondja a határértékről: «Dieser Satz ist der Angelpunkt in unserer Werththeorie» és tovább: «Und insofern ist die Lehre vom Grenznutzen der Angelpunkt nicht allein der Werththeorie, sondern geradezu für alle Erklärung der Wirtschaftshandlungen der Menschen und somit für die gesammte volkswirtschaftliche Theorie».

abban minden esetre e különben becses vívmányok túlbecsülése rejlik. Helyes az, hogy ez új elmélet buvárai e szempontot jobban, behatóbban, általánosabban alkalmazzák a gazdasági élet különböző jelenségeire: a gazdasági lélektan és mikroszkópia sokat fog ez által nyerni. Azon nagy forradalmat, melyet némelyek ez új tételnek vagy inkább csak új képletnek elméleti és gyakorlati téren tulajdonítanak, nem vagyunk képesek fölfedezni. Tényleg látni is, hogy ez értéktörvény azon elméleti kérdések fölfogásában, melyekre az már alkalmaztatott, mint például Böhm-Bawerk-től a kamat-kérdés nagy horderejű kérdésére, meglepő új eredményekhez nem vezetett. Az új értékelmélet becsé abban rejlik: először hogy az értéket csak konkrét jelenségeiben kutatja; másodszor hogy ismét visszanyúlt az érték ősforrására, a haszonra, ezt visszavezette gyökerére, az emberi szükségletre; harmadszor hogy a szükséglet és födözet közötti arányból magyarázza a javak értékét. A határérték fogalmának jelentősége pedig abban áll, hogy megmagyarázza azt, mennyi értékkel bír az ugyanazon szükségletnek szolgáló összes jószágoknak egy-egy része, tekintettel az e résztől függő szükségletre. Azonban ne feledjük el: először hogy e határérték ritkán jut kifejezésre, mivel a legtöbb szükséglet csak szűken talál kielégítést, tehát azoknak csak legégetőbb, legnyomasztóbb része; a szükséglet-kielégítés többi fokozatai, melyeknek legalsóját a határérték képezi, nem érvényesülnek; másodszor a határérték egyénileg nagyon eltérő, minden gazdaságban és különböző időkben másféle, az általános érték meghatározására az nem lehet irányadó. Az egyes egyéni értékítéletei csak törtei a gazdasági értékszámításnak és oly törtek, melyek értéke nagyon különböző, tehát általános ítélethozásra nem alkalmas. Így fölfogva, a határértéknek csak belső jelentősége van, a társadalmi életre kevésbé reflektálódik, mivel annak az egyes egyén elenyésző csekély tényezője; harmadszor, ha pedig a társadalmi értéket vesszük, akkor ismét azon nehézséggel találkozunk, hogy se a szükségletre szolgáló javak összeségét, se a szükséglet terjedelmét és különböző fokozatait pontosan nem tudjuk. Végre pedig, mint föntebb említettük, a határérték is csak egy régen ismert jelenségnek kifejezése, a mennyiben csak azt jelenti, hogy minden jav értéke függ azon szükséglettől, mely általa kielégítést talál. A nélkül tehát, hogy ez elmélet részletes bírálgatásába bocsátkoznánk, meggyőződhetünk arról,

hogy a határérték fogalmának más és nagyobb jelentőséget nem tulajdoníthatunk, mint azt, hogy az az összetes egyéni értéknek minimumát képezi, melyet egy jószágcsoporthoz vagy mennyiségnek azon része képvisel, melytől a szükséglet leggyöngébb részének kielégítése függ. Valódi jelentőségére visszavezetve is e fogalom eléggé termékenynek fog bizonyulni és ha nem is forradalmat, de mindenesetre számos jelenségnek szabatosabb fölfogását fogja a nemzetgazdaságtan terén előidézni. De azért világos, hogy az az áralakulás csak egyes eseteit magyarázza.

Különben láttuk, hogy ez elméletben is főleg arra van súly fektetve, hogy a szükséglet és födözet közötti aránytól függ a javak értéke és így azon elmélet, melyet e lapokban előadtunk, ezzel épen nem jön ellentétbe, csak hogy a javak mennyisége helyett inkább az áldozatokban találjuk az érték másik sarkpontját. Ez által az elmélet nyer világosságban, mert a mennyiségi tényező alatt is végelemzésben azon áldozat rejlik, mely a javak elhasználásával jár, tekintettel azok korlátolt voltára.

FÖLDES BÉLA.

AZ ETHIKAI DETERMINISMUS ELMÉLETE.

Harmadik közlemény.*)

VI.

AZ AKARAT-FUNCTIO TÉNYEZŐI.

Indok és character. Az indok szereplése és fontossága. A főbb indokok. A cselekedetek osztályozása az indokok szerint. A character szerepe és fontossága. Az akarat-functio folyamatának végeredménye. Ethikai determinismus.

Összegezzük az eredményeket.

Indok és character azok a tényezők, a melyek nélkül akarat-functio létre nem jöhet.

Erre az alapigazságra jutottunk eddigi vizsgálódásaink közben. A további consequentiák a milyen egyszerűek, ép olyan könnyen érthetők. Mindenekelőtt rövid elintézést nyerhetnek azon kérdések, melyeket föntebb (az akarat és character viszonyát illetőleg) anticipative föltettünk: hogy vajon nem absorbeálja-e az akaratnak egész működéskörét a character? És elhatározásainkért és tetteinkért is nem a character-t terheli-e a felelősség súlya? A nyert adatok alapján mind a két kérdésre «igen»-nel kell válaszolnunk. Nem különben szabatosan kijelölhetők immár az akarat-functiók határai, az elhatározást megelőző mozzanatok s a végeldöntés utolsó elve. Azon igazságok után tudniillik a melyeket eddig megalapítottunk, kérdés tárgya sem lehet, hogy az akarat nagyon másodrendű tényező a cselekvéseknél. Főfactorok: a motivumok és az erköcsi character. Az elhatározás utolsó oka meg éppen csak a character.

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 159. és 160. számaiban.

Azon egész folyamat, a melylyel ez a dolog létestül, határozottan ezt bizonyítja:

1. Első tényező gyanánt a motivumok, az úgynevezett impulsusok vagy indító okok, tekintendők. Szereplésök fontosságát eléggé bizonyítja az a körülmény, hogy nélkülök (mint ingerek nélkül) még reflex mozgások sem keletkezhetnek, a tudatos elhatározásnál és cselekvésnél pedig nemcsak mint a kérdéses functiót megindító lélektani folyamat első mozzanata szerepelnek, de a character által elfogadva, az elhatározás és még inkább a tett színezete is szerintök változik. A milyen az indok, olyan a cselekedet. *Intentio iudicat omnes*. Azert beszélünk okos, oktalan, önző, önzetlen, gonosz stb. cselekedetéről, a szerint, a mint a higgadt megfontolás, a hidegen számító ész, vagy az értelmetlen könnyelműség; az önhasznot kereső önzés vagy jóakarató önzetlenség vagy a gonoszság volt tetteink kútforrása. Sőt a cselekvések egész táblázatát lehet összeállítani, azon különböző indokok szerint, a melyeknek elhatározásainkra és tetteinkre befolyásuk lehet.

A főbb indokok — a szerint, a mint vagy *a*) a testi szervezetben, vagy *b*) a szellemi functiókban, vagy *c*) a külső és társadalmi viszonyokban rejlenek, a következők:

a) az egészséges vagy beteges szervezet, az úgynevezett *organisatio*; *b*) a józan ész, indulatok, érzelmek, vágyak, szenvedélyek, ösztön; *c*) a kedvező vagy kedvezőtlen társadalmi viszonyok, és külső úgynevezett *physikai* befolyások, vagy ezek *complicatiói*.

Az általok eszközlött különböző cselekedetek pedig:

a) a *normalis* vagy *abnormis organisatio* nyilvánulatai; *b*) az okos vagy oktalan, indulatos, szenvedélyes, önző, önzetlen cselekedetek; *c*) a hasznos vagy káros, társadalmilag megengedett vagy tiltott, tehát törvényszerű és törvényellenes cselekedetek.

Valamennyien valamiféle ható-motívum (inger) eredményei. De lényegesen különböznek egymástól az indok természete és hatásának módja szerint, a melylyel létre jöttek. E helyütt csak azon alapkülönbségre kell reflectálnunk, mely a cselekedeteket akaratos (vagy tudatos) és önkénytelen (vagy öntudat nélküli) cselekedetekre különíti; s a mely különbség a motivumok hatásának módjában leli magyarázatát. Az indok tudniillik vagy közvetlenül hat, mint egyszerű inger, mely

esetben az úgynevezett önkénytelen vagy reflex-mozgások keletkeznek; vagy közvetve, az értelem útján, mint értelmi inger, a midőn az úgynevezett akaratos vagy tudatos cselekedetek jönnek létre. Ethikai szempontból csak ez utóbbiak jönnek számításba. Minek kapcsán, a motívumok hatását az ethikai cselekvésekre úgy is formulázhatjuk, hogy minden illetén ingernek, előbb az értelem foruma előtt kell megfordúlnia, és csakis az értelem által földolgozottan és elfogadottan lehet a character elé lépnie, hogy mint sollicitáló psych. inger, azt elhatározásra ösztönözze. Ezért annyira fontos dolog erkölcsi szempontból az értelem kiművelése. A különböző vágyak, szenvedélyek és egyéb kedélymozgalmak által fölkeltett különböző ingerek, vajmi könnyen megvesztegetik a gyöngé értelmet, hogy egészen más színben fogja föl és állítsa őket a character elé — semmint objectív ítézés útján tennie kellene. És minden ilyen esetben, első sorban az értelem az oka a végrehajtott oktan vagy erkölcstelen cselekedetnek. Bizonyára számtalan tett nem jönne létre soha, ha minden elhatározást a motívumok higgadt megfontolása s a végrehajtandó tett következményeinek előleges megállapítása előzne meg; és nemcsak akkor tépelődnénk, hogy oktanul cselekedtünk, mikor már az elkövetett tett káros következményeit meg nem változtathatjuk!

Nagy horderejű igazság foglaltatik ez állításban, a melynek okszerű alkalmazása által sokkal nagyobb sikert lehetne elérni az emberek nevelésében, mint talán az üres moralizálás által, mely legtöbb esetben semmit sem használ, vagy a sanyarú megtorlás azon módjaival, melyek sokszor valóban többet ártanak, mint javítanak. Az embereket — kivált ha már invertált hajlamokat mutatnak az immoralitás vagy egyéb meg nem engedett cselekedetek iránt — nem moralizálni kell, hanem oktatni és fölvilágosítani őket, hogy illetén tetteikkel végelemezésben csakis magoknak ártanak, s ha ideiglenesen talán sikerül is egyet-mást elérniök, utoljára mégis rajta vesztenek, és sokszorosan fognak lakolni vétségeikért. Így mindenesetre többre megyünk, még a leggonoszabb embernél is — mintha eredeti alap-characterökből akarjuk őket mesterségesen kiforgatni, és erőszakos eszközök alkalmazásával megjavítani. Mert mindenesetre biztosabb módja az a legalitás kierőszakolásának, vagy az immoralis cselekvések lehető megakadályozásának, ha olyan eszközöket alkalmazok, melyek az illető egyén természe-

téhez és characteré alapvonásaihoz mérvék, a milyen például a haszon és kár mérlegetése, a melylyel valamely tett jár, mint ha olyan elvekkel akarok czélt érni, a melyeket az illető meg sem ért, és olyan érzelmekre hivatkozom, a melyek előtte tökéletesen ismeretlenek. Bizonyára a leggonoszabb lelkületű ember sem fog elkövetni valamely bűntényt, ha tudja, hogy nyomban tetten érik, és keservesen lakolni fog merényleteért. Holott ugyanazt könyörület, vagy bármely szívzaggató rimáncolás sem bírja megindítani, s a tett elkövetésétől visszatartóztatni. Vajon miért? Mert egoisticus characteret, más, mint egoisticus eszközökkel befolyásolni nem lehet. És a szigorú megtorlás? Nem complicálja-e sok esetben a bűntényeket? Az elkövetett kisebb bűntényre kiszabott szigorú büntetéstől való felelmében olyan nagyobb vétségekre ragadván a tettetést, melyek enyhébb büntetés esetén aligha követtetnek el általa.

2. Bár mennyire fontos tényezője legyen azonban az indok az akarat elhatározásának — a végeldöntés ultimum principiuma mégis a character. A motivum megindítja és szakadatlan mozgásban tartja a cselekvést vagy elhatározást megelőző folyamatot, de az utolsó szó: a characteré. A nélkül, hogy a ható motivumra a character ne reagáljon, és a jelenkező indokok közül az egyiket vagy másikat döntő okká ne tegye: elhatározás létre nem jöhet. Mivel pedig ez a visszahatás másképen, mint a character alapsajátságának megfelelőleg végbe nem mehet, mert a characteret eredeti jellegeből az indok sem bírja kivetkőztetni, nagyon érthető, miért kell az indok mellett a characternek is oly nagy fontosságot tulajdonítani. Egymagában egyiket sem tekinthetni elégséges feltételül bármely akarat-functio folyamatának lebonyolításánál; együttes működésök esetén azonban oly kimaradhatatlanul be kell következnie a tettnek, hogy ha sikerülne a character a maga egész valóságában, összes alapsajátságaival és vonásaival együtt, részletesen és híven megismerni; s a sokszor annyira elrejtett, és alig felderíthető motivumokat kikutatni: minden egyes cselekedetet ép oly bizton és pontosan meg lehetne előre mondani, mint a hogyan például a csillagász előre kiszámítja az égi testek mozgását. Hogy bármely esetben, más cselekedet jött legyen létre, mint a milyen tényleg bekövetkezett — arra okvetetlenül más character és más viszonyok, azaz indokok lettek volna szükségesegek. Mert teljesen lehetetlen, hogy ugyanazon motivumok és

character mellett más, mint csak ugyanazon okozat keletkez-
hessék. Természettörvény, hogy minden természeti dolog, saját
individualis természetének megfelelőleg reagál a ható ingerre:
Operari sequitur esse. Azért kutatja a khemikus a testek tulaj-
donságait reagentiák alkalmazásával; azért teszszük az embe-
reket többszörös próbára, mielőtt bennök végleg megbíznánk!
A legintensivabb indok sem hozhat elő mást, mint a mi a cha-
racterben rejlik; és a character nem reagálhat másképen (az
indokra), mint alapsajátságainak megfelelőleg.

Íme az ethikai determinismus — mint az akarat-functio
folyamatának okvetetlen resultatuma! Az indok befolyásolja a
character-t, mely indok nélkül egy lépést sem mozdulhat. A cha-
racter viszont reagál az indokra, s azt elveti vagy elfogadja,
egyszóval, annyira ellenőrzi, hogy nála nélkül ismét az indok
lesz teljesen tehetetlen és erőtelen. Mindkettő együtt oly hatá-
rozottan determinálja az akaratot, hogy önkényről vagy talán
az indokok közti tetszés szerinti választásról szó sem lehet. Ez
a valódi tényállás! És ezzel szemben más eredményt, mint az
ethikai determinismust, lehetetlen föntartani. Még akkor sem,
ha ez eredmény mellett talán egész fölfogásunknak a morali-
tásról gyökeres átalakulást kellene szenvednie, vagy épen
helytelennek bizonyúlnia. Mert ez esetben sem ebben az elmé-
letben, hanem a vele össze nem egyeztethető azon fölfogásban
rejlenék a hiba — itt kellene tehát a correcturát alkalmaznunk.

Sem az indeterminismusnak, mely korlátlan szabad
akaratról beszél; sem a syncretismusnak, mely lényegében
ugyancsak indeterminismus; sem a physikai determinismus-
nak, mely az akaratot is épen oly kényszerokok nyúge alá
hajtja, a minők a mechanice ható phys. okok: nincsen igaza
tehát az akarat kérdésében. Hanem csak az az elmélet biztat
sikerrel, a mely valamint az indokok súlyát, azonképen az er-
kölsi character természetét is kellő módon mérlegelve formu-
lázza elveit és tantételeit az akarat hatásköréről és functióiról.

A következő fejtegetések föladata lesz kimutatni, hogy
igazi moralitást, valódi benső erkölsi eletet, más alapon, mint
az ethikai determinismus álláspontján, még gondolni is bajos
dolog.

Ha vállalkozásunkat siker koronázzandja, az új álláspont
tudományos jogosultsága és alkalmazható volta magától ki-
derül.

VII.

A MORALITÁS FOGALMA.

A moralitás definitiója mint alapföladat. Schopenhauer. Saját álláspont. A kutatás módszere. Az emberi cselekedetek két nagy osztálya. Forrásaik: önzés és önzetlenség. A cselekedet erkölcsi értékének mértéke.

Fejtegetéseinket a moralitás fogalmának szabatos és correct meghatározásával kell kezdenünk.

Még azzal sem vagyunk tisztában: vajon mi az a moralitás a maga meghamisíthatatlan lényege szerint? Melyek azok az alapvonások, melyek nélkül igazi moralitás nem létezik? Addig egyáltalán lehetetlen, még csak felig-meddig is, eligazodnunk azon kérdések iránt, a melyekkel — alap-problemánk alapos megoldhatása végett — majd tüzetesen kell foglalkoznunk.

E mellett nagy szükségünk van ilyen szabatos és correct definitióra azért is, mert a moralitás fogalma szintén azon ethikai fogalmak közé tartozik, melyekkel — közkeletök ellenére — még mindig nincsenek egyértelműben a moralisták; az élet pedig és a közvélemény nagyon sokszor a legvastagabb tévedésben van, midőn a pusztá látszat és ragyogó külszín, vagy művészies ostentatio után indulván, ott is moralitást lát, a hol nyoma sincsen a valódi moralitásnak. «Nagy és igen fiatal hibában leledzenék, — mondja találóan Schopenhauer, — a ki azt hinné, hogy az embereknek minden jog- és törvényszerű cselekedetei moralis kútfőből fakadnak. Sőt inkább oly arány van az emberek igazságossági gyakorlata és a szív igazságossága, mint az udvariasság nyilatkozatai és a felebaráti valódi szeretet közt, mely utóbbi nem — mint amaz — csak színből győzi le az egoismust, hanem valóban.» «Igazán szólva — folytatja — az az emberi közlekedésben gyakorolt és rendíthetetlen maximának állított igazságosság (Rechtlichkeit) két szoros szükséges alapúl főképen, úgy mint egyfelől a törvényes renden, melynek eszközésével védi az államhatalom mindnyájunk jogait; másfelől annak a tudásán, hogy a jó hír vagy polgári becsület birtoka okvetetlenül szükséges a világon az előmenetelre, minélfogva mindenki léptei a közvélemény fölügyelete alatt vannak, mely ez ügyben oly engesztelhetetlenül

sanyarú, hogy egyetlenegy elkövetett hibát sem bocsát meg, hanem mint kitörülhetetlen mocskot a bűnös haláláig szemmel tart és hánytorgat. Ezek hát a közigazságoosság örei, és a ki élt s nem hunyta be a szemét, megvallja, hogy a világ forgalmában a becsületesség legnagyobb részét azon két örnek köszönhetjük; de még azt is, hogy olyanok sem hiányzanak, a kik azok éber ügyelete alól is kivonhatni vélik magokat, s annál fogva az igazságot és becsületet csak czégernek és oly lobogónak nézik, melynek védelme alatt kalózságaikat több sikerrel űzhetik.»*)

Szakasztott hű képe a mai állapotoknak is.

Avagy nem tapasztaljuk-e lépten-nyomon ma is, hogy a tömeg az emberek cselekvéseit legtöbb esetben nem belértékök, hanem külső sikerök — a látszat — után ítéli meg. Nem tömjéneznek-e a hatalmasnak, habár talán élete módját, erkölceit, érzületét tekintve, alantabb fokon áll utolsó rabszolgájánál. Mert nem kell szem elől tévesztetni, hogy a mi kényes és követelő erkölcsi érzésünk még ezt a barbár intézményt sem bírta mindeddig kiirtani, hanem csak más formába öntötte, hogy «az európai rabszolgaság» jól ismert czíme alatt mind máig föntarthatassa; sőt a szabad kutatás ellen irányzott gyűlölködő támadásaival szakadatlanul istápolja.

Jól elrejtett önzés, síma alakoskodás, mely finomúl tud alkalmazkodni ott, a hol kell, és készségesen megalkuszik a változó viszonyokkal: ezek azok a jellemvonások, a melyeket mai nap legtöbbre becsülnek, s az igazi morális érzület helyett árúba bocsátanak. Hogy egy-egy pillanatra szinte megtéved az ember a fölötti töprenkedésében: vajon nincsen-e igazuk azoknak, a kik in ultima analysi minden emberi cselekedeteket önzésre vezetnek vissza, s az erkölcsöt nem is tekintik egyébnek «conventionalis megállapodások» mesterséges eredményénél?

Indokolt skepsis és érthető följajdulás azon kufár fölfogással szemben, mely az ember erkölcsi érzelmeit is árúczikké degradálja. Egyúttal azonban annál erősebb intő-szózat arra nézve, hogy komoly utánjárással, az emberi élet és cselekvések természetének mélyen ható vizsgálatával, végre-valahára vessen véget a tudomány annak az ingadozásnak, mely e

*) Schopenhauer: *Preisschrift über die Grundlage der Moral*, 13-dik §.

kérdést illetőleg még mindig főnforog, és fölkatatva a valódi moralitás és immoralitás characteristicus vonásait, teljes szabotossággal állítsa föl a cselekvések értékének valódi mértékét. A föladat nem könnyű ugyan, de a kutatás és vizsgálódás mai eszközeivel mégis a sikerre sokkal több kilátással foghatunk a munkához, mintha még ma is csak a speculativ philosophia az az egyetlen eszköze állana rendelkezésünkre, a melyet eddigelé, úgyszólván, kizárólagosan alkalmaztak az ethikában — s a melynek egész titka és bölcsesége abban rejlett, hogy kénye-kedve szerint fölvett fogalmakból önkényileg szötte elméleteit, s hacsak syllogistikus hiba nem esett az okosodásban, egyszerűen elfogadta szabályozó elvek gyanánt, akár megfelelték egyébként az emberi természetnek és gyakorlati életnek, akár nem.

A kutatás azon módszerének, melyet itt egyedül lehet sikeresen alkalmazni, a szövevényesebb természettudományok példáján kell indulnia — tehát deductive haladnia ugyan, de úgy, hogy deductióit sok, nem pedig egy, vagy csak néhány előzményből vonja le, és minden egyes okozatot úgy tekintsen, mint számtalan összeható ok eredményét, a melyek működését ismét az emberi természetnek hol azonos, hol különböző sajátosságai és törvényei határozzák el. Ez pedig az úgynevezett concret deductiv módszer; mindkét formájában alkalmazottan: *a*) mint direct deductiv vagy physikai módszer, mely deductiv úton nyert elveken kezd, s a tapasztalati adatokat csak igazolásul alkalmazza; és *b*) mint megfordított rend szerint haladó, vagy történelmi módszer, mely ismét az egyes tapasztalati adatokból vonja ki általánosításait, melyeket aztán az által igazol, hogy az emberi természetből deductiv úton nyert elvekkel iparkodik összekötni. (L. Stuart Mill: *Az inductiv és deductiv logika rendszere.*) Azonban még így is tömérdek nehézséggel kellend megküzdeni, hogy az emberi cselekvések s a társadalmi élet complicált tüneményeinek roppant khaosában föltalálhassuk a moralitás valódi és meghamisítatlan vonásait. Mert hogy egész meztelenségében csak akkor tűnnék elő az emberi cselekvések közti különbség, ha az államhatalom nem nyúlna bele az emberek elhatározásaiba, hanem zavartalanul engedné bekövetkezni azokat: e fölött alig kételkedhetni.*) Mindazonáltal két-

*) «Der Staat, dieses Meisterstück des sich selbst verstehenden,

ségtelen az is, hogyha egyáltalán lehet — csak ezen az úton lesz lehetséges megoldani a problémát. Kísértsük meg a munkát — kutatva, nyomozva az emberi cselekvések rúgóit és lefolyását... vajon nem találhatnánk-e köztök olyan motivumokat, és ezek által létrehozottan olyan cselekedeteket, melyeket méltán kiválaszthatunk a többiek közül, mint kiválóan értékeseket — s a melyekből aztán a moralitás characteristicus vonásait is megállapíthatjuk?

* * *

---

vernünftigen, aufsummirten Egoismus Aller, hat den Schutz der Rechte eines Jeden in die Hände einer Gewalt gegeben, welche der Macht jedes Einzelnen unendlich überlegen, ihn zwingt, die Rechte aller Andern zu achten. Da kann der gränzenlose Egoismus fast Aller, die Bosheit Vieler, die Grausamkeit Mancher sich nicht hervorthun: der Zwang hat Alle gebändigt. Die hieraus entspringende Täuschung ist so gross, dass, wenn wir in einzelnen Fällen, wo die Staatsgewalt nicht schützen kann, oder eludirt wird, die unersättliche Habsucht, die niederträchtige Geldgier, die tief versteckte Falschheit, die tückische Bosheit der Menschen hervortreten sehen, wir oft zurückschrecken und ein Zetergeschrei erheben, vermeinend, ein noch nie gesehenes Monstrum sei uns aufgestossen; allein ohne den Zwang der Gesetze und die Nothwendigkeit der bürgerlichen Ehre würden dergleichen Vorgänge ganz an der Tagesordnung sein. Kriminalgeschichten und Beschreibungen anarchischer Zustände muss man lesen, um zu erkennen, was in moralischer Hinsicht der Mensch eigentlich ist. Diese Tausende, die da vor unseren Augen im friedlichen Verkehr sich durcheinander drängen, sind anzusehen als eben so viele Tiger und Wölfe, deren Gebiss durch einen starken Maulkorb gesichert ist. Daher, wenn man sich die Staatsgewalt einmal aufgehoben, das heist jenen Maulkorb abgeworfen denkt, jeder Einsichtige zurückbebt vor dem Schauspiele, das dann zu erwarten stünde; wodurch er zu erkennen giebt, wie wenig Wirkung er der Religion, dem Gewissen oder dem natürlichen Fundament der Moral, welches es auch immer sein möge, im Grunde zutraut. Aber gerade alsdann würde jenen freigelassenen unmoralischen Potenzen gegenüber auch die moralische Triebfeder im Menschen ihre Wirksamkeit unverdeckt zeigen, folglich am leichtesten erkannt werden können; wobei zugleich die unglaublich grosse moralische Verschiedenheit der Charactere unverschleiert hervortreten und eben so gross befunden werden würde, wie die intellectuelle der Köpfe, womit gewiss viel gesagt ist.» Schopenhauer többször i. m.: *Grundlage der Moral*, 194., 195. lap.

Ha az összes emberi cselekedeteket két nagy kategóriába osztjuk, tudniillik olyanokra, melyeknek semmi közük sincsen a moralitáshoz, azaz közönyös cselekedetekre, és ismét olyanokra, a melyek erkölcsi ítézés és mérlegelés alá esnek, tehát ethikai vagyis moralis jellegűekre, aztán ez utóbbiakat indokaik és forrásaik szerint vesszük tüzetes vizsgálat alá: okvetetlenül arra az eredményre kell jutnunk, hogy mindazon motivumokat, a melyekből összes erkölcsi jellemű cselekedeteink származnak, végelemezésben két forrásra vezethetni vissza; és ezek:

a) az önszeretetet és ennek kifejtettebb alakja: az önzés — egoismus; és

b) a mások szeretete vagy önzetlenség — altruismus. —

Bátran állíthatjuk tehát, hogy ha sikerül tüzetesen fölismernünk e források, nemkülönbén a belőlök származott cselekedetek természetét és jellemző vonásait, bizton rá fogunk jutni a moralitás és immoralitás characteristicus vonásaira is. Tekintsük csak a dolgot közelebről.

a) Az egoismus úgy is mint önszeretet, lényegében és legsajátabb mivolta szerint, azon velünk született és az előszervezettől el sem választható alap-ösztön, a melynek erejénél fogva, többé-kevésbé mindegyikünk, már természeténél fogva, ösztönszerűleg igyekszik önjavát előmozdítani, hatáskörét szélesbíteni és egyéni tehetségeit lehetőleg érvényesíteni.

Ebből folyólag az egoismus alapvonása: hogy mindenben és mindenütt csak a saját hasznára tör — és mások java és haszna iránt vagy épen nem, vagy legfőlegb csak annyiban és oly mérvben törődik és érdeklődik, a mennyiben és a mily mérvben saját egyéni érdekeit sem közvetve, sem közvetlenül nem sérti — öncél gyanánt azonban egyáltalán nem tekinti. Ellenkezőleg, minden olyatén természetű collisiónál, a melyekben a mások haszna és érdekei az ő egyéni érdekeinek útját állhatnák, nemcsak hogy kíméletet nem ismer, de a legminutiosabb dolgoktól, a legszélső végletekig, mindenre kész, csak hogy czélt érhessen.

Ehhez a természetéhez képest, fokozatos nyilvánulataiban két alapformát is különböztethetni meg: a megengedett vagy jogosult önzést, — az önszeretetet, — mely csak bizonyos megszabott határok között igyekszik céljait elérni; és ezek között első sorban, és főképen szintén a saját egyéni hasznát tartja ugyan szemei előtt, de azért a mások hasznát és javát is

szívesen előmozdítja ott és akkor, a hol és a mikor azt a saját kára nélkül megteheti; és a meg nem engedett vagy jogosulatlan egoismust, mely már sem törvényt, sem erkölcsöt, sem jobb érzést nem respectál, hanem kíméletlen kézzel ront mindennek, a mi intentióinak meg nem felel; és részint mint irigység, káröröm, haszonlesés; részint mint gyűlölség, rosszakarat és egyéb analog vonása az érzéketlen szívnek jelenkezik — hogy különböző körülmények szerint majd az egyik, majd a másik lépjen föl egész erejével, a hol és a mikor a megsértett önzés visszatorlást követel.

Az egoismus ez utóbbi fokozatán a «semmit senkiért», «mindent csak tenmagadért» a jelszó. A «neminem iuva, imo omnes si forte conducit læde» — pedig azon életszabály, a melyben nyilvánulatainak összes, positiv és negativ alakjai befoglaltatnak, s a mely a legszélső végletekig hajtva, már emberi természetünkől is kivetkőztet, s az embertelen kegyetlenkedés és szívtelen gonoszság — malitia — tüneteit idézi elő.

Az emberi characternek e két vonása tetőzete az egoismusnak, egyszersmind az emberi természet legveszedelmesebb kinövései azok, a melyek ellen már egyáltalán nincs más orvosság, mint a külső erőszak: az állami rendszabályok vagy törvények által létesített büntetés — esetleg a vallás által élesztett felelem a túlvilági visszatorlástól... Ha ezek sem segítenek — az egoismus féktelenül úzi merényleteit, és kiapadhatatlan forrásává lesz a kriminalitásnak.

Íme csak néhány vonás az egoismus természetéből; de úgy vélem, ennyi is elég, hogy az önzést senki komolyan ne vehesse olyan forrás gyanánt, a melyből morális cselekedetek fakadhatnak. Epen ellenkezőleg, már természeténél fogva, a leghatalmasabb moral-ellenes ösztönnek kell, hogy tekintse mindenki, a ki tisztában van az emberi szervezeti dispositiók és hajlamok különböző természetével, és a nemesebb érzelmek és jellem iránt formálható követelményekkel. Mert igaz ugyan, hogy nem minden önzés — immoralis; de nem kevésbbé igaz, hogy a hol egyszer az önzés cselekedeteink kizárólagos motívuma — ott valami kimagasló moralitásról szó sem lehet. Az önzés, bizonyos fokig és határokon belől, kétségkívül jogosúlt factora és motívuma az emberi elhatározásoknak és cselekedeteknek, sőt annyira nélkülözhetetlen járuléka az emberi természetnek, hogy nála nélkül nem is existálhatnánk: de jól kell

distingválunk . . . és minden esetre nagy tévedés lenne annyira mennünk a következtetésben, hogy most már azért, mert számtalan esetben az egoismust jogosúlnak kell elismernünk, azt nagyhamar moralis indokká is decretáljuk. Az igazi tényállás az, hogy az ilyen természetű cselekedeteknek semmi közük sincs a moralitáshoz: nem immoralisak, de moralisak gyanánt sem tekinthetők; tehát moraliter közönyös cselekedetek, a melyekkel a társadalmi ember, ugyancsak társadalmi életéből folyó mindennapi dolgait végzi és intézi el, de a melyek nem alkalmasak arra, hogy bennök moralitást keressünk.

A valódi moralitás nem olyan mindennapi dolog, melyet lépten-nyomon föltalálhatni és nagy ostentatióval mutogathatni vagy árulhatni, hanem az a legnemesebb és kimagaslóbb vonása a characternek, melyet jól meg kell különböztetni a mesterségesen csinált moralitástól — és alaposan csakis az emberi character azon másik alapsajátságának tüzetes vizsgálatából lehet kiismerni; melyet, azt hiszem, legjellemzőbben önzetlenségnek nevezhetünk.

b) A terjedelmesebb indokolást, melylyel e tantételt igazolnunk kell, magának az önzetlenség természetének tanulmányozásából merített érvek fogják szolgáltatni: az önzetlen characternek azok a specificus vonásai, melyekből minden speculativ okoskodásnál meggyőzőbb módon fog kiderülni, milyen szoros kapcsolat az, mely az önzetlenséget a moralitással oly elválaszthatatlanul összeforrasztja, hogy egyiket a másik nélkül nem is gondolhatni.

Lényegében az önzetlenség az önzés egyenes ellentéte. A characternek azon legnemesebb vonása, mely rábírja az embert, hogy túllépje szűkkörű egoismusa határait, és arra a magasabb és idealisabb álláspontra helyezkedjék, a melyről már nemcsak a maga saját baját és hasznát látja, de embertársa sorsát is, annak egész súlya szerint tudja mérlegelni és érezni — és e mérték és érzelem nyomása alatt, önmagáról megfelekezve, nagyobb áldozatokra is kész, csakhogy segíthessen, avagy legalább enyhíthesse a bajt, holott pedig nem ő maga, hanem más szenved benne.

Az önzetlenség alapvonását e szerint azon, nem mindennapi jólelkület és élő emberszeretet teszi, melynek egyáltalán lehetetlen, hogy bárkinek is bajt vagy kárt okozzon; ellenkezőleg még ott is egész készséggel nyújt segílyt, a hol csak saját

karával, egoisticus érdekeinek egyenes rovására lehet megtennie.

Mely természetéhez képest, a különböző életviszonyok szülte érdek-collisióknál is állandóan egyugyanazon mértékkel mér — s a jogot és méltányosságot nemcsak a maga részére követeli, de mások érdekében is szentül szem előtt tartja, esetleg a saját maga érdekeit mások érdekeinek áldozataul is ejti.

Nyilvánulatai: a részvét, jóakarát, rokonszenv, igazság- és emberszeretet... és egyéb analog vonásai a nemesebb characternek, melyek mindegyike többféle fokozatban és formában jelenkezhetik és együttesen a fokozatos önzetlenség különböző alakjait eredményezik. Két fő alakja: 1. az önzetlen jog- és igazságszeretet, melynek jelszava: «neminem læde»; és 2. az önzetlen emberszeretet, mely még ellenségeinek is megbocsát, és «kenyeret dob vissza azokra, kik őt kövel dobálták».

Íme az önzetlen character jellemző vonásai! Szemben az önzés characteristicus sajátságaival, felreismerhetetlen az a különbség, mely e két természet között létezik, és az egyiket a másiktól oly élesen elválasztja, hogy a cselekvések erkölcsi értékének mérlegelésénél, bizton alkalmazhatni össze nem téveszthető mértékek gyanánt. Bátran levonhatjuk tehát a végső consequentiát. Ha igaz, — mint kimutattuk, — hogy összes cselekedeteinket, legalább azokat, melyek erkölcsi mérlegelés alá eshetnek, két forrásra lehet visszavezetni, tudniillik az önzésre és önzetlenségre, és ezek különböző alakjaira; és e két alap-motivum természete oly mélyen ható különbséget mutat, hogy nyilvánulataikat lehetetlen összecserélni: úgy abban az ethikai igazságban is meg kell nyugodnunk, a melyre az emberi cselekedetek indokainak analysise okvetetlenül vezet a kutatót, s a mely alapigazságot egyszersmind legfőbb ethikai elv gyanánt is kell tekintenünk — hogy a cselekedetek erkölcsi értékének az önzetlenség a mértéke.

Nehogy azonban elhamarkodjuk a dolgot egy ilyen fölötté fontos kérdésben, ám állapotjunk meg egy kissé, és mielőtt a nyert tantétel további indokolásához és megalapításához fog-nánk: tartsunk előbb egy áttekintő kritikai történelmi szemlét azon nevezetesebb kísérletek fölött, melyeket e pontra nézve a philosophia történelme fölmutat; hogy így az ellenkező álláspontok érveléseit és elméleteit is megismerve, az ily módon

nyert — pozitív vagy negatív — eredményeket is fölhasználhassuk állításaink igazolására.

VIII.

A MORALITÁS FOGALMA AZ Ó-GÖRÖG PHILOSOPHIÁBAN.

Tájékoztató áttekintés. A görög philosophia ethikai elméletei. Kynismus és Stoicismus. Kyrenaismus és Epicureismus. Plato. Aristoteles. Végeredmény.

Azóta, hogy a sophisták, ismeretes destructiv munkájokkal, nemcsak hogy a tudományban egy sereg elavúlt eszmét és elméletet leromboltak, hanem a gyakorlati politikai élet régi institutióit is megtámadták, az ó-görög erkölcsi világnézetet pedig gyökerestől fölforgatták: alig volt philosophiai iskola, mely tüzetesen ne foglalkozott volna az erkölcsiség problemájával, és ne tette volna egyik főfeladatává, hogy kikutassa és megfejtse az «erény» mibenlétét, eredetének és kifejlődhetésének feltételeit és törvényeit.

Igy indult meg az a mozgalom az ethikai eszmék fejlődéstörténelmében, mely időnkint oly magas hullámokat vert, sőt mind máig sem csillapodott le, azonban egységes megállapodásra a fölvetett kérdésben még sem vezetett. Ellenkezőleg: a különböző, és sok tekintetben mereven ellentétes nézetek hibái és hiányai ma még érezhetőbbé teszik egy új irány és álláspont megalapításának szükséges voltát, a melynek végre sikerüljön megnyugtatóbb eredményeket létesítenie.

Elkezdvé a sophistákon, kik már tüzetesebben foglalkoztak a cselekedetek értéke meghatározásával, végig tekinthetünk az egész ókori philosophián — áttanulmányozhatjuk az újabbskori nevezetesebb bölcséleti rendszerek ethikai elméleteit és elveit is: valamennyiben fogunk találni kisebb-nagyobb tévedéseket és hiányokat — a fölfogásban, vagy az irányzatban, vagy az eszme keresztülvitelében és a nyert eredmények alkalmazásában a gyakorlati életre..., melyeket előbb ki kell igazítani vagy egészíteni, és csak úgy lesznek beigtathatók a tudományos ethika rendszerébe, mint alkalmas és tudományosan is igazolható teoriák, a melyek segélyével már alaposan

és correct módon fogjuk megfejthetni a társadalmi erkölcsi élet összes jelenségeit, és nem fogunk rászorúlni, hogy olyan formákba kényszerítsük a moralitást, a mely azoktól merőben idegen, és erőszakot tegyünk legszentebb meggyőződéseinken és tudományos hitvallásunkon csak azért, mert egypár teves fogalom és előítéletes tantétel úgy kívánja.

Állításomat igazolandó, egyelőre csakis az ókori ethika eudæmonisticus jellegére akarok hivatkozni; s az újabbkori erkölcs-philosophiának azt az irányzatát emelem ki, mely a mellett, hogy rajta is fölismerhetők az eudæmonisticus jelleg nyomai, még abban a hibában is leledzik, hogy a recompensatio, a viszonzás elemét is fölveszi a moralitás fogalmába, sőt rá alapítja és vele indokolja az erkölcsiséget.

Mind a két fölfogás teves.

A moralitásnak semmi köze sincsen a boldogsághoz. Minden oly elmélet tehát, mely összezavarja és összefűzi ezt a két merőben különböző dolgot; és vagy az azonosság (identitás), vagy az okság (causalitás) viszonyát látja és alapítja meg közöttök, vagyis azt hiszi, hogy moralitás és boldogság egyugyanazon dolgok, vagy hogy az előbbit csak mint eszközét az utóbbinak definiálhatni: már gyökerében hibásan fogja föl a moralitás lényegét, és e mellett még a valódi tényállásnak sem felel meg.

A moralitás sem nem azonos a boldogsággal, sem ennek pusztá eszköze gyanánt nem tekinthető. Avagy nem tünnet-e föl a gyakorlati élet akárhány esetet, melyek épen nem azt bizonyítják, hogy a boldogulás és boldogság, főleg sőt kizárólag a moralis characternek, a résztvevő lelkületnek lenne elmaradhatatlan járuléka? Mennyi aggodalom, bánat, töprengés gyötörheti épen az önzetlenebb, jólelkületű embert — midőn például látja a hajmeresztő bajt, melyben embertársai sínlódnak; a nyomort, mely mind jobban és jobban terjedve, annyi embert ejt áldozatául: és nem tud segíteni! És micsoda alantás fölfogása lenne az a moralitásnak, mely azt pusztán mint a boldogság eszközét tudná meghatározni? Vagy létezik moralitás — és akkor absolut becsének kell lenni; vagy nincsen absolut becse, de akkor valódi moralitásnak sem tekinthetni. Közép esetnek helye nincsen.

Azonban nem kevésbé helytelen a moralitásnak az a fogalma is, mely a viszonzás elvére van alapítva. Az az erköl-

csiség, melynek forrása a számító önzés vagy önző számítás; mely nem az önzetlen character kényszerével, hanem a jutalom reményével, vagy a büntetés felelmével indítja az embert tette: nagyon alkalmas és jogosült fogalom lehet a positiv állami törvényhozás vagy religio rendszerében, de nem igtatható be a tudományos ethika alapfogalmai közé. Mert itt nem arról van szó, hogy mit kell hinnie és tennie az embernek, hogy már e világon boldogúljon, a más világon pedig üdvözülhessen: hanem arról, hogy constatalhatók-e az ember szellemi szervezetében olyan kiváló hajlamok vagy org. dispositiók, melyek erején ő a társadalmi életben olyan kiváló cselekedeteket bírjon tenni, a melyeket minden egyéb cselekedetektől elkülöníteni és mint absolute becseseket moralisaknak decretálni lehet? És ha tényleg léteznek ilyen hajlamok vagy jellemvonások, melyek azok? Nézetem szerint ezeket a vonásokat nem az egoismus szolgáltatja. S hogy igazam van, erre nézve egy újabb, de természetesen negativ bizonyítékot, épen a nevezetesebb ethikai elvek és elméletek bírálata és indokolásuk bonczolgtása fog szolgáltatni.

* * *

Nem tekintve a sophisticát, mely a maga sceptico-destructiv irányzatával, nemcsak minden eddig érvényben volt jogot és erkölcsöt lerombolt, de e mellett még azt az elvet is proclamálta: hogy «az ember mértéke minden dolognak», tehát mindenkire nézve csak az jó, jogos vagy erkölcsös, a mit ő tart jónak, jogosnak vagy erkölcsösnek; ez átmeneti irányzaton kívül a görög bölcsélet e pontra vonatkozó nevezetesebb elméletei: a kynismus és kyrenaismus; Plato és Aristoteles theoriái, s a stoicismus és epikureismus.

Antisthenes és iskolája: a kynismus, az askéta morált inaugurálta. Szerintök: «semmi szükségletének sem lenni, isteni dolog; lehető legkevesebbre szorúltni, legközelebb áll az istenihez». Miért is a legfőbb erkölcs a nélkülözni tudásban áll; mert csak ez által érheti el az ember azt a legkívánatosabb lelekállapotot: a teljes nyugalmat, mely egyszersmind az ő legfőbb java, egyedüli boldogsága gyanánt tekintendő. Legyen! Csakhogy a moralitás, nem az a dolog, melylyel az egyénnek saját, egoisticus érdekeit kell istápolni — hanem a character-

nek az a nemes vonása, a melylyel mások javát és hasznát kell lehetőleg előmozdítani. Az úgynevezett personal-ethika elvei és postulatumai régen meghaladott álláspont gyanánt tekintendők a sociál-ethika követelményeivel szemben, melyek szerint a moralitás csakis a társadalmi ember tulajdona, a társadalmi életben fejlődik, nyer táplálatot, s a társadalomból kiszakított és azzal semmiféle tényleges összeköttetésben nem álló emberre nézve merőben idegen fogalom. Aztán, az önsanyargatás, askéta nélkülözések, túlhajtott önmegtágadás mint önczélók, hogyan lehetnének igazi, jellemző vonásai a valódi moralitásnak, mikor az igazi erkölcs épen nem abban nyilvánul, hogy az embernek mindig és főkép csak önmagára — és arra legyen gondja, hogy mi módon érheti el a saját maga boldogságát... hanem abban, hogy mások bajával és érdekeivel is törődjék. A moralitás e fogalma szerint, a character legszebb vonásai vesztenék értékeket, a mi már magában is elég ok, hogy ezt az egész fölfogást helytelennek nyilvánítsuk.

És ezt annál jogosabban tehetjük — mert ez az elv, még a legfinomabb kiszínezésben is csak épen olyan tarthatatlan, mint a maga egyszerű gorombaságában. A stoicismust bátran a kynismus finomabb és kifejtettebb formája gyanánt tekinthetjük. De azért elfogadhatnók-e a stoikus morált, még ebben a finomabb formában is — a valódi moralitás jelképe gyanánt? A stoikusok az erkölcs tartalmát a természettel megegyező életben keresték. A «természetszerű életet» pedig ugyanazon «asketikus és quietistikus» vonásokkal — melyeket már Antisthenes inaugurált — földiszítve, az ösztönök és szenvedélyek teljes kiirtásában vagy elnyomásában vélvén legszabatosabban meghatározhatónak: e fölfogásokhoz képest a moralitást mint apathiát, vagyis a szenvedélyektől ment állapotot definiálták. Mindenesetre finomabb formába öltöztették tehát fölfogásukat a moralitásról, mint elődeik; hogy azonban a dolog lényegét tekintve, ez a fölfogás is téves, azt — úgy hiszem, bizonyítani is fölösleges.

Merőben ellenkező álláspontra helyezkedtek: Aristippus és követői, a kyrenaikusok. Szerintök az érzés a mértéke cselekvéseink czéljának és értékének: az a legjobb, a mi az érzékeknek leginkább kedvez. S a legértékesebb cselekedet az, mely legfokozottabb élvezetet szül. Antisthenes elméletével szemben a másik — de még veszedelmesebb véglet. A melyről

azonban modern társadalmi és tudományos fölfogásunk és fogalmaink szerint alig állíthatják, hogy correct ethikai elv gyanánt, vagy mint a moralitás meghamisíthatlan lényegének kifejezése — lenne tekinthető, még akkor sem, ha talán a leg-tökéletesebb formát fogná felölteni.

Elég bizonyíték erre nézve az epikureizmus; mely, úgy szólván, belőle keletkezett, azt a föladatot tűzte maga elé, hogy ezt a finomultabb egoismust azonosítsa a moralitással: de vállalkozása egyáltalán nem sikerült. Elvégre is, az az individualistikus jelleg, mely minden olyan ethikai rendszertől elválaszthatatlan, a mely az érzékiséget ugyanegy dolognak veszi a moralitással; és azzal a követeléssel áll elő, hogy cselekedeteink szabályozó elve egyúttal a legkielégítőbb kedélyállapotot is létesitse: már magában véve is kivetközteti az erkölcsiséget a maga természetéből, alkalmazásában meg épen téves. Az epikureizmus szerint a cselekedetek értéke attól függ, hogy minő mérvben eszközlik a kedély nyugalmát, az úgynevezett ataraxiát. A moralitásnak nem önmagáért, hanem csak föltételesen, mint az élvezetek, vagy a kedély zavartalan állapota eszközének van értéke; mert nem a moralitás, hanem a belőle eredt nyugalom tesz boldoggá. «Az erkölcsiség — mondja Epikurus — nem öncél, hanem oly biztos és nélkülözhetetlen eleme a boldogságnak, hogy egyiket a másik nélkül nem is gondolhatni.» Ám mindez nagyon szép dolog lehet az érzéki ember szemében. De a magasabb erkölcsi és szellemi életről construálandó föladatoknak ez állásponton ép úgy nem tehetni eleget, mint a gorombább hedonizmus álláspontján.

Az egész ó-görög philosophiában még Platonál találjuk a legtisztultabb fogalmát az erkölcsiségnek. A sophisták az ember javát a subjectív élvezet-érzelmekben keresték. Plato ellenben kimutatta, hogy az élvezet csak múló jelenség, míg a valódi jó csak oly valami lehet, a mi állandó, és önmagában kielégít; s a melynek kútforrása az eszmetanban oly magasztosan fejtegetett «legfőbb jó» eszméje. A fontosabb határozmányok, melyekkel ez eszmét közelebről definiálni akarta: az egység és mérték, a rend és harmonia. Az ezekből folyó definitiója pedig az erkölcsiségnek: hogy az «a lélek rendje, harmoniája, egészséges állapota»; vagy pedig «fölemelkedése a léleknek a jó eszméjének tiszta szemléletéhez, és ez úton lehető megszabadulása a test bilincseitől»; «az örök rendnek, a változatlan jó-

nak megvalósulása azon mértékben, a melyben az egyes dolgok abban részt vehetnek». Mindenesetre fenköltebb fölfogás, mint elődeié; de mert az askéta jelleg itt is constatálható; és e mellett az egész definitio annyira metaphysikai alapokon nyugszik, és Plato eszmetanának különös fölfogása alá tartozik, hogy azok nélkül meg sem érthető; az emberi természet physiologiai sajátságait, s az élet realis követelményeit meg épen nem veszi tekintetbe: már e fogyatkozásainál és tisztán metaphysikai jellegénél fogva sem tekinthetni kimerítő megfejtése gyanánt a valódi moralitásnak.

A platonismus e hiányai lebeghettek Aristoteles szemel előtt, midőn a metaphysikai álláspont helyett tisztán empiristikai álláspontra helyezkedett, és fejtegetéseiben a realis életet, s az emberi természet inductiv vizsgálatát vette alapul. Mindenekelőtt az ember legfőbb javát határozta meg, mert úgy hitte, hogy ebből aztán az élet főczélja, vagyis az erkölcsiség is könnyen levezethető lesz. Abban tehát megegyezett elődeivel, hogy az erkölcsiséget ő is azonosította a boldogsággal, de e fogalmak meghatározásában már nevezetes különbség van köztök. Aristoteles szerint a boldogság csak oly tevékenységben állhat, mely az emberek kizárólagos sajátja, tehát az értelmi tevékenységben (*Eth.* I. 6.). Ugyanebben kell keresni a moralitás lényegét is. Legfőleg azt a distinctiót tehetni, hogy az erkölcsiséget (szorosabb értelemben), mint az értelmi tevékenységnek azt a formáját definiáljuk, a melynek főfunctiója az indulatoknak vagy az ész nélküli lélek-résznek korlátozásában áll; ellentétben azzal a másik ész-functióval, mely kizárólag a tiszta gondolkodásban nyilvánul. Ilyen értelemben véve, Aristoteles szerint, a moralitást közelebről, mint belsők bizonyos meghatározott állapotát (ἠθικόν) is definiálhatjuk; mert a ki erkölcsösen akar cselekedni, annak nemcsak azt kell tennie, a mi jogos, hanem ugyanilyen érzelmének is kell lennie (*Eth.* II. 3.), úgy hogy itt a cselekvő alany akaratállapotát sem lehet figyelmen kívül hagyni. (*Eth.* V. 13.) És épen ez azon mozzanat, mely által a valódi moralitás (ἀρετή), mind a pusztá természeti hajlamtól, mind a tiszta elméleti tudástól lényegesen különbözik. A természeti meghatározottságok, a természetes fogékony-ság az erkölcsiség iránt szükséges föltételek ugyan, de nem ezekben áll a legfőbb erkölcs vagy erény mivolta. Ezek tőlünk függetlenek, míg az erény hatalmunkban áll, és fokozatosan,

folytonos gyakorlat által keletkezik. Épen oly kevésbé szabad összezavarni az ethikai momentumot az értelmivel. Megvan ugyan az értelemnek is a maga szerepköre, mindamelllett a vágyak legközvetlenebb motivumai (pathol. momentum) sem mellőzhetőek. Egyszóval, az erkölcsi tevékenység: az egyesített természetes ösztön és eszes belátás, és legszabatosabban kifejezve abban áll, hogy az értelmetlen, de az eszes rendeltetés iránt fogékony része a léleknek: a vágy — az észnek engedelmeskedjék (*Eth.* I. 13.). Az utolsó forrása pedig az erkölcsi cselekedetnek, az észszerű kívánás, vagyis az akarat; és az akarat leglényegesebb tulajdonsága a szabadság, a melylyel az érzéki és eszes motivumok között választ.*)

Mindez azonban még mindig csak az erkölcsi cselekvés formájára vonatkozik inkább; és annak tartalmát megfejtetlenül hagyja. Az erény az akarat erkölcsi állapota. De melyik állapota az akaratnak erkölcsi? Erre a kérdésre még eddig nincs megadva a válasz. Vajon hogyan felel e kérdésre Aristoteles? Az akaratnak az az állapota erkölcsi, — úgy mond, — mely által az ember nemcsak maga lesz jóvá, hanem specialis emberi tevékenységét is alaposan teljesíti. Vagy más szavakkal: az a helyes tevékenység, mely kerüli az igen sokat, és igen keveset, és így megfelelő középét tart; hibás ellenben, mely ettől a középvonaltól bármely oldalra eltér. És ebben a definióban már a moralitás fogalmi megfejtése is befoglaltatik: az erény közép a szélsőségek között! Így például a bátorság erény, mert közép a gyávaság és vakmerőség között. Ilyen erények továbbá: az önuralom, a bőkezűség, a nagylelkűség, becsület-szeretet, igazságosság. Más kérdés azonban, hogy a közép mérték elfogadható-e jogosult principiuma gyanánt a moralitásnak? És erre a kérdésre már határozott nemmel kell válaszolnunk. Mert tagadhatatlan tény, hogy számtalan esetben, a legfőbb moralitás nagyon is végletes cselekedetekben nyilvánul. Az önfeláldozás például, az önzetlen ember- vagy igazságszeretet e legprægnansabb nyilvánulata, ugyancsak végletes cselekedet, és ki mondhatná, hogy mindemelllett nem moralis?

Íme az ó-görög philosophia ethikai kutatásainak legneve-

*) Lásd Zeller idézeteit: *Die Philosophie der Griechen*. II. 2, 470—489. lapokon.

zetesebb eredményei. Fogatkozásaik elég szembetűnők. Az ó-görög philosophia két irányban és állásponton igyekezett megfejteni a moralitás problemáját. Naturalistico-empiristicus, és metaphysikai irányban és állásponton. Correct eredményre azonban egyikök révén sem jutott. Közös hibájok: hogy egyértelműen azonosították a moralitást a boldogsággal, mi által fölfogásuk mereven individualisticus és egoisticus jelleget öltött, és olyan vonásokat tüntet föl, melyek nemcsak hogy híven nem fejezik ki az erkölcsiség mivoltát, sőt azt teljesen meghamisítva állítják elénk. Kifejtett elméleteiket egyáltalán nem vehetni biztos vezérfonalúl az ethikai kutatásokban.

PAUER IMRE.

A RÉGI MAGYARORSZÁG UTOLSÓ ÉVEIBEN.

Regény.

Második közlemény. *)

III.

Politikai vita családi körben 1845-ben.

Őszre fordúlván az idő, korán reggel szépen besütött a nap a folyosóra, hol Margit néni a déli növényzettel beültetett virágcserepek közt járkált az öntözővel.

Egyszerre csak csenget valaki a lépcsőre vezető ajtón, s az üvegtáblán keresztül egy meglehetősen gyanús külsejű fickónak vigyorgó arca bukkan elé.

— Itt lakik tekintetes Zsadányi Pál úr?

A néni szemének sem akar hinni, hogy az ő kényen-kedven nevelt fiacskájának ily szurtos és visszariasztó ismeret-ségei lehetnének, nem nyitá meg az ajtót, csak az üvegen keresztül kérdé:

— Mit akar itt?

— Mit akarok? furcsa beszéd; ha nem süket, hallhatta, hogy tekintetes Zsadányi Pál urat keresem. Ha itthon van, bocsásson be hozzá; ha nincs: tessék ezt az újságot bedobni annak az úrnak a szobájába. Alázszolgája!

Meg kell vallani, hogy a mióta él és uralkodik Margit néni, halandó teremtmény ily meztelen demokratikus hangon vele nem beszélt. De a fickó nem sokat czerimoniázott, hanem

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 160. számában.

a vállán hordott fekete táskából kivett egy nyomtatvány-lapot, oda akasztotta a kilincsre, és elkotródott.

Mikor látta a néni, hogy minden veszedelem elhárult, megnyitá az ajtót s az e közben földre hullott fehér lapot fölemelé.

Mit látott? Eliszonyodva és egész testében reszketve, a mai napról, október 1-ről, kelt *Pesti Hírlap* példányát tartá kezében. Még azon frissében és melegen, a mint a lap a sajtó hengerei és kerekei közöl napvilágra született!

Rettenetes fölfedezés.

A nyílt lázadás, az eszeveszett forradalom, az ő tántoríthatatlanul hű és loyális házában!

Késedelem nélkül megkopogtatá öcsese szobájának ajtaját, mely legott kinyílt s az ő kedves fiacskája, sárga-kék-vörös hálókötösben, aranyos bojtú házi sipkában és kezében hosszúszerű pipával kilépett a küszöbre.

— Ah, te vagy néni?

— Igen, én vagyok és épen most, újra tetten kaplak a legvakmerőbb engedetlenségen. Hogy kerül ide ez a *Pesti Hírlap*?

— Ah? már megjött?

— Ki küldte ide?

— Azt hiszem, a szerkesztő vagy legalább a kiadó küldte. Pontos emberek lehetnek, mert még csak tegnap délután praenumeráltam rá.

— Ezt merted cselekedni?

— Ne haragudjál néni: csak negyed évre fizettem elő: majd olvasgatjuk s ha nem tetszik, a mit írnak bele, abba hagyjuk.

— Egy óráig sem tűröm házamnál.

— De néni, gondold meg: már censuráztam, már megyei tisztviselő vagyok, csak nem kívánhatod, hogy a jurátusok kávéházába, a *Pillvaxba* járjak újságot olvasni?

Ez szerencsés mentség volt, de most a néni a fiú tarkabarka öltözetére tekintett.

— Aztán micsoda kóborló komédiásnak való öltözet ez? Még ma haza küldöm a szöllő-csőznek, épen jó lesz madáríjesztőnek.

— Nem tetszik neked? Akkor bocsáss meg, néni, de nem az én hibám. A pesti legelegansabb szabó, Lezsimirzki,

combinálta. Lelke rajta, ha nem a legújabb divat szerint szabta.

A néni boszankodott, de titokban tetszett neki, hogy fiacskája mindenre meg tud felelni. Rövid belharcz után, valamennyire kegyesebb hangon mondá:

— Parancsolom, vedd le e maskarát; ölts tisztességes kabátot, s gyere reggelizni. De kávé után készülj a legkeményebb nagybójtí prédikatióra.

— Igen, néni.

Ezzel mindketten ellenkező irányban tova indultak. Pál tudta, hogy a dologból: ad audiendum verbum következik. A néninek pedig az a szentelen lapkihordó jutott eszébe. De csak magában dörmögé:

— Ez a suhancz maga a megtestesült forradalom. Vészomjazó Marat, Robespierre. Nem szeretnék vele találkozni este valami félreeső síkátorban.

Belépvén az ebédlőbe, a reggeli már az asztalon párázott, s a néni szokása szerint maga töltötte meg a csészéket. Máskor ugyan megvárta, míg öcsce is elé kerül; de ma, haragjának és kedvetlenségének világosabb bizonyítására, elfoglalá székét, megtöré a friss vajas süteményt és nagy csörtetve, kanalazgatni kezdett.

Pál, mint tisztelettudó fiatal ember, közeledett az asztalhoz, kezet csókolt nénjének; nem keresett valamely közönyös társalgási tárgyat, hanem töredelmes bűnbánó arczczal várta, a mi következik.

Mikor pedig Lizi kivitte az edényeket, a néni mély gondolatokba merült, mint a ki elhatározó vitára készül s tudja, hogy ellenfelének is megvan saját erős meggyőződése.

Egyszerre azonban új és bátor eszme támadt lelkében, s mint ki a legvégsőbbre is elkészült, elhatározá, hogy szemközt megy a válságnak és veszedelemnek. Tehát kezdé:

— Ne mondd, hogy akár kit és meghallgatás nélkül elítélek. Vedd elé tehát azt a lázító lapot és olvasd föl hangosan a vezérczikket.

Pál boldog volt, hogy nénje e lejtős tere engedé magát csábíttatni s rögtön oly hangon, mint ha a megye gyűlésén valamely tárgyat terjesztene elé, fölolvassa a nagyobb betűkkel nyomott első cikket, melyben a szerkesztő, szokott szenvedélyes hangján, a gyermekkórházak szükségességéről értekezett.

Természetes, hogy e cikkben több volt a czélzatos politika, mint a prózai orvosi intézkedés szükségességének bizonyítása. Jól megkapták abban a leczkét a gazdag püspökök, a külföldön pazar életet folytató mágnások. Hogy lelkiismeretlenül fogyni, gyöngülni hagyják fajunkat s nem gondolják meg, hogy minden gyermek elhaltával a jövő, s a nemzeti tőke kincséből egy soha ki nem pótolható kész nyeremény megy veszendőbe!

— Nos, néni? nincs igaza?

Meg kell vallani, hogy a néni föl volt lelkesülve a gyújtó szavak hallatára, de neveltetésénél fogva a már akkor úgynevezett conservatív párt fegyelme uralkodott benne.

— Hiszen — mondá — nem tagadom, hogy sok igazat beszél, de ez az izgató modor, lázító irány és legyőzhetetlen ellenségeskedés a püspökök és mágnások irányában, minden jó hazafit elrémít.

— Értelek, néni: te Széchenyi tanítványa vagy. Nagy hazánkfia is azt tartja: Kossuth eszméje helyes és elfogadható, de veszedelmes modorával többet árt az ügynek, mint használ.

— Ne beszélj nekem Széchenyiről, mert én ő benne sem bízom. Olvastam könyvét: ha tőle függne, még má lerombolná az alkotmány alapkövét, a vérral szerzett ősi szabadságot!

Mint látja az olvasó, Margit néni vitájában asszonyi logika uralkodott. Soha egy tárgyat ki nem merített, hanem egyik ötletről átugrott a másikra.

Pál pedig, ha megveretni nem akar, kényszerülve volt e vitatkozási modort elfogadni.

— Jaj, nénikém, nagyon ritka család az ma már, mely csakugyan vérral szerzette nemesi szabadságát. Mai napság e portékát egyszerűen pénzen vásárolják s hány idegen gróf vagy báró duskál oly birtokban, melyet feleségével hozománykép kapott?

Az ifju többet mondott, mint akart. Mert épen nem a nénin múlt, hogy e pillanatban ős Zsadányban nem Frankenkmarkt gróf és ivadéka élvezi a véren szerzett nemesi szabadságot.

Szerencséjére a néni nem érzette magát találva. Az asszonyok az általános megjegyzést ritkán értik meg, mert ők magokat legörömostebben a «kivételek» rovatába sorozzák. Az

asszonyi fajnak veleszületett törekvése, hogy ne legyen olyan, mint a többi, még ha gyarlóbb is másoknál.

Ezalatt a vita ismét új térre lőn átjászva.

— Mást kérdek én tőled — kezdé újra a néni. — Mondd meg nekem világos szóval: van-e végső célja ez örökös igaztásoknak? Forradalmat akartok csinálni?

— Attól őrizzen az Isten.

— Őrizzen az Isten? Ez szép imádság, de nincs gyakorlati értelme. Mert tudni akarnám: azért nem akartok forradalmat, mert ez rút és törvénytelen dolog; vagy azért, mert egyelőre nincs hozzá erőtök és bátorságotok?

A fiatal ember félig meg volt fogva, de kivágta magát.

— Megfelelhetek e kérdésre. Azért nem akarunk forradalmat, mert nincs rá szükségünk. Van törvényes országgyűlésünk, mely vér és erőszak nélkül létre hozza a reformokat.

— Mikor? Csak arra várj. Minden három évben, egy cseppet a nagy óceánból! Nem a magam gusztusa szerint beszélek, mert a mit eddig is, lassanként reformálgattatok, nekem több a soknál. Épen e napokban olvastam, hogy ezután a nem-nemest is megválaszthatják megyei tisztviselőnek. De én azt mondom neked, hogy tíz hosszú esztendő alatt nem látsz az országban annyi nem-nemes szolgabíró, a hány ujjad van a félkezeden.

— A fő dolog az elv.

— Azaz magyarul: nesze semmi, fogd meg jól. Hanem ha meghallgatsz, megsúgom neked, miért nem megy törvénybe még a tized része sem annak, a mit a karok és rendek tábláján elfogadnak és fölebb küldenek.

— Ennek okát mindenki tudja. Sajnos, hogy még mindig nincs ott oly erős többségünk, hogy mint mi férfiak mondjuk, kellő módon imponálhatnánk vele a megcsöknyösödött főrendeknek.

— Jaj, kedves fiacskám, te úgy beszélsz, mint a vármegegyén a táblabírák, mint az országgyűlésen a jegyzők, a kik a fölíratokat és üzeneteket fogalmazzák. De a valóságban minden másként van. Ott fönn Bécsben, egy batkát sem adnak az üres szóbeszédre. Ott másként fogják föl, tulajdonkép miről van a szó?

— És miről van a szó, ha nem arról, a mit föl akarunk írni?

— Mondhatom neked: egészen más valamiről, a mi a ti irkáitokban soha még elé sem fordul . . .

— S az volna?

— A hatalom kérdése, kedves kis fiacsám. Ott az a fődolog: ki az úr és ki parancsol itt Magyarországon?

— De kérlek, néném: micsoda kapcsolata van a hatalmi kérdésnek a reform ügyeivel? Például a törvény előtti egyenlőséggel, a közös teherviseléssel és a többi.

— Hogyan? ezt te nem tudod? Akkor halld tőlem, a kuczokban nevelt vén leánytól, te! a censurált ügyvéd és tiszteletbeli aljegyző! Bécsben, a törvény előtti egyenlőséget és a közös teherviselést ezerszer őszintébben kívánják, mint itthon Deák, Klauzál, Beöthy, Szemere s mások.

— Akkor kiegészünk. Az alsó tábla megszavazza, a kormány pedig parancsoljon rá az annyira servilis püspökökre, főispánokra s a sok banqueroute s nem banquerout grófra.

A néni hangosan nevetett.

— Azt hiszed, nem szívesen tenné? Íme, Ausztriában nincs alkotmány, nincs szabadság s a közös teherviselés kötelezettsége réges régtől fogva változhatatlan törvény.

— Azok nem szavazták meg, hanem csak rájuk nyomták.

— Ez a gyakorlatban mindegy.

— Akkor csak rajta. Egy intés, csak amúgy félszemmel Bécsből, s kész a reform.

— Persze kész: de hol marad a hatalmi kérdés? Mert ti nem úgy akarjátok a közös teherviselést, hogy az abból befolyó jövedelem felelősség nélkül átfolyjon Ausztriába, mint most a parasztok adója, a só, a vám és a bányák jövedelmével történik. Ti ezt a pénzt az ország rendelkezése alá akarnátok bocsátani, még pedig a kancellár, a helytartótanács, a kamara, vagy más újonnan fölállítandó felelős hivatalnok kezelése alá. Ez pedig homlokegyenest bele ütközik a hatalmi kérdés keretébe. Már pedig e világon senki sem oly bolond, hogy a mi a kezében van, a minnek hasznát veszi, azt átadja másnak, csupán csak szép szemetekért, vagy szénfekete szakálatokért.

— De ha a törvényhozás három tényezője így akarja?

— A három tényező közül kettő vagy legalább egy, mely a legerősebb is, minden körülmény közt, a hatalom kérdéséhez fog ragaszkodni . . . .

— Oh néni, vigyázz, mire vezet okoskodásod. Hiszen ez tárt kapu a kétségbeesés felé.

— Vagy veszteg maradás a türelem és óvatosság határain belül.

— De ha a türelem szála ketté szakad? akkor? . . .

— Nos, akkor?

— Nem marad egyéb hátra, mint a miről korábban beszéltél.

— A forradalom?

— Az! vagy a mi ahhoz leginkább hasonlít.

— Lásd, fiam, hová jutottál, daczára hogy az imént oly kenetteljesen sóhajtoztál: Isten őrizzen meg attól. Csak az a baj, barátocskám, hogy oda fönn Bécsben a tisztességesebbek nem félnek a ti forradalmatoktól: a gonoszok, írgyek cselszövek és titkos ellenségek pedig épen ezt óhajtják legjobban. Az udvar nem fél, mert mellette van, kívül az egész európai diplomacia, belől a vakon engedelmeskedő hadsereg. A magyarok örökös ellenségei pedig arra számítanak, hogy leveretvén a mozgalom, kész lesz számukra a legszebb ürügy, ősi alkotmányunk megsemmisítésére! Ha pedig egyszer beolvasztottak minket Ausztriába, meglásd, vékával mérik ránk az áldást és reformokat. Lesz törvény előtti egyenlőség, közös teherviselés. Lerombolják a közbeneső vámokat s fölszabadítják kereskedelmünket. Fölszabadítják a jobbágyokat, építenek vasútakat, megalapítják még a gyáripart is s aztán nem gondolnak vele, ha egy vagy két nemzedék, otthon családi körben néha még magyarul is beszél.

— Ki tudja, mi lesz? Kis diák koromban hallottam már, hogy két vége van a botnak.

— Csak hogy a bot síma vége amazok kezében van, a bunkós vége pedig a mi hátunkon lesz.

— Megválnak!

— Még kétkedel? Ugyan kire számíthattok? A nép nem törődik a ti alkotmányos elveitekkel; ez a német főváros pedig nem fog barrikádokat építeni. Kik maradtok tehát a harczmezőn? Pesten. a hol a magyarság tulajdonkép csak egy kis bevándorlott colonia, mind ismerjük egymást. Van három iparos polgár, néhány megyei tisztviselő, ezerkétszáz jurátus, egy csapat pör nélküli fiskális, tizenkét szál író és journalista, háromszáz nagyobb diák és ugyanennyi vitéz eszmadialegény! Mindössze früstökre is kevés egy kompanya bakancsosnak.

— Ne feledd néni, hogy az ellenségnek is lehetnek rossz napjai. Forog a világ s a mi ma lehetetlen, könnyen megtörténhetik holnap.

A néni nem felelt, mert épen most, az előtte fekvő hirlap második hasábján, a napi hírek rovatában, egy rövidke tudósítás nagyon megszúrta a szemét.

Az ifju pedig bámulva nézett nénjére, kit előítéletekkel telt és igen korlátolt ítéletű nőnek tartott. Most pedig egyszerre a magasabb politikának épen a kellő közepére tapintott.

Ne csodálja ezt az olvasó. Mert nem minden arany, a mi fénylik és szabad az úri hölgyeknek néha idegen tollakkal is ékeskedni.

Tudniillik: Zsadányi Margit kisasszony társadalmi helyzeténél fogva otthonos volt Budavárának legfényesebb köreiben, a hol szent István rendjének nagykeresztesei, olykor még az arany gyapjas rend vitézei is ki- s bejárogatni szoktak. Mindnyájan majdnem leroskadtak szédítőleg magas méltóságok nagy terhe alatt. Tulajdonkép pedig csak léha, üres s hiú szolgálélek voltak, kik úgy beszéltek, úgy gondolkodtak, úgy ítélték, vélekedtek, mint Bécsből Metternich herczeg rájok parancsolta.

E körben soha sem beszéltek a régi törvényekről, jogról, igazságról; soha figyelembe sem vették az alsó tábla hazafias szónokainak döntő argumentomait. Itt e bizalmas körben tartózkodás nélkül elfecseghették a nyilvánosan ismert kormányi titkokat és ezeknek papagáj módra betanúlt bölcsességéből meríté Margit néni összes politikai tudományát. Innen értesült, hogy a legmagasabb régiókban kezdettől fogva csak egy ige uralkodott: hogy azért sem engedünk; mienk az uralom, a hatalom s a ki ellenkezik velünk, jól rágja meg szavát, mert könnyen torkára forrhat.

Így hangzott az a «hatalmi kérdés», mely Margit néni agyvelejét egészen elkábitotta. Ily rendíthetetlen tekintélyre támaszkodott, a midőn kedves fiacskáját anyai oktatásokkal egy jobb útra téríteni törekedett.

De ha e befolyásoktól menten, saját fejéből akart ítéletet hozni, rögtön elébukkantak a különben kedves és szeretetre méltó hölgynek összes gyöngéi és fogyatkozásai.

Egy ideig mereven nézte az előtte fekvő lapot s aztán kezeit összecsapva, fölkiáltott:

— Hallott-e ilyet a világ!

— Mi történt, neni?

— Halld csak és iszonyodjál. Tegnap este Hontmegye urai fáklyás zenét csinálnak tisztelve szeretett főispáni helyettesöknek s íme a jurátusok, a Hatvani és Szép-úteza sarkán, a hol nappal a kövezetet javígtatták, a maradék kődarabokkal szétkergették a katonai zenekart, épen a midőn rá kezdtek a Rákóczy-indulóra!

— Hallottam hírét — felelt az ifju egykedvűleg. — Magam is láttam, a Barátok-terén, mint futottak a magyar nadrágos csehek, a beszakasztott nagy dobbal!

— Oh fiam, vigyázz, mert így kezdik a forradalmat. De mi kifogásuk a jurátusoknak a honti administrator ellen, a ki épen oly kedvelt és népszerű hazafi, mint a miénk otthon Biharban?

— Igazad van, néni. Egy fajtából való mindakettő. (Mesterségébe került, hogy mosolyát elpalástolja.)

— És aztán? — folytató a néni — ebből nem csinál az országgyűlés új sérelmet?

— Hogyan, sérelmet? mert eddig csak azt tartottuk sérelemnek, a mit a kormány maga követett el, a törvények megsértésével.

— Nem jól értettél, fiacskám. Abban van a sérelem, hogy az ily botrányt kiírják az újságba, a censor pedig ki nem törli! Ezt kellene Beöthy Ödönnek az alsó táblán fölpanaszolni.

— Azt, hogy a censor valamit ki nem törölt az újságból? Inkább azért van harc háború, mert a megvesztegetett lelkű censorok a legtermészetesebb igazságokat is önkényesen kitörölgetik. Sőt egyáltalában, hogy törvénytelen úton, censorok léteznek s nincs az országban szabad sajtó s nyílt közvélemény!

— No még csak a kellene, hogy minden jött-ment, éhenkórász firkáló akadály nélkül porba ránthassa az ország legelső méltóságait!

Az ifju nem felelt; udvariasan hajtá meg magát, tudván, hogy e téren hiábavaló szóvesztegetés volna ellenmondania.

Ezt hoztuk föl például, annak bebizonyítására, milyen politikus volt a néni, ha néha eredetileg és önfejjével ítél s nem csak utána mondotta azt, a mit a conservatív táborban hallott, s az üres szólásformák dönthetetlen erejében nem kételkedett.

Legyen mentségére elég, hogy a mit mondott, őszintén hitte s állításainak igazságában soha nem kételkedett.

Fölkelvén az asztaltól, kérdé:

— Mit fogsz csinálni ebédig?

— Én, néni? Azt, a mit máskor. Megyek a jegyzői hivatalba. Pajtásaim is ott lesznek és szivar mellett valahogy eldiskuráljuk az időt délig. Akkor végig megyünk egy párszor a Váczi-útczán s jövök haza.

— Követelem, hogy megtartsad szavad, mert megparancsoltam a szakácsnének, hogy pontban egy óraker tálaljon.

— Nem fogok késni.

— Nem is tanácsolnám. Végre pedig most következik a fő dolog. Ha szeretsz, ha akarod, hogy mindig, minden időben, most s még halálom óráján túl is jó nénéd maradjak: szentül ígérd meg, hogy tudtom, akaratom s nyílt beleegyezésem nélkül, semmiféle asszonyi állatokkal közelebbi ismeretséget nem kötsz!

— Ezt könnyen és jó lélekkel ígérhetem. Azonban, nem tehetek róla, ha jó barátaim rokonaiknak és jó ismerőseiknek néha bemutatnak.

— Ez megjárja, ez ellen nincs kifogásom; mert semmi esetre sem akarhatom, hogy udvariatlanul, mint falusi ripők lépj föl a társaságban. Ha csak arról van szó, hogy ismerj néhány hölgyet, köszöntsd őket az útczán, nyílt vigalmakban tánczolj a leányokkal: ez mind a maga rendén van. De hogy ne csak udvarias és kötelességszerű látogatásokat tégy, hanem ott még éretlen s meggondolatlan fecsegésekbe is merülj, vagy épen a mamákban elhamarkodott reményeket is ébreszsz . . . . ezt egyáltalában nem akarom, ezt nem tűröm, ez ellen teljes anyai hatalmammal tiltakozom. És ha mégis tennéd, ezt nyílt ellenszegülésnek, világosan kifejezett hadizenetnek tekinteném. Reménylem, értettél?

— Igen is, néni, jól értettelek. Mindig tudni fogom, mivel tartozom neked s még fiatalabb is vagyok, mintsem legtávolabbról is, komolyabb viszonyok keletkezésére gondoljak.

— Akkor nyugodt vagyok. Még ma beírom naplómba kijelentésemet. Most pedig nem tartóztatlak tovább, mehatsz útra.

IV.

Marqit néni naplójából.

Pest, január 9. 1846.

Tegnapelőtt tánczvizgalom volt ő excellentiája, a királyi udvari kamara elnökénél. Mi is ott voltunk, bár most sem tudom miért? Azért, mert öcsém van, a ki tiszteletbeli aljegyző és fáradhatatlan tánczos, vagy mert e drágalátós öcsémnek épen én vagyok a nagynénje?

De nincs e világon veszedelmesebb munka, mint pesti lakóknak átmenni egy budai elegans bálba. A hajóhidat még karácson előtt szétszedték s nekünk csónakon kellett a zajló folyamon átevezni! A Dunáig kocsin mentünk; ott Lizi, három borzasztó csomagban lerakta a fagyos földre öltözékemet. Palika is segített neki, de ő már a téli kabát alatt egészen föl volt frakkozva, csak keztyűit hordta zsebében. Végre valahogy átvergődtünk a túlsó partra, a hol újra bérkocsit kerestünk s fölhajtattunk a várba, özvegy Puschpacher tanácsosné lakására.

Én ezt a derék asszonytságot eddig alig ismertem; hanem igen szíves levelet kaptam tőle s fölajánlá nekem szobáját, a hol kényelmesen felöltözhetek. Palika átment a kaszinóba s megígérte, hogy pontban egynegyed tizenegykor kocsit hoz, és elvezet ő excellentiája báljába.

Így történt, hogy illendő időben együtt láthattam az ország legfényesebb társaságát. Csupa grófné, báróné mind; az idősb urak mellén pedig párosával, hármasával ragyogott az arany csillag és mindenféle érdemkereszt. Mikor viszi eny nyire az én kis Palikám!

Az elnökné nyájasan s különös kegygyel fogadott; szólott is hozzám egyet-kettőt, de én csak azt néztem, hol talállok ismerős arcokra, hogy minél előbb elvegyüljek a vendégek tömegében.

Előbb, ketten, később hárman végig sétáltunk a csodálatosan gazdag s nappali fénynyel világított szoba-sorokon s aztán bejutottunk a nagy terembe, a hol már javában szólott a zene, de csak néhány párocska tánczolt, minden kedv és tűz nélkül.

Később, úgy látszott, az urak jobban belemelegedtek, de én kedvetlen voltam. Mert ez a Puschpacher tanácsosné (a ki különben nem tartozott a meghívottak közé) igen jeles asszonyság ugyan, de hálósobája, a hol engem öltöztettek, közvetlenül a konyhára nyílott s én megérzettem minden étel szagát, a mit ott, egy hét óta főztek, sütöttek. Igazán, nem voltam bizonyos, vajon szép szürke-sárga szoknyám, nem vitt-e be e pacsulis világba egy kis paprikás-csirke illatot?

De a legrettenetesebb megpróbáltatás csak ezután következett rám. Leírom e hihetetlen szót. Hallja a világ és bámuljon. Engem, Zsadányi Margitot egy férfi, itt e legműveltebb társaságban, vérlázítólag megsértett!

Igen, megsértett. Ez a leghívebb kifejezés! De félek, hogy magam is vigyázatlan voltam.

A dolog így történt. Lassanként elfeledvén a tanácsosné konyhájának édes-savanykás páráit, arczom fölvidült s gondtalanul csevegtem társnőimmal. Ezalatt a legártatlanabb kíváncsisággal nézegettem szét a teremben s láttam, hogy itt is minden úgy van nagyban, mint otthon, Váradon, kicsinyben. A másokat lenéző gavallérok itt is összedugták fejüket, vagy igen unatkozott és affectált hangon beszélgettek a hölgyekkel. Csak hogy ezek mind fiatal és nem fiatal mágnások voltak, míg nálunk e faj a gazdagabb nemesség csemetéiből került ki. A tulajdonképi tánczosok, mint robotra berendelt munkások, a terem közepén a nagy csillár alatt csoportosodtak össze.

De Isten ne vegye bűnömül, én még életemben ilyen kétes ifjúságot együtt soha sem láttam; pedig azt mondták, a legesekélyebb köztük is vagyontalan báró, vagy frissiben kinevezett titkár. Alább nem járta, ha csak nagyon elismert jó házból nem származtak, mint az én Palikám, kit azonban, messzeközel sehol sem találhattam.

Mondhatom, válogatva és szemenszedve ennyi rüt férfit egy rakáson soha sem láttam. Mind kopasz, kiélt, korán elaggott, visszataszító figura; sőt egy pár valóságos invalidus hős is. Egyik mint másik, hiú, léha, de büszke, rátartó értektelen semmiség. Mintha homlokukra írták volna: itt otthon vagyunk, a bált értünk adják s már jelenlétünk bizonyítja, hogy a fővárosi crême haute volée személyünkben van képviselve.

Különösen pedig föltűnt előttem egy magas, hóríhorgas, ragyás és tátott szájú dandy, a ki újjaival folyvást sárga, ritka

és elnyűtt hajzatában turkált s mintha mély gondolatokba merülve, lehorgasztá fejét, több ízben elsétált a mi pamlagunk előtt. Majd ijedve riadt vissza, mintha közelegtével szerénytelenséget követett volna el s bocsánatot rebegve, tovább állott, de ha tükör elé került, mindig teljes elégtelenséggel kaczerkodott saját képmása előtt. Szóval: ez az ember leírhatatlan komikummal játszotta az «ellenállhatatlan férfi» szerepét.

Nem sokára a zenekar rákezdé Strausz legújabb keringőjét s láttam, hogy az én lovagom egy fiatal főispánnéval beszédbe ered. Nyomban ott termett a sokkal idősebb férj is s egyszerre rémülettel veszem észre, hogy keresztül furakodva a keringező párok láncolatán, mind a hárman egyenesen felénk tartanak és elénkbe állnak.

A hely rosszul volt választva, mert a tánczosok közül a hevesebbek valósággal meg-meglökdösték őket, de a főispán neje mindjárt közelebb szegődött mellém s egy pár közönyös szó után az idegen urat bemutatá nekem.

— Engedje meg, méltóságod, hogy kedves barátomat, báró Klobuchevich tanácsos urat, bemutassam.

Mit felelhettem egyebet, mint hogy örvendtettem az új ismeretségnek, bár a «méltóságos» czím nagyon visszatetszőleg hangzott fülemben. Tulajdonkép az egész czímzés inkább csak azt akarta tudtomra adni, hogy a főispánné (legalább e helyen) szokva van arra, hogy csak ily rangúakkal álljon szóba!

De mindez tűrhető lett volna, ha nem következik rá rögtön az égbekiáltó botrány, a legvilágosabb sértés! Ez a szenvedhetetlen báró néhány másod perczig úgy nézett rám, mint bizonyos prédára, aztán kezdett engem a legunalmasabb köznap-i bókokkal elhalmozni s midőn vélte, hogy a talaj jól el van készítve, mintha nagy kegyet tanusítana, rám vicsorítá (bizonyosan hamis) fogsorát s akkor engem, mondom engem! oly hangon, mint ha az magától érthető s legtermészetesebb volna, forma szerint fölhívott egy forduló keringőre!

Azt hittem álmodom. Minden csepp vérem arczomba torlódott, s a szégyentől majd a föld alá bújtam. De azért nem feledém, mily helyen vagyok, és szörnyű küzdelmek után erőt vettem magamon s tőlem kitelhetőleg udvariasan feleltem.

— Nagyon sajnálom, hogy nem élvezhetem e szerencsét, mert báró úr egy kicsit nagyon is elkésétt.

— Hogyan? — felelé színlett kétségbeeséssel. — Talán már más, ezerszer boldogabb megelőzött volna?

— Úgy van, uram. Épen most telt le huszonöt eszten-deje, hogy a legutolsó tánczot ellejtettem.

A báró úgy mutatta, mint ha e nyilatkozatomat saját személyem ellen elkövetett felségsértésnek tekintené és újra hebegni kezdett. Szerencsémre barátnőim véget vetettek e kínos jelenetnek. Fölkeltek, engem is karon ragadtak s elvezettek innen a harmadik, vagy negyedik szalonba, a hol mindnyájan biztosabban föllélegzhettünk.

Én gépileg engedtem magamat vontatni. Úgy érzettem, mintha halálra megsebesültem volna; szemem elhomályosodott, a csillárok viaszgyertyái boszorkánytánczot jártak és életben most bántam meg először, a mit tettem, hogy ő excelliájája báljába eljöttem.

Barátnőm vígasztalni kezdett. Tréfára vette a dolgot s ez volt tőle a legbölcsebb politika.

— Így jár az — suttogá fülembé — a ki a világban művészileg tudja az öreg nagynéni szerepét játszani, de arról elfeledkezik, hogy az öregséghez megfelelő arcz is kellene, s hogy makacsul megmaradt szépségét a házasulandó férfiak előtt hiába igyekszik elrejteni. Kiüt az, kedvesem, mint szeg a zsákból, mindaddig, míg föltaláljuk a divatot, miként lehetne arczunkat is fodrok és csipkék felhőibe burkolni.

— Kérlek, ne folytasd — felelém — a tánczra hívás veséig megsértett s te tovább is példálózgatol.

— Miért ne? Benne vagyunk; megtöltötték poharunkat, tehát szürcsöljük s merítsük ki fenéig. Te nem ismered báró Klobuchevich tanácsos urat? Annál mulatságosabb e kaland. Én pedig gavallérodnak lelke legtitikosabb kamarájába bepillantottam. Ó méltósága szóról szóra ezt gondolta: Parbleu! ez a Margit kisasszony tudtán kívül Klobuchevich bárónénak született. Első friss fiatalsága eltűnt ugyan, de mint feleség... válogatva sem találnék különbet. Becsületemre olyan szép még, hogy büszkén mutathatnám be főnökömnek és kollegáimnak.

— Az égre kérlek, beszélj okosabb dolgokról.

— Mindjárt elvégzem. Midőn a báró meglátott s kitudakolta ki vagy, mi vagy? egy csapásra, lefegyverkezve lőn az eddig legyőzhetetlen hős. Tulajdonkép annyi kosár van a hátán, hogy boltot nyithatna szerzeményeiből. És most is, mint már

annyi alkalommal, azt gondolta: mit tántorgok, mit kalandozok az ismeretlen távolban, a midőn a biztos boldogság lábam alatt fekszik! Kell jó származás, régi nemesség, mocsoktalan hír: itt van egy rakáson. Fő dolog pedig az az öt ezer holdacska kővér föld, ott valahol Zsádányban, a bihari Kánaán Sárre-tében. Mellé a húsz ezer pengő biztos jövedelem! Gazember, a ki ennyivel sem elégszik meg!

— Utoljára kérek, hallgass.

— Hallgathatok, mert elvégeztem. Csak még unoka, öcséd jövőjéről is egy szót. A báró vele született nagylelkűségénél fogva erről is nemesen gondoskodott. Megengedte neki, hogy nagy a világ, mehet a merre tetszik, s ha tud, éljen meg a tiszteletbeli aljegyzőségből.

Nem haragudhattam régi jó barátnőmre, kinek őszinte szívét ismertem, de mégis elfordulék tőle, és szétnéztem, hogy más, kellemesebb társaságot találjak.

De épen e pillanatban lépett át a küszöbön ő excellentiája, az elnök, mintegy keresvén, kikkel nem váltott még szót vendégei közül.

Csakugyan felénk jött s én lopva néztem a közelgőre.

Nagyon tetszett nekem ez az ember. Ritkán láttam ily előkelő férfias alakot, bár arcvonásai nagyon is erős és szögletes kifejezést mutattak. Valami különös talentum sem árulá el magát külsejében, sőt nagyúri önérzetét inkább abban igyekezett előtűntetni, mily alázatos szolga ő fölfelé, s mily korlátlan zsarnok alárendeltjeinek ellenében! Megemlékeztem egyúttal, hogy az ellenzék szóvivői azt tartják róla: annyit sem ért a kincstári ügyek bonyodalmas részleteihez, mint irodáiban a legutolsó napdíjas. De ő excellentiája nyájas, kedves öreg úr; igen leereszkedő volt irántam s még kezet is akart csókolni.

— Ah, kisasszony — mondá — sok köhécseléssel és fönnakadással. — Igaz-e, a mit hallottam? Csakugyan méltóztatott kedves unokaöcsését oda adni a vármegyének? Az égre kérem, nem jutott eszébe, hogy e hely rossz iskola lehet a régi nemes ivadéknak? Hogy gondolta öcsését bevinni a legrosszabb társaságba, a hol egy pörnélküli fiskális, ez a Kossuth, uralkodik?

Nem voltam e rohamra elkészülve, de megfelelek.

— Kegyelmes uram, semmi veszedelemtől sem félek. Az

én öcsém az én nevelésem, s mint eddig, ezután is, atyja testvéreként fogok fölötte örködni.

— Ebben nem kételkedem, de csak sajnálhatom, hogy nem egyenesen a mi biztos szárnyaink alá hozta. Részemről örömmel nyitottam volna neki biztos pályát. Azt mondják ugyan, hogy a consiliumnál és a kamaránál, az ország két első dicasteriumánál, az előléptetés kétségbeejtőleg lassú. De ez csak részben igaz. Természetes ugyan, hogy a kik hivatalra szorultak, s úgy szólván szűk fizetésökből kénytelenek élösködni, bizony szépen megöregednek, míg valamicske válik belőlök: de a kik Isten bölcs rendelete szerint már a bölcsőben úrnak születtek, nálunk is urak maradnak. Ezeknek legtöbbször épen annyi hónapra van szükségök a megérdemlett előmenetelre, mint másoknak az évek sora. Remélem, Fräulein von Zsadányi nem vette rossz néven őszinte nyilatkozatomat. Most pedig igen örültem, hogy láthattam és szerény hajlékomban tiszta szívemből üdvözölhettem.

Ezt mondva, mélyen meghajlott, s mint figyelmes házi gazda elvégezvén kötelességét, ékesen mosolygott s tovább lebegett.

Én pedig nagy ájtatossággal néztem utána. Valami titkos sejtélem súgá, hogy ő excellentiájának csakugyan igaza lehet. De barátnőm főhangon kaczagott, s aztán fülembe súgá:

— Hallottad? Mint ha csak önmagáról beszelt volna: «nézzen rám, ha én nem volnék von Hausaus gazdag gróf, most hatvanhat esztendő koromban nagyon megköszönném, ha annyi munka és szorgalom után, titkári fizetéssel, de még is tanácsosi czímmel nyugdíjba küldenének!»

Ezzel újra karon ragadott s mentünk cél nélkül, a merre a hullámzó vendégsereg útát engedett.

De a mi engem illet, ki kell mondanom, hogy helyzetem kínos és elviselhetetlen volt. A tánczterembe, az iménti izetlen kaland után, nem mertem belépni; más részről ölt, gyötört, marczangolt a kíváncsiság: mint viseli magát az én Palikám ily fényes társaságban, minőben még részt eddig soha sem vett? Különösen látni vágytam, kikkel beszél, minő úri nőkkel szerzett ismeretséget? főleg pedig, melyik leánynyal tánczol? tudja-e, akarja-e magát megkedveltetni?

Sokáig haboztam, míg végre legszentebb anyai köteles-

ségem győzött s akkor én kezdtem barátnőmet jobbra-balra ránczizálni, míg végre egész sor tévelygés után ismét a nagy terem ajtajáig jutottunk.

Épen francia négyest tánczoltak s az én kis fiacskám egy már nem fiatal, de annál kaczerább asszonynyal állt a colonné-ba. Szemközt vele valami éretlen gyermekleány lejtett: olyan, mint a ki valamely gyermekbálban a legidősebb lehetne, de a felnőttek között legtávolabbról sem foglalhatott helyet.

— Hogy hozhatták ide ezt a kis iskolás leányt?

Barátnőm megfejtette a rejtélyt. Azt mondta: ez ugyan formaszerinti nagy tánczvizalom, de hivatalos czíme még is csak barátságos tánczestély, melynek czélja, hogy az elnök is két-három unokáját a nagy világnak bemutassa.

Ezalatt eléggé észrevehettem, hogy Palikám a festett bájakkal pompázó asszonynyal csak annyira foglalkozik, a mennyire az udvariasság szabályai kötelezik. Néha elég bizalmasan cseveg vele, olykor meg is nevelteti, de ha piczi kis vis-à-visja csak kezét emelé, Palika szemében tűz lobban föl s fölfogni igyekszik a lánykának még téveteg pillantásait is.

Ezalatt, nehogy a járó-kelők elől az ajtón át az utat el-álljuk, néhány lépéssel belebb hatoltunk, s meghúzódtunk egy szögletben az útczára nyíló ablak bemélyedése alatt, a hol nem félhettünk a hivatlan alkalmatlankodók háborgatásától.

De még el sem helyezkedhettünk jól védett helyünkön, a midőn ez a rettenetes Klobuchevich báró mögöttünk termett; számunkra két támlás széket elé tolt, s aztán udvariasan meghajtván magát, tovább állott.

Első gondolatom volt, hogy tudomásúl se vegyem e kéretlen figyelmet, de barátnőm, fáradságról panaszkodott, egész kényelemmel letelepedett s így kényszerítve voltam a példát követni.

Innen kedvünk szerint végig láthattunk a teremén s mindenre figyelhettünk, a mi szemünk előtt történik.

De én már ekkor borzongattam azon gondolatra, hogy az egész éjet itt virraszszam! Különben pedig én nem leányt hoztam ide; mehettem, mikor akartam s az én drágalátós öcsém uram maradhatott, míg neki tetszett s tánczolhatott akár ki világos, ki virradtig.

Egyelőre tehát csak példálózva emlegetém, hogy körülbelől hány óráig bírjuk ki a dicsőséget?

— A meddig neked tetszik — felelé barátnőm. — Mihelyt megelégtetted a mulatságot. Csak szólj bátran, én kész vagyok s viszlek haza.

— Hogyan, haza?

— Egyenesen lakásomra, a Bécsikapu-útczán. Csak nem gondolhattad, hogy téli éjjel átcsónakázzál Pestre?

— Az nem jutott eszembe. De nem sérthetem meg a jó Puspacher tanácsosnét, a kinél felöltöztem s a ki ágyat is készített számomra.

— Jaj, Margitkám, te még mindig az ártatlan, gyanútlan, nagyváradi kis lány vagy. Az égre kérlek, még mindig nem veszed észre, hogy ma este finoman szőtt hálóba kerültél?

— Mit értesz ez alatt?

— Hogyan? te nem tudod, hogy elrettenthetetlen imádód, a báró, édes testvére a tanácsosnénak?

— Ah, mit beszélsz?

— Ha nem tudtad, hogyan magyarázhattál meg annyi előre kiszámított «véletlen»-t? a meghívást a házba, a bemutatást, s a fölkérést a keringőre?

— Tréfálsz velem?

— Úgy beszélek, mint őszinte barátnőd; épen, mint mikor együtt iskoláztunk az apácák zárdájában. De előre mondom, még nem érted végét a rád várakozó meglepetéseknek. Még «folytatása következik» a szép novellának. Fogadj velem, hogy mindent előre megjósolok. Ha innen megindulunk kifelé, a bárót ott találjuk a ruhatárban és ő lesz, a ki téli felöltönket ránk adja. Lekísér a lépcsőn, kocsit kiált elé, beültet téged a párnák közé, ő maga a kocsis mellé ugrik föl. De haza érkezvén, karját ajánlja, megmutatja az utat a tanácsosné hálószobája felé s így kíván neked csendes jó éjtszakát.

— Klára! — szólék most, majdnem magamon kívül — még egyszer kérdlek: testvére ez ember a tanácsosnénak?

— Valóságos édes testvére, egy anyától, egy atyától. Csak azt nem tudom, húga-e neki a tanácsosné vagy nénje!

Mikor ezt hallottam, készen voltam határozatommal. Nem bántam én, akár mit mond Puspacher tanácsosné asszonyom ő nagysága; nem törődtem vele, hogy Lizi, holnap napfeljöttével is hiába vár rám; csak az volt szent és megváltozhatatlan, hogy én ugyan azon eselszövő család otthonába többé nem lépek.

Így kiegyezkedvén, nyugalmasabban figyelhettem a hullámzó vendégsereg mozgalmaira.

Föltűnt, hogy az én Palikám nagyban akarta játszani a begyakorlott udvarló szerepét. Csak az nem tetszett, hogy főleg azon nem fiatal, de annál kaczerább asszony körül forgolódik, a ki vele a francia négyesben is tánczolt. Megjegyzem azonban, hogy ha én azon asszonyt nem fiatalnak neveztem, ezt csak Palikám korára nézve érthettem, a ki a napokban töltötte be életének huszonkettedik évfordulóját. Rossz kedvvel kértem barátnőmtől:

— Ismered ezt az asszonyt?

— Melyiket? a ki öcséddel oly bizalmasan cseveg?

— Azt, a szenvedhetetlen creaturát.

— Már hogy ne ismerném. Velejtey grófné.

— Van férje?

— Volt, de most özvegy.

— Gazdag?

— Egészen vagyontalan. Azt mondják, holmi doktornak vagy fiskalisknak a leánya. De az öreg Velejtey elvette; boldog is volt vele néhány esztendeig, de meghalt. Most felesége özvegyi jogon, élte fogytáig élvezi a velejteji uradalom jövedelmét. A város legelső arszlánai ezért vetélkedve udvarolnak neki; a gondos mamák pedig legtávolabbról sem felhetnek komoly veszedelemtől, mert a grófné sokkal eszesebb, mint sem aféle regényekbe való házasság által elveszítse gyönyörűséges negyvenezer forintnyi jövedelmét s átengedje azt megholt férje rokonainak.

— Nem értem, mit látnak rajta az urak annyi igéző bájt. Részemről határozott ellenszenvet érzek iránta. Se szép, se fiatal.

— Akkor elfogult, vagy rövid látó lehetsz: mert a grófné egyhangúlag és ellenmondás nélkül első rangú szépségnek van kikiáltva. Inkább büszke légy öcsédre, mert ős Budavarában Velejtey grófné adja a hangot s a kit kitüntet, az már megnyerte a lovagi rend sarkantyúját. Még a leányok előtt sincs értékesebb ajánló levél, mint Velejteyné kegye. Nézd, épen most mily sokat ígérőleg fenyegeti meg öcsédet a legyezőjével.

— Nem értelek. Tetszik a mai világbeli lányoknak az ily kétes értelmű pártfogolás?

— A divat, a szájról szájra terjedő jelszó így kívánja s

ez elég. Minden családban elfogadott elv, hogy csak az a férfi bírhat értékkel, csak az válogathat a lányok között tetszése szerint, a kit a szalonok királynéja teljes forma szerinti útlevéllal a nagy világba bocsátott.

— Mondhatom, csodálatos ízlés. Fiatal koromban közelenbe sem bocsátottam volna olyan férfit, a ki az egész társaság láttára másnak udvarolt.

— Jaj, barátnóm, változott a világ fejünk fölött s az új nemzedék nem tőlünk kér tanácsot. (Itt felém hajlott és sutogva folytatá): Annyira ugyan még nem vagyunk, mint a kolostorból haza hozott francia leányok, kik férjüket közvetlenül a kaczér nők kebléről leválva kapják meg: de annyira még is civilizálódtunk, hogy a legszebb parthie kétkedés nélkül ki mondja a boldogító «igen»-t, ha mindjárt kérőjének öltözéken a korábbi kedvesnek specialis parfümjét meg is érzi.

— Nagyon hajsza! vékony különbség van e kettő között.

— Sőt igen sok. Annyi mint Páris és Pest között; annyi mint a biztos tudomás és a gyanú, vagy épen a köznapi pletyka között. A francia menyasszony két szemet, a magyar legalább az egyikét kénytelen behúnyni.

Valóságos áhitattal, mint világtól elmaradt falusi korlátolt teremtés, hallgattam barátnóm útbaigazításaira.

Életemben most ijesztett meg először a gondolat, hogy ma-holnap az én gondosan nevelt Palikám, az én nevelésem és szemem fénye egy szép reggel több hitelt adhat a nagy világ csábításainak, mint az én fanyar és elkopott nagynénei oktatásaimnak.

Azonban a körben forgó sokaság párocskái között épen most haladt el szemem előtt egy idősebb nő kíséretében az a kis iskolás lányka, a ki korábban Palikámmal szemközt tánczolt. Szépnek elég szép volt, inkább még csak a jövőre ígért teljes kifejlődöttséget; most oly öntudatos elégteliséggel lépdelt el előttem s rám, mint ismeretlenre csak futólagos pillantást vetett.

— Ismered ezeket?

— Soha egyikét sem láttam. Valószínűleg vidékiek.

— A nő úgy tűnik föl előttem, mint kalandornő.

— Az ég őrizzen ily gondolattól. Elhiheted, hogy a kiket ide hittak, nagyon szigorúan megválogatták. Teljes, elismert s kétségtelen igény nélkül itt senkinek helye nem lehet. Úgy

látom azonban, rossz kedved kerekedik; ha unatkozol, menjünk haza.

— Én minden esetre kész volnék, ha tudnám, hogy nem áldozat tőled, itt hagyni a társaságot.

— Épen ellenkezőleg. Nézd, a pillanat is kedvező. Leselkedő bárónk nagy rendjeles méltóságokkal beszélget. Menjünk egyszer körül a teremben s ha az ajtóhoz értünk, pompásan megszökhetünk.

Erre késedelem nélkül megindultunk. Én, erőtetve is, valami vígnak látszó elbeszéléshez fogtam, hogy elillanási szándékunkat leplezhessem.

De midőn a legnagyobb óvatosság mellett is, a külső előszobán túl a ruhatárba értünk, szörnyű meglepetésünkre, már ott állott a báró, téli kabátban, nyakán ezerszínű skótszövet nyakkendővel.

Rögtön szolgálatunkra termett. Saját tanácsosi kezeivel adta ránk felöltőinket, s mint törvényes s természetes védőnk és pártfogónk, lekísért minket a lépcsőn a kapu alá.

— Engedje meg nagyságtok, hogy kocsijokat elészólítsam.

Ekkor már szólott barátnőm a kapushoz, a ki szolgálatkészen rohant az utcára s a kocsis nevét hangosan kiáltá. Én pedig fölhasználtam a pillanatot s röviden végeztem a báróval.

— Uram — mondtam — a szerencsés véletlen összehozott legrégebb barátnőmmel. Megyek hozzá. Holnap pedig levélben köszönöm meg a tanácsosné szívességét, de nem akarok többé visszaélni jóságával.

Ezt mondva s többé vissza sem tekintve, kocsiba szálltunk és elhajtattunk. A többit egészen a báró tetszésére bíztuk. Csodálkozhatott, haragudhatott, szitkolózhatott. Talán azt is kívánta, hogy kocsink a rossz kövezet kátyuiból fölakadjon, feldőljön s mi is nyakunkat szegjük. Fő dolog volt, hogy szépen megszabadulhattunk.

Az éj hátralevő részét lázas nyugtalanságban töltöttem. Fél éber álmaimban mindig Palikát láttam, a mint egyfelől az a kis vipera lány sírt és sziszegett mellette, másfelől a grófné félrőf hosszú körmeivel kapaszkodott öcsém frakkjába s vinni akarta, nem tudom hová.

Mikor fölébredtem, Lizi már ágyam mellett a szőnyegen ült. Kérdennem sem kellett, úgy is tudtam, hogy a báró küldte

ide. Nagyon boszantott, hogy mégis ez emberé volt az utolsó szó s én kénytelen voltam tőle legalább e szolgálati készséget elfogadni.

Közel délre járt az idő, a midőn a Dunán áticsónakázva, a legközelebb található bérkocsiba ültem s aztán haza hajtottam.

Épen akkor került elé gyönyörűséges mákvirágom, szépséges öcsémuram is, de nem egyeresen a bálból, hanem valami nem igen elegáns korcsmából.

Ő bizony reggelig kitartotta a dicsőséget, de akkor (ösi szokás szerint) több pajtásával együtt ott hagyta a kamara elnökének jégbe hűtött pezsgőit és kifogástalan pástétomait és csapatostól betértek a redoute épületének vendéglőjébe.

Itt korhelylevesen kezdték a reggeli vacsorát s aztán össze-visszahabsoltak mindenféle kétes ízű és nem kétes illatú kotyvalékot. Míg végre a déli harangszó valahogy haza vetette őket.

Úgy vettem észre, hogy a fiúk egy kicsit jól fölpozaráltak is, mert Palikának kétfelé világlott a szeme, mód fölött érzékeny volt s egyre-másra megölelt, megcsókolt. Mikor pedig feküdni ment, Julius Cæsarhoz illő hatalommal parancsolá:

— Jóska! Úgy tudd meg, halálos büntetés terhe alatt, engem holnap reggelig senki fölébreszteni ne merészeljen!

* * *

Így van ez megírva Margit néni titkos naplójában.

A többit utána gondolta. Hogy a fényes társaságban, a hol urak és hölgyek együtt voltak, soha még kivételkép is egy árva magyar szó el nem hangzott: azt az akkori idők mostohasága hozta magával.

Nagyobb baj volt, hogy Margit néni napokig, hetekig nem szabadúlhatott meg azon sejtelemtől, hogy ez átvirrasztott éjnek a közel jövőben még végzetes következményei lehetnek.

PÁLFFY ALBERT.

SERDÜLŐ LYÁNY ALBUMÁBA.

Hol tanulhatunk legjobban —
Akarod-e, hogy megmondjam?
— Otthon is, csöndes magányban,
Künn is, a világ zajában;
Úgy bizalmas környezetben,
Mint a szabad természetben;
Könyvből, olvasva nyugodtan,
Bölcs beszédből, a templomban;
Vagy a lámpák fénye mellett
(A hol árnyak járnak, kelnek,
Vig kacajjal, talpig gyászban,
Győzve, bukva) — a színházban.
A hol van, mi érdekelhet,
S nem sajnáljuk a figyelmet,
Ifjak, vagy aggok vagyunk:
Mindenütt tanulhatunk.

S hol mulathatunk legjobban?
— Babáztatva egy sarokban,
Kis barátnekkal csevegve,
Kis kertünkben rózsát szedve,
Sétálgatva zöld mezőben,
Mikor a nap lemenőben,
Lepkét üzve, cziczát futva,
«Húzzatok ki, estem kútha!»
Majd legénykék oda jöve,
Tánczra kelve, keringőbe';

Majd pihenve, bokrok alján,
 Körben ifju, fiatal lány,
 Mesélgetve, enyelegve,
 Dalra gyűjtva szívök kedve,
 Űzve gondunk', bánatunk':
 Mindenütt mulathatunk.

Szép: tanulni, jó: mulatni,
 Szívben gyermeknek maradni;
 Élvezni az élet kedvét
 (A ki azzal másnak nem vét);
 Bajt legyőzni bátor harczczal;
 Megöszülni piros arczczal;
 Végre — túl a nyoleczvanan,
 Elalunni boldogan,
 S álmodni édesdeden:
 — A te sorsod ez legyen!

SZÁSZ KÁROLY.

A TŰZKIRÁLY.*)

Szép hölgyek figyelem s ti vitéz lovagok!
 Szerelmi, csata-, csodadalt dalolok;
 Sóhajba vesz ünnepetek zaja, mig
 Elzengem a Grófot s a szép Rozalit.

Látjátok a várt, az erőst, odafenn?
 Látjátok a hölgyet, könnyel szemiben?
 S Szent-földről a jámbor, a szent jövevényt,
 Kezébe' bucsús-bot, kagyló fővegén?

*) Scott Walter e költeménynt a *Német balladák fordításai s átdolgozásai* című csoportba sorozta, két Bürger- és két Goethe-ballada közé. Eredetijét nem ismerjük; s bevezető soraiban maga Scott úgy szól felőle, mint a melyet Lewis kértére — mint az őszellemekről czélba vett négy ballada elsejét írt — s mely a *Csodás elbeszélések* közt 1801-ben jelent meg először. Némi történeti alapja is van, a kereszties háborúk s jelesen a jeruzsálemi latin királyság korából.

«Jámbor jövevény, ha zarándoka vagy,
Szent-földről azonnal új hirt nekem adj!
Mondd: élnek-e, győznek-e harczaikon
Honunk deli bajnoki, diszei, mondd?»

«Szerencse kíséri jó fegyvereik',
Hódol Gileád, Nablus, Ráma nekik;
Oh! bajnokaink sora jól vagyon ám,
Győzött a kereszt, menekül a pogány.»

Leoldja hajának arany kötelét,
Ékíti zarándoka szürke fejét;
«Szent-földről a hit deli bajnokirul
Jó híreidért adom ezt ma dijul.

Jámbor jövevény, Galilea vizinél,
Albertem' a hőst, a vitézt, hol a fél-
Hold fénye fogyott s a kereszt ragyogott,
Győztes hadak élin, oh! láttad-e ott?»

«Oh hölgy! A fa lombja ma mily üde, zöld,
Csermely vize tiszta, oh szép deli hölgy;
Ma várad erős, szíved is ma remél:
Ah! elhal idővel a lomb, a levél!

Sujt, éget az ég tüze, szárad a lomb,
Kastélyod erős fala szomorú rom;
Sárt hord a patak vize, csal a remény:
Albert fogoly a Libanon mezején.»

Választ paripát, mely eléri a szélt;
Választ kezihez hegyes, éles aczélt;
Választa hajót, viszi tengeren át,
Kimenteni, váltani grófi urát.

Nem gondol a gróf Rozalira; sokat
A lovagi névre, hitére sem ad:
Megtette szívét a pogány hajadon,
Zultán deli lyánya a Libanonon.

«Jézus hive, tied e szív, mihelyest
Megtetted a hármat, a m'ért szívem esd ;
Első : hited áldozod ős hitemér',
Oh megteszed, úgy-e, ha Zúlema kér ?

Leszállsz azután az üregbe, holott
Kurd szentje, titokteli tüze lobog ;
Ott ülve magányba' három napot, éjt
Fogsz csendbe' virasztani Zúlemaért.

Végül : karod, elméd, hitünk hiveként,
Kiúzni segíti a frank jövevényt,
Oh gróf, szívem és kezem érte a bér,
És megteszed, úgy-e, ha Zúlema kér ?»

Kardját, melyet Úra keresztje diszit,
Eldobja ; Urát, lovag czímeit
Mind megtagadá. Törökös mezét ölt,
Hogy kedvese légyen a libani hölgy.

Rémséges üreg fenekére leszáll ;
Rácsattana ötven aczél kapuzár ;
Be szemét se hunyá, noha hajnalig ott
Nem volt jelenés, csak a tűz lobogott.

Nem érti a szultán, sem a herczegi lány ;
Papok esze is megáll e csudán —
Fürkészi, kutatja ruháit a pap :
S szent rózsafüzért lel a rongyok alatt.

Rémséges üregbe leszálla megint
Virasztani. Zúg a vihar odakint ;
De messze morajja nem ér közelebb,
A láng lobog ; ám ma se lát egyebet.

Szultánt csuda fogja, morog papi nép.
Zeng körbe-karajba' búbajos ígét ;
Testét keresik s hol a szíve ver, ott
(Még apja süté be) kereszt jele volt.

Nagy gondosan a jelet elvakarák,
S virasztani újra megy a renegát;
Utközbe' közelbe' egy hang susogott:
Jó angyala volt, bucsuját veszi ott!

Haja égre mered, remeg, iszonyodik,
Egy perczre megáll, haboz, ingadozik;
De eszébe jut a libánoni leány
S rossz szelleme győztes a lelki tusán.

Lábát a küszöbre alig teszi ő,
Négy tájiról égnek a szél ime jő;
Recseg, ropog a kapu mind, jön a Rém
Tűz szörnyü királya viharszekerén.

Reng, inog a szikla, magasra lobog,
Nyaldossa a szent tűz a boltozatot;
Lávát szül a föld, hegyek orma tüzel
Hirdetve: a tűz fejedelme közel.

Órjási alakja alaktalan árny,
Lehellete tűz, vihar a szava; bár
Helyén szive, döbben a büszke vitéz,
Hogy a szörnyre, a tűz fejedelmire néz.

Füstfogta aczél keziben ragyogott,
Szól és szava rengeti a Libanont:
«Győztes lesz e kard de szün adni erőt,
Mihelyt leborulsz a kereszt s Szüz előtt.»

Átnyujtja a ködkar a bűvadományt,
Térdelve fogadja el a renegát.
Dörgés szava halk, halaványul a fény —
S eltűnik a rém zivatarszekerén.

Pogány hadak élire áll a hős;
Bár bűnös a szíve, de karja erős,
Csatára vivé a pogány hadakat
S félhold a keresztben győzelmet arat.

Hős vért iszik ős Libanon mezeje,
Galilea habja, Samaar fövénye,
Mig Balduin, Salem ura s vele sok
János lovag ért oda s templomosok.

Csendül csataczimbalom, harsona zeng,
Lándzsát szögez, ütköz' a két csatarend;
Lovat, lovagot vasa földre borít,
Albert utat úgy töre Balduinig.

Bübájos a kardja, csapásaira
A földre hanyatlik Balduin paizsa,
Apródja fogá ura melle elé
S a hite-hagyottra vasát emelé.

Oly súlyos az ifju csapása, legott
Nyergére hajúl Albert feje ott —
Már-már a keresztes pajzsig — mialatt
«Irgalmas Anyánk!» ajakán kiszalad.

Sóhajt a bűvös kard, a bűv oda már,
Hogy senki se lássa soha, tova száll;
Villám viszi — volt tanu rá — oda, hol
Lángtrónon a tűz fejedelme honol.

A gróf dühe forr; vasas ökle lecsap
És porba omol le az ifju lovag;
Fejéről a tört sisak elgurul: oh!
Szeme kék, arany a haja — ismeri jól.

Szeme éjbe borult, haja vérbe kevert.
Néz, borzad a gróf, szeme rája mered;
De mint Kedron erős, szilaj árja, legott
Elöntik a síkot a templomosok.

Az izmaelita, a kurd, saraczén
Vérben hever ott a csaták mezején;
Keselyűk hada mind lakomára gyülik
Bethsajda folyótól le Naphtaliig.

Csend, béke borítja a csatasíkot. —
Halottjai közt ki az a lovas ott?
Mellette az ifjú dalia ki?
Albert az, emez meg a szép Rozali.

Szent földbe' nyugosznak a hölgy tetemi,
Istenhez a lelkét Anyánk emeli.
Ebek étke a gróf, zivatar seperé
Bűnös lelkét a tűz fejedelme elé.

Még sok dalos éneke zengi el ezt,
Félholdon hogy nyert diadalt a kereszt;
S sóhajba vesz a lakomák zaja, míg
Dal zöngi a grófot s a szép Rozalit.

SCOTT WALTER *után, angolból*

JÁNOSI GUSZTÁV.

EGY ÚJ KÖNYV SZÉCHENYI ISTVÁNROL. *)

Ha az előttünk fekvő könyv írója nem hiú ember, a kit minden ellenkezés bánt, meg lehet elégedve könyvének sorsával. Munkája mindenütt érdekeltséget keltett s magasztalói közül is némelyek hihetőleg végig olvasták. Hányszor megesik, hogy a könyv szava olyan, mint a pusztában kiáltóé: nincsen visszhangja. Grünwaldé legalább erős visszhangot keltett: kemény támadások zaját s — az osztó igazság érdekében — émelygős dicsőítés hangját is. Úgy gondoljuk, szerző az elsőt szívesebben vette, mint emezt. Ott legalább Themistokles szava juthatott eszébe: «üss, csak hallgas meg»; itt pedig föl kellett kiáltania: «ments meg a dicsérettől». Mert a levegőbe ragadó dicséretnél az ellenkező végtel valamivel mégis kellemesebb és egészségesebb. Ha támolygunk is kissé tőle, végre mégis föl-épülhetünk belőle. A túlságos dicséret azonban végzetes: épen azt szeretteti meg velünk, a mi munkánkban a leggyöngébb. Grünwald munkájának fogadtatása különben kritikánk állapotára is jellemző. Szívesen megvalljuk, hogy némely bírálatban alig volt említés téve azon szellemi munkáról, mely e műben minden fogyatkozása mellett is benn rejlik. Ez az irodalmi életben egyébiránt sokszor, másutt is, mással is megesik. Jellemzőbb azonban viszonyainkra s gyakoribb is a kritikátlan dicséret. Mutatja, hogy mennyire «Hecuba» a bírálónak a tárgy, melyről szó van, s mennyire első sorban áll a személy, a ki ír. S így némely szerzőnél megesik, hogy barátai naiv lelkese-
désökben primadonnának nézik, ki golyó nagyságú bonbono-

---

*) *Az új Magyarország. Gróf Széchenyi Istrán.* Írta Grünwald Béla. Buda-Pest, Franklin-társulat. 1890.

kat is megbír s kinek a nagy dícséret épen foga hegyére való. Ily körülmények között szerencsésen elvesz a helyes mérték s az életrajznak jobbról is balról is, nem Széchenyi a hőse többé, hanem az, ki életét «szerzette». Így lesz a szerző második Széchenyivé s könyve fogadtatását semmi csekélyebbel sem lehet összehasonlítani, mint magának, Széchenyinek sorsával.

Mi másként akarunk eljárni. A mint az életrajzíró bizonyos büszke negédességgel érdemesnek tartja megjegyezni, hogy ime, könyvében hősenek születési éve sem található meg: mi viszont azt szeretnők, ha a szerzőről egészen megfélekedhetnénk, hogy csak a könyv problémájával foglalkozzunk. Előbb azonban röviden meg kell jelölnünk azon helyet, melyet eddigi Széchenyi-irodalmunkban elfoglal. Kemény Zsigmondnak genialis intuitióval megírt tanulmányával szemben, mely midőn Széchenyi működését nagy vonásokban elénk tárja, költői erővel hősenek külsejét, föllépésének különczkódéseit is láttatja velünk; Falk művével szemben, mely — sok új adat segélyével — Széchenyi alakjában egy összefoglaló korképet is akar nyújtani: Grünwald a naplók nyomán részekre szedni, analysálni törekszik Széchenyi belső életét és működését. De nemcsak a módszerben különbözik elődeitől, hanem a fölfogásban is. S ez eltérés azután igazságtalanná teszi például Kemény Zsigmond iránt. Azt hiszi, hogy Kemény szeme előtt Széchenyi fel-feltűnő ideges melancholiája rejtve volt, holott annak érzete, bár nincs kimondva, erősen s meggyőzően végig rezeg tanulmányának némely részletén. Csakhogy Kemény még azon naiv hitben élt, hogy Szechenyi rendkívüli alakját a psychiatria nélkül is meg lehet érteni, s a kortársnak s azon kor politikai forrongásait átélt nagy írónak eszeágában sem volt a *Kelet Népét* oly éneknek tartani, melyhez a hangjegyeket az elmebaj írja. Hanem ily eltérések mellett is Grünwald hamis képet alkotott magának előzőiről. Mintha Kemény s az utána következő írók Széchenyiben elvont hőst, egy jambus-tragédia hőset rajzolták volna, kinek nincsen semmi idege, hanem a ki hazafíúi fájdalomtól — pour son bon plaisir — mintegy elhatározza, hogy meg fog örülni. Igaz, főleg lelki okokból származtatták Széchenyi catastropháját, de azért az ideg-élet befolyása arra kizárva nincs. Csakhogy nincs előtérbe állítva, kizárolagossá téve s Széchenyit nálok még a catastrophában sem emészti el egészen az ideg. Grünwald azonban Szechenyi idegeit oly jól is-

meri, mint Mephisto azon «csodálatos nedvet». S azért külön hatalommá is teszi azokat, elválasztja Széchenyi testét lelkétől, jellemét melancholiájától, érzelmei mélyen hullámozó voltát azok épességétől s így — így megoldja Széchenyi titkát, mely most oly egyszerűnek tűnik elénk, mint a Kolumbusz tojása. Csakhogy nem minden tojás, melynek csúcsát behorpasztjuk — Kolumbusz tojása.

I.

Pusztán a könyvhöz tartjuk magunkat s azon fölfogásból akarunk kiindulni, melyet szerzője vitat. Vajon olyan bizonyosak-e következtetései; nem nyugosznak-e homályos alapon, sőt nem csak homályos, hanem ellenmondó alapon? S bocsánatot kell kérnünk olvasóinktól, ha kénytelenek leszünk némileg általánosságokban maradni, mert tulajdonkép a psychologia s physiologia alapkérdéseiről van szó. Először azonban a könyvnek egy jellemző sajátosságát említjük föl, mely némileg módszerével függ össze, de a compositio szempontjából is ízlés hibája. Magyarország újjáteremtőjéről, egyik rendkívüli emberéről van szó, kiben a legfokozottabb szellemi s ethikai élet lüktetett s kinek minden lépte nyomán új fejlődés fakadt. Síme, alig hogy kinyitjuk a könyvet, denevérszárnyak csapdosnak felénk s a szerző, egy jeles psychiater amanuensise, mint egy új Doktor Faustus, ki megoldá a rejtélyt, egy rajzzal lép elénk, a melancholiának Krafft-Ebingből vett, tüneteit azonban kellő különböztetések nélkül feltüntető rajzával. Ez kettőt mutat: bizonyos különös dogmatismust a szerző részéről s mindenek előtt némi fölfedezői hiúságot, mely nem gondolva tárgya arányaival, a kellő kapcsolattal, siet az újsággal mindjárt az első lapon meglepőleg s tudományos tekintélyességgel föllépni; s a hatásosabb meggyőzés okából, azon idegméregből, mely Széchenyi-ben volt, egy nagy kanálra való decoctumot a mit sem sejtő olvasóval hamarjában elnyelet. Mondottuk, hogy ez ízlés hibája, de egyszersmind a szerző módszeréből is foly, mely külön részekre szedi Széchenyi testi s lelki szervezetét s már eleve némi kétséget támaszt a szerző képessége iránt, vajon az alapjában egységes organismus szerveinek együttes — egymást fokozó, egymást átváltoztató vagy egymásba olvadó — működését — szóval az életet elénk tudja-e állítani? Numen adest — mondá

meghatva egy nagy élet szemléleténél Kemény — most más hangból megy a nóta: psychiatria adest. S ez annyit tesz, hogy a psychologia a kuczkóba kerül, mint a Lear király igazsága, s hogy Széchenyi lelki rázkódásait, érzelmi világának erősebb hullámveréseit már kezdetlőtől fogva nem annyira szellemi egyéniségéből, hanem a gráci sanatorium oktatásaiból érthetjük meg. Innen van, hogy midőn az ember ez új Széchenyi-monumentum előcsarnokába lép, Széchenyi helyett, kinek lelkéből élet szikrázott nemzetébe, egy psychiatriai megfigyelés alatt álló melancholikussal találkozunk, vagy inkább csak egy betegségi schemával és pedig ad usum laicorum minden tudományos szabatoságtól ment schemával. S szerzőnk bizonyos benne, hogy ez a schema biztosabban vezeti, mint a psychologiai taglalás; a recept jobban, mint a művészi szem. Annyira biztos benne, hogy könyve szerint például Chateaubriand-t is lefoglalja a psychiatria számára s műveiben nem többé a productiv erő, a kor eszméi és ellentétei által hányatott gondolkodás és képzelem kifejezését, sem az ethikai jellem kinyomatát — hanem első sorban egy idegbetegség folyamatát látja. Egy kis psychiatriai tudomány: s Goethe öreg korában írt *Trilogie der Leidenschaften* című éneke a mindenféle gyöngüléssel párosuló «dementia senilis» fényes bizonyítéka. Ah! a nagy szellem elmekórban szenvedett — das ist der Weisheit letzter Schluss. — A schemák minden szigorúságuk mellett nagyon hajlékonyak s a psychiaternek csak kis újjunkat kell oda nyújtanunk s az szőröstől bőröstől elnyeli az embert. Jaj azoknak, kik valaha naplót írtak! Egy psychiatriai kézikönyv segélyével a legtöbb, a század elején élt romantikus írónál kimutathatunk egy-egy súlyos idegbajt. S nem ajánlhatjuk szerzőnek eléggé, a későbbiek közül például Hebbel naplóját (Berlin. Grote. 1885. két kötet. Nagy 8-adrét): ritka szép psychiatriai lelet, a leggyönyörűbb testi s lelki tünetek gyűjteménye annak bebizonyítására, hogy Hebbel legérdekesebb érzelmei s gondolatai testi bajoktól származtak. — Még csak a kezdeten vagyunk s már is aggasztó az «illustris» betegek száma! Ha így haladunk, végre oda jutunk, hogy minden lélektani sajátosságot idegbetegségből fejleszszünk s az egész világ egy derűre borúra rendezett sanatorium lesz. Ha pedig mindnyájan ideg betegek vagyunk, ez annyi, mintha egyikünk sem volna. Pedig hát van idegbetegség. Egyébiránt kíváncsiak volnánk,

hogy a psychose ilyen bőkezű osztogatása mellett, milyen szellemi munkát végezhet az egészséges ember? Mert a költő, a lelke hevével dolgozó író legalább is gyanús, mint a sandító szemű a rendőrnek. Valóban az egészséges embernek csak egy lehető földadata marad: psychiatriát kell írnia s mindenütt idegbetegséget szimatolnia. Valószínűleg ez lesz a XX. század egészséges irodalma s könyvünk ez irodalomnak nálunk egyik első fecskéje, fájdalom! nem egészen «exact» fecskéje, mert legértékesebb s legjobban írt részleteiben a physiologiai szempontot épen nem tünteti föl.

A psychiatria sok érdekes megfigyelést fölmutató, de mai irányában kezdő s alapjait véve homályban tapogatózó tudomány. Fejlettebb elme- s idegbajok betegségi képeit mindig élesebben írja körül, külső ismertető jeleit mindinkább a lenyegesebbekre vezeti vissza, sőt gyakran az agyvelőben előállott anatómiai elváltozásokat s elfajulásokat is meg tudja határozni; de e bajok eredetének kutatásában s magyarázatában sűrű homálylyal küzd s a gyakorlatban is tévedhet, különösen midőn módszerével egy oly életet akar megvilágítani, milyen Széchenyié volt. Minden szentnek maga felé hajlik a keze s előre elmondjuk, hogy a psychiater ilyen java-szent lesz, midőn egy hatalmas egyéniség szellemi életének némileg a rendestől eltérő nyilatkozataival szemben az együttérzés, meleg rokonszenv s ösztönszerű intuitio segítségével nélkül csak azon törekszik, hogy e nyilatkozatokban az ő «tüneteit» igazolhassa. S szerzőnk, mint már mondtuk, az új adeptus eltitkolhatatlan hamarságával épen nem óvatos, gondatlanul merész s mint Goethe *Zauberlehrling*-je feledi a mesterszót s ezért egy pillanat alatt odarántja elmélete, hova egy óvatosabb psychiater talán még sem fog eljutni. Szerzőnk, úgy látszik, a diagnosist roppant könnyűnek tartja, mintha nem volna művészet s mintha egy tönkre jutott, sok tekintetben magával nem bíró, rémes látásokban ijedező, értelmetlen önvádakkal gyalázkodó, emelkedettebb szellemi munkára képtelen, rendes kerékvágásából kikölkent, napi munkáját végezni nem bíró idegbeteg tünetei Széchenyi lelki küzdelmeinek hullámvásására úgy illenek, mint keztyű a kézre. Semmi nyoma sincs a műben, hogy e részben kételyei lettek volna, sőt sok helyen világos, hogy minden óvatosság s elővigyázati szabályok nélkül járt el. Annýira megbizott új tudományában, hogy minden skepsist háta mögé

dobott s a Naplókban óvatos psychologus helyett szenvedélyes psychiatriai tünetvadász lett. Különösen tudományának egy állítása lett reá végzetes. Hogy az ideg- s elmebaj már keletkezésében is tisztán testi baj, az úgynevezett lelki élettől elvált, magában álló s magából fejlődő betegség. E tan szerzőnk értelmezésében es alkalmazásában szélsőségre van feszítve, oly pontra, hol tarthatatlanná lesz. Pedig ez vitte rá a szerzőt, hogy részben a pszichologiai elemzést, mint ócska ruhát, megvesse. Így hát Széchenyi fejlődésében a fényes elméjű, nagy munkájú Castor mellé oda állít s pedig kezdettől fogva oda állít egy titkos kísérőt, a gyógyíthatatlanul beteg Polluxot; s miután e kettőt egymáshoz kapcsolta, őket ismét — mintha nem is egy ember volnának — egymástól szorosan elválasztja; az egészséggel csodálatosan intensív szellemi életet folytattat, megalapíttatja az akadémiát, központot teremt a nemzetnek, regeneráltatja Magyarországot: s ugyanakkor a beteggel, kiről az egészséges mit sem látszik tudni, naplóját írattja, melyekben gondolatai nagyobbára már pusztán physiologiai kényszerből fakadnak. Ezekben már, minden tagadhatatlan betegességek mellett is, jobbára nem is szabad többé szellemi életének hevenyében oda vetett nyilatkozásait keresnünk; s nem szabad e nyilatkozásokat mint a pillanatnyi hangulatoknak, rövid kimerülésnek, reménynek s koronkénti csüggedésnek — vagy múlt bűnökért való lelki fájdalomnak, lassankint a megszokás által is stereotyppé váló lélektani kifejezéseit s pedig sokszor nagyított kifejezéseit magyaráznunk; hanem nagyobb részökben pusztán — hogy úgy mondjam — mechanikus reflex-képzeteket szabad látnunk, melyek egy beteg idegéletnek az akarrattól független tükrözései, nem a léleknek többé, hanem a roncsolt testnek a lélekbe csempészett kifejezései. Úgy gondoljuk, Széchenyi magyarázatánál szerző olyan dualismust állít föl hőse lelki élete, cselekvősége s testi szervezetének a lélekre gyakorolt behatásai közt, mely Széchenyire nem találó, mert ily módon aligha találó egyáltalán valakire.

Nem abban van a hiba, hogy a physiologiai kényszerűségnek, a test behatásainak néha démoni hatalmat tulajdonít. De abban van, hogy ezt a physiologiai momentumot, ezt a démoni hatalmat egyenesen erkölcsi elvvé teszi s a lélek világába rontat vele s külön, a gyöngeségeknek, fogyatkozásoknak, tévedéseknek, következetlenségeknek, szóval a rossznak is álta-

lában forrásává teszi. Mert végre a jónak, a következetesnek, jelességeknek is megfelel testiségünkben, az idegek működésében, valami physiologiai szükségesség. Ez a szükségszerűség tehát magában se jó, se rossz; ezért az emberi lélek egységét megszakítani nem szabad; a testre éppen oly kevésé tolhatjuk a jót, mint a rosszat; s a rosszat, az erkölcsi hibát éppen oly kevésé azonosíthatjuk idegbetegséggel, mint a jót, a következetességet, lelki jelességet egészséges ideggel. Az a dualismus tehát, a melyen szerzőnk fölfogása nyugodni látszik, oly módon tarthatatlan. A jó és rossz közt, a lélek egészsége s beteges hajlamai, a genie fénye s homályos oldalai közt nincs az a physiologiai válaszfal, melyet szerzőnk az által emel magának, hogy a feltünőbb érzelmi nyilatkozatokat, habár Széchenyiben az úgynevezett «normalis» lelki étellel szorosan kapcsolatosak is, ettől elválasztja, materialisálja, pusztán testi okokra vezeti vissza, még akkor is, midőn a körülményeket s egyéniségét tekintve, erős lelki megindulásból vagy a pillanatnyi hangulat játékából vagy vallásos érzetéből psychologailag megmagyarázhatók. Pedig a míg olyan megfeszített munkásság mellett, a szellemi erők oly hatványozott kifejtése közben, mint Széchenyiné, ilyen physiologiai kapcsolat fölmutatható; míg érzelmi túlzásai s hanykódásai a nagy föladat által exaltált lélekének egyéb nyilvánulásaival kapcsolatba hozhatók: addig a psychologusnak mindig van annyi szava, mint a psychiaternak. Ez utóbbi csak akkor lép jogaiba, ha az elsőnek föladatáról le kell mondania. Hanem azért a betegség teljes magyarázatával alig hanem az utóbbi is adós fog maradni. Hogy pedig Széchenyiné, kinek lelke egy új világot rejtett magában, emelkedettebb érzelmi élete között s csapongó hangulatainak néha túlhajtott kifejezései között a physiologiai kapcsolat egyáltalán már kezdettől fogva hiányos, azt csak az fogja állítani, ki munkáját nagyon is meg akarja könnyíteni s a physiologiai behatóbb elemzésről valóban már kezdettől fogva lemond.

S mit nyer e lemondás által? Azt, hogy homályosabbá teszi a dolgot. A psychiatria megállapítja, hogy minden elmebaj az ideg functionalis zavaraival vagy anatomiai elfajulásával jár. Ez elfajulás keletkezéséről azonban nem tud semmit; s a képzet- s érzelmi világ s physiologiai tüneteinek kapcsa mindig talány marad. Átszármazás, *prædispositio* — ez mind csak hátrább tolja a magyarázatot, de meg nem adja. Az agyvelő

physiologiai functiói s azok psychologiai képe között a kapcsolatos mivoltát még akkor sem állapíthatnók meg, ha az ideg moleculáris mozgását s chemiai változásait úgy ismernők, a mint nem. S hogy az agyideg különböző képleteinek mi a psychologiai értelme, azt azon szélső esetekből, melyekben a psychiatria elmezavart állapít meg, s annak külső jelét az idegben is föl tudja mutatni, épen nem lehet megérteni. Rendkívül óvatosan kell tehát eljárunk s ugyancsak meg kell kísérlelnünk a psychologiai magyarázatot, mielőtt oly életnél, milyen a Széchenyié, bizonyos lelki jelenségekkel szemben az agyhártyának különben nem is constatált fogyatékos táplálkozásához folyamodunk fölvilágosításért. Sőt — hogy e homályos téren maradjunk — merné-e pszichiater állítani, hogy e tünetnek, az agyidegek e bántalmának természetét teljesen ismeri? Tagadhatná-e, hogy e physiologiai hiánnyal — létezését föltéve — nem volt-e kapcsolatos Széchenyi agyában egy oly más physiologiai compensatio, melyben az agynak fejlettebb ismerete talán a lángész külső jeleit ismerné föl? E kérdésre nem adhatna feleletet, mert csak holt részeket ismer, de nem az élő agyat. Így azután hiába kérnök szerzöt, hogy ha már idegbetegségből magyarázza meg Széchenyi melancholiáját, mikor pedig az erkölcsi lenyével, számtalan egyéni sajátosságával, talán geniejével kapcsolatos, magyarázza meg az idegből Széchenyi geniejét is! A kérdés így magától talpra fordul s a psychologiai magyarázat szüksége önkényt következik. Azonban így is logikai hiba, ha a szervi elváltozásnál — mint kizárólagos oknál megállunk. A pszichiater a psychologiai értelmezéstől megszabadulni soha sem fog. Nevelés, szokás, erkölcsi erő vagy annak hiánya, értelmi belátás stb. örökké szerepelni fognak úgy az elmebajok magyarázatában, mint gyógyításában. Különböznünk kellene az élet egységét, tagadnunk a psychologiai s physiologiai tünetek alapján párhuzamosságát; azt a fölfogást, melyből a psychiatria is kiindul, csakhogy a physiologia szempontjából gyakran egyoldalúlag értelmez. Azért hiába tiltja meg az orvos, még oly világosan körülírt elmebajnál is, milyen például Rousseaué volt, hogy a physiologiai tüneteknél, mint valami korlátnál, megállapodjunk, mikor e baj fejlődését psychologiai magyarázattal is fölvilágíthatjuk. A pszichiater — mint pszichiater — ennyire sem képes.

Hát még Széchenyiné, kinek nagy tevékenységét érzel-

meinek túlcsapongó volta nélkül, lelkének minden külső benyomásra fokozottan visszaható érzékenysége nélkül meg sem érthetnők? Kétségtelen, hogy ilyen az eszméknek és életnek izgalmában végig folytatott tevékenység vezethetett idegbajra vagy helyesebben mondva, kifejthette a rejtett prædispositiót s azt nagy mértékben fokozhatta. De egészen más dolog e következményt merészen kizárólagos okká tenni s a pusztá idegbajt kezdettől fogva Széchenyi lelki hányódásainak forrásául fölmutatni. E finom, de lényeges különségen fordul meg a Széchenyiről való fölfogások messzeható különfélesége is. Erre azonban szerzőnk — úgy látszik — nem akart gondolni. Hol maradt volna a modern tudományos fölfogás? Hol maradt volna a pszichiatria?

Így már a probléma általános vizsgálatánál is sok nehézséggel találkozunk, melyeken nem szabad s nem lehet oly könnyen átsíklnunk, mint szerzőnk teszi, ki minden skepsis nélkül állítja oda tételeit. Hát még ha alkalmazását kísértjük meg! A testi egészség s lelki épség határai szigorúan nem körvonalozhatók; az átmenetek mérlegelése a legfinomabb tapintatot kívánja meg, mert a lehetőségek itt kimeríthetetlenek s előre soha sem számíthatók ki. Bármennyire törvényszerűek is például csak physiologiai életünk tünetenyei is, a föltételek, melyek közt nyilvánúlnak, egyénről egyénre mások s oly finom különbségeket mutatnak föl, melyeknek jelentőségéről alig van értelmünk. Még fokozottabb mértékben áll ez lelki életünkről.

Ezt azért említjük, mert szerzőnk azonnal schematizál s Széchenyi lelki életét kezdettől az idegbetegség képletei szerint tekinti. Hangulatainak csak a sötétbe merülő hullámvölgyeit figyeli s idegbajának szükséges következménye gyanánt rajzolja, hogy lelkének alaphangulata komor, hogy a külső világ gyöngébb hatásai is fájdalmasan érintik idegeit s az erősebbek kínokat okoznak és fölizgatott képzelme mintegy visszakövetkeztetve, a fájdalmat okozó tényezőt nagyobb, fenyegetőbb alakban látja maga előtt. Így azután, ha a több, mint húsz éven át folyó naplókából az ide vonatkozó adatokat — kiszakítva minden más kapcsolatukból — csoportosítjuk, megkaphatjuk könnyen egy gyógyíthatatlan melancholikus képet. De vajon helyesen, tudományosan járunk-e el így? Hogy újra visszatérjünk képünkhöz: szerzőnk egy hatalmas lélek rezgéseinek épen csak hullámvölgyeit összezezi. Pedig — ha a dolgot egy kissé szabadabb szemmel nézi, mint a pszichiatria képletei szerint —

betegségről csak akkor beszélhetne, ha Széchenyi lelke ruganyosságát elvesztette volna s az ernyedés és senyvedés jeleit mutatná, mint 1848 után. De mikor ez érzelmek visszája is épen ily szívósan, a közönségest messze túlszárnyaló erélyességgel, tisztasággal s emelkedettséggel nyilatkozik; mikor a pillanatnyi, bár gyakran ismétlődő fájdalmas érzetekkel szemben a legtisztább lelki öröm kifejezései, a folytonos erkölcsi emelkedés, tetterőnek nem csak kitörései, hanem szakadatlan nyilvánulásai állanak: akkor semmi psihiater sem fog rábeszélni, hogy az ily egyén melancholikus kitöréseiben, fájdalmas izgatottságában a lélek roncsait lássuk, mert érezzük, hogy a hullámok azért hullanak pillanatra oly mélyre, mert oly magasra is tudnak emelkedni s hol magas a csúcs, mely a völgy.

Egy rendkívüli lélek színjátéka táruul elénk — s szinte szerettük volna, ha a függönyt föl nem lebbentik; — csodás működés, melyben a psychologust első sorban a hős szellemi egyéniségének épen az a dialektikája érdekli, melylyel lelkének beteg elemeit is fölszívja magába s átváltoztatva, e betegségéből, mint tengeri kagyló, gyöngyöt is termel. Hogy e mellett a nyilvános és magánélet izgalmaiban túlzottan érzékeny, s testi-lelki életéből salak is marad hátra, ez természetes. Ez azonban még Széchenyi egyéniségének kettészakítására nem jogosít föl. S különösen nem akkor, midőn lelki világának alapja, ha folyton csapdossa is a hullám, rendíthetetlen marad. Lelkében a delejtű, igaz, hogy nyughatatlan, de mindig a helyes égi táj felé mutat. Ilyenkor, mielőtt segítségül a physiologia kifejezéseihez kapnánk, először is az egyéniségben nyilvánuló sajátos pszichikai törvény után kell kutatnunk. S mikor azt a rendkívüli, a fölszínen a pillanat hatásait is erősen visszhangzó érzékenységet kezdettől, változott formákban, minden irányban megtaláljuk, hősünk tévedéseiben, erkölcsi érzelmeiben, a külvilággal való érintkezésében, beszélgetésében és stílusában: akkor magunkat a pszichologiai magyarázat alól elvonnunk nem szabad. E megjegyzés természetesen nem áll azon fényes elmékre, kik az érthetlent értik s kik például Széchenyi mély vallásosságát s lelki tépelődéseit most már teljesen fölfogták, mióta kimutatták nekik, hogy alapjok épen nem pszichikai, hanem idegbaj. Rendkívül érdekes pszichologiai probléma volna pedig, végig követni Széchenyi életében azt a viszonyt, melyben nála az értelmi, érzelmi, képzelmi erők — (hogy az egyéni-

ség egységes nyilvánulását az elemzés kedvéért szétdaraboljuk) — egymáshoz állottak. Észlelni azon változásokat, melyek — a mint ezek egyike vagy másika előtérbe lép — Széchenyi vallásos érzelmeiben, nemzetéről való fölfogásában, hangulataiban mutatkoznak. Kutatni néha villámgyorsan változó kapcsolatukat egészen stílusának kifejezéséig, hol — mint például a *Kelet Népe* egy helyén (K. N. 108. lap) egy száz tagú körmondat vaskampói közt úgy szólván Széchenyi egész egyénisége megjelenik. De mire itt pszichológiai tényezőket keresni, mikor ezt az idegbaj oly jól megmagyarázza! Az sem volna épen szükségtelen dolog, ha visszamennénk azon kor általános eszméire, keresnők azon elemeket, melyeket Széchenyi a korabeli írók hangulatából, gondolataiból magába szítt, hogy meg lehessen állapítani, mint dolgozta föl sajtósági módja szerint egész különös rendszerre s mint egyeztetette lelke hajlamaival, képzelme s érzései természetével. Mily érdekes pszichológiai belátást nyújtana, ha észlelhetnők, hogy például a korabeli irodalomban kísértő «tökéletesedés» eszméje mint ment át Széchenyi lelkébe, milyen arányokat öltött, mint vált nemzetivé benne s mint táplálta majdnem vallásos rajongással! Ha követhetnők azt az ethikai tisztulást s elemeire bonthatnók azt a minden tehetségét és érzését fölkavaró forrongást, melyből hivatásának érzete, mint tűzből az arany, kikerült. Azután ha lelke alkatához visszaszállva, elemeznők azt a pszichológiai sajtóságot, hogyan kapcsol röpké benyomással, más ember előtt jelentéktelen dologgal — mint más irányban a költő — kezdetből fogva termékenyítő, messze ágazó s egészen csak benne támadó érzelmeket s gondolatokat: geniejének mindmegannyi visszhangját, hogy így jobban megérthessük, mennyire ugyanazon pszichológiai törvénynek hódol, mikor mint utazó a nimesi híd láttára nem bír magával s fölsóhajt: «minek születtem én?»; mint mikor egy kis dologért végtelen öröme gerjed, vagy néha egy kis akadályra fölsajog, vagy végül, művén aggódva, egy hírlapi cikkben vést lát s mások izgató működéséből forradalmat jósol. Valóban lapokon át folytathatnók kívánságainkat, melyeket azonban tekintetbe nem vehet az, ki már kezdetből nem egy nagy egyéniség pszichikai organismusának törvényeit keresi, hanem desorganisatiójából indul ki.

S így az olvasó szerzőnk könyvéből mindezekről nem értesülhet, mert Széchenyi erényeinek s működésének schema-

tisáló osztályozásából eleven lelkébe be nem tekinthet. De mire volna is ez, mikor helyébe azt a tanítást kapja, hogy Széchenyi fájdalmas hangulatainak alapja nem lélektani, hanem organikus; hogy tehát e hangulatok nem csak beteges állapottal járnak néha, hanem mindig s egyenesen testi bajokból keletkeznek is; hogy itt az élet viszonyaiból fakadó hatások — lucus a non lucendo módjára — még quantitative sem hatások többé; hogy tehát idegbajának súlyosodásában is az ő politikai szereplésének, élete egész tartalmának, a megváltozott politikai viszonyoknak s az új emberek föllépte következtében az ő vezéri szerepe változatának is semmi, de semmi befolyásuk nincs. A miből azután — mint Széchenyi mondaná — «tudományilag» az következik, hogy hősünk — a kétszer kettő bizonyossággal megőrül még akkor is, ha szépen otthon ült s követte volna azt, mit Mephisto Faustnak tanácsol:

Begib' dich gleich hinaus auf's Feld
Fang' an zu graben und zu hacken stb.

Merész diagnosis, melyhez a psychológiától elpártolt psychiaterrel szemben nem is lehet szavunk. Csak azt jegyezzük meg, hogy szerzőnk úgy látszik, a psychiatriai tudomány szelso baloldalán foglalt helyet, mikor a körülményeket, az élet mozgalmainak lélektani hatását a betegség fejlődésére épen semmibe sem veszi. Széchenyinek — köz nyelven szólva — meg kellett örülnie, ha politikus, ha nem, mert a rárótt betegség minden fokozatán okvetetlenül át kell haladnia. S ezzel természetesen minden pszichologiai magyarázat magától elesik; csak tudatlan laikusoknak való.

De hát szerzőnk legalább jól megmérlegelte a tüneteket, melyekből a kezdettől meglevő súlyos idegbajt következteti? Csakugyan fölmutatja Széchenyi Naplóit, kiragadja kapcsolataukból a hosszú éveken át vezetett pillanatnyi följegyzésekből a schemába illőt; hanem azért bizonyító anyagát, magokat a Naplókat, kritikának épen nem veti alá. Ez évek során vezetett Naplók — mindenesetre feltűnő jelenség, de csak az elhamarkodó fogja azonnal reájok olvasni, hogy Széchenyit írásukban az az olthatatlan vágy készítette, mely bizonyos idegbajosokat képzelt kínjaik leírására ösztönöz. Mert a Naplók változatos tartalmúak s írójuk szellemi életéről becsesebbnél becsesebb adatokat tartalmaznak s nem mania vagy akaratlan szellemi exhi-

bitionismus vezeti benne a tollat. S érdemes megjegyezni, hogy a romantikus irodalom korában a naplóírás, a saját érzelmével s bajaival bibelődés epidemikusabb volt, mint ma. E mellett a dolog Széchenyinéél némileg otthonról öröklött szokásokkal is összefügg. S a mint fiatalabb korában franciaországi útjában meggyónt, nem bigott maniából, hanem hogy lelkén könnyítsen, akár oldozza föl a pap bűneitől, akár nem; ugyan ily pszichologiai okból írja Naplóit is. Itt is vigyáznunk kell a pusztán pathologiai magyarázattal. Mert a képzelgésekkel gyöttrött ideg-beteg inkább még jobban beleírja magát bajába; Széchenyinéél az ellenkező áll; nála az írás a pillanatnyi gyöttrő hangulatoktól való szabadulás. Mikor a tollat letette, idege is nyugodtabb lett. S a mi legfontosabb: épen azt, hogy szerzőnk szerint «a beteg lelki fájdalmait meg akarván okolni, azok okát minden másban keresi, csak testi állapotában nem» — épen e fontos körülményt nem lehet naplóiból kiolvasni. Végig vonúl rajtok az író tiszta pszichologiai belátása s hangulatait ezerszer épen testi érzeteivel indokolja meg: hol a májban, hol a vesében, hol agyában keresi hangulatai okát. Csak egyet nem tesz: nem jelenti ki magát gyógyíthatatlan s félig beszámíthatatlan melancholikusnak, a mi mindenesetre baj. S még egy más körülményt is meg kell fontolni: a kifejezéseknek valódi értékét is vizsgálni kell. Szánkra jő, tollunkba fut egyszer, kétszer valami kifejezés: pisztoly, halál s lassanként minden rossz hangulatunkat vele végezzük, habár nem is kapcsolunk a szóhoz határozott képzetet. A napló-stílnak is megvan a maga mechanizmusa, rövidítése s pszichiátriától ment túlzása. Szóval sok meggondolni való van a Naplók körül s sokat cum grano salis kell vennünk s Széchenyi talán hahotába törne ki, ha tudhatta volna, hogy e szemecskékkel kezdettől fogva lelki épségét, beszámíthatóságát s későbbi politikai szereplésének tiszta tudatosságát akarjuk pörbe fogni vagy pedig erkölcsi hibáit menteni. Szerzőnk szerint így Széchenyi csakugyan megoldhatatlan problémává lesz; oly emberré, kinek tetteje határtalan, önismerete a fájdalomig éber, esze a dolgok mélyére ható s kinek lelke ugyanakkor a pszichiatria áldozata; s a kinek genie-je épen ezért ketté szakad; mert lesz belőle fele részben — mint szerzőnk jellemzőn mondja — egy «ideges idealista», felerészben pedig a pszichologia világával át nem hatható sötét pathologikus idegroncs.

Szerzőnk azonban ezt a — Széchenyi esetében tarthatatlan — dualismust általában szeretni látszik. E dualismus legalább æsthetikájában is szerepel s nagyon különösnek mutatja a humorról való fölfogását. Szerinte a humor alapján az a belátás rejlik, hogy a leghatalmasabb szellem sem vonhatja ki magát a testi bajok hatása alól, s hogy így gyöngesége a természet egyik nagy törvényének a nyilvánulása. Ha a természet e nagy törvénye az, hogy gyöngeségeink, hibáink, erkölcsi tévedéseink a beteg idegből folynak: akkor megszűnik a világon minden humor. A humor — minden nagy költő példa rá — épen a lélek egységének mély érzetéből támad s azon pszichológiai játékból ered, hogy gyöngeségeinket egy töről fakasztja nagyságunkkal s csapongva, a nagy kicsinységét, s a kicsiny nagyságát emeli ki s mutatja föl. A humor érzete nem tud semmit a physiologiai szükségességekről; legfőlebb akkor veszi észre, ha tréfa tárgyát képezheti, egészen külső, véletlen marad s a lélek életébe mélyen be nem hat, mint mikor valaki érzelmes pillanatban prüszszent, vagy valaki púpját, nagy orrát tréfálja ki. Ha azonban lelki életünk törvényét, harcainak eredetét a physiologia magyarázza: akkor a humor megszűnik, s helyébe bamba resignatio vagy kegyetlen satira lép, nem pedig az a hangulat, melynek fő eleme a lélek szabadsága, mely az élet ellentétéivel, mint lényegtelennel játszik s egyenlő méltóságúnak veszi a királyt s a koldust, az életben robajjal előresörtötöt s az ügyefogyottat. Midőn azonban az emberi léleknek nyilvánulásai és korlátai mögött egy sötét, érthetetlen hatalomig, a legyőzhetetlen physiologiai szükségességig eljutunk: humorunk mécese kiég, a tréfához kedvünk elröppen, mint Gilliat elfelejt humorizálni, mikor a tengeri polyppal harczra kél. Ezért gyöngeségeink physiologiai származásának semmi köze a humorral. A physiologiai regényirodalom ezért nem is ismeri, nem is ismerheti a humort. Csak a rútat kereső satirája van, csak physiologiai intelmei lehetnek és resignatiója.

II.

Széchenyi idegbajának súlyosodása szerzőnk szerint 1840 után kezdődik. Gondolatainak, hangulatainak legérdekesebb nyilvánulásai részben már eddig is a beteg idegei voltak:

1841-től azonban fölfogását az ország állapotáról, Kossuthtal való vitáját, politikai föllépését csak a psychiater magyarázhatja. Szerzőnk egy epigrammszerű mondatban foglalja össze nézetét: Széchenyi és Kossuth közt nem volt más elválasztó, mint az elsőnek betegsége. Most már hiába követeljük, hogy Széchenyi tevékenységét első sorban eddigi politikájából és egy kissé jelleméből is ítéljük meg; hiába követeljük, hogy egy kissé az ő helyzetébe és fölfogásába is beleképzeljük magunkat, mielőtt föllépésében semmi egyebet sem láthatunk, mint a szellemi világát zavaró, majd egészen elborító elmebajának utolsó előtti fokozatát. Consummatum est. Szerző úgy tesz, mint azok az orvosok, kik például Rousseauban már ott keresik az üldözési mania kitörését, hol régi barátai ellen panaszkodni kezd, mikor volt is rá oka; míg az óvatosabbak megelőgesznek azzal, hogy ott mutatnak az elmebajra, hol Rousseau képzelődései az étellel nem fedeződnek. Túlzott idegességében melegágyát láthatják egy gyorsan fejlődhető elmebajnak, de azért szellemi beszámíthatóságát, szellemi épségét, tiszta belátását csak a mania fölléptével korlátozzák. Esetünkben is kétön fordul meg a dolog: nem csak a viszonyokon, hanem az egyén sajátosságain is. S nem csak új világokat föltáró költők lelkében tükröződik másként az élet, hanem minden, új állapotokat teremtő nagy államférfi — különben számuk nem nagy — egész egyéniségét, teljes alanyiségét is bele viszi a viszonyok fölfogásába. Nyilvánvaló, hogy Széchenyi első föllépésénél is «oly præmissák vannak elméjében, melyek másoknál nincsenek». Ezért már kezdetől sokan bolondnak tartották, de azért még 1840 után sincs elég okunk, őt a psychiaternek átadni. Mert előbbi szereplése és 1841 közt nincsen semmi szakadás. Még a *Programmtöredékek* is — minden izgatottságuk mellett — az 1841 előtti Széchenyiből érthetők meg. De egyáltalán nincs semmi kényszerítő okunk, Széchenyi életének 1840 utáni szakaszát történeti helyzete, múltja, egyénisége helyett a később kitört rögeszme csírájából magyaráznunk. Az egyoldalú — pusztán physiologiai tüneteit kereső psychiater elragadja magával azt is, a mi Széchenyiben a legbecsesebb s valóban az eleven történeti fölfogás fogyatékát mutatja. Mintha csak az agonia perczeiből kellene az embert megítélnünk; mert hisz ennek csírája is benn van az emberben születése óta s fejlődik is benne, hol rohamosan, hol lassabban az utolsó

pillanatig. Különben is Széchenyi nem mutatott semmi változást — aggasztó idegességen kívül — a miért szavait pusztá rémlátásoknak kellene vennünk. Erélyes tevékenysége majdnem az utolsó pillanatig töretlen volt, együtt dolgozott politikai ellenfeleivel, vagyónát oly gonddal kezelte, mint mindig, erkölcsi tévedéseknek, gyöngüléseknek nyoma nincs; a politikában régi eszméihez ragaszkodik, régi eljárásához, csakhogy görcsösebben, szenvedélyesebben, mert veszélyt lát.

De szerzőnk szerint épen ez a kérdés: józan észszel, higgadt megfontolással láthatott-e veszélyt? S e ponton nem csodálhatjuk eléggé a késő történetíró nyugalmát, kinek államférfiúi elméje előtt a múlt története egy megfejtett probléma. De azt már kevésbé csodáljuk, hogy ezt a post festa könnyű nyugalmat átviszi a múlt eseményeibe s ott csak vígan locsesanó habokat lát, de sehol felhőt az égen. Történetírónk politikai abstractióba elmerülve, egészen feledni látszik a költő gondolatát: «hart im Raume stossen sich die Dinge». Minden a legjobb úton van, a biztos haladás útján, csak Széchenyi szívverése szaggatott, csak ott van zaj, rémkép és physiologiai rendetlenség. Mert hisz Széchenyinek örülnie, Kossuthban politikai ikertestvérét kellene látnia; a dolgok fordultát újjongva üdvözölnie és íme! az előbbi agitator nem örül; mint Shakespeare Jaquesja, minden tojásból melancholiát szürcsöl, társát megtámadja. Világos, hogy nincs egészen otthon s hogy mind ezt csak azért teheti, mert betegsége rémképei élnek benne, nem többé az a «hatalmas ösztön, mely egyszerre föltárta előtte a dolgok lényegét s ismeretek közvetítése nélkül hatott le a végső okokig». Szerzőnk a clairvoyance egy nemét tulajdonítja Széchenyi szellemének, a *Pesti Hírlap* megjelenésével azonban e csodás tehetség egészen elhomályosul, mint mikor Madáchnál «a dicsfény elborul» s helyébe lép a pusztá rémlátás. Az olvasó minden esetre szeretné, ha szerzőnk e rémlátásokban is az előbbi ritka képesség némi nyomát fölmutatná. De nem; alaptalanság, merő alaptalanság az egész s mi egyebet sem tehetünk, mint — minden további vizsgálat nélkül — siránkozhatunk Opheliával e ritka szellem vesztén. Az átmenetek művészete a psychológiának egy nagy művészete; szerzőnk ellentétekkel szeret dolgozni; most azonban az ellenkező végletbe esik s annyira ellapítja az ellentétet, hogy ha psychiatria nem volna, magja sem maradna. Legalább történetünk

két nagy alakja közt annyira eltüntette a különbözőést, hogy bűvész nem jobban a gyűrűt vagy keztyűt. Így lesz Széchenyi politikai működése a psychiatria áldozata, hogy azonossága Kossuthtal teljes legyen. Mintha a nagyságnak egy mértéke volna! Majdnem azt kellene hinnünk, hogy szerzőnk képzelmében Széchenyi alakja soha sem elevenült meg, hogy nem érezte benne egy nagy egyéniségnek azt a «sui juris» voltát, melylyel saját törekvéseivel, saját egyéniségével — nem egoismusával — annyira egybekapcsolja politikai művét, hogy önkénytelenül is erősebben érez egy másforma tehetséggel szemben, ki vele egy ügyben küzd, de más modorban, más «præmissákból», tehát ellene is küzd. Mintha azon psychologiai sajátságok, melyeken a lélek élete megfordúl, nyomaték nélküli tényezők volnának s a politikában is egyénileg érző Széchenyi ítéletébe Kossuth szerepléséről be nem folytak volna. Különös módja a tiszteletnek történetünk nagy alakjai iránt, ha egyéniségöket, ellentétes természetöket át nem érezve, nem érezve a belőle fakadó politikai eltéréseket is, s nem tekintve politikai rendszerök különböző sajátságait: a történeti bölcsesség tanúságaként azt állítjuk rólok, hogy okvetetlen egy szívnek, egy léleknek kellett volna lenniök, ha az egyikök nem beteg. Ha vannak különböző ellenzéki pártok, melyek a taktika s modor minden különféleségéről szívesen lemondanak, ha a haza java kívánja, miért ne kellett volna ezt az egészséges Széchenyinek is tennie? S szerzőnk megrajzol egy történeti képet, vagy inkább politikai általánosságokból összeállít egy schémát, melynek alapján e két nagy alaknak egymás karjába kellene dőlnie, ha a psychiatria manója ezt meg nem akadályozná. Gyöngéd szívű történetírás, mely a hazafiúi lelkesedést is nagyban fokozhatja, hanem a dolgokat annyira «sub specie æternitatis» vagy inkább «sub specie temporis præsentis» nézi, hogy a múltnak ellentétei szétlebbennek mint papírfoszlányok; az emberek politikai abstractiók lesznek, a politikai élet nyilvánulásai mögött lappangó szenvedélyek dajkamese s a történet egy pár általános eszme sakkjátéka. Mert szerzőnk leírásában a negyvennyolcz előtti viszonyok oly könnyen indultak, mintha csak vajat kennénk a kenyérre; menetök, mint szerzőnk mondja, annyira logikai volt — valóban annyira logikai volt, hogy már ezért is gyanakodnunk kell szerzőnk fölfogása ellen. — Annyira logikai volt, hogy ha csak szerzőnk ma

szerzett tudásával véletlenül azon korban nem él, nincs emberfia, ki «az általános eszméket» kivéve, tisztában lehetett volna a következményekkel. Mert a mit szerzőnk mond, az épen egy félszázaddal későbbi bölcsesség. — És semmi sem mutatja annyira Széchenyinek az adott viszonyok szerint kívánható elfogulatlanságát Kossuth megítélésében — nem az izgatottságtól nyugtalan hangot értem — mint épen elmjének s lelkének az a pártatlansága, melylyel Kossuth személyének, céljai önzetlenségének igazságot szolgáltat. Maga mondja, csak a modor választja el egymástól. De ez a modor volt Széchenyi lelkének lelke; e modorban látta megtestesítve minden sikerét s hazája emelkedését; e modor nála nem csak külső eljárás vagy oly ruha, melyet levethetünk; e modor Széchenyinél — az ember maga. S Kossuthal szemben érezte — épen a szerzőnk által főnnebb említett hatalmas ösztönével érezte, hogy ez a modor — hogy ő maga — elvesztette a nemzetre varázsát, ha Kossuth szenvedélyesebb eljárása, egyszerre különböző kérdéseket fölbolygató ékesszólása győz. S épen ezért a *Kelét Népe* szenvedélyes hangjából sok más mellett az érzés tragikumuma legalább is oly erősen megkapja az embert, mint a pszichiatria tünetei. Ez érzés ellen — Széchenyinek a nemzet sorsát saját eljárásával azonosító érzése ellen nincs a psyhiaternek opiuma; e tűz ellen nincs oltó szer, ez ellen nem állhatunk elő a cél azonosságából vett zsongító szerekkel, sem az abstract politikai eszmékben való megegyezés doktrináival. Csak az a történetíró fog velök előállani, ki Széchenyi lelkét a psyhiaterrel ártalmatlanná teszi. Több van a *Kelét Népében*, mint egy beteg ember rémképekkel vergődése. Viszont nem oly kétszer-kettő minden az 1840—48-diki viszonyok rajzában, mint szerzőnk a lelkes olvasóval elhitheti. Némileg mélyebbre kell nyúlunk a múltba, minthogy épen a jelen idők politikai hangulatainak egy kis erősítővel szolgáljunk. Meg vagyunk győződve, szerzőnk is sokkal magasabbra tartja hivatását s művének is nagyobb becsét akar adni. De «senki sem jár büntetlenül pálmák alatt» s dormitante Homero az activ politikus ugyancsak szaporán fölébred. S így Széchenyi «jóslataival» sem volt szükség egy fejezeten át foglalkozni. Széchenyi gondolt másféle összeütközésre is; hogy első sorban socialis forradalomról beszél, az természetes olyannál, kit a hozzá közel álló rangtársak, a kormány emberei kezdettől ilyenek szításával vádolnak. A kér-

désnek voltak is esomói, melyekről ekkor nem lehetett tudni, hogy — annyi sok más kérdéssel kapcsolatosan — emberi bölcsesség oldja-e meg, vagy más hatalom vágja ketté. Széchenyi jóslatai ellen ez az érvelés szinte szükségtelen, mint hiába hoznók föl szerző jóstehetsége mellett azt, hogy ma már a múltból a fejlődés logikai menetét oly hibátlanul kiolvassa.

Egyáltalán szerzőnk logikai s schematisáló hajlamai igen erősek. Innen van, hogy hőse két részre válik s könyvének második címe lehetne: a genius és a beteg ideg. Csakhogy, mint már mondtuk, ez az «és» nem kapcsolatot, inkább elválasztást jelent, az egyénnek kettészakítását. A schematisáló psychologus és a segítségére indult psychiater hiába dolgoznak rajta négy kézzel, alakjok derékon ketté törött: mintha csak fehér gypset s fekete márványt akartak volna egyesíteni.

Ennek bizonyága, hogy a psychiater az első és utolsó fejezetekre szorúl és vizsgálja a beteg ideg fájdalmas s rendetlen mozgását; a középben pedig a psychologus marad, kinek előadásában — ha csak néha-néha az előbbi fejezetekből nem bukkanna föl, mint tévedt utas a beteg ideg — teljesen ellehetünk minden psychiatria nélkül. Mivel azonban Széchenyi fájdalmas belső életét, lelkének ellentétes hullámzásait az utóbbi tudomány magyarázza, természetes dolog, hogy a psycholog a könyv java részén csak schematikus átnézetekre van szorítva. S így kapjuk fejezetekre osztva Széchenyi élete tartalmát, melyeknek címei lehetnének: vallásosság, barátság, szerelem, fajszeretet, politikai törekvések stb.

E fejezetek nagy részében finom megjegyzéseket, szép fejtegetéseket találunk. Írva is jól vannak, a stílus bizonyos fényével és könnyűségével. Hanem inkább mindig újra meginduló s általános gondolatokból eredő magyarázatok, melyek a Széchenyi Naplóiból és irataiból vett kivonatokhoz kapcsolódnak — mint magának, az életrajz hősének elemzése. Sem történet, sem szigorú jellemrajz: mintegy külön álló essayk a főnnebb említett dolgokról. Ilyen schematikus lesz a viszonyok rajza is, melyet e fejtegetések közben találunk. Kapunk egy bizonyos éles szögből fölvett képet az aristokratiáról, a particularis érdekekbe merült köznemességről: rajzokat, melyekről a német mondja «grau in grau». Úgy lépnek föl a régi rendek itt-ott e könyvben, mintha a szükség szerint különböző árnyalattal használható politikai formulák volnának, melyeket a mai

politikai fejlődés szempontjából tekintünk s hol jobbra, hol balra forgathatunk.

Czímiben, szerkezetben szerzőnk előtt Taine könyve lebegett. Hanem épen az, a mi e műnek sajátosságát teszi, nincs meg az *Új Magyarországn*ban. Tainenél az analysisek mögött egy egységes deductio hatalmas épülete rejlik. Az egyes részleteknek meg van a magok szigorúan kijelölt helye, mintha egy organismus szervei volnának. Egyik rész — legalább látszólag — elszakíthatatlanul oda kulcsolódik a másikhoz s így elénk áll lassankint — Taine fölfogásában — például a convent teljes képe, Napoleon egész alakja. Ez a pszichologiai erő, egyszersmind a logikai összekapcsolás ereje is hiányzik az előttünk fekvő műben. Nincs benne egységes fejlesztés, tehát épen az a tulajdonság, mely a némileg construáló módszer érdeme és tulajdonkép föladata. Mert ha igaz is, mit már La Bruyère is mondott, hogy a világ dolgaiban majdnem minden kérdés a módszer kérdése — a dolog mégis az alkalmazás mikéntjén fordul meg.

A könyv azért egészben érdekes kísérlet marad Széchenyi alakját újra elénk állítani. Sajnálni lehet, hogy e kísérletben a történetíró s a psychiater egymást inkább akadályozták. A történetíró különben is sokat bízott a psychiate.re, ez meg neki bátorodva, a psychologus föladatát is megrövidítette. Azonban tudományban, történetírásban néha a tévedések is érdekesek és megkönnyítik egy szerencsésebb utód munkáját. Mert Széchenyi életrajza csak akkor lesz megírva, ha a kor történetének széles háttéréből fog elénk lépni Széchenyi alakja — elevenen, nem schemákból összerakva, hanem nyomról nyomra fejlődésében is föltüntetve. E munkában azután akár a hős születési évét is meg lehet nevezni.

É R T E S I T Ó.

Monumenta Comitialia Regni Transsylvaniae. Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Történeti bevezetésekkel. A magyar tudományos akadémia történelmi bizottsága megbízásából szerkeszti Szilágyi Sándor, rendes tag. Tizennegyedik kötet. 1664—1669. Buda-Pest, 1889.

Telekinek 1664 végén Szatmárról küldött jelentéseit olvashatjuk az *Országgyűlési Emlékek* ez új kötetének élén. A megelőző kötetben volt kiadva a számára készített követi utasítás. Tudjuk, hogy 1664-ben több ízben fordult meg Teleki a császáriaknál az erdélyiek megbízásából. A vasvári béke megkötése után Bécsbe kellett utaznia, de Szatmárban meghallotta, hogy a békepontok végrehajtására fölhatalmazott Rottal grófot oda várják. Azért nem utazott tovább, s miután Rottalal értekezett, 1664 novemberében jelentést tett útjának eredményéről a segesvári országgyűlésen. Több pontot adott át Rottal Telekinek a császár nevében. A vasvári béke két pontjára hivatkozott azokban a császár. E békepontok közül az egyik Székelyhíd várának lerombolását rendeli el, a másik kimondja, hogy a császári őrségeknek el kell hagyniok az erdélyi várakat, melyeket a lefolyt zavarok alatt megszállottak. Leopold tehát a Rottaltól átadott pontokban sürgette Székelyhíd lerombolását, kijelentvén, hogy annak véghezviteléig a három megszállott erdélyi vár egyikéből nem fogja kivonni őrségét. Leopold azonkívül a fejedelemtől s kivált a rendektől szolgálatainak írásbeli elismerését kívánta, mivel oly költséges s veszélyes háborút viselt Erdély érdekében; egyszersmind elvárta, hogy az erdélyiek halálból minden alkalommal őszinte hűséget fognak mutatni irányában.*)

---

*) Bethlen: *Historia Rerum Transilvanicarum*. I. 182—185. l.

A rendektől kiküldött bizottság a Telekinek november 12-diki kelettel átadott követi utasításban válaszolt a Rottaltól küldött pontokra.

Ez utasításban a rendek hálásan elismerik, hogy a békekötésben ő felsége «in generali puncto kegyelmesen vigyázott szabadságinknak helyreállítására». Itt a rendek a vasmári béke első pontjára czéloznak, mely Erdélynek fejedelemválasztó szabadságát megerősítvén, kimondja, hogy az erdélyi rendek minden tekintetben élvezhessék régi szabadságaikat s előjogaikat. Csakhogy — így folytatják a segesvári utasítás szerkesztői — ha ez a generalitásban föltételtetett dolog per particularia meg nem magyaráztatik, vagyis ha Erdély sérelmei a béke végleges szentesítése s a békepontok végrehajtása előtt el nem intéztetnek, «olykor hallja meg ő felsége elveszésünket, midőn az megsegülésben nem leszen semmi mód». Nem is csekély sérelmek voltak szóban. A nyolczvanezer tallerra szaporított adónak leszállítását kívánták az erdélyiek, a határok méltányos kiigazításán kívül, mivel a törökök Várad és Jenő elfoglalása után Piri basa hamis defterje alapján jókora darab erdélyi földet akartak a hódoltságához csatolni.

Székelyhíd elrontását megígérték a rendek, arra kérve Rottalt, hogy bizalma jeléül már most is minden várból vonja ki a német őrséget. Különben fölhatalmazza az utasítás Telekit a Rottaltól kívánt írásbeli elismervény kiállítására, megjegyezvén, hogy ha Rottal a Telekitől adottat elégtelennek találná, a rendek igyekezni fognak «illendő kívánságinak satisfaciálni».*)

A fölmutatásra szánt utasításon kívül Teleki titkosat is kapott. Ennek értelmében az esetre, ha az erdélyi sérelmek el nem intéztetnek, föl volt hatalmazva annak ünnepélyes kijelentésére, hogy a vasmári béke nemhogy visszahelyezte volna Erdélyt régi állapotába, hanem minden keresztyén segélytől megfosztotta s a végromlásra kárhoztatta.**)

Ily utasítással fölfegyverkezve tért vissza Teleki Rottalhoz, november közepe felé.

Rottal diplomatiái fegyverei erősebbek voltak, igen egyszerű volt, mit elérni akart. Székelyhíd lerontását sürgette, a vasmári béke értelmében. A várat nagyra becsülték az erdélyiek, a váradai török fékének nevezték, de azért nem gondoltak arra, hogy a császár s a

*) *Erdélyi Országgyűlési Emlékek.* XIII. k. 363. l.

**) Bethlen: *Historia Rerum.* 193. l.

szultán akaratának ellenére megmentse azt a romlástól. A várbeli őrség ilyest kívánt Erdélytől, nem szívesen hagyta volna el a várat, kivált a német zsoldosok nyugtalankodtak, tartván a büntetéstől, mivel katonai lázadás által került a vár Apafy birtokába. Úgy látszott, mintha a fejedelem nem igen neheztelne az őrségre az ellenkezés miatt. Annyi bizonyos, hogy a vár elbontásához szükséges hadak, kocsik s emberek kirendelésével Apafy nem igen sietett. Rottal és szatmári környezete a székelyhídi őrség «eddig való keménykedését» s az egész ügy elhalasztását az erdélyieknek tulajdonították. A császári biztos azt gyanította, hogy Apafy csak ígéri a lerontást, s miután az erdélyi várakból kivitette a német őrségeket, még épségben szeretné látni Székelyhidat, hogy legyen valami kezében, minek átadása által akár a töröktől, akár az udvartól kedvezményeket várhatna.*)

Rottal nem fenyegetőzött, igen jól fogadta Telekit, hanem kijelentette, hogy «a székelyhídi akadály» elhárítása előtt igen bajos kielégíteni a Teleki utasításában foglalt kívánságokat. Teleki tehát visszautazott, s december 19-én az ügy vitelével megbízott erdélyi delegatiótól új utasítást kapott. A delegatio előadja, hogy a székelyhídiak most már csak «hátramaradott hópénzeket» kérnek, s annak lefizetése után engedelmességet ígérnek.

A pénzt meg fogják kapni s «így tolláltatván az székelyhídiak elméjükben való hiba» Rottal is vitesse ki a német őrségeket, s adjon jó választ a november 12-diki utasítás pontjaira.**)

De a jó válasz egyre késett, sőt a nagyvezirhez küldött Baló László arról értesíté Apafyt, hogy az osztrák residensnek nem érkezett parancsolatja Erdély dolgának előmozdításáról, noha Teleki jelentései után az erdélyi udvar azt hitte, hogy már kapott ily parancsot a residens. Apafy szemrehányásaira Teleki megjegyzé, hogy csak azt «mondhatom, írhatom, az mit hallok».***)

A mentség nem igen tetszett, kivált mikor kitűnt, hogy Rottal tulajdonkép csak várakozásokat keltett, Székelyhidat lerontatta, s azután semmit sem adott. Tudták ugyan az erdélyiek, hogy Szatmárról bajos volna a határigazítás, az adó kérdését s több mellékebbé kérelmeket elintézni, de legalább írásbeli ígéretet kívántak

*) *Erd. Országgy. Eml. XIV. 67, 71. l., s Török-Magyarokori Államokmánytár. IV. 183. l.*

***) *Erd. Országgy. Eml. XIV. k. 72. l.*

***) U. o. 74. l., s *Török-Magyarokori Államokmánytár. IV. 182.*

Rottaltól, mint a császár teljhatalmú követétől, mert úgy gondolták, hogy tőle tíz szó írás most többet nyom, «mint sem két s három száz szó annakutána», mikor Rottal újra csak «a római császár egyik belső tanácsa» lesz. De Rottal megtagadta az írást, a kérelmek elintézését Bánffy Dénes útjára halasztotta, kit Erdély Bécsbe akart küldeni követül.*) Sőt a német őrségeknek az erdélyi várakból való kivitele előtt Apafytól s a rendektől újabb elismerő térítvényt várt. E térítvény történetét Bethlen János is elbeszéli, s az előttünk fekvő gyűjteményből ellenőrizhetjük Bethlen elbeszélését.

Midőn Teleki elküldötte a Rottaltól átadott formulát — így beszéli Bethlen — a tanácsurak közül egyedül a történetíró volt Apafy mellett. Bethlen tanácsolta, hogy a küldött formulát a tanácsurak s delegatusok gyűlése elé kell terjeszteni. Lehetetlen ugyanis — így folytatja Bethlen — elismernünk, hogy régi állapotunkba visszahelyeztettünk; ily szemtelenül csak nem hazudhatunk. A rendek s Apafy azután a Teleki formulájától bizonyos kifejezésekben eltérő írást küldöttek Szatmárra.

Bethlen méltatlankodó fölkiáltásából azt lehetne következtetni, hogy Teleki formulájának lényeges megváltoztatása végett hívatott össze a delegatio.

Annyi igaz, hogy Apafy nem szívesen írta alá a térítvényt, mert annak aláírása előtt Rottaltól jó választ szeretett volna kapni. De midőn összehívta a tanácsurakat s delegatusokat, a Bethlentől kiemelt sorok meg nem változtattak, a Telekitől küldött formula néhány, tartalmilag lényegtelen eltéréssel teljesen fölvetetett Apafy s a rendek 1665 február 7-diki térítvényébe. E térítvény is elismeri, hogy ő felsége Erdély régi szabadságainak helyreállításáért küzdött. Apafy e szavak kíséretében küldé el Telekinek a térítvényt, február 10-én: «valamint szintén Kglmed hozott volt jedzést az szerént vagyon belé írva az egész dolog». Csakhogy Apafy tanácsa a Telekitől kapott sorokhoz még odacsatolta az adóra s a határookra vonatkozó kérelmeket. Bethlen szerint az ily módon nem megváltoztatott, hanem meghosszabbított térítvény haragra lobbantotta Rottalt, s Teleki «megijedve, vagy mint némelyek mondják, — írja Bethlen, — ajándékokkal megnyerve megígérte, hogy rögtön ír Apafynak, s hogy minden Rottal kívánsága szerint fog történni».

Erre nézve okleveleink nem adnak fölvilágosítást. Az ajándékok dolgát bátran mellőzhetjük, tudjuk, hogy az erdélyiek nehez-

*) *Erd. Országgy. Eml. XIV. 74—90. l.*

teltek ekkor Telekire, mivel Rottalnál semmit sem bírt kivinni. Annyiban igazok volt, hogy Teleki optimistikus jelentéseivel nagyobb várakozást keltett Erdélyben, mint kellett volna, s így Rottal céljai szerint sietteté Székelyhíd lerombolását. Csakhogy nincs okunk kételkedni Teleki jóhiszeműségében; Rottalról is föl lehet tennünk, hogy szerette volna az udvar befolyását latba vetni a portán Erdély érdekében, noha ez ügyben nem igen remélte a sikert, s már ezért is megtagadta az Erdélytől kívánt kötelező írás kiállítását. Különb-
ben annyi bizonyos, hogy Székelyhíd lerombolásának elhalasztása csak súlyosbította volna a helyzetet, s bárki ment volna Szatmárra Teleki helyett, bizonyára ugyanoly eredménnyel tér vissza, mert a segesvári gyűléstől adott titkos instructióval bajos lett volna elijeszteni Rottalt.

A tér hiánya miatt nem szólhatunk más kérdésekről, melyek tisztázásához annyi új adatot hozott az *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* új kötete. Ki az illető kornak történetét fogja megírni, kivált Czajbert országgyűlési jelentéseiért fog hálával tartozni a kiadónak. Föl kell még említenünk a kiadó előszavát, melyben a nyomtatott, s még ki nem adott források is lelkiismeretesen vannak fölhasználva.

d

A vadonban. Regény, írta Csengey Gusztáv. I., II. kötet. Buda-Pest. Az Athenaeum részvény-társaság kiadása 1889. Ára 2 forint.

A cím nem ok nélkül van választva. Egy felsőmagyarországi vadonban kezdődik a regény s egy amerikai vadonban végződik. Hosszú út s nem közönséges sors viszi magyar hőseinket ily messzire. Hogy a szerelmes párok oly mozgalmas időkben, minők a negyvenes évek, nem evezhetnek síma hullámokon az óhajtott révbe, kiki könnyen beláthatja. Mert történelmi regénnyel van dolgunk. Szerzőnk olvasta Horváth Mihályt, idéz is belőle szósz szerint, de azért ne higyük, hogy nagyon beszövi magát a történelmi események hálózatába. Épen nem akar unalmas lenni. S úgy hisszük, hogy ebbeli törekvéseért minden romlatlan fiatal kedély őszinte érdeklődéssel fogja elismerését leróvni.

Regényünk ugyanis igen eszményi. Fenkölt hősiesség, mély érzelem s genialis elme a férfiakban. A nőkben nagy szenvedély s égi szenteség. S mily jeles honleányok.

Zarándi Tatárverő Julia szeretni kezdi gróf Dormay Ber-

trandot. A gróf sebesülten fekszik a Zarándiak kastélyában s Julia mint felolvasó szórakoztatja a beteget. Egyszerre kitűnik, hogy Bertrand gróf Afrikában is volt s ott — Abd-el-Kader ellen harczolt. Julia fölkelt . . . remegő keze letette a könyvet, egy hideg tekintetet vetett az ifjúra. — Én gyűlölöm azt, a ki a szabadság ellen emeli föl fegyverét! Elfordult s az ajtó felé indult. Következik Julia monologia: «Egy magyar, a szabadságszerető lovagias nemzetnek egy művelt szép tehetségű tagja, mint egy kalandor, idegen zsoldba áll és a szabadság ellen emel kardot. Elítélném, ha testvérem volna is! «Szerencsére Julia bátyja elbeszéli hugának, hogy Bertrand még francia szolgálatban nagy szolgálatokat tett Abd-el-Kadernek. Az emir maga írta grófunknak egy levélben: «Szállj magadba vitéz nemes magyar, vidd el innen félelmes kardodat és szenteld azt hazád védelmére». S a magyar hős megmentette az emir életét. Julia ezeket hallván, megszorítá bátyja kezét. — Bocsánatot fogok kérni tőle, mondá halkan.

Különben árnyék is vegyül a fény közé. Végre is Bertrand gróf aristokrata s ha nem volnának rögzött előítéletei, a regény hamar megakadna. Mialatt francia egyenruhában Abd-el-Kader megmentésével volt elfoglalva, azalatt huga, Margit grófnő, a neki szánt báróval keveset törődik, hanem azon van, hogy egy köznemes ifju neje lehessen. A báró azt írja Bertrandnak, hogy Margit titkos kedvese a köznemesnek.

Francia tábornokunk haza siet s rögtön theára hívja meg hugát. Zsebéből elővont két kis skatulya «algiri port» s a két csészébe tölti. Hosszú párbeszéd következik. Margit nem akar lemondani szerelméről. «A testvérek közt az volt a különbség, épen az, a miben az ó- és újkor civilisatiója különbözik egymástól: az egyéniség érvényesülése a társadalomban. Margit az újkor gyermeke volt s midőn egyéniségében épen az örök emberi követelte a maga jogát, addig a másik, az ókori patricius ennek meghódolását, a köznek való alárendelését követeli.» Világos, hogy rettentő két korszaknak az összeütközése. «Próbáljuk meg hugom» — mondá végre Bertrand bánatos hangon — tudunk-e meghalni bátran, a hogy igaz nemesekhez illik. A thea már kihült — jer válaszs egy csészét, Margit.

A grófnő újabb borzalommal riadt föl:

— Mi az? Mi van ebben? — kérdé hideglelős borzongással... Az algiri porok — felelé Bertrand nyugodt fönsséggel... Az egyik por finom illatos czukor, a másik a legkülönösebb méreg. Mikor

az ember megiszsa, valami kellemes zamatot érez, aztán vére szelid, meleg hullámnzásba jön, a szemek önkénytelen lecsukódnak, elalszunk minden fájdalom nélkül s többé nem ébredünk. Egyikünk sem tudja, melyik a mérég. Ha azt választod, meghalsz, megsiratlak, s emléked a szerelem vértanújának szent emléke lesz. . . Ha pedig én halok meg, akkor te szabad vagy. — Bertrand gróf oly halk bánatos hangon mondá el ezeket, mintha őseinek szellemei lengenek körül s ő azokkal beszélgetne; e közben csendesen kavargatta a csészék tartalmát.»

Az idegcsiklandó theakavargató végre elbocsátja hugát, de ez még mind kevés. Margit nem akar báróné lenni. Útazni viszik, a neki szánt vőlegény is útazik a társasággal. Margit mély bújában egy állatsereglet oroszánja előtt — gyönyörű hím példány volt — kiönti szívéét. S az oroszán nyugtalankodott, vonított, üvöltött. Julia elhatározza, hogy bemegy az oroszánhoz és széttépeti magát. Elhíttam magammal a bárót — így beszéli el a hősnő tetteit — az állatseregletbe; kivülről csak a társalkodónót vittem magammal.

Este volt, éppen etetés ideje. A felügyelő azzal a bókkal fogadja Margitot, hogy Alinak nincs étvágya, mióta a grófnő megbűvölte. «Bolondság, feleltem megvetően.» Margit felszólítja bús lovagját, hogy hozza ki bedobott zsebkendőjét a ketreczből.

«A báró rám mereszté szemét. — Furcsa szészélye jött, — szólt gúnyosan, — csak nem tart ily örültnek? — Oh nem! — szóltam megvetően — erre nem tartom önt képesnek. Ezzel kinyitám az ajtót. Ali, nem fog fájni — suttogám az oroszánnak — kedves Alim, csak bátran! Fásultan, hajoltam le hozzá s megsímogattam hátát. Az oroszán meglapúlva, farkát csóválta. . . Fölállt, hozzám dörzsölődött s kezemet nyalta. Ah te nem akarsz engem széttépni Ali? mondám leverten.» S bizony nem akarta. Ali hú, Ali jó. Kiszökik ketreczéből s Margit után fut, mint egy eltévedt kutya. S itt sincs vége az oroszánregénynek.

Ali fontosszerepet játszik, ép oly hűarszánja lesz Juliának, mint Margitnak. Tehetnek vele a mit akarnak s felbőszíthetik bárki ellen. Nem akarjuk folytatni Ali döntő szereplésének ismertetését. Az egész regény igen csudálatos kalandok egymásutánja. Mintha ifju s kivált Jókai kevésbé sikerült regényeiért lelkesedő képzelet műve volna. Nem mondhatjuk, hogy gyakorlatlan kéz írta. A szerző eléggé folyékony s magyaros nyelven ír, úgy hiszszük, hogy jobb is telnék tőle, ha a földöntúli s állati érzelmek helyett emberibb viszonyokat próbálna rajzolni.

Nyílt levelek a szerkesztőhöz.

I.

T. Szerkesztő Úr! A *Budapesti Szemle* ápril havi számában dr. Salgó Jakab úr tollából *Politikai Psychiatria* címmel egy cikk jelent meg, mely gróf Széchenyi Istvánra vonatkozó munkámmal foglalkozik s melynek veleje az, hogy tagadja Széchenyi betegségét s hatását értelmiségére, akaratára s politikai magatartására.

Ha Zichy Antal t. barátom vagy mások, kik már előbb foglalkoztak Széchenyivel, s a psychiatria eredményeit figyelembe nem vették, a betegséget tagadják, ennek okát a beavatott rögtön megérti s mosolyogva olvassa bírálataikat.

De ha egy úgynevezett szakember lép föl ily felfogással, ez már komolyabb jelenség.

S ezzel szemben szerényen meghúzómagam s a viláért sem mernék vele vitatkozni. Elismerem, hogy az a határtalan kicsinylés, melyvel felőlem nyilatkozik, teljesen jogosult. Sőt még tovább megyek s kijelentem, hogy a dilettáns címet hízelgésnek veszem, mert a psychiatriában még ezt sem érdemlem meg. Én sohasem foglalkoztam psychiatriai tanulmányokkal s a tudatlanság könnyelműségével s vakmerőségével vágtam neki a föladat megoldásának s szakember tanácsa s útmutatása nélkül írtam meg a könyvet úgy, a mint van.

Csak utólag, német fordításban közöltem Krafft-Ebing báróval a Széchenyi betegségét s következményeit tárgyazó fejezeteket. Ekkor láttam, mennyire kedvezett a szerencse vakmerőségemnek. E nagy psychiater ugyanis azt mondotta nekem, hogy fölfogásom — még a cselekvő melancholikust sem véve ki, kiről külön volt szó — teljes összhangzásban áll a tudomány eredményeivel s akként nyilatkozott, hogy Széchenyi betegsége oly kétségtelen, hogy azt csak az tagadhatná, *a ki járatlan a psychiatriában*. Később elküldtem neki a könyvemre vonatkozó német nyelven megjelent kedvezőtlen bírálatot s márczius 13-dikán hozzám intézett levelében ezt írja: «Sie haben Recht, indem Sie Széchenyi's Umkehr auf politischem Gebiet, seinen Wankel- und Kleinmuth auf Rechnung seiner Neuropsychopathie setzen. Die Beweise für den Psychiater haben Sie jedenfalls erbracht.»

Ismerje el a t. Szerkesztő úr, hogy a helyzet, melybe így jutot-

tunk, rendkívül komikus. Krafft-Ebing a nélkül hogy tudná, nagyon kedvezőtlen véleményt nyilvánít dr. Salgó Jakab úr tudományáról, midőn azt mondja, hogy csak az tagadhatja Széchenyi betegségét s következményeit, a ki járatlan a pszichiatriában. Viszont dr. Salgó Jakab úr, mikor engem dilettánsnak nevez, a nélkül hogy tudná, Európa egyik legnagyobb tekintélyét vádolja tudatlansággal; s mikor nekem veti szememre, hogy a jelen esetben félreértettem a pszichiatriát, a nélkül hogy tudná, tulajdonkép azt mondja ki, hogy Krafft-Ebing értette félre azt a tudományt, melynek ő egyik legfényesebb képviselője.

Ezek után én egész alázatossággal félrevonulhatok, mert most már két szakember áll egymással szemközt. Dr. Salgó Jakab úr pedig igazítsa el ezt a dolgot Krafft-Ebinggel, a ki munkámmal a tudomány szempontjából fog foglalkozni s a ki bizonyára minden tekintetben méltóbb ellenfél mint én s a ki, ha a t. Szerkesztő úr nézete szerint, nem is oly «jeles» szakember mint dr. Salgó Jakab úr, az európai tudományos világban — melynek tényezőit s szellemi áramlatait a t. Szerkesztő úr a saját s a *Budapesti Szemle* kárára, vagy harmincz év óta oly kevés figyelemre méltatja — első rangú tényezőként szerepel.

A ki pedig a jövőben meg fogja írni irodalmunk történetét s a mi irodalmi mozgalmainkkal fog foglalkozni, rábukkan majd erre a kis epizódra is, mely nemcsak komikus, hanem jellemző adat is, melyből komoly következtetéseket lehet levonni korunk némely irodalmi tényezőjének megítélésénél.

Hogy a XIX. század utolsó tizedében akadt egy pszichiater, a ki a Széchenyi betegsége tagadta, azon talán csodálkozni fog. De hogy a magyar tudományos akadémiától segélyezett s közlönnyeként szereplő tudományos folyóirat szerkesztője ezt a pszichiatert ép akkor, mikor ezt tette s ép ezért tüntette ki a «jeles» szakember czímével, s ugyanekkor a könyv szerzőjét a ki Széchenyit betegnek állítja ezért «nem mérsékelt könnyelműséggel» vádolta, ez oly jelenség, mely meg fogja nevetetni a jövő századok legkomolyabb bűvérát is.

Kiváló tisztelettel

Grünwald Béla.

II.

Igen tisztelt Szerkesztő Úr! Engedje meg, hogy Grünwald Béla úr levelére, melyet szíves volt velem közölni, egy-két észrevételt tehessek.

Hogy Grünwald Béla úr személyes támadására reflektálni nem lehet szándékom, az annál világosabb, mert arra semmi okot nem szolgáltattam. Én nem szólottam kicsinylőleg Grünwald Béla úr tehetségéről, melynek én vagyok egyik legőszintébb méltánylója, a mennyire annak termékeit érthetem és élvezhetem; én csakis pszichiatriai ismeretei ellen tettem megjegyzést. Grünwald úr levelének átolvasása után még erősebb az a meggyőződés, hogy a pszichiatría is csak olyan mesterség, melyet meg kell tanulni. A legszélesebb történelmi ismeretek, a legszellemesebb politikai tudomány nem képesíthetnek senkit pszichiatriára.

Midőn Grünwald Béla úr Krafft-Ebinget állítja szembe velem, a ki a pszichiatriát sokkal több odaadással, mint tehetséggel művelem, akkor csakugyan olyan térre viszi át a véleményeltérést, a melyen a kiegyenlítés lehetséges volna, ha Krafft-Ebing pszichiatriai tudománya mellett Széchenyi István életét, működését, iratait ismerné, és ha e mellett fölfoghatná Széchenyi jelentőségét nemzeti-ségünk fejlődésére vagy csak legkisebb mértékben érdeklődnék az iránt. De Grünwald Béla úr saját állítása szerint Krafft-Ebing Széchenyiről csak annyit tud, a mennyit ő — legjobb hiszemben, de saját álláspontjából — vele megismertetett. Hogy Krafft-Ebing ezek után úgy ítélte, a mint levelében megírta, az csakugyan már Krafft-Ebing dolga. Csak rajtam múlt, hogy Krafft-Ebing ez esetben is nem úgy járt, mint egy körülbelül egy évvel ezelőtt tárgyalt bűnperben, a melyben az ügyész is, a védő is produkált véleményes levelet tőle, melynek egyikéből a vádló, másikból a védő azt olvashatta és tényleg olvasta is, a mit saját és ellentétes álláspontjából jónak látott. Krafft-Ebing természetesen az egyiket az ügyész, másikat a védő információjára alapján írta meg.

Grünwald Béla úr ebből láthatja, hogy mily nagy mértékben függ Krafft-Ebing véleménye az információtól. Hogy pedig nem minden szakember fog véleményt mondani olyanról, a mit előbb egész terjedelmében át nem tanúlt, az kétségtelen. Olyan nagy pszichiáter nincs, a ki véleményt mondhatna olyan emberről, a kit soha

nem látott, kinek életét s működését nem ismeri, kit, szóval beható tanulmányának tárgyává nem tett. A dolog komikuma tehát semmiképen nem érhet eugem.

A mi viszonyainkra pedig némiképen jellemző, hogy Széchenyi politikai és reformatori működésének elbírálásában egy oly ember játszsza a psychiatriai gondviselés szerepét, a ki Széchenyit mint embert és államférfiut épen úgy nem ismeri, mint közel múltunk történetét s általában politikai viszonyainkat. Hogy ezígy van, bizonyítja újra az emberi természet gyarlóságát, mely oka annak, hogy a hatalom mellett túlkapás terem.

Kiváló tisztelettel

Buda-Pest, 1899 ápril 19-én.

Dr. Salgó Jakab.

* * *

Az itt közölt levelekhez a dolog érdemére nézve nincs mit hozzáadnunk. Azonban kénytelenek vagyunk Grünwald úr némely nem eléggé szabatos adatait helyreigazítani. Először is: mi dr. Salgót nem dr. Krafft-Ebinggel állítottuk szembe, hanem csak Grünwalddal, a ki Széchenyiről írt könyvében psychiaterként lép föl; maga Grünwald állítja most szembe Salgót Krafft-Ebinggel, közölve ennek Széchenyire vonatkozó nyilatkozatait, melyekről munkájában egy szó sincs. Másodsor: a *Budapesti Szemle* az akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de nem az akadémia közlönye, s a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztő felelős. Harmadsor: mi nem harmincz év óta akadályozzuk az európai tudományos világ tényezői és áramlatai ismeretének terjedését a magyar irodalomban, hanem csak tizenhét év óta, mert csak 1873-ban vettük át a *Budapesti Szemle* szerkesztését, azelőtt Csengery Antal teljesítette a nemzetbutítás e szomorú kötelességét. Nagyon sajnáljuk, bár épen nem ütközünk meg rajta, hogy Grünwald úr annyira lenézi e folyóirat szerkesztését és dolgozó társait, de még inkább sajnálnók, ha valaki joggal azt hányhatná szemünkre, hogy az írók kielégíthetetlen hiúságának szolgálatában állunk, s nem sikerült munkákat, mint az európai tudományos világ újabb áramlatait, dicsőítjük s mutatjuk be olvasóinknak.

Szerk.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN KÜLFÖLDI ÚTAZÁS AIRÓL.

L'univers est une espece de livre dont on n'a lu que la premiere page quand on n'a vu que son pays. — — Je haïssais ma patrie; toutes les impertinences des peuples divers, parmi les quels j'ai vécu, m'ont reconcilié avec elle. (Le Cosmopolite. 1798.)

Széchenyinek nem legutolsó érdeme, hogy a külföldi utazások divatját meghonosította nálunk. Egy lépéssel több volt ez arra, mihez különben még sok idő kívántatott, hogy az európai nemzetek nagy családjába mi magyarok is beléphessünk számat tegyünk ottan. Közelebb hozta a «művelt» külföldet a «félvad» Magyarországhoz, s a korlátoltságában boldog hun ivadékokat a Nyugot küzdő, messzelátó fiailhoz. Sok előítéletnek kelle e közben romba dőlnie; sok rég ápolt csalódásnak szétfoszlania; sok, mélyen szunnyadott vágnak fölébrednie.

A ki idegen nyelvet nem tud, az saját nyelvét sem érti, mondja a cosmopolita Németország legnémetebb írója: Göthe. S a ki idegen országot nem látott, az saját hazáját sem ismerheti; se eléggé nem szeretheti. Értem: egy művelt emberhez illő belátással, öntudatossággal; nem az állati ösztön, a majomszeretet durvaságával.

Az ősapáinktól öröklött híres mondásnak: «Extra Hungariam non est vita»; melylyel az újkor sugáiraival eltelt ifjú Széchenyi merészen és határozottan szembeszállott, ma már kevés híve van közöttünk. Akkor is már sokan a kétértelmű: «si est vita, non est ita», toldással egészítették ki azt.

Mekkorát fordult azóta a koczká! Még ő se merte volna megálmodni. Az, a kit nemzetünk újjászülőjének szeretünk nevezgetni; ha ugyan egy nemzetnek egyes embertől újjászülnie lehetne.

Nem lehet elzárni az éltető levegőt; nem lehet burok alá vonni az áldott napot: a haladást sem lehet megakasztani, vagy egyedárúvá tenni. Közös tulajdonná válik minden eszme, minden felfödözés, minden előre tett lépés.

Más viszonyok közt élünk. Megkönnyítették a mi sorsunkat derék úttörőink. Ne legyünk hálátlan nevető örökösök; emlegessük meg legalább egyes alkalmakkor azokat, a kiknek ha nem is mindent, de bizonynyal oly sokat köszönhetünk.

Azon rég feledett francia író mondása, melyet a *Childe Harold* ismeretes jellegéből vettem kölcsön e sorok bevezetéseül, csak félig illik az utazó Széchenyire. Igaz, hogy ő is, mint nálánál csak kevéssel idősb híres kortársa, lord Byron, bizonyos gyűlölettel volt eltelve saját hazája iránt, mikor hosszas vándorútját megkezdte; de ez a gyűlölet a szeretet gyűlölete volt. Fájtalta, hogy Magyarország még nem számít a világban, hogy nem kél versenyre a gyorsabban haladókkal, hogy se saját erejét, se az élet nemesb czéljait eléggé még nem ismeri. S hogy ez elmaradásunknak két okozója van. Egyik a kormány bűnös tétlensége s gyanakvó magatartása; másik a nemzet, illetőleg kiváltságos osztályának elfogultsága, önzése, léhasága. Mind a kettő ellen irányúl nemes haragja, fölháborodása; mind a kettőt sújtja lenézése, megvetése; mind a kettő megmérgezi utóbb, elcsüggeszti — majd a beállott erős visszahatás, a nagy válság óráiban, teljesen megtöri magas lelkét. Széchenyinek nem is volt szüksége reá, hogy hazája, az az honi állapotaink iránti azon gyűlölete, a külső országokban látott hasonló vagy még nagyobb visszasságok következtében, mintegy kijózanodva ismét szeretetté változzék át. Nem érte ő azt meg, a mit egy angol, egy francia, elhiszem, megérhetett. De, dicsekvés nélkül szólva, megértük már mi!

Ma már a magyar ember nem azért megyen s menjen is, mondom, minél gyakrabban külföldre, hogy ott végre valami szépet s jót láthasson. Mehet azért, hogy szívét megerősítse, lelkét, ha csüggedez, újra fölemelhesse, s a csillagokra szegzett tekintettel biztathassa magát: lám, mi sem vagyunk már az utolsók; mi is vagyunk már valami; s van annak nyomatéka, mit a latba vetünk.

A Byron sötétlátása abban is különbözik a Széchenyietől, hogy az angol főúr nem lelte hazáját saját szülőföldjén, s nagy eszével nem talált otthon működésre tért; hanem mint a phil-

hellének lelkes dalnoka és hős hadvezére, egy idegen, a görög, nép felszabadításának szentelte életét, annak szolgálatában lelve dicső, némileg Petőfire emlékeztető korai halálát; Széchenyi ellenben, szintén halálos sebet hordva szívében, s nem bízva munkája sikerében, óhajtva mindig a megsemmisülést, de merő kötelességérzetből állva meg mégis helyét, végre egy hosszú, dicső és kínos, mint ő mondá «füstbe ment» életpálya végén, esett el oly romok fölött, melyek törmelékeiben már az új élet szikrái rejtettek.

Széchenyi úti jegyzetei, melyekre a mai közönség figyelmét óhajtánám fölhívni, ötven — illetőleg hetvenöt évvel ezelőtt írtak. A fönt jelzett általános benyomáson kívül egnél több szempontból érdekesek, tanulságosak azok.

Ki bír ma már, nem mondom tiszta, de csak némi fogalommal az akkori állapotokról! Élő nem emlékezhetik többé reá; s az akkori útirajzok és kalauzok már reg lomtárakban porladoznak. Helyöket a mai mindentudó Bäckerek foglalták el. Ki elbeszélésre méltó úti kalandokkal, nagyobb szerű nehézségekkel, életveszélyekkel óhajt szembeszállni: az Ázsia belsejére, vagy Afrikára vessen sovár tekintetet, ha nem akar épen a sarkútazók halhatatlanságára törekedni.

Ki merne ma azzal dicsekedni, hogy Párisban volt, akár többször is, hogy Londont látta vagy egyszer is, hogy keresztül kasul járta naranctermeő szép Olaszországot, hogy — de már ez nagyobb érdem, ha ismeri a balkáni félszigetet, tanulmányozta, úgy mint Széchenyi, a korhadó török birodalmat, mely Európában volt ugyan, de nem lesz többé; hogy körülhajózta, nem is gőzösön, hanem vitorlás hajón, dereglyén, csónakon, az Archipelagust, a jóniai szigeteket, a kisázsiai partokat.

Az ifjú huszárcapitány mindezt megtette 1812-től kezdve 1834-ig, mikor, régi eszményképét váratlanul elérve, a boldog házasság csendesebb révpartján kikötött.

Nyugalma azontúl sem volt. S ha valaki azt a fáradságot venné magának, hogy családi fészkeben, mostani örök nyugó helyén Czenken töltött napjait összeszámítaná — élettartamának alig egy harmadát tenné ki ez az idő ahhoz mérve, melyet, már vagy külföldön vagy hazájában, táskával kezében, útban töltött el. Mert csalódnánk, ha azt hinnők róla, hogy szép Magyarországnak, Erdélyt is hozzáértve, valamint Horvátországot és a tengerpartot, csak egy zuga is ösmeretlen volt előtte.

Dióhéjba kell szorítani ismertetésünket, ha összes útazásainak, vagy időrend vagy tárgy szerinti, bár futólagos átnézését akarjuk adni.

Ha valaki e lapokat elég szorgalmasan forgatja s ha tud a sorok közt is olvasni, minden egyéb forrás hiányában ez egyből is megírhatná a nagy küzdő valamelyes életrajzát.

Valamint a birtokunkban levő összes Naplók általában, úgy az azokba ékelt, bármily szakgatott úti jegyzetek és úti benyomások mély bepillantást engednek Széchenyi lelki fejlődésébe, érzelmi világába, szenvedéseibe. Post equitem sedet atra cura. A búskórság, a benső meghasonlás, mely egész életén át kísérője maradt, s halálának is okozója és igazolója lett, soha sem hagyá el őt. Erőt vett rajta a magányban, a hegyek magaslatain, a völgyek üdítő hűvösében, a hullámzó tengeren, a csörgedező pataknál, az adelsbergi, corniagliai barlangok rejtélyes mélységeiben, a nápolyi catacombák rémületes félhomályában; s ki hinné, még a legelőkelőbb társaságok fényes csarnokaiban, terített asztalainál is! . . . Vegyítke volt az a divatos sentimentalismusnak, mely Rousseau Új *Heloizájával* nőtt föl, s az Ifjú *Werther szenvedéseivel* nyert újabb táplálékot, a *Manfréd* mystikus életunalmának, furdalásainak, s egy *Faust* világfájdalmának, nagy küzdelmeinek: vegyítve hozzá a Széchenyiek kétségkívül átöröklött túlérzékeny idegzetét, ábrándozásra hajló természetét, delejes rokon- és ellenszenvet; tetézve az egyetlen Széchenyi Istvánnak senkihez sem hasonlítható, minden ízében eredeti, sajátos, érdekes egyéniségével.

Kemény Zsigmondnak, kit mint ifjut Széchenyi annyira becsült! — mély emberismerete, jellemfestői hivatása mellett mi sem tanúskodik annyira, mint az a néhány sor, melyet Széchenyi emlékének szentelt, mikor annak ész és szív elméletét fejtegetve, épen ő benne, ki politikában a helytelen érzelgés csábításaitól óva intett s a számító ész rideg uralmát hirdette, nem az ész, hanem ellenkezőleg a túlérzékeny a csordúltig telt szív emberét és áldozatát ismerte föl. Az azóta napfényre jött adatok e fölfogást nyomról nyomra igazolták; de ezek nélkül mondani ki előre határozottan s állapítani meg a történelem számára egy olyannyira érdekes lélektani igazságot: ahhoz a divinatio azon adománya kellett, mely csak igazi költők, nagy írók kiváltsága.

A mi később közéletünkben korszakalkotó két nagy em-

berünket, Széchenyit és Kossuthot, egymástól elválasztotta: annak csiráit egy kissé élesebb szemmel, már itt fölfedezhetjük. A mi Széchenyink már 22 éves korában harcban áll önmagával, érzelmeivel. Belátja tévedéseit, bánja s helyrehozni óhajtja botlásait, visszaesései daczára fölteszi magában, hogy lemond minden érzelgésről, szerelemről, boldogságról; hanem az ész uralmának, a józan meggondolásnak, hasznot hajtó törekvéseknek fogja szentelni magát; végre, egyéni boldogsága romjain, a mások boldogításának, a szent haza javának, mitsem törődve a polgártársak akár elismerésével, akár hálátlanságával.

Első vándorlásaiiban még nem ismerjük föl a nagy hazafit, a korszakalkotó reformert; ámbár egyes vonásokból már sejthetjük. Főleg azon hangos elégtelenségből a dolgoknak a «Szent szövetség» fénykorában fönnálló rendével és rendetlenségével. Ez az elégtelenség, ez a félig titkolt vágyódás valami jobb után, a műveltek zárt körében, még talán az osztrák császári hadsereg soraiban is, nem volt ugyan valami nagy ritkaság, de az intéző körökben s azok annyiféle függelékeinél merő forradalmi láznak vétetett, melyet első mozzanatában elfojtani üdvösebb, mint bevárni hevesebb kitéréseit. Szabadelvűnek lenni, annyi volt mint carbonarinak, pallos, várfogság, ólomkamarák jelöltjének; alkotmányt kívánni, különválasztani a fejedelem személyét az ő tanácsosaitól, sőt kikelni egyes bármily durva visszaélések ellen is, annyi volt, mint vagy szánandó álmadozónak lenni enyhébb, vagy veszélyes fölforgatónak, lázadónak, szigorúbb bíráló szerint.

Akkor minden ember legelőször is Olaszországot óhajtotta meglátni. Mindenki el volt ragadtatva bájos éghajlatától s művészeti kincseitől; de mindenki lenézte, esetleg megsajnálta a szép ország nyomorúlt lakóit, az elsatnyúlt, harctéren gyávának ismert, nemesb részében üldözve s elnyomva lévő szegény olaszokat.

Sokáig, hogy ne mondjam a legújabb időkig, tartott ez előítélet, s Széchenyi is, mint ifjú katonatiszt, annak benyomása alatt állott, bár kor- és kartársait sokban megelőző elfogulatlansággal s előrelátással.

A legyőzött Napoleon iránt tisztelettel, bámulattal volt eltelve, nagyságát félre nem ismerte; s az angoloknak, kikkel különben rokonszenvezett, iránta táplált gyűlöletéből mitsem vett át magába. A francia restauratio iránt, habár X. Károly

ódon szertartású koronázásán Rheimsban jelen volt, határozott lenézéssel viseltetik, mely az ünnepelt Chateaubriand nimbusát is elfödi előtte. Keveset tart a németekről; még Humboldtban sem ismeri föl, szerény megjelenése után, a nagy embert; a bajorokban, Lajos király művészi rajongásai s rendkívüli szeretetreméltósága ellenére, a jó ízlés, úrias magatartás merő ellentéteit látja; a gazdasági intézetek, juh- és méntelepek hibáit sasszemmel fölismeri; noha mindenütt szorgosan gyűjti az adatokat, miket hazája anyagi fölvirágoztatása érdekében idővel hasznosíthatni vél.

Nem mindjárt kezdetben. Mert első vándorlásaiban inkább az ábrándozó ifjút, a költőt, az élvezőt, szórakozót, az élni tudó és élni szerető huszártisztet s magyar mágnást látjuk magunk előtt, semmint a leendő nemzetgazdát, közlekedési minisztert, s óvatos politikust.

A kiknek a nagy államférfiu ez utóbbi tevékenysége van még emlékökben, azok bizonynyal némi meglepetéssel fogják hallani s talán alig elhinni a költészetért és művészetért, a gyakorlati élet e fényűzési czikkeiért való rajongásait, az ezeknek szentelt beható tanulmányait, találó bírálatait; s főleg azok fényességének, saját egyéni élményeiben, szíve történetben föl ismerhető sugártöréseit.

Nem számítjuk az olasz «államokban», a mi tisztjeink ez egykori semináriumában, ily minőségben tett korábbi vagy hivatalos útjait, vagy önkéntes kirándulásait, melyeknek följegyzéseiben kevés nyoma maradt; csak némi hivatkozás a már oly alkalmakkor látott s azért újabban föl nem keresett tárgyakra, vagy korábbi benyomásainak és szerzett tapasztalatainak megerősítése, akár megigazítása. A többes szám, mint tudjuk, akkor kevesebbet jelentett. Szabadság csak akkor lehetett, mikor a szabadságok eltűntek; Olaszország — s mondjuk-e Németország? — csak akkor válhatott állammá, mikor az apró államok, országocskák, vagy beolvadtak, vagy háttérbe szorultak. Az olasz egység akkor még soha nem valósúlható álom gyanánt tűnt föl bizonynyal Széchenyi képzeletében is, ki azonban, a császári királyi hadseregben szolgáló több magyar mágnásainkkal együtt, nem fojthatá el méltatlankodását a miatt, hogy őket, egy szabad ország aristocrata fiait, egy szegény idegen ország elnyomására, s benszülőtteinek féken tartására, mintegy «gensdarme-szolgálatra», használják föl.

Nem számítjuk továbbá az ily bár magasabb minőségben tett első párisi útját 1814-ben. A győzelem-ittas sereggel vonúlt be ő is azon nagy hadjáratban, mely, hogy Metternich saját szavaival éljek, az ő rendezése szerint nem egyéb volt egy hajtóvadászatnál, a bukott viláгурára, Napoleonra, kit Európa egyesült erejével, mint egy nemes vadat meghajtottak s végre nagy hallóval elejtettek. A mi fenkölt érzelmű huszárcapitányunk, mint az imént érintém, nem ittasodott meg e mámor-tól. Fáradtan, kimerülten, hogy úgy mondjam kiéhezve érkezett meg a többiekkel, s első benyomásaiból csak egy humoros megjegyzése jutott reánk. Derék atyjától tudniillik egy levelet talált ott, de nagy hálkülkodások és áldások mellett — üreset. Azt kérdi a jó öreg, vajon van-e valamire, többi közt egy kis pénzre is szüksége? Minden diák és minden fiatal tiszt határozott pleonasmust látott volna ez előrelátó óvatosságban.

A mi huszártisztünk annyira nem volt elragadtatva a legitimitás nagy diadalától, melyben pedig néki is némi kis rész jutott, hogy még saját fő hadvezére, Schwarzenberg herczeg, dicsősége iránt sem bírt soha igazán átmelegedni; s erősebben vonzódott Blücherhez is, Wellingtonhoz is.

Ezek után első, szabad akaratból tett, igazi hogy úgy mondjam turista útjának azt kell neveznünk, melyre kiragadva magát a tombolva mulató bécsi körök rózsalánczaiból, az 1814. év őszén indult, s mely útra testvérbátyja, Pál, is vele volt menendő, de e szándékáról, hirtelen rosszul léte miatt, az utolsó perczben lemondott.

A mindenható Metternich protectiójának nem csak az útlevel gyors kieszközlésénél — mi akkor nem minden ember fiának adatott — hanem még a postalovak kiutalványozásánál is hasznát vette. Bús szívvel indult, de nem egy pillanatban váratlan írt talált sebeire. Két nyájas tündér kísérte: költészet és művészet. Amor isten is közelgetett feléje, de nem az a gyilkos, mely mérges tört fen, s megrontja az életet; hanem a mosolygva enyelgő, mely rózsákkal hinti be a boldog ifjuság útjait. A szép G. grófnőt arra kéri, hogy válaszszon ki vele egyetértően az eg boltozatán egy csillagot, melyre bizonyos esti órán, bárhol legyenek is, mind a ketten sokáig s nagy bensőséggel föltekintsenek. S egy év múlva is mindazon helyeket, a melyeken a bájos hölgynek egykori tartózkodását gyanította, dobogó szívvel keresi föl; megtudva pedig hogy nincsen ott s

nem is volt, azonnal neki magának sincs többé maradása abban az «unalmas» városban. Az a szép grófnő, rövid évek múlva maga is elszállott a csillagokhoz s csak egy csendes visszaemlékezés maradt utána a földön! Bizony ártatlan dolgok ezek. De ha Tassót, kit mindenek fölött bálványoz, szinte könyv nélkül tudja, míg ellenben Ariostót ki nem állja s Petrarcat únja, ha a *Gerusalemme liberatá*ból stanzákat, oldalakat kiír, s naplójába igtatja a jámbor Tankréd vitéz egész regényét, a ki hasztalan eped az iránta érzéketlen Clorindáért, míg Herminia, a kit nem szerethet, életét áldozza föl érte: ezzel s hozzácsatolt megjegyzéseivel kulcsot ad kezünkbe saját szíve történetének, első szerencsétlen szerelmének, lélektani megbírálásához . . .*)

Ha méltó fölháborodással látja az utolsó háború azon nyomorúltjait, kik csonka tagjaikkal, mankóikkal alamizsnára kinyújtott kezeikkel, ijesztő rémekként lepik el az olasz utcákat és útszéleket, mitután «pro libertate Europae» segítettek kivívni a diadalt, s ha könnyes szemmel vallja be egyelőre csak önmagának, hogy ezt a rabszolgaságot nem fogja már soká kiállhatni; vagy mikor iszonyodva leírja azt a jelenetet, melynek Padua piacán véletlen tanúja volt, hol egy megátalkodott s elítélt dezertort, lerészegítve, megkötözve, földhöz csapva, mint valami veszett ebet lövöldöztek agyon; hozzávetve úgy a stratégiáról, mint egy hadsereg vezényletéről, fegyvelmezéséről, s főleg jó szelleme föntartásáról közbeszúrt, bizonynyal még el nem avúlt észrevételeit és elmélkedéseit: lehet-e kétségünk az iránt, hogy e «nagyratermett férfiúnak», e «nagy lelkek áldott gyermekének», miként az öreg Dessewffy őt elnevezé, a császári királyi hadseregnél nem lesz maradása; hanem hogy más téren fogja föllelni magasb és üdvösebb hivatását.

Mikor első francia-angolországi útjáról hazatért, (1815.), többi közt magára vonta Windischgrätz herczegnek is, akkor még ezredesnek, jóakaró figyelmét, a ki azzal biztatta, hogy kitünő ember válhatik belőle, ha sokat lesz az ő társaságában; mert csakis ő lenne képes sokfelé ágazó eszméinek helyes irányt adni, s hogy a maga részéről nem is kímélne semmi fáradságot, nevelése befejezésére!

Hogy ily, különben csak négy évvel idősb, mentor befolyása sok tekintetben üdvös leendett, s talán hasznosabb is,

*) V. ö. *Budapesti Szemle* XXII. 1880.

mint akár az ifjú Eszterházy hercege, kivel ez időtől kezdődik szorosb barátsága, vagy akár az angol regens hercege, a későbbi IV. György királyé, ki annyira megszerette, hogy egyenesen szolgálatába akarta fogadni: az iránt kétségünk nem lehet. De vajon a mi számunkra nevelte volna-e őt a későbbi osztrák fővezér, s nem lett volna-e reánk nézve még inkább elveszve, mint akár az angol udvarnál? az más kérdés.

Első francia-angolországi útja két olaszországi közé esett. Francia élményeivel sehogy sem lehetett megelégedve; gondolom szabadelvű nézetei kevés rokonszenvet gerjesztettek akkor ott. Itt találkozunk először azzal a megjegyzésével, melyet később a közeletben annyiszor ismételt, miszerint az emberi méltóságot semmi sem alázza le annyira, mint a nagyok előszobáiban való ólálkodás, az antichambrirozás. Tudjuk, hogy e nemű időtöltéseit tartotta mindig a haza oltárára tett legnagyobb áldozatainak.

Angliában, úgy találta, leginkább három dolgot kell tanulmányozni: alkotmányt, gépeket, lótenyésztést.

S hozzá is fogott mind a három irányban.

Szívesen látott vendége volt, az udvaron kívül, a legelőkelőbb, s legexclusivebb köröknek, de ez őt nem akadályozta, hogy fölváltva az istállóknak és a gyáraknak is legszorgalmasabb látogatója legyen. Az angolok világába úgy beleéltte magát, mint az olaszokéba; fogadásokra adott alkalmat, vajon született englishman-e, büszkén vallva be mindenütt magyar létét, s a számot tevő három nemzetet így osztályozva:

a német sokat ír, —

a francia sokat beszél, —

az angol — tesz!

Mondanom fölösleges, hogy első percztől fogva mindvégig az utóbbinak adta az elsőbbséget.

Második olasz útját (1817.), mely Milanón át Genuáig terjedt, gyorsan követte a harmadik, mely már expeditio számba mehet; bár gyakori félbeszakításokkal. Példának okáért Nápolyból, melynek zajától Capri szigetre próbált menekülni, a Ferencz császár úti kasszáját kelle, teljes uniformisban, Rómáig kísérnie. Különbem nem is annyira olasz, mint inkább keleti út volt az. Kiterjedt a dalmát partoktól kezdve a jóniai szigetekre, Siciliára, Görögországra, Konstantinápolyra, Kisázsziára, s a balkán tartományokra. Elindúlt szívreható atyai áldással,

1818 júliusban, s csak 1819 júliusa vetette haza Czenkre, hova Bécsből gyalog sétált le. — Magával vitt, szolgaszemélyzetén kívül, egy tudóst, az archeolog Landschützet, kitől folyvást görögül tanult, s egy festőt, Endert, ki mindig készen volt úti benyomásaiknak vázlatokban s rögtönzött táj- és arczkép-festményekben való megörökítésére. *Il principe d'Ungheria* néven ismerték s respectálták a benszülöttek. Nagy podgyászán, a ló-vagy öszvér-hátra rakott ágyneműeken, vadász- és főzőkészüléken kívül, egy kis kézi könyvtárt is hordott magával, melynek fődíszét a keresztyénség II. századában élt Pausanias, görög ethno- és geographusnak maig sem elavúlt s új meg új kiadásokat ért útleírása képezte. A görög nyelvben is annyira vitte, hogy Homéert és Platót eredetiben olvashatta. Emlitém másutt, hogy írataiban, beszédeiben, számos pongyola jegyzeteiben latin idézetet egy hibásat nem találtam. Szolgáljon mindez fölvilágosításul azoknak, a kik egy szavára nagyon hamar elhitték, hogy oly igen tudatlan és iskolázatlan ifju volt; habár igaz is, hogy úgynevezett neveltetését az 1809-ki insurrectió miatt, tehát 18 éves korában, félbe kellett szakítania. Megsúghatom azt is, hogy német helyesírása ellen nembécsi embernek egynél több kifogása lehetett volna. S ő maga megörökíté egy Trogoff nevű orosz diplomatának emlékezetessé vált mondását: *le comte Széchenyi m'a fait chérir l'ignorance.*

Hosszas és fáradságos vándorlásaiból haza érve, itt egy keserű meglepetés várt reá. Kosarat kapott M. Szelinától, kit megkéretett. E csalódás után, úgymond, «ötven évvel vénebbnek» érezte magát; s föltette magában, hogy ezentúl csak «el-veknék» szenteli életét.

Ekkor ébred föl szívében a búsongás «haldokló hazája» miatt, s homályos sejtelve annak, hogy talán ő lesz egyik életre ébresztője.

Következik felejthetetlen sógornője, Mead Carolina halála (1820 szeptember 6.).

Követi ezt nemsokára derék atyja halála. (1820 decz. 13.)

Egy félév múlva teszi ismert körútját a testvérhazában, szép Erdélyben. A lánglelkű Wesselényivel megkötí azon eszményi barátságot, mely később meghült ugyan, de utoljára ismét összehozta őket. Fogadást tettek egymásnak, hogy soha sem lesznek elnézők egyik a másiknak hibái és gyöngeségei iránt; e fogadást mindvégig meg is tartották.

Széchenyi újabb, második francia-angolországi útja ily jó barát társaságában történt. (1822—23.) Együtt néztek meg a francia trappisták zárdáját l'Aigle mellett Normandiában; s e fölötté érdekes zarándok-útjokat külön le is írták. Angliában a lóvásárokon és versenytéreken találkoztak ismét. Mindkét mágnás, saját gazdaságán és ménésén kívül, magasb hazafias czélokot tartott szeme előtt.

Széchenyinek Eszterházyval már korábban kötött barátsága ez alkalommal még szorosabbra fűződött.

E hosszab tanulmányútban többek között alkalma volt a bortermelés két legvirágzóbb telepét megnézni s egybehasonlítani. Menet Epernayben, a Moët és veje Chandon urak nagyszerű pezsgő-üzletét, hol a vígan elköltött bő áldomás kissé a fejébe is szállott s arra a böles elmelkedésre vezette, hogy a világon nincs egészségesebb ital a tiszta víznél. Visszajövet pedig a Metternich herczeg híres johannisbergi szőlőjét nezi meg s teszi a herczegnőnél tiszteletét. Végre Bordeaux-t sem kerülte el s bortermő hegyeit. Mind e helyekről már korábban is tiszteességes megrendelések mentek Czenkre, az oda várt bel- és külföldi előkelő vendégek számára. Még nagyobb összegeket vettek igénybe a lószállítmányok. E téren már akkor tekintély volt.

A 25-diki országgyűlést megelőzőleg még egy harmadik párisi útja volt (1824—25.); Eszterházy herczeg oldala mellett jelenvén meg az utolsó Bourbon, X. Károly koronázásán. Az ünnepélyek úntatták; ellenben a Canal du midi látása elragadta, mely alkalommal lelkesülve emlékezik vissza az ott szintén megfordult II. József császárra, mint jóakarátú, bár meggondolatlan reformátorra. Ez útja általában a legérdekesebb, legtanulmányosabbak egyikévé vált. Bejárta Bordeaux-t, Marseille-t, Toulont, a Pyrenæket, s átlépve Piemontba és Lombardiába, a selymentenyésztésről gyűjtött adatokat, tett reánk alkalmazva kissé bizonytalan alapú számításokat.

Összegezve nagyon sokoldalú benyomásait, ily fölkiáltásra fakad: «Boldog jövendő nemzedékek! A ti nagyobb és kiterjedtebb tudástok türelmesebbé, erényesebbé s így boldogabbá is fog tenni titeket, mint mi vagyunk. Fogadjátok jó szívvel egyik előfutótok ez üdvözetét» . . .

1825 szept. 12-én Pozsonyban van, az országgyűlésen.

Hogy mi történt ezen az országgyűlésen, azt mindenki tudja. Széchenyi egy csapással a haza első embere, legünnepelebb férfia lett. Ezentúl, minden ideje, minden lépése, minden töprenkedése s lelki ereje a közügyeknek volt szentelve.

A magyar politika és irodalom egyik köztiszteletben álló veteránja, gróf Dessewffy József, egy órával tisztelte meg, melynek 37 versszakra nyújtott szövege a *Felső-Magyarországi Minerva* 1825. évi deczemberi füzetében megolvasható, s mely alkaikus békőiből fölszabadítva, a találó ötletek s finom fordulatok egész tárházát képezi. Mást, úgymond külföldi magyarjainkra czélozva, a szerencse oly dús áldása, a szépség, finom modor és elmésség hódításai nem tántorítottak volna-e el, s tettek volna eszelős úrfivá, a saját becsét nem ismerő lelketlen majomná? De téged, úgymond, nem veszteget a rossz példák maszlagja —

Kisért hazánk ör-angyala Tégedet
Tul tengeren, hol törve ropog görög
Csont most is a lépő nyomától
Thermopilák szoros ut-csapásin, stb.

Hazaérkeztedkor pedig, a Jók ölelésire :

Méhek gyanánt hoz Tégedet angyalunk
Most vissza, jól megtelve gyümölcsessel ad
Ismét közénk s mézes virággal
Szárnyairól lerak itt Pozsonyban ! stb.

Valóban, ezentúli útjai, a köpüből kirepülő s jó prédával hazatérő szorgalmas méh képét mutatják. Erejét kitűzött czélokra összpontosítja; semmit, mi itthon hasznavehető lesz, figyelmen kívül nem hagy; de mást nem is méltat figyelmére.

Négy évig itthon volt elfoglalva. Csak 1829-ben kíséri legjobb barátjainak egyikét, gróf Károlyi Györgyöt, Prágán, Drezdán Berlinen át Doberanba, a Keleti tenger partjának ez egyik legérdekesb pontjához, mely a tengeri fürdő és a lóverseny élveit egyesíti magában.

Figyelmök a sport mellett a mezőgazdaság és a gyáripar vívmányai közt oszlik meg: értelmes választással gyűjtve az adatokat saját virágzó uradalmaik s a már czélba vett hazai vállalatok javára. Visszafelé Széchenyi Hamburgon, Hollandián át Frankfurtnak, Stuttgartnak, Münchennek veszi ismét útját.

Nem feledkezik meg, hogy Danäcker szobrászt, kit régebben barátságával tüntetett ki, meg ne látogassa. Egyébiránt a mi költőiség, extasis és platonismus van benne, az mind a Crescence eszményített alakja körül összpontosúl. Reá gondol szünetlen, a míg a *Hitelt* írja. Reá gondol, mikor halálos láz gyötri Desdemona nevű saját kezdetleges hajója födélzetén, az alsó Duna eliszaposodott hideglelés partjainál. Sokat szenvedett, lelkileg testileg, e legeredetibb legsajátságosabb útjában, melyre Beszédes mérnökkel s Waldstein gróffal 1830 június 24-dikén indúlt, és sok viszontagság után a Fekete tengeren, Konstantinápolyon, Törökországon, Szerbián át, október közepén érkezett haza. Betegsége alatt ez volt mindennapi imája: «Végy magadhoz, Uram! ha ezentúl hazámnak s az emberiségnek haszontalan tagja lennék; de add vissza egészségemet, ha valami jót még tehetek».

Látva a többi közt Mahmud szultán reformjait, s a passiv ellentállást, melybe népe közérzületében ütköztek: gondolkozóba esik, vajon Magyarország is bír-e fogékonysággal az új kor eszméinek befogadására, illetőleg békés átalakulásának keresztülvitelére?!

Ez útban kötött barátságot a paraszt egyszerűségében bizonyos föntség jellegét (caractère d'un souverain) viselő Milos szerb fejedelemmel is, ki később a dunaszabályozási munkálatokat oly jóakaró figyelemmel kísérte.

Széchenyi e nagy munkába igen gyöngé erővel fogott bele; de nagy eszméjét: utat nyitni egyfelől a Fekete tengerbe, másfelől összekötni a Dunát (a Majna útján) a Rajnával, a késő kor igazolta s valósítani fogja.

Harmadik angolországi útja (1832.), mely gróf Andrássy György társaságában a Rajnán s Belgiumon át vitt, egy a gyáripár többféle ágainak ugyan, de első sorban hajó- és hídépítési technikának szentelt tanulmányút volt. Érdekelte őt a magyarbarát Bowring; de még sokkal inkább Clark, s a hydraulika sok más adeptusa.

Negyedik, illetőleg ötödik német, francia s angolországi útjára, melyet azonban egy aldunai kirándulás még megelőzött (1834.), már Vásárhelyit is magával vitte. Megzaklatta ezt is, úgy mint korábban szegény Beszédest, az ügy érdekében; saját nyugtalan lelkét, extasisait akarván erővel beléjük önteni e higgadtabb, magyar lassúságú különben derék szakfériakba.

Útitársainak amúgy is nem mindig legírígylendőbb sor-suk lehetett. Sokszor megrója magát, hogy kiállhatatlan, igaz-ságtalan volt, s hogy «modorával» mindenkit elidegenít ma-gától. Példának okáért, nyolcz-tíz órai lovaglás hegyes köves vidéken, rövid hálás nyirkos földön, hajnalban tovább útazás, aztán éhség, szomjúság, fáradságos beszerzése a legelső szük-ségleteknek, éhes szűnyogok, legyek milliói, bolhák és poloskák, egerek és patkányok éjjeli társasága, betegség esetén orvosi segítség hiánya, közel érintkezés pestises vagy gyanús útasok-kal, s több ilyes, az neki nem nagy dolog volt, s csak érdekes ellentéte az angolok megszokott comfortjának, a nyugoti népek okos fényűzésének.

De kísérői is csontból és húsból valának; s belefárad-hattak olykor úgy a jóba, mint a rosszba.

Aldunai útjait nem hagyhatám említetlenül; mert orszá-gunk határszélein túl, a szomszéd tartományokra is kiterjedtek. Így 1834-ben is ellátogatott az oláhok kis Párisába, Bukarestbe, s pár nap alatt egészen otthonos lett a gazdag bojárok és szép bojárnök társaságában.

Mulatságos olvasni az ő barátkozásait, diplomatikus csel-fogásait a török pasákkal, kik a mennyire a túlnyomó muszka befolyástól lehetett, a nagyúr nevében elég érdeklődést tanúsi-tottak a Duna szabályozása s a szulinai torkolat fölszabadí-tása iránt.

Utoljára nem tagadhatá meg magától azt az egyéni elég-tételt, hogy több évi működése színhelyére imádott nejét, Cres-cencia grófnőt is elvezesse s azt családjával együtt Hussein pasának bemutassa. (1842.)

Tiszai útjai természetesen egészen más lapra tartoznak, valamint Horvátországba s Fiuméba tett kirándulásai, mely utóbbi néhai Kiss Pál, volt fiumei kormányzó, közvetítésével egy pillanatra közelebb hozta őt nagy ellenfelével, Kossuthtal.

Mint magyar ember, mindenütt talált valami írgyülésre méltót.

Mikor Prágába ment el, teljes díszben, a Ferencz császár emlékszobrának alapkő-letételi ünnepélyére (1845.), megbá-mulja a cseh uraknak izmos testalkatát, piros pozsgás arczai-akat némely vézna mágnásaink mellett, de főleg azt az élelmes-ségöket, mely a birodalmi kormányzatban túlsúlyba helyezte őket — ellenünkben.

A forradalom előtti évben megfordult az akkor sokak által látogatott Gräfenbergben. Neje, leánya ott volt; neki is ajánlották a sok idővesztéssel járó kúra használatát. Nem volt arra béketűrőse; bár sajátságos mystikus kifejezése szerint, már a Gonosznak horgán érzi függni magát.

Ah! nem sokára egy nagyot villámlott, s kápráztató fény kezdett derengni hazánk egén. Utána befellegzett, látszólag örökre . . .

Széchenyi be nem várva a végét, elment. Nem egy karthausi kolostorba, mint egykor óhajta — a döblingi kórház szűk czelláiba zárkózott el; megvonva magától még a szabad levegő éltető érintkezéseit is, meg az áldott nap melegítő sugarát, melyekre, «mint a haza megrontóját», érdemetlennek ítélte magát.

Végre a Sárga könyvben (*Blick*) örökítve meg nagy elméjének utolsó fölvilágását, bezárkozott egy még szűkebb helyre, a kegyelet őrizte czenki sírboltba.

Mi pedig áldjuk emlékezetét!

ZICHY ANTAL.

AZ ETHIKAI DETERMINISMUS ELMÉLETE.

Negyedik közlemény.*)

IX.

ÚJABB ELMÉLETEK.

Montaigne «Essais»-i. Charron. A XVII. és XVIII. század angol moralistái. Az angol utilitarismus és a skót iskola. Kant és Schopenhauer elméletei.

Hogyan állunk immár az újabbkori philosophia ethikai rendszereivel? Az újabb korban Montaigne *Essais*-i és Charron *De la sagesse* című műve indították meg azt a mozgalmat, a melynek eszméi egy hosszantartó fejlődési processus erjesztőanyaga gyanánt szolgáltak s az idők folyamában a legkülönbözőbb elméletekre vezettek. Közülök legjelentékenyebbek: *a)* A XVII. és XVIII. századbeli angol moralisták reflexiói. *b)* Az angol utilitarismus s a skót iskola rendszere. *c)* Kant és Schopenhauer elméletei.

a) Az angol moralisták. Angolországban Bacon ethikai eszméi szolgáltak anyagúl egy önálló, és minden vallási befolyástól ment ethika megalapítására. Maga az utilitarismus elvének is, mely később oly nagy szerepet játszott az angol moralistáknál, s mely az erkölcsiség forrását az ember társadalmi (s a közjóra irányzott) hajlamaiban keresi, Bacon rendszerében rejlenek a gyökerei. S habár meglehetősen hosszú időre volt szükség, míg ez eszmék érezhetőleg lettek befolyással az angol tudományra, a XVII. század közepe táján már úgyszól-

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 159., 160. és 161. füzetében.

ván középpontjává váltak az ethikai kutatásoknak, és kisebb-nagyobb megszakításokkal, hosszú időn keresztül szerepeltek. Legközvetlenebbül Hobbes csatlakozott Baconhoz, később Locke és követői; ellene pedig, illetőleg az általa fölvetett s Hobbes és Locke által tovább fejlesztett ethikai eszmék és irányzat ellen: a cambridgei iskola (Cudworth, Henry More), Cumberland, Clarke és Shaftesbury.

Bacon után Hobbes volt az első, ki a «természetes erkölcsiség» codexét tisztán hasznossági szempontok szerint construalta. Szerinte az erkölcsiség az embernek gyakorlati szükségleteiből és socialis egyesüléséből — mely ismét nevelés és dressura eredménye — származik, és fő vonásában nem egyéb, mint őszinte és állandó törekvés arra, hogy minden cselekedetünket az esz követelményeinek megfelelőleg rendezzük be. Mert azon összes társadalmi javak között, melyek fölött az ember rendelkezik, a közös béke a legfőbb, ezt pedig nem érhetjük el másképen, csak az által, hogy az ész szabványaihoz tartjuk magunkat (*Leviathan. Cap. XV.*)

De micsoda moralitás az, mely pusztán csak a békés és biztos együttélés eszköze? Ez az erkölcsiség, a maga meghamisítatlan lényege és természete szerint, csak formát változtatott önzés, nem moralitás, hanem legalitás, mely azonban még a nemesebb utilitarismus magasabb színvonalát is nélkülözi. Gyökeresen naturalisticus fölfogása az erkölcsiségnek, mely nyomban elég erős ellenhatást is keltett, és egyfelől a cambridgei iskola, másfelől Cumberland föllépését vonta maga után.

Cudworth és Henry More főtörekvései épen arra irányultak,*) hogy Hobbes naturalismusa ellen az ethikai intellectualismus és rationalismusnak törjenek útat; és azt az elvet érvényesítsék, hogy a moralitás koránsem pusztán az emberek gyakorlati szükségleteiből és socialis egyesüléséből származik, mint ezt Hobbes tanította, hanem föltétlen prioritása van minden emberi institutio fölött; a lélek eredeti öröksége és oly értelmi ereje, melynek segélyével az állati ösztönökön és érzéki szenvedélyeken úgy tud uralkodni, hogy az ember minden cselekedetében egész könnyen bír a legfőbb s már önmagában is jó után törekedni.

*) L. Cudworth: *The true intellectual System of the Universe.* 1678. More: *Enchiridion ethicum.* 1667.

Csakhogy ennek a fölfogásnak meg az a hibája, hogy míg egyrészt a moralitást az értelembé helyezi át, e mellett még individualisticus vonásokat is tüntet föl, tehát két olyan pontra támaszkodik, a melyek egyike csupán egyoldalú metaphysikai irány eredménye, a másika pedig ellenkezik a moralitás természetével.

Nem is csinált olyan intensiv benyomást mint Cumberland elmélete, melynek külső létrehozó oka gyanánt szintén a Hobbes elleni oppositio szolgált ugyan — de hatását belső bece és positiv tantételei növelték. Érvelése főleg Hobbesnek az ellen az állítása ellen volt irányozva, mintha a társadalmi életre való hajlam — a sociabilitás, eredetileg merőben idegen lett volna az emberi természettől, és csak neveléssel és dressurával vált volna sajátjává. Cumberland kimutatja, hogy ez az állítás alapjában téves, mert inkább a sociabilitás elválaszthatatlan az emberi természettől és úgyszólván a testi szervezettel együttjáró tulajdonság.*) Ezen az alapon aztán az erkölcsiségnek a következő fogalmát állítja föl: A tevékeny jóakarát legfőbb foka, melyet minden észszel fölruházott cselekvő lény a hozzá hasonlók iránt mutathat, úgy a köznek, valamint minden egyesnek legboldogabb állapotát teremti, sőt annak nélkülözhetetlen föltétele. A legfőbb erkolestörvény tehát: a közjó; minden a mi ehhez vezet, erkölcsi. (*De leg. naturae disqu. phil. C. I.*)

Mindazon elvek között, melyekről eddigelé szó volt, kétségkívül Cumberland ez elméletében van a moralitás lényege legtisztábban kifejezve. A tevékeny jóakarát tényleg olyan magasztos vonása a characternek, melylyel mindenestre megfelelő módon jellemezhetni az erkölcsiséget. Vajon egyúttal oly vonás-e, mely ki is meríti a moralitás fogalmát, az már más kérdés; melyről később lesz szó. Hogy azonban legmaradandóbb benyomást ez az elmélet tett az ethikai kutatásokra, azt történelmi ténynek kell tekintenünk. Az ethikai nominalismust és utilitarismust, a mint e két elméletet Locke és iskolájánál egyesítve látjuk; nemkülönben az ethikai realismust és az úgy nevezett érzelmi morál különféle alakjait, a mint azokat Shaftes-

---

*) Cumberland: *De legibus naturae disquisitio philosophica* stb. 1671. Cap. II.

bury inaugurálta s a skót ethikusok tovább fejlesztették: sok tekintetben Cumberlandre lehet visszavezetni.*)

Locke abban egyezett meg Cumberlanddel, hogy ő is a természetrendet vette föl olyatén alapúl, a melyen az ember, kutatás és tapasztalás által, a maga jogrendszerét és erkölcsi-ségét föllálíthatja; s hogy e tekintetben nála is a cselekedetek jó és rossz következményei szolgáltak vezérlő kriteriumok gyanánt. Abban azonban már eltér tőle, hogy a moralitás megalapítására egy eredeti, sociális ösztön fölvételét szükségtelennek tartja, sőt határozottan abban a nézetben van, hogy az élvezet és a fájdalom érzetének tehetségén kívül, egyáltalán semmi sem születik az emberrel. Az erkölcsi elem sincs tehát az ember természetébe eredetileg beoltva, hanem inkább egy nagyon is hosszadalmas és szövevényes folyamat eredménye, melyet csak a különböző körülmények számbavétele mellett megejtett számítás útján lehet megalapítani. Bennünk egyáltalán nincsen olyan elve az erkölcsiségnek, a melyből a saját magunk és a mások cselekedeteinek megítélésére általános normákat lehetne elvonnunk. Az erkölcsi jó és rossz, semmi egyéb, mint a mi önkéntes cselekedeteinknek megegyezése vagy meg nem egyezése egy törvénnyel, a melynek erejénél fogva, a törvényhozó akaratára szerint, ránk valami jó vagy rossz háramlík, a mi jutalmazásnak vagy büntetésnek neveztetik. Az egyedüli kriteriuma pedig az emberi cselekedeteknek: törekvésök a boldogság előmozdítására. És egyedüli természetes forrása minden erkölcsi megítélésnek: a tapasztalás, valamely cselekedet hasznos vagy ártalmas volta fölött.***) Lényegében ugyanazon irány és elvek, melyeket Hobbes inaugurált. Azonban a reactio sem volt csekélyebb. Kivált Shaftesbury intézett erős támadást ellene.

Cumberlanddel azonos állásponton Shaftesbury is azt a nézetet vallja, hogy bizonyos socialis hajlamokat okvetetlenül föl kell vennünk az emberben, ha csak természetét nem akarjuk meghamisítani; minélfogva az ethikum korántsem talán küzdelem a természettel, valamely a mi belső természetünktől teljesen idegen hatalom akarata által ránk erőszakolt «ideál» javára, hanem összhangzó és következetes kifejlődése azoknak

*) Fr. Jodl: *Geschichte der Ethik*. I. Band.

**) Tagart: *Locke's writings and philosophy*. 1855. Leslie Stephen: *History of English Thought in the 18 Century*.

a természetes hajlamoknak, a melyek minden emberben megvannak, és mihelyt reflectálni tud az emberi lélek saját állapotaira, nyomban arra is vezetnek, hogy cselekvéseinkben és kedélyállapotainkban épen úgy fölfedezzük a «szépet és gyülöleteset», mint az alakokban, színekben és hangokban.

És épen ebben a pszichikai szervezetünkben rejlik az erkölcs forrása. Indulatainkat is elmékedésünk tárgyaivá tesszük, és ez által a reflectált érzelmek új fajához jutunk, melyek mint «hajlam vagy idegenkedés» jelenkeznek, és cselekedeteink szabályozó elve gyanánt szolgálnak, egyszersmind a cselekedet erkölcsi értéke iránt is útbaigazítanak. E szerint valaki jónak vagy erényesnek csak úgy nevezethetik, ha összes hajlamai és indulatai, egész gondolkodás- és érzésmódja, nemének vagy azon systemának a javára szolgál, a melyhez tartozik. Az, hogy e törekvésből a boldogság utáni vágy is részt kér magának, csak természetes, miután ezt a két dolgot Shaftesbury szerint sem lehet egymástól elválasztani. Az erkölcsiség az ember «bevégzett természetes állapota», a tökéletes egyensúly a hajlamok és indulatok között: egészen nyilvánvaló tehát, hogy vele a legnagyobb belső meglegedésnek is összekötve kell lennie.

A régi görög álláspont újabb kiadásban!

Csak hogy ezt a postulátumot Shaftesbury előtt senki sem érvényesítette olyan optimisticus meggyőződéssel mint ő. Elmélete mint ethikai realismus, Locke nominalismusával szintűgy, mint Clarke intellectualismusával szemben az összes egyidejű ethikai theoriák között a legerősebb argumentumokat szolgáltatatta; sőt a legközelebbi alakulásoknak is, milyenek az utilitarismus újabb és újabb formáiban; részben az intellectualismus új formulázásában és a «skót iskola» rendszerében nyilvánultak, sok tekintetben fermentuma gyanánt tekintendő.

b) Az angol utilitarismus és a skót iskola. Ez újabb alakulás élén Mandeville állott, az ethikai pessimismus megalapítója, és Shaftesbury legkíméletlenebb antagonistája, ki egyszersmind az utilitarismust is a legszélso végletig fejlesztette. Azon kérdés fejtegetésével kezdi kutatásait, hogy vajon egyáltalán van-e valami jelentősége a társadalom fölvirágozására és a kultura kifejlődésére az erkölcsiségnek? És e kérdésre nemcsak hogy határozott «nem»-mel válaszol, sőt abban a meggyőződésben van, hogy a conventionális morál inkább árt, mint használ, mert míg egyfelől annak általános elterjedése

esetén a legszélso durvaságnak és szegénységnek kellene bekövetkeznie; másfelől nem egy esetben tapasztaljuk, hogy épen olyan tulajdonságok fejlesztik a kulturát legnagyobb mértékben, melyeket a közönséges morál vétkeseknek bélyegez. Szerinte az erkölcsiség nem is egyéb, mint «fable convenue», egy tisztán politikai alkat, a hízélgés és gög torz-szüleménye, mely eleinte csak arra való volt, hogy egyesek előnyeit segítse elő, de a köznek semmi hasznára sincsen. Nem a moralisták, hanem azok mozdítják elő legjobban a társadalom fejlődését, kik az emberek szükségleteit növelik.

Az egoismust még senki sem dicsóította oly cynicus nyíltsággal és az ellentétes tényadatok oly vakmerő ignorálásával, mint Mandeville. S habár fejtegetéseinek önálló tudományos értéke nincs is, paradox tantételei mégis több tekintetben befolyásolták az egyes későbbi moralisták gondolkodását, részint pedig az ellenkező irány tüzetesebb kifejtésére vezettek. Butler, Hartley, Paley és az egész skót iskola fejtegetései Mandeville végtelen nominalismusa ellen is intézvék.

Butlert tulajdonképen csak mint átmeneti alakot tekinthetni az eddigi elméletek és az Angolhonban később meglehetősen fölkapott theologiai utilitarismus között, melyet Hartley és főleg Paley inauguráltak. Mert igaz ugyan, hogy már nála közelebbi viszonyt constatálhatni az erkölcsiség és az Istenfogalom között: e gondolat tüzetesebb kifejtésével mégis Hartley és Paley teoriáiban találkozunk először. Hartley elve az: hogy kizárólag csak a cselekedetek jó és rossz következményei szolgálhatnak alapúl arra, hogy köztük értékkülönbséget tegyünk; e tekintetben tehát Hartley utilitarista. Mivel azonban az elemek között, melyek a moralitás létrejöttét elősegítik, a religióznak is fölötte fontos szerepet juttat: méltán az ő reflexióira vezethetni vissza a theologiai utilitarismusnak azt az elméletét, melyet teljes rendszerében Paley alapított meg. Paley már egész nyíltsággal vallja, hogy «az erény nem áll másban, minthogy jót tegyünk az emberiséggel, engedelmeségből Isten akarata iránt, és hogy az örök üdvösséget elnyerhessük».*) És alább: «Az erkölcsi és kötelességszerű cselekedetnek alapja pusztán egy erős motivumban áll (tudniillik abban a várákozásban, hogy a másvilágon megjutalmazta-

*) Paley: *Moral-Philos.* I.

tunk, vagy megbüntettünk), mely Isten parancsolatán nyugszik. Ezek a tantételek már határozottan a theologiai utilitarizmusra vallanak. Egyszersmind azonban az ethika és theologia újból leendő összekapcsolására is voltak irányozva. Mert hogy ilyen elvek mellett természetes erkölcsiség — tehát erkölcsiség religio nélkül: teljes lehetetlen, azt bizonyítani is fölösleges.

És ezt az újból fölkapott theologizáló álláspontot foglalta el — részben — a skót iskola egyik nevezetes képviselője is: Hutcheson. Lényegében Shaftesburyhez csatlakozott ugyan — a mennyiben ő is a mások iránti jóakaratot tartotta az erkölcsi cselekedet fő motivumának, hogy azonban az erkölcsiséget csakis religio idézheti teljesen elé, hogy a morál tulajdonképpen csak a vallási érzelmek által lesz kenetteljessé és emelkedettebbé, s a mi kedélyállapotunk csak ily módon nyerhet állandó nyugalmat: ezen és hasonló tantételeivel már jóval túlhaladta Shaftesburyt.*) Hume és Smith Ádám — az iskola másik két főszlopa — ellenben újlag az erkölcsiség önálló megalapításán fáradoztak.

Hume a legélesebb ellentétben a theologiai utilitarizmus-sal, a vallásnak a moralitásra nézve inkább rontó, mint hasznos befolyását vitatta; az önállóan gondolkodó embernek — úgymond — semmi szüksége sincsen vallási motivumokra hogy erkölcsileg cselekedjék, mert a religio vagy tiszta, és akkor gyakorlati oldalát tekintve, úgyis összeesik a moralitással; vagy tisztátalan elemeket is tartalmaz, és ekkor károsabb, mintha nem léteznék.***) A valódi morál függetlenül minden vallástól, az emberi hajlamok és cselekedetekre vonatkozó értékkülönbségen alapúl, melyet úgy a saját, mint a mások tetteinek megítélésénél konstatálni mindenki kénytelen, s a mely alapon aztán, a helyeslés vagy rosszalás szerint, melylyel az egyes cselekedeteket kísérjük, keletkeznek az erkölcsileg jó és rossz cselekedetek osztályai.***) Hume e szerint, épen úgy mint Shaftesbury, a moralitást kizárólag az emberi természetbe helyezi, és annak megvalósulását, egyedül csak ezen emberi természetnek harmonicus kifejlődésétől és lehető leggazdagabb

*) Hutcheson: *System of Moral Philosophy.*

**) Hume: *Dialogues concerning natural religion.*

***) Hume: *Inquiry concerning the principles of morals.*

fölszerelésétől várja. Annyiban azonban Hutchesonnal is egyetért, hogy a «sympathia» fogalmát ő is alkalmazta az erkölcsi tünetek értelmezésénél, mint a mások iránti jóakarát forrását; miáltal egyszersmind mintegy közép helyet foglal Hutcheson és Smith Ádám között, mely utóbbi ezt az elvet már a legteljesebb következetességgel alkalmazta.

Smith Ádám elmélete sajátlag a Hume elméletének a kiegészítése és correcturája. Hume a cselekedetek erkölcsi értékének megítélésénél nem állított föl olyan határozott mértéket, melyből minden idegen elem gondosan ki lett volna választva, és az értékkülönbség specificus jellege megállapítva. Smith ezen a hiányon segített. Vajon melyek azok a források, a melyekből a helyeslés vagy rosszalás — erkölcsi cselekedeteink ez ismertető kriteriumai — keletkeznek? Ez volt az a főkérdés, melylyel először foglalkozott, és elméletének biztos alapot szerezni iparkodott.

És midőn e fölötti kutatásában arra az eredményre jutott, hogy sem a haszon vagy kár, melylyel bizonyos cselekedetek összekötvék; sem pedig az épen olyan határozatlanul csak odaállított «sympathia» nem szolgálhatnak e tekintetben ítéletünk biztos alapjául, hanem csak a cselekvő alany indulatainak a mi indulatainkkal való megegyezése vagy meg nem egyezése, és ez alapon a hála vagy bosszú érzelme a cselekvő alany iránt: a keresett végeredményt úgy formulázza, hogy erkölcsi ítéletünk forrása nem lehet egyéb, mint a hála és megtorlási ösztön érzelme: mindkettő, mint egy általános viszonzási ösztön alakjai, a sympathia által eszközölt formában.*) A mi más szavakkal annyit tesz, hogy a sympathia magában véve nem elégséges az erkölcsi ítélet megalapítására, hanem erre nézve szükséges, hogy mindazon motivumokat is elsajátítsuk és méltányolni tudjuk, melyek a cselekvő alanyt tette készítették és ezen az alapon aztán újból érezzük azt a sympathiát vagy antipathiát, melyet eleve önkénytelenül éreztünk.

Hogy már az ítélet, melyet ily módon kapunk, minden tekintetben correct és egyforma is leszen, erre nézve elég biztosíték az emberek egyforma organisatiója és az a tény, hogy ilyen sympathikus tehetsége minden embernek van, és így a maga és a mások érzelmei között parallelt is vonhat. Vala-

*) Smith: *Theory of moral sentiments*. 1759.

mint mi, a szerint helyeseljük vagy rosszaljuk a mások viselkedését, a mint vagy azt érezzük, hogy hasonló esetben ugyanazon vezető motivumok és érzelmek alapján mi is hasonló módon cselekednénk, vagy épen ellenkezőleg érzünk. Ép úgy megfordítva, a magunk viselkedése fölött úgy ítélünk, hogy magunkat más helyzetébe teszszük, és kérdezzük: hogy vajon azt, a mit tettünk, az ő álláspontjáról is helyeselhetnők-e és bírnánk-e azzal sympathizálni vagy sem?

Lényegében ugyanazon elv, melyet Kantnál is föltalálunk, és a mely innentől csaknem általánosan elfogadott szabályozó elve lett az erkölcsi cselekedeteknek. Az elv fogyatkozásait és az arra alapított elmélet hiányait ugyanezért legcélszerűbbnek mutatkozik, Kant elméletének fejtegetésével együttesen tárgyalni.

c) Kant és Schopenhauer elmélete. Kant, e nagy reformator a összes philosophiai tudományoknak: *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*; *Kritik der praktischen Vernunft*; *Metaphysische Anfangsgründe der Tugendlehre* című írataiban foglalkozott a moralitás lényegének és mibenlétének kérdéseivel. Fejtegetései, a mily sensatiót keltettek, ép oly hatalmas befolyással voltak az ethika egész irányára és tartalma minőségére. Tüzetesebb elemzésök tehát úgyszólván az egész újabbkori speculativ ethikának analysise gyanánt leszen tekinthető.

Az első és legszembevetőbb fogyatkozása a Kant-féle elméletnek az a kategorikus imperativus formája az ethikának, a melybe Kant e tudományt öntötte, és ez által, a helyett a valóban tiszta morál helyett, mely az öntudatos értelem és erkölcsi character együttes ösztönzésére indítja az embert tette, azt a rabszolga-morált inaugurálta, a melynek minden érdeme és lényege csak abban áll, hogy vakon hódol és engedelmeskedik, egy állítólag velünk született és föltétlenül parancsoló erkölcstörvénynek.

Nem tekintve már azt, hogy vajon csakugyan létezik vagy egyáltalán létezhetik-e egy ilyen «categoricus imperativus» erkölcstörvény (a miről később lesz szó) kérdem: Ugyan mi-féle moralitás van abban, ha valamely törvénynek csak engedelmeskedik az ember? Ez lehet legalitás, azonban moralitás semmiképen sem lehet. Kant úgy látszik, maga is észrevette ezt a nehézséget, mert egy későbbi fejezetben: «Von den Trieb-

federn der reinen praktischen Vernunft»*) azt a kérdést fejtegetve, hogy: mi ösztönzi az akaratot az erkölcsi törvény értelmében való cselekvésre? már szükségesnek tartotta hangsúlyozni, hogy az erkölcsi cselekvés fő indító oka (elater animi) csak maga az erkölcstörvény, a törvény iránti tisztelet lehet. Azonban nyilvános dolog, hogy ezzel a magyarázattal sem jutottunk előbbre a moralitás mivoltának szabatos meghatározásában, mert újra fölvetetni a kérdést: hogy vajon micsoda moralitás az, ha valamely törvénynek, habár a törvény iránti tiszteletből is, csak engedelmeskedik az ember? A valódi erkölcsiség természetét az engedelmeskedés fogalmával nem csak hogy híven kifejezni nem, de még megközelítőleg sem lehet értelmezni. Azt nem is említve, hogy az a «kierőszakolt tisztelet» vajon mennyiben nyújthat a cselekvésnek erkölcsi jelleget.

Magát az erkölcsi föelvet Kant következőleg formulázta: Úgy cselekedjél, hogy akaratod maximája mindig egyszersmind általános törvényhozás elve gyanánt szolgálhasson és legyen érvényes.***) És ebben az ethikai elvben rejlik a második alaphiba Kant felfogásában a moralitás lényegéről. Mert ki tagadhatná, hogy ez az elv végelemzésben számító, egoisticus elv, a melynek titkos forrása az az okos számítás, hogy ha mindenki úgy cselekszik másokkal szemben, a mint ő kívánná, hogy mások is cselekedjenek vele szemben, a cselekedetek ilyen fajta berendezéséből elvégre mégis neki lesz haszna. Ez az elv tehát kétségkívül nagyon eszélyes és okos gyakorlati elv, józan ételszabály; azonban erkölcsi föelv gyanánt, mely a cselekvések ethikai értékének mértékeül szolgálhasson, alig lesz elfogadható. Azzal a megokolással és formában pedig, a melylyel Kantnál található, épen nem. Kant úgy mutatja be ezt az elvet, mint a tapasztalástól teljesen független s kizárólagosan a «tisztá ész» fogalmain alapuló, tehát synthetikai a priori tételt, a melynek épen azért egyszersmind «alakinak» is kell lennie és így, mint tisztán formális elvnek, csak a cselekvések alakjára s nem tartalmokra vonatkoznia. Kifejti továbbá, hogy ezt az elvet sem az emberi természetben sem a külső viszonyokban nem szabad keresni (nicht in der Natur des

*) Kant: *Kritik der pr. V.* 195. lap.

**) Kant: U. o. *Grundgesetz der pr. V.* 141. lap.

Menschen [dem Subjectiven] noch in den Umständen in der Welt [dem Objectiven] gesucht werden dürfe); mert — úgymond — nem lehet az erkölcsi törvénynek alapja az, a mi az emberiség külön természeti szerkezetéből, a mi bizonyos érzelmekből és hajlamból, sőt — ha lehet — valamely külön irányból, mely csak az emberi észnek volna sajátja és nem minden észszel ellátott lény akaratára nézve volna érvényes, deducálthatik.*) Hanem csak a tiszta «a priori» fogalmak, a melyeknek tehát tartalmok sincs, és úgy a külső valamint a belső tapasztalástól teljesen függetlenek, lehetnek a valódi morál alapjai.

Azonban csak gondoljuk jól meg, mennyi van ezzel mondva? Az ember öntudata szint úgy mint az egész külvilág az összes tapasztalással s beléje foglalt tényekkel együtt ki van a lábunk alól rántva. Nincs már min álljunk. Mihez fogódzunk hát? Egy pár abstract, merőben tartalmatlan fogalomhoz, a mely hasonlókép csupán csak a légben lebeg. Ezekből sőt tulajdonkép itéletté kapcsolásuk csupa alakjából eredjen aztán törvény, még pedig olyan, a mely abszolút okvetetlenül érvényes, és a melynek ereje legyen a vágyak sürgetését, az indulatok viharát, az egoismus óriási nagyságát fékezni és megzabolázni.**)

És Kant mégis ilyen tisztán «a priori» fogalmakból akarta construálni az ethikát, ezt a kiválóan gyakorlati jellegű tudományt, a melynek éppen az ember erkölcsi természetének a kiismerése a legfőbb feladata. Vállalkozása természetesen nem sikerült. Sőt ethikája a legnyomósabb érv minden illetlen kísérlet ellen; midőn az ethikai fogalmak, eszmék és elméletek történelmi kifejlődésének áttekintéséből könnyű kimutatni, hogy erkölcsstanának összes fogalmai tulajdonképen a vallási morálból átkölcsönzött fogalmak, philosophiai terminusokkal földíszítve és «a priori» észfogalmakká graduálva.

Kantnak mindenesetre nagy érdeme van abban, hogy az erkölcsiség tisztultabb eszméjére emelkedett; de ethikai fejtegetéseit nagy hiba lenne biztos vezérfonalúl venni az erkölcs-tani problémának megoldásában. Sőt a mennyiben a *Kritik der pr. Vernunft* című műve második részében, a «legfőbb jóról»

*) Kant: *Grundl. zur Met. der Sitten*. 5. és 52. lap.

***) Schopenhauer: I. m.

szóló fejezetben, azt a tant hirdeti, hogy az erényt a boldogság eszköze gyanánt kell tekinteni, és ez által míg egyfelől az erőkölsiséget a boldogsággal elválaszthatatlanul összefűzi, másfelől a «vizonzás» elvének is jelentékeny szerepet juttat a moralitás létrehozatalában: végre azt is lerontja, a mit épített.

Valóban volt rá oka Schopenhauernek, hogy olyan éles támadást intézzen a korabeli ethika szokásos álláspontja és tantetelei ellen, melyek csakugyan alig voltak egyebek, mint «többnyire bizonyítatlan, légből kapott állítások — és egyszerűszersmind szintűgy, mint Kant alapvetése, mesterkelt szörszálhasogatások, melyek fölöttébb finom megkülönböztetéseket kívánnak s a legelvontabb fogalmakon nyugszanak; bajos combinatiók, talányszerű (heuristicus) szabályok, tühegyen hintázó állítmányok és falábon járó maximák, melyeknek magaslatáról a valóságos életig és nyüzsgéseig már nem láthatni alá.»*)

Ezek a thesisek — folytatja — csak arra valók, hogy a tantermekekben visszhangozzanak és az éle ész gyakorlására szolgáljanak; de nem alkalmas ám az ilyfele arra, hogy a helyes cselekvésre és a jóra serkentő, minden emberben csakugyan meglevő hivatást felköltse, sem pedig hogy az igazságtalanságra, keménységre törekvő erős hajlamot egyensúlyozza; sem nem szolgálhat alappal a lelkiismeret szemrehányásainak, melyeket az oly szörszálhasogató maximák megsértésére vonatkoztatni akarni, azoknak csak nevetségessé tételére szolgálhat. A fogalmaknak ilynemű mesterkelt combinatiói, ha komolyan vesszük a dolgot, semmikép sem tartalmazhatnak igazi ösztönzést az igazságosságra és emberszeretetre. Sőt inkább oly valaminek kell lenni annak, a mi kevés tanakodást, még kevesebb abstractiót és combinatiót kíván meg, a mi az értelmi műveltségtől függetlenül a legbárdolatlanabb embernek is szóljon, csupán nézleti felfogásra támaszkodjék és a dolgok valóságából közvetlenül tolakodjék föl. Míg hát az ethika ily alapot nem bír fölmutatni, vitatkozhatik és parádézhat a tantermekekben, de a valódi élet nem ad rá semmit.

Kétségtől kívül kemény szavak, és talán szokatlanul erősebb jellemzése a hagyományos ethika tudományos állapotának. Egyszerűszersmind azonban érthető támadás egy oly álláspont ellen, melyet csakugyan nem igazolt egyéb, mint az üres specu-

*) Schopenhauer: I. m. 185., 186. lap.

latió. Csak az a baj, hogy Schopenhauer is erősebb volt a rombolásban, mint a szervezésben, s midőn bámulatos merészséggel úgyszólván az erkölcsstan összes fogalmait és hagyományos tanteteleit halomra döntötte, a constructiv munkában már korántsem volt oly szerencsés.

Positiv tételeit *Preisschrift über die Grundlage der Moral* című munkájában foglalta össze.

A morál-ellenes ösztönök vagy motívumok vizsgálatával kezdi *) és kimutatva, hogy az egoismus és különböző nyilvánulatai a leghatalmasabb ellenségei az erkölcsiségnek, «a cselekvések erkölcsi értékének ismertető jeleiről» szóló cikkben **) azon eredményre jut, hogy kizárólag csak azoknak a cselekedeteknek van morális becsök, a melyek minden egoisticus indító októl mentten jönnek létre. Az ilyen cselekedeteknek sajátóságukat és jellemzésüket pedig az olynemű motívumok kirekesztésében leli, a melyek egyébaránt az emberi cselekedetek mindnyáját szokták előidézeni, tudni illik az önhaszonkeresőknek, a szó legtágabb értelmében. Ennélfogva — szerinte — egy egoisticus motívum fölfedezése a cselekvény erkölcsi értékét, ha csak az az egy indok volt, egészen semmivé teszi, s ha csak járulékul szolgált, csökkenti. A cselekvény erkölcsi értékének a kritériuma tehát minden egoisticus indokozat távolléte.

Magát a kizárólagos erkölcsi indokot vagy ösztönt «*Ausstellung und Beweis der allein ächten moralischen Triebfeder*» (§. 16) című cikkben határozza meg. Előbb azonban azokat az ethikai igazságokat állítja össze, a melyekből aztán, mint előzményekből, a kívánt eredmény minden nehézség nélkül levezethető.

Ezek az axiomák a következők:

1. Elégséges indító ok nélkül egy cselekvény sem történhetik, épen úgy, mint egy kő sem mozdulhat lökés vagy húzás nélkül.

2. Épen úgy nem maradhat el oly cselekvény, a melyre a cselekvő alany jellemének megfelelő elégséges indító ok létezik, hanem ha erősebb ellenindok nem kénytelenít elmulasztására.

*) Schopenhauer: I. m. §. 14. *Antimor. Triebfedern.*

**) Schopenhauer: I. m. §. 15. *Kriterium der Handlungen von moral. Werth.*

3. Az akaratot általában csupán csak a legtágabb értelemben vett «jól- és rosszülésés» (Wohl und Wehe) indítja, valamint «jól- és rosszülésés» akaratunk szerintit vagy ellenit teszen. Minden akaratnak tehát a jól- és rosszülésésre kell vonatkoznia.

4. Minden cselekvény e szerint oly lényre vonatkozik mint végcélra, a melynek jól és rosszul eshetik valami.

5. Ez a lény vagy maga a cselekvő alany, vagy egy más, a melyik aztán szenvedő részt veszen a cselekvényben, a mi neki vagy kárára vagy hasznára és javára történik.

6. Minden cselekedet, melynek végcélja a cselekvő java és baja, egoisticus.

7. Minden, a mit itt a cselekvényekről mondánk, szintoly érvényes az elmulasztására nézve is minden cselekvénynek, a melyre indok és ellenindok létez.

8. Az előbbi szakaszban (§. 15) fejtegetett elveknél fogva az egoismus és a cselekvény erkölcsi értéke merőben kirekesztik egymást. Ha önző a célja a cselekvénynek, nem lehet morális becse; hogy morális becse legyen, nem szabad hogy indító oka önző legyen, sem közvetlenül sem közvetve, se közelebről se távolról.

9. A magunk iránti kötelességeknek az 5. §-ban *) végrehajtott kiküszöbölése következtében a cselekvény erkölcsi jelentősége csak másokra vonatkozásában leledzhetik. Csak emezek tekintetéből lehet morális becse vagy becsstelensége. Ehez képest lehet az igazságosság vagy emberszeretet cselekedete, valamint mindeniknek ellenkezője is.

Ezek után az axiomák után most már teljesen megokolt eredményképen három alapotivumra vezet vissza az összes emberi cselekedeteket. Ezek:

a) Az önzés (egoismus), mely a saját javát akarja (ez hártalan).

b) A gonoszság (Bosheit), mely a más kárát vagy fájdalmát tüzi célul (s a legszélsőbb kegyetlenségig fajul).

c) A részvét (Mitleid), mely a más javát akarja (s egész a nemeslelkűségig s nagylelkűségig fokozódik).

Egyszersmind constatálja, hogy a motivumok más kate-

---

*) Schopenhauer: I. m. *Von der Annahme vom Pflichten gegen uns Selbst insbesondere*. 126—129. lap.

góriáit nem is lehet tudományosan megkülönböztetni, habár az említettek közül kettő is összeműködhetik egyszerre. Ha tehát a fölött nem lehet kételkedni, hogy morális becsű cselekedetek tényleg léteznek, *) úgy nyilván való, hogy ezek is csak az említett források valamelyikéből fakadhatnak; még pedig a mennyiben sem az első, sem a második forrásból, már e források specificus természeténél fogva sem származhatnak; nincs egyéb hátra, mint hogy a harmadik indokra vezessük őket vissza. Így aztán a végeredmény: hogy a részvét a cselekedet erkölcsi értékének a mértéke. A «neminem laede imo omnes quantum potes iuva» elv pedig az ethika legfőbb alapelve, a melyből az összes erkölcsi jellegű cselekedetek le származtathatók és a melynek egyedüli jogosultságát Schopenhauer «a posteriori», tapasztalati adatokkal, az életből és az emberi szellemi jelenségekből levont tényekkel, bebizonyítani is igyekezett.

Ha ez a vállalkozása nem is sikerült neki minden tekintetben; azt az érdemet lehetetlen tőle megtagadni, hogy a tudományos ethika állapotát általában, de különösen a Kant óta föllálitott ethikai elméletek és tantételek tarthatatlanságát sem előtte, sem utánna senki oly fényes világításban nem mutatta be, mint Schopenhauer.

Úgy ez a bírálata a különböző ethikai rendszereknek, valamint más fejtegetései, elvei, alaptételei számtalan becses adalékot tartalmaznak, melyeket nem szabad ignorálni annak, a ki a tudomány mai apparátusával és követelményeinek megfelelőleg akar ethikai kutatásaiban eljárni.

E mellett elméletének hiányai sem olyanok, melyek magát az álláspontot s az irány helyességét alterálnák.

Egyik ilyen hibája, hogy az összes emberi cselekedeteket három fő indokra vezeti vissza: *a)* az egoismusra, *b)* a gonosz akarat vagy malitiára és *c)* a részvétre. Ez a csoportosítás téves. A gonosz akarat vagy malitia, végelemezésben nem egyéb, mint az egoismus egyik nyilvánulata, a melyben épen ez oknál fogva, benn is foglaltatik. És a részvét? Ismét semmi egyéb, mint az önzetlenségnek egy formája, a melytől el sem különíthető, mint talán valamely specificus caractervonás.

---

*) Mint ezt említett művének 13. §-ban *Skeptische Ansicht* cikkben kimutatja.

Összes cselekedeteinket tehát — in ultima analysi — nem három, hanem csak két fő indoktól lehet és kell származtatni.

Mely alapon aztán a cselekedet erkölcsi értékének mértekeül sem kell a részvétet mint fő principiumot oda állítani. Mert ha úgy áll a dolog, hogy szervezetünknek legerősebb alap-ösztöne az egoismus már természeténél fogva a leghatalmasabb morállelles ösztön; úgy vele szemben, következetes eljárással csakis az önzetlenséget, az emberi character eme másik végletes sajátságát tekinthetni azon fő forrásnak, a melyből a morális cselekedetek fakadnak. Tehát nem a részvét,*) mely jóval szűkebb körű is, hogy sem kizárólagos principium gyanánt lehetne tekinteni, hanem a sokkal szélesebb körű önzetlenség az az alapmotívum, a mely a cselekedetnek morális színezetet és jelleget ad.

Így az az eredmény, a melyre szemlénk végén, mintegy önkénytelenül jutottunk; újolag ahhoz a themához vezet vissza, a melyből kiindultunk, és a melynek igazolása végett vizsgáltuk át a nevezetesebb ethikai elméleteket.

Nincsen egyéb hátra, mint hogy a nyert eredményeket még az önzetlenség természetéből levonható adatokkal is kiegészítsük, s az ily módon immár minden oldalról igazolt tantételt véglegesen beiktassuk a tudományos ethika rendszerébe.

X.

A MORALITÁS FOGALMÁNAK VÉGÉRVÉNYES SZÖVEGEZÉSE.

Az önzetlenség mint absolut erkölcsi motívum. Az állami és vallási törvényhozás az önzetlenséggel szemben. Az önzetlenség a magasabb erkölcsi hajlamok alapformája. Az ethikai determinismus és a moralitás mint önzetlenség.

Nem szükséges, hogy messze terjedő fejtegetésekbe bocsátkozzunk. Az önzetlen character természetének és jellemzőbb tulajdonságainak futólagos áttekintése már magában elég kiegészítő részletet szolgáltat tantételünk végleges igazolhatásá-

---

*) Vagy jóakarát Cumberlandnél és egyéb analog vonása az önzetlen characternek.

hoz. Csak nem szabad félreérteni, vagy erőszakosan félre magyarázni a tényeket, melyek elméletünk mellett, minden okoskodásnál meggyőzőbben tanúskodnak.

a) Általánosan elismert igazság, mely minden művelt nyelvben szabatos kifejezést is nyert, hogy semmi sem vetkőzteti ki az embert emberi természetéből inkább, mint az embertelenség, az embertelen bánásmód embertársainkkal: az embertelen kegyetlenkedés, malitia stb., az önzetlen emberszeretnek emez egyenes ellentéte. Innen a találó elnevezése is e charactervonásnak: embertelenség. Az összes emberi gonosz tulajdonságok között ez a legaljasabb vonása az emberi természetnek lázítja föl legjobban a nemesebb kedélyt, és üt legmélyebb sebet a jobb érzésen. Csak természetes tehát, hogy ha az emberi cselekedetek erkölcsi értékének mérlegelésénél egyik végletül méltán az embertelenség, az egoismus ez extrém formája tekintendő: úgy másik véglet gyanánt csakis a vele sarkalatosan ellenkező charactertulajdonság az önzetlen emberszeretet, és ennek forrása, az önzetlenség, leszen oda állítható.

b) Hatalmasabb és hatásában olyan abszolút erkölcsi motívumot, mint a milyen az önzetlenség és annak különböző alakjai, sem az állami, sem a vallási törvényhozás nem bír decretálni; mintegy újjmutatással arra, hogy a moralitás csakugyan nem valami csinált dolog, hanem a természet műve; és máshol mint az ember önzetlen characterében fel sem lelhető. Avagy nem kell-e elismernie mindenkinek, hogy mindenben és mindenkor, a hol és a mikor az önzés — vagy annak bármely más alakja — indítja tette az embert; az elhatározást a különböző tekintetek és változó okok egész halmazára befolyásolja s a mint ezek az okok változnak, velök változik a tett is. Az önzés tehát hatásában épen nem független, sőt a változó okok szerint nagyon is függő és föltételezett, egy szóval: viszonylagos, relativ. Tisztán objective tekintve a cselekedeteket s nem tekintve a szándékot, mely mögöttük leskelődik, egyformán lehet forrása a leggonoszabb cselekedetnek ép úgy, mint a — látszat szerint — legnemesebb és legönzetenlebb tettnek. Az egoismus a legnagyobb áldozatra (!) is kész, nagylelkű (!), jótékony (!) is tud lenni — látszat szerint — ha úgy kombinál, hogy ily módon biztosabban jut célhoz; és nagylelkűségének nem fogja kárát vallani. Nem így az önzetlenség — a melynek

hatását, már természeténél fogva, mi sem csökkentheti. Épen, mert nem az önhaszonra tekint, nem saját egyéni érdekeit tűzi czélul, sőt azokat ha kell, áldozatul is bírja ejteni: az önzetlenséget semmiféle mellétekintet, különböző viszonyok szerint változó okok nem föltételezik, hanem egyes egyedül saját természete, az önzetlen character sugallata után indul. Mindenesetre változatlanabb és hatásában is biztosabb erkölcsi motívum tehát, mint akár az állami, akár a vallásfelekezeti törvényhozás szabványai.

c) Bármely vallás csak addig és annyiban gyakorol befolyást — melyet azonban korántsem szabad kicsinyleni — az emberek elhatározásai és cselekedeteire, a meddig és a mennyiben az ő hitelvei és tételei élő meggyőződés tárgyai; azonban egyszerre vége a hatásnak, a mint a vallási meggyőződés, az élő hit helyét az üres formalismus, a megszokott külsőségekhez való pusztá ragaszkodásban nyilvánuló hitetlen hit foglalja el. Élő hitet pedig semmiféle módon és erőszakkal sem lehet decretálni! És az állami positiv törvények hatását és tekintélyét — kivéve a ritkább eseteket, a melyekben az elveken alapuló törvénytisztelet a törvény öre — nem a törvény kérlelhetetlenségétől való félelem istápolja-e legerélyesebben? A mely, ha csökken, vagy épen megszűnik, vele együtt csökken vagy teljesen megszűnik a törvény tekintélye és hatása is! Hány büntett jön létre, és marad örökre titokban? És azoknak is, a melyek napfényre jutnak, a legnagyobb részét bizonyára az a tudat vagy hit hozta létre, hogy sikerülhet őket elkövetni a nélkül, hogy valaha kiderüljenek! A vallási és állami törvények tehát, hatásukban nagyon is föltételesek és változók, elannyira, hogy e tekintetben az önzetlenséggel mint erkölcsi motívummal párhuzamba sem állíthatók.

d) Azonban magának a társadalom és állam biztos fönnállhatásának sincsen hathatósabb tényezője, szilárdabb alapja, mint az önzetlenség. Minden positiv törvény, vagy társadalmi rendszabály, már eredeténél és természeténél fogva, inkább többé-kevésbé erőszakos kényszerre van alapítva, és csakis kényszer eszközökkel tarthatni föl. Sem a köz jólétnek, sem a kölcsönös szeretetnek és humanismusnak; sem az önsegélyzés, és egymást kölcsönösen támogató részvétnek és egyéb rokon érzelmeknek nem lehet más oly kiapadhatatlan forrása, mint

a milyen biztos szülő oka mindezen társadalmi javaknak a minden mesterséges constructiótól ment — mert magában az emberi természetben gyökerezett — önzetlenség. Minden egyéb módja az emberek között létesítendő kapcsolatnak már sokkal mesterségesebb föltételektől és mindenféle viszonyoktól függő. Csakis azt a kapcsolatot, a melyet az önzetlen emberszeretet létesített, nem bírja széttépni semmiféle hatalom.

e) Végre nem lehet tagadni, hogy mindazon nemesebb character-tulajdonságok közül, a melyeket az emberi természetben (de nem minden egyes ember természetében) a megfelelő módon alkalmazott lélektani analysis fölmutat; hatásában és alkalmazásában egy sem olyan széles körű, mint az önzetlenség. Valamint az önzés az érzéki élet érzeteinek és élvezeteinek a fő forrása: úgy az önzetlenség a magasabb szellemi és erkölcsi hajlamoknak és érzelmeknek az alapformája, és így a moralitásnak mindenestre legjogosultabb principiuma.

Az eredmény minden oldalról megalapítva, egészen szembetűnő: Cselekedeteink erkölcsi értékének nincsen biztosabb mértéke, mint az önzetlenség!

* * *

Vajon azonban, így formulázva, a moralitás e fogalma beigtatható-e az ethikai determinismus rendszerébe? S a mely rendszernek tudományos jogosultságát és alkalmazhatóságát a philosophiai erkölestanban vállalkoztunk kideríteni, nem kell-e mindjárt a legelső ethikai alapfogalomnál olyan nehézségekbe ütköznie, melyeknél fogva magának az egész elméletnek tartathatlanságát kellend majd constatálnunk?

Ettől az incidenstől a legkevesbbé sem kell tartanunk. Épen ellenkezőleg, az a fogalma a moralitásnak, mely annak lényegét az önzetlenségbe helyezi, nem csak nem ellenkezik az ethikai determinismus elveivel és alaptételeivel, sőt inkább helyességöknek és tudományos jogosultságoknak egy újabb és egyenes bizonyítéka. A dolog igen egyszerű és könnyen érthető. Arról van szó, hogy a moralitásnak legjellembőbb alapvonása az önzetlenség. Ám elemezzük csak e thémát tüzetesebben. Önzetlenség . . . önzés — character-tulajdon-

ságok. Azért beszélünk önző, önzetlen jellemekről. Ha tehát a moralitás lényege az önzetlenségben áll, úgy igen egyszerű a consequentia: hogy a moralitás is character-tulajdonság; vagy talán érthetőbben kifejezve, az a természetes folyománya ennek az előzménynek, hogy a moralitás a character dolga: a characterhez és sajátságaihoz van kötve, szervezete és eredeti dispositiói szerint változik, fejlődik és fejleszthető; és ellenére, vagyis természetével ellenkező módon, semmiféle erőszakkal sem lehet vele kényünk-kedvünk szerint elbánni!

Ime az ethikai determinismus, a maga tiszta valóságában! E theoria szerint is mindazon cselekedeteknek, a melyek erkölcsi mérlegelés alá eshetnek, ultimum principiuma: a character, mint a mely a maga sajátságos természete szerint reagál a ható motivumokra, és azokat saját egyéni jellege és mivolta szerint színezi és determinálja. Végelemezésben tehát mind a két elmélet ugyanazon eredményben végződik: mind a kettő egyformán a characterbe helyezi az erkölcsiséget, s nem tekintheti azt sem a szeszélyes önkény művének sem a pusztá dressura gépiesen létesített eredményének, hanem csak annak nézi, a mi tényleg is: természet-adta character sajátságának, a melynek fejlesztésénél és tökéletesítésénél éppen azért a természet-szabta korlátokat nem is lehet ignorálni.

E pontra nézve tehát, mindenesetre meg lehetünk nyugtatva az iránt, hogy az ethika első alapfogalmával éppen nem jövünk összeütközésbe, ha tantételeinket az ethikai determinismus elvei szerint formulázzuk.

Nehogy azonban elméletünket bármely oldalról is fedezetlenül hagyjuk, szükségesnek mutatkozik, hogy további fejtegetéseinkben immár azokra az ethikai fogalmakra és tételekre reflectáljunk, melyeket az indeterministicus akarat theoriájával összhangzatban, sőt abból folyólag construáltak a régi ethikában, s a melyek mind máig fönmaradtak, sőt a köztudatba is belegyökerezve, mindenesetre jelentékeny zavarokat okozhatnak, ha megfelelő lelkiismeretes revisio útján kellő értékökre le nem szállíttatnak; jelentésök és értelmök szabatosan nem formuláztatik, és mindezek alapján ki nem derül, hogy helyesen értelmezve nem ellenkeznek elméletünk elveivel, tévesen alkalmazva vagy félremagyarázva azonban magát a valódi erkölcsiséget veszélyeztetik vagy megfosztják természetes jellegétől,

midőn azt száraz és élettelen, conventionális institutióvá degradálják.

Azok az ethikai fogalmak és teoriák, melyek legkirívóbban provokálják az ilyenmő kritikát és correcturát: az erkölcsi felelősség és beszámítás, az erkölcsi törvény és kötelesség fogalmai. Velők kell egyenkint leszámolnunk.

XI.

AZ ERKÖLCSI FELELŐSSÉG ELMÉLETE.

A felelősség fogalma. Kellékei és föltételei. Az indeterministicus theoria. Ervei. Önkény és felelősség. Az indeterministicus felelősség correcturája. Az ethikai determinismus és a felelősség. Theologiai, jogi felelősség.

Felelősség alatt a szó közönséges jelentése szerint a «tudatosan és szándékosan» véghezvitt cselekedetek következményeinek a cselekvő alanyra való visszahárítását kell érteni, olyformán, hogy mindaz a ki erkölcstelenül cselekedett, ennek az ő immoralitásának a következményeit is kénytelen viselni; a ki törvényt sértett, ezért büntetendő.

A felelősség fogalmában e szerint két lényeges mozzanat szerepel elengedhetetlen föltét és követelmény gyanánt. Hogy tudniillik a cselekedet *a*) tudatosan és *b*) szándékosan (akarva) lett legyen végrehajtva. A mi más szavakkal annyit tesz, hogy felelősségre csak akkor vonhatni bárkit is tetteiért, ha a mit cselekedett, «öntudatos állapotban», és minden külső vagy belső erőszaktól mentten, kizárólag az ő individuális characteréből folyólag, tehát «szándékosan» cselekedte.

Minden további sallang, a melyet még hozzá szoktak fűzni e fogalomhoz, mint a milyen az is, hogy a cselekedetnek a melyért valakit felelősség terhel, annyira tisztán és kizárólag a cselekvő alany «szabad választásától» is kellett függnie, hogy egyedül csak rajta állott, hogy miért nem cselekedett másképen, annyira idegen a felelősség fogalmától; és általában annak a kérdésnek az eldöntése, hogy vajon mennyiben van és mennyiben nincs az ember hatalmában az akarat? Oly kevésbé bír actuális jelentőséggel e pontnál: hogy a ki mind e mellett

ezeket a dolgokat is belekeveri a kérdésbe, az már — még pedig egészen indokolatlanul — olyan elemet visz bele a felelősség fogalma tartalmába, a melynek jogosultságát semmiképp se lehet tudományosan megokolni.

És az indeterministicus ethika mégis erre az illusorius alapra helyezkedve fogalmazza a felelősség fogalmát.

Szerinte bárki is csak akkor és annyiban felelős cselekedeteiért — így szól az elmélet — a mikor és a mennyiben teljesen hatalmában volt, tehát kizárólag az ő «tetszésétől» függött, hogy miképen cselekedjék. Ha elvetem ezt a praemissát — úgy hiszik e nézet szószólói — s a szabad akarat helyett az ethikailag determinált akaratot fogadom el: következetesen el kell vetnem a felelősség fogalmát is. Közép esetnek helye nincsen.

Mielőtt azonban végérvényes ítéletet hozhatna a tudomány e kérdésben, talán még sem egészen jogosulatlan bizonyos foka a skepsisnek a végből, hogy minden föllebbenthető argumentummal leszámolhassunk és így minden oldalról tisztázva a kérdést állapíthassuk meg a végeredményt.

Lássuk csak a főbb érveket, a melyekkel ez a theoria védekezik.

a) Első, sorban mint egyikére a legfontosabb argumentumoknak: a felelősség érzetére hivatkoznak. A felelősségnek már a fogalmában befoglaltatik — így foly az érvelés — hogy annak, a ki felelős valamiért, éreznie is kell a felelőssége súlyát.

Tulajdonképen tehát mindenki csak akkor és annyiban felelős, a mikor és a mennyiben érzi is e felelősséget. Ámde tapasztalati tény, hogy az ember tényleg csak akkor érez felelősséget, a midőn egyúttal azt is érzi, hogy másképen is cselekedhetett volna, és egyedül csak az ő szabad választásán múlt, hogy így és nem másképen cselekedett. Minden más esetben pedig, melyekben épen ellenkezőleg tudja és érzi, hogy nem tehetett másképen, midőn például valamely ellenállhatatlan erőszak következtében vitt véghez valamely tettet, egyáltalán nem is érzi magát felelősnek. A felelősség fogalmát e szerint nem lehet elválasztani az indeterministicus akarat fogalmától, mint a mely nélkül nem is fogalmazható.

Milyen egyszerűen tetszetős — és gyökerében mégis hibás okoskodás! Az egész elmélet az indeterministicus akarat

theoriájára van alapítva, a melynek tévedéseit már a maga helyén kimutattuk; vajon lehetséges lenne-e, hogy az amott kiderített hibák — emitt tiszta igazságokul bizonyúlnának? A valódi igazság nem ilyen rugalmas portéka. A felelősség érzete ép oly kevésbé bizonyít az indeterministicus felelősség mellett, a mily kevésbé szolgálhat — mint már bebizonyult — az a tudat, hogy én azt tehetem, a mit akarok, elfogadható argumentumúl az indeterministicus szabad akarat mellett. Az a tapasztalati tény, hogy én csak akkor érzem magamat felelősnek tetteimért, a mikor azt is érzem, hogy hatalmamban állott volna másképen is cselekednem: míg egyfelől csupán egy más ténynek a ferde magyarázata, annak a ténynek tudni illik, hogy az ember, értelmes természeténél fogva, minden tudatos cselekedeténél eo ipso számolni kénytelen annak jó vagy rossz következményeivel is; másfelől meg egyáltalán nincsen hivatva arra, hogy egy ilyen természetű, complicált kérdésben objectiv ítélethozatal alapjáúl szolgálhasson.

A felelősség érzetét, ha tüzetesen elemezzük e fogalom eredetét, épen nem az a tudat hozza létre, hogy én másképen is cselekedhettem volna; ezt az idegen elemet, már az indeterministikai akarat elmélete füzte — és pedig erőszakosan e fogalomhoz. Hanem igenis az a tudat hozta létre ezt az érzetet, hogy a mit tettem, azt én tettem; hogy tehát a kérdéses cselekedetek tényleg az én elhatározásom és akaratom folyományai: az én cselekedeteim; és nekem magamnak kell vala másnak lennem, hogy másképen cselekedtem légyen. Mely esetben azonban ez a fogalom is deterministicus színezetet nyer, és így kiigazítottan, maga is egy új érv az ethikai determinismus mellett.

Azon kérdésre, hogy vajon a főnforgó esetben lehetett volna-e másképen is cselekednem, mint a hogyan cselekedtem; avagy hogy lehetett-e mást is akarnom, mint a mire magamat elhatároztam, a mit tehát tényleg akartam: mint metaphysikai jellegű kérdésre, a melynek egyébként e pontnál semmiféle actualis jelentősége sincsen — a felelősség érzetéből egy általán semmiféle pro vagy contra okot sem meritelni.

Lám, hová redukálódik egy fontoskodó érv bizonyító ereje, ha minden mellék tekintettől mentten, kizárólag csak az objectiv bíráló és analysis eszközeit alkalmazzuk, és egy pár

rosszúl értett vagy ferden értelmezett fogalom kedvéért, nem ejtjük mindjárt könnyelműen áldozatul a legkézzelfoghatóbb igazságot.

b) Azonban a másik argumentummal sem szerencsésebb az ellenfel. Az az érv, hogy mielőtt az ember magát tette tározná, tanakodik, tervez — és csakis az ez alapon végrehajtott cselekedetért érzi magát felelősnek: lényegében csak más szavakba foglalt ismétlése az előbbi okoskodásnak, a melynek épen azért, minden fogyatkozásában is osztozik.

Ugyan mi hát az a tanakodás és fontolgatás lélektani nyelvre lefordítva? Az okok küzdelme egymással. Egy pszichikai folyamat, a melynél a processus lefolyását elfogulatlanul tekintve, mi csak a néző szerepét játszuk. A főszerepet a mi tudatlanságunk játssza. Lélektani értelemben véve ugyanis a dolgot — a mint pedig venni kell, mert itt pszichikai jelenségről van szó — a tanakodás korántsem annyit jelent, hogy tőlünk függ az elhatározás, hogy a mi szeszélyes akaratuinke, melyet semmifele ok és törvény sem szabályoz és korlátoz, az utolsó szó bármely cselekedet véghez vitelénél, hanem egyszerűen csak azt jelenti, hogy nem ismerve a ránk ható különböző indokok erejét, értelmünk és characterünk szervezetét — nem bírhatjuk előre megmondani, hogy az adott viszonyok között melyiké lesz a többi fölött a győzelem. Ezért ringatjuk magunkat abban a pszichikai illusióban, hogy tőlünk függ egyedül a cselekedet. Ezért, ez illusióból folyólag tanakodunk, tervezünk, vesszük újra meg újra, egyenkint fontolóra a föl-föltoluló érveket, és mérlegeljük azok súlyát, természetesen a magunk subjectiv mérlegén, hogy végre a folyamat végén, létrejöhessen valamiféle elhatározás, a melyről aztán azt hisszük, hogy bár hosszú tanakodás után, kizárólag a mi önkényes akaratuink hozta azt létre. Holott tényleg ez az egész, a cselekedet létrejöttét megelőző és magát a tettet létrehozó folyamat, épen ugyanazon mechanikai (csak hogy psycho-mechanikai) törvények szerint megy végbe, mint bármely más analog tünemény, hogy tudniillik a nagyobb erő győz.

Valamint az erők összeütközésénél és bármely hatásánál is (a mechanikában) csak akkor ismerhetjük és határozhatjuk meg előre az eredményt, ha szabatosan ismerjük és számokban kifejezni is tudjuk az összes ható tényezőket és azokból pon-

tosan ki is számítjuk, addiglan pedig a legönkényesebb combinatióknak és próbálgatásoknak (a mi ugyanegy folyamat a lélektani tanakodással) van terök: hogy vajon melyik erő győz? Miféle hatása lesz ennek meg ennek az erőcombinatióknak? Ugyanúgy áll a dolog az emberi cselekedeteknél is. Mert nem ismerjük pontosan az okok erejét, a melylyel azok reánk hatnak — úgy a mellékfactorokat (a ható okok viszonyait és föltételeit), nemkülönben saját egyéni természetünket, összes hajlamaival és dispositióival: innen van a hosszas és keserves tanakodás és tervezés az elhatározás előtt; ellenkező esetben egész határozottsággal és mathematikai pontossággal megmondhatnók előre, hogy ilyen és ilyen viszonyok között és föltételek mellett, így és így fogunk cselekedni, a mikor aztán a tanakodás egész psychikai processusa is elmaradna.

De azért talán nem éreznök a felelőség súlyát? Csak épen úgy éreznök, mint a hogy most érezzük. Mert a felelőség súlyá — mint főntebb kifejtök — a characterter terheli, és ertelmes voltunk kifolyása; a míg tehát és a mennyiben szándékosan azaz characterünkéből folyólag és tudatosan cselekszünk — nem valamely külső vagy belső erőszak (fenyegetés stb.) következtében — mindaddig és annyiban a felelőségérzetének is föl kell ébrednie és fog nyomni az bennünket még akkor is, ha egyébként a legszélőbb determinismus elveit fogadnók el egyedül helyesek gyanánt, és teljesen meg lennénk győződve arról, hogy minden emberi tett ép olyan szükségességgel jön létre, mint a hogy a földobott kőnek le kell esnie, ha akadályra nem talál. Mert ennek az elméleti kérdésnek épen semmi köze sincs a felelőség gyakorlati kérdésével.

A felelőség érzetét nem az önkényes akarat ébreszti föl és istápolja. Avagy nincsenek-e olyan lelki állapotaink, a melyekben nemesak értelmünk, de egész valónk bizonyos ellenállhatatlan hatalom nyomása alatt áll, és cselekedeteink is e nyomás következményei. — És ilyen esetekben talán nem érezzük magunkat felelőseknek tetteinkért? Ki ne ismerné a szenvedélyek erejét, melylyel azok, a meddig tartanak, minden egyéb motivum fölött uralkodnak? Az iszákos, kártyás, kejencz stb. mindegyik annyira rabja e szenvedélyének, hogy csak kedvező alkalom kínálkozzék kielégítésére: mindegyikök tehetetlenül áll vele szemben, és bár tudja és látja a veszélyt, a melyet ilyen úton lehetetlen lesz elkerülnie, még sem vonhatja.

ki magát a végzetes varázs alól. Újból és újból belemerül a szenvedélybe. És mind e mellett, bár mennyire érzi és tudja, hogy nem bír uralkodni e szenvedélyén, világosabb pillanataiban ugyan csak érzi, hogy végzetes lejtőre jutott, keservesen lakol értelmének és jobb érzésének ítélőszéke előtt tetteiért, tehát in optima forma érzi a felelősség súlyát; föltéve természetesen, hogy értelmileg és erkölcsileg teljesen megromolva még nincsen.

Bátran ismételhetjük, hogy önkény és felelősség épen nem összetartozó fogalmak. Egyszersmind ez alapon levonhatjuk a további consequentiát is, hogy az indeterministicus felelősség fogalmát nem igazolhatni tudományosan, és nem is igtathatni be az ethika rendszerébe; mert annak alapfogalmaival és fő tételeivel homlokegyenest ellenkezik.

Helyét az ethikai determinismus elvein fölépülő azon felelősség fogalmának kell elfoglalni, mely szerint az az egész lelektani processus, mely a felelősség érzetét létrehozza, semmi egyéb, mint értelmességünkből folyó ismerete véghezvitt tetteinknek; e cselekedeteknek visszahárítása a cselekvő alany ethikai determinált akarátára, s az ezt a folyamatot kísérő természetes érzés, mely azonban még nem biztosítja a cselekedet erkölcsi jellegét.

Gyökere tehát ennek az egész felelősségnek csak abban a tudatban rejlik, hogy a mit tettünk, azt mi saját egyéni characterünkből folyólag cselekedtük . . . . minél fogva annak következményeit elviselni is kénytelenek vagyunk, minden tekintet nélkül arra, vajon hatalmunkban állott-e vagy nem, másképen cselekedni. A beteges organismus hány testi baj gyökerét és forrását bírja magában? az illető egyén nem tehet róla; és mégis kell viselnie és túrnie a natura hibás szervezete következményeit. Így van ez erkölcsi tekintetben is. Mindnyájan kénytelenek vagyunk elviselni testi-lelki szervezetünkben gyökerezett erkölcsi characterünk sajátágaiból: hajlamaiból és dispositióiból folyó mindazon tünetek következményeit, melyek cselekedeteinkben nyilvánúlnak. És ebben az ily módon fölébredt érzésben, és abban a tudatban, hogy a mit tettünk, szándékosan tettük, rejlik az erkölcsi felelősség. A melynek épen azért még szorosabb értelme és szelesebb körü alkalmazása van, mint a szabad választásra alapított felelősség fogalmának; mert nemcsak minden félreértést és ferde magyará-

zatot kizár, hanem arra is fölöttébb alkalmas eszközül szolgál, hogy azok között a korlátok között, melyeket a character eredeti sajátságai szabnak tökéletesítése elé, ugyancsak e character hajlamainak és dispositióinak kifejlesztésén, vagy ha e hajlamok károsak és veszedelmesek lennének, kifejlődhetőség megakadályozásán minél sikeresebben munkálhassunk.

Azt sem gondolnám, hogy az így fogalmazott felelősség talán beleütköznék akár a vallás-, akár a positiv jogtan elveibe és szabályaiba.

A vallás-erkölcstan kinyilatkoztatott hitelveken és tétéleken alapuló positiv disciplina. Igazságai: hitigazságok, a melyek megalapítása nem tartozik az emberi kutató ész foruma elé, mert természetöknél fogva más forrásból fakadnak. A felelősség kérdésében mégis nemcsak hogy eltérés nem constatalható az általunk imént fejtegetett fölfogás s az úgynevezett vallási felelősség között, sőt ez utóbbi még nyer intenzitásában, ha az indet. vagy synceret. akarat fogalmától elvászttjuk. Mert minden esetre nagyobb garantiája az a vallásosságnak, ha a cselekvő alanyt minden «tudatos és szándékos» cselekedeteért terheli a felelősség, mint ha azt csak a különben is illusorius természetű «szabad választástól» függő cselekedetekre terjesztjük ki.

És a positiv jogtan, mint a külső cselekedetek rendszabályainak foglalata s a törvények öre, talán veszteni fog erejében, ha a determinált felelősség fogalmához kell alkalmazkodnia intézkedéseiben? Épen ellenkezőleg. Hiszen a kérdéses rendszabályok, büntető eljárás stb. még hatásosabbakká válnak az által, ha a felelősség a «szabad választás» sok esetben nagyon is precarius, mert szabatosan meg sem határozható fogalmának kizárásával alkalmaztatik, mert így még inkább elérhetni, hogy az említett rendszabályok megfelelő módon való alkalmazásával legalább nagyban, az emberek nagyobb része, még esetleg nem kedvező character-tulajdonságok mellett is úgy alkalmazkodjék tetteiben, hogy általuk a közrend és biztonság, a közjólét nagyobb dimenziókban háborgatva ne legyen; s a character extravagansabb hajlamai is paralysáltassanak, és ne a vágyak vagy egyéb érzelmek motívumai, de a positiv törvények és külső rendszabályok intézkedései legyenek a legerősebben

ható okokká, a melyek erején aztán a cselekedet okvetetlenül létrejön.

Íme a felelősség általunk adott fogalma szépen bele illeszkedik a jog- és vallástani rendszerek keretébe a nélkül, hogy akár az egyik akár a másik körben fölforgató elemül lenne tekinthető. Az az ellenvetés pedig, mintha «szabad választás» nélkül felelősségről beszélni sem lehetne, annyira összezsugorodik, hogy szinte bővebb reflexióra sem érdemes.

PAUER IMRE.

A KALEVALA.

Második és utolsó közlemény.*)

HARMADIK RUNO.

Komoly öreg Väjnämöjnen
Csak éldegélt azonközben
Ott Väjnölä irtásain,
Kalevala tisztásain,
Verselgetve, dalogatva,
Büvölgetve-bájolgatva.

Nap nap után dalol hiven,
Ej évadán egy végtiben
Emlékezik ős időkrül
Kezdetbeli mély kútfőkrül,
Miket nem dall minden gyermek,
Férfiak se mind ismernek
Ez inséges esztendőekben,
E veszendő vég időekben.

Hét országra szólt a hüre,
Tudósítás ment messzire,
Hogy milyen a Väjnö dala,
Hősök hőse mit tud vala;
Tudósítás ment ki délig,
Hüre futott éjszakkélig.

Vala egy vezna kis lapp itten:
Ama fiatal Joukahajnen,
Ez is egyszer vendégsorral
Csudálatos híreket hall,
Hogy különb dal terem máshol,
Ékesebb az ének százszor
Ott Väjnölä irtásain,
Kalevala tisztásain,

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 161. füzetében.

Mint a miket ő ismere,
 Mikben apja volt mestere.
 Eszi őt a méreg ezen,
 Arra irigy de szüntelen,
 Hogy im Väjnö különb költő,
 Jobb énekes volna, mint ő;
 Megy íziben anyja elé,
 Agg szülőjét fölkeresé,
 Jöve — mondá — menni készen,
 Nincs nyugta, míg ott nem leszen
 Väjnöhona házáinál,
 És Väjnövel szembe nem áll.
 Atyja tiltá fiát tőle,
 Nem javallá jó szülője,
 Väjnöhonba hogy elmenjen,
 Bajt állani Väjnö ellen.

«Ledalolnak, gyöngé gyermek,
 Ledalolnak, lebüvölnek,
 Szádat, fődét fris porhóba,
 Körmöd fagyba, csikorgóba,
 Hogy kezéd is kövé mered,
 Hogy a lábad sem emeled.»

Szólt a fiatal Joukahajnen :
 «Edes atyám tudása jó,
 Édes anyám még több tudó,
 De a magam tudása fő;
 Ha személyem mással mérem,
 Bárki fiát én fölérem,
 Dallóimat dallal győzöm,
 Igézöim leigézem,
 Ledallom a legjobb dallót
 Legrosszabbik dalolóvá,
 Két lábára két kő patkót,
 Kő bugyogót csipejére,
 Kő koloncot kebelére,
 Kő táblát a két vállára,
 Kő kesztyűt a két kezére,
 Kő kalapot ő fejére!»

Avval indul, szóra se hajt;
 Paripáját vészi ahajt,
 Tüzet hány a lónak orra,
 Szikrát szór a lába szára,
 Tüzes lovát legott fogja,
 Szép aranyos szánba fogja;
 Maga ül a szán farába,
 Fölkap az ő kosarába,
 Fürgéjének ostorral int,
 Gyöngyös nyelvű csapót suhint,

Fut a Fürge, hamar fölvég,
Elporoszkál a fris jószág.

Hajt szaporán, mormol a szán,
Hajt egész nap, hajt másodán,
Harmad nap is hajt előre,
Harmad napra im elére
Väjnő-hona irtásira,
Kalevala tisztásira.

Itt a komoly öreg Väjnő,
Táltossági örök kútfő
Épen úti jártában volt,
Szán szerivel kinn barangolt
Väjnőhona irtásain,
Kalevala tisztásain.

Jött a fiatal Joukahajnen,
Azon az úton hajtott szemben,
Rúd a rúddal összeakadt,
Szijak érték a szijakat,
Lóiga ment lóigának,
Egy rúdiv a másikának.

Erre ottan megállottak,
Megállottak, tanakodtak;
Csuron-víz a rúdivaik,
Rudaikról gőz gyöngyözik.

Öreg Väjnő megkérdezte:
«Milyen némű szerzet vagy te,
Hogy nekem jössz bolondjában,
Rám rohansz ily rakoncátlan,
Kampós fámát: lóigámat,
Fiatal fás rúdivemet
Széttördeled száz szilánkká,
Izzé-porrá gyenge szánkám?»

Most a fiatal Joukahajnen
Fölfelelé, monda fönnen:
«Nevem a fiatal Joukahajnen,
Jó magad nemét monddsza menten,
Kik közül vagy nemed nézve,
Milyen hadnak rongy lendéje?»

Komoly öreg Väjnamöjnen
Erre magát megnevezte,
Avval ilyen szóba kezde:
«Hát fiatal Joukahajnen,
Állj kicsinyég félre innen,
Kisebb vagy te korra, mint én!»

De a fiatal Joukahajnen
Fölfelelé, monda fönnen:
«Férfiak közt nem oly nagy sor
Fiatal kor avagy agg kor,

A kiben több tudomány van,
 A ki föbb a fölfogásban,
 Az maradjon úr az úton,
 A másik meg odébb húzzon;
 Hogyha te vagy öreg Väjnő,
 Ama híres énekszerző,
 Nosza keljünk dalra már most,
 Énekeljünk itten párost,
 Férfit férfi hadd bíráljon,
 Egy a mással szembe szálljon!»

Komoly öreg Väjnämöjnen
 Szónak ered, szava ilyen:
 «Hogy volnék én valami jó
 Dalszerző vagy varázsoló,
 Itten éltem mindörökkön
 E magános tér mezőkön,
 Honni földön, honni mesgyén
 Honni kakukk szavát lesvén;
 Ámde mégis, mindazáltal
 Mondásza fülem hallatával,
 Ha miben te míveltebb vagy,
 Mások fölött értelműed nagy?»

Szólt a fiatal Joukahajnen:
 «Tudok hol-mit, nincs különben,
 Azt ugyancsak tisztán tudom,
 Kellőképen megfoghatom:
 Közel a földélhez a füst-lik,
 Góczhoz a láng közel fekszik.»

«A fókának gyöngy a dolga,
 Vízi ebül csatangolva,
 Közéleben lazacot fal,
 Szomszédjában a szemlinghal.
 Szemling síma földet szeret,
 Lazaczhál meg lapos teret;
 Nyálos száju csuka fagyban,
 Rossz időben ivik nagyban;
 Görbe nyakú, gyáva sigér
 Ószkor úszni mély vízbe tér,
 Nyáron ivni szárazra száll,
 Mart mentibe' vígan ugrál.»

«Ám ha ennyit nem eléglesz,
 Tudományom több is még lesz,
 Más egyebet mondok im el:
 Rénszarvassal szántott éjszak,
 Anyalóval a nagy délszak,
 Felső Lapphon jávor gímmel.
 Tudom a fákat Písza ormán,
 Fenyőket a sziklás Hornán,

Hosszúk a fák Pizsa ormán,
A fenyők a sziklás Hornán.»

«Nagy vízesés három vagyon,
Három tó, mely derék nagyon,
Három hegy, mely magasra hat
E világnak ege alatt:
Hälläpyörä Hämében van,
Kátrakoszki Karjalában,
Víz a Vuoksit egy se győzi,
Nagy Imatrát nem előzi.»

Válaszolá öreg Väjnő:
«Gyermek-elme, nő értelme,
A szakállat hordó hőshez,
Nős emberhez nem illő ez;
Mondd elő a mély kútfoket,
Az örökké leendőket!»

Most a fiatal Joukahajnen
Fölfelelé, szóla fönnen:
«Tudom a czinke hogy' származott,
Tudom a czinkék hogy szárnyasok,
Zöld vipera tudom csúszó,
A sérincz hal, vízben úszó,
Tudom a vas törik hamar,
Fekete földnek íze fanyar,
A forró víz bajos elem,
Az égő tűz veszedelem.»

«Víz a javós írok apja,
Büvszereké zúgó habja,
Teremtő a táltosoké,
Maga isten orvosoké.»

«Származott a víz hegységből,
Tűz eredett magas égből,
Rozsdából vas keletkezett,
Szikla szülte rég a rezet»

«Földek közt a nedves buczka,
Fák közt első volt a fűzfa,
Legelső ház fenyütöböl
Lim-lom fazék lapos kőből.»

Komoly öreg Väjnämöjnen
Szónak ered, szava ilyen:
«Tudsz-e többet, no mondd váltig,
Vagy végezted bolondságid?»

Szólt a fiatal Joukahajnen:
«Emlékezem másra is még,
Volt egy idő, valaha rég,
Hogy a tengert fölszántottam,
Horpadásit megalkottam,
Halas helyeit kivájtam,

Mélylő mélyeit megájtam,
Tóvizeket helyre tettem,
A halmokat hengergettem,
Kösziklákat készítettem.»

«No meg aztán a hat derék,
Hét hős között én is valék
E világnak építője,
Mennynek-földnek készítője,
Ég karói lerakója,
Ég ivének hordozója,
Holdnak helyre hurczolója,
Napnak égre igtatója,
Gönczölszékér szállítója,
Ég csillagi allítója.»

Öreg Väjnő monda legott:
«Most hazudtál még csak nagyot
Téged ugyan nem láttak ott,
Hol a tengert fölszántották,
Horpadásit megalkották,
Halas helyeit kivájták,
Mélylő mélyeit megájták,
Tóvizeket helyre tették,
A halmokat hengergették,
Kösziklákat készítették.»

«Ott se látott senki téged, —
Nem hallották egy igédet
E világnak építői,
Mennynek-földnek készítői,
Ég karói lerakói,
Ég ivének hordozói,
Holdnak helyre hurczolói,
Napnak égre igtatói,
Gönczölszékér szállítói,
Ég csillagi állítói.»

Most a fiatal Joukahajnen
Szóra fakad, szóla fennen:
«Hogyha nekem nincsen eszem,
Itt a kardom, őt kérdezem;
Már mostan hát, oh vén Väjnő,
Te nagyszáju nótaszerző,
Szállj ki velem szablya-mérni,*)
Állj ki velem kard-szemlélni!»

Válaszoló öreg Väjnő:
«Mitse félek én ezektől,

---

*) A párviadalt megelőzte a kardok összemérése (mérkőzés), szemügyre vétele s a harcztér meghatározása; erre vonatkozik, a mit J. itt mond.

Sem kardotól, sem eszedtől,
 Sem dárdádtól, sem cseledtől,
 Ámde azért, mind a mellett
 Nincs kedvem hogy kardra keljek
 Magadféle rongy legénnyel,
 Ilyen szánandó szegénnyel.»

Ott a fiatal Joukahajnen
 Száját rágja, fejét rázza,
 Rágja fekete szakállát,
 Szóra így szedi a száját:

«Kardot vélem ha ki nem mér,
 Szablyát vélem ki nem szemlél,
 Azt én dallom rút disznóvá,
 Tészem orra-leállóvá,
 Az ilyen hőst én lesújtom,
 Ezt egy úton, azt más úton,
 Szemétdombra helyezhetem,
 Istállóí zúgba vetem.»

Väjnöt bizony e beszéden
 Bántja bosszu, bántja szégyen,
 Fogja magát, dalba foga,
 Énekelni kezdte maga;
 Nem gyermeki ének volt ez,
 Nem nevetés, mit asszony tesz,
 Dala meglett hős embernek,
 Milyent nem győz minden gyermek,
 Kamaszodók fél hada sem,
 Házasodók harmada sem
 Ez inséges esztendőekben,
 E veszendő végidőkben.

Zengett az agg Väjnö, zengett,
 Tó kicsapott, a föld rengett,
 Réz hegyek is megreszkettek,
 Szétrobbantak roppant szirtek,
 Nagy kőszalak szerte szálltak,
 Parti kövek ketté váltak.

Dallja vala Joukahajnent,
 Rúdivébül sarjat teremt,
 Fűzfa-bokrot az igábul,
 Kecskefűzet szán farábul;
 Arany szélü szánját tevé
 Tócsába dölt fatókévé;
 A suhogó gyöngyvégüből
 Tengerparti nádist büvöl;
 Hóka lovát eléneklé
 Kősziklává zúgó mellé.

Arany marku jó szablyáját
 Égre villámma büvölé,
 Szép írásos nyelü iját

Szivárványnya vizek fölé,
Tollal ékes nyílveszejét
Sólyommá, gyers repülővé,
Konya állu kis kutyáját
Földbe dallá, földi kövé.

Fején ki volt, kalapjából
Felhődűzot peczkest bájol,
Kezén ki volt, a kesztyűből
Tündérrózsát tóra büvöl,
Égre föl a kék köntösét
Fia felhőkke dalolta,
Derekáról drága övét
Csillagokká égi boltra.

Joukahajnent magát pedig
Mély mocsárba dallá övig,
Kastos rétbe köldöktájig,
Homokföldbe hónaljáig.

Aj, a fiatal Joukahajnen
Bezzeg tudja, érzi most már,
Tudja bizony, mely uton jár,
Mely ösvényre vitte lába
Versengtébe, daloltába'
Öreg Väjnő ellenében.

Húzza lábát, de hiába,
Nem mozdúlhat meg a lába,
Másikat is megkísérte,
Köczipő van rajt' is, érzi.

Aj, a fiatal Joukahajnen
Szűk világot lát legitten,
Ellankadott, hamvába holt;
Megjuházott, juházva szólt:
«Oh világnak bölcse, Väjnő,
Táltossági örök kútfő,
Viszald vissza szent szavaid,
Bontsd fel büvös mondataid,
Szabadíts meg e nyomorbul,
Ments ki eme súlyos sorbul,
Érte adós nem maradok,
Váltságdíjat biztost adok!»

Válaszoló öreg Väjnő:
«Monddza, mit vagy fize!endő,
Szent szavaim ha nem állom,
Büvigéim ha vizálom,
Ha kihúzlak a hinárbul,
Kimentelek a mocsárbul?»

Felel a fiatal Joukahajnen:
«Két szép ijam vagyok nekem,
Drágalátos két kézivem,

Egyik sebtén följazható,
 Másik bizton czélba ható,
 Vedd, a melyik neked tetszik!»

Válaszoló Väjnö viszont:

«Nem kell íved, szegény bolond,
 Nem kell íjad, élhetetlen,
 Nagy a bőség nálam ebben,
 Mindenik fal telis-telve,
 Minden fej szög felszerelve,
 Magok járnak az erdőn kint,
 Napszámukat végzik önkint.»
 Ledalolta Joukahajnent,
 Ledalolta még mélyebbre.

Szólt a fiatal Joukahajnen:

«Van még otthon két kis sajkám,
 Két csodaszép csónakocskám,
 Egyik párost evezni jó,
 Másik java teherbiró,
 Vedd, a melyik neked tetszik!»

Monda öreg Väjnamöjnen:

«Sajkáidat nem óhajtom,
 Csónakidat nem sóhajtom,
 Nagy a bőség nálam ebben,
 Minden ászkot elfoglálnak,
 Minden öböl csupa csolnak,
 Egyik a szél szerint mégyen,
 Másik a szél ellenében.»
 Ledalolta Joukahajnent,
 Ledalolta még mélyebbre.

Szólt a fiatal Joukahajnen:

«Van még otthon ménem kettő,
 Két lovacska, szépen lejtő,
 Egyik sebes hajtásra jó,
 Másik vonó szíjra való,
 Vedd, a melyik neked tetszik!»

Monda öreg Väjnamöjnen:

«Nem törődöm méneseddel,
 Kapczás lábu lovad nem kell,
 Nagy a bőség nálam ebben,
 Minden jászol lekötve jól,
 Megszállatva minden akol,
 Tiszta víz van a hátukon,
 Vékonyukon zsírtó vagyon.»
 Ledalolta Joukahajnent,
 Ledalolta még mélyebbre.

Szólt a fiatal Joukahajnen:

«Oh jaj öreg Väjnamöjnen,
 Viszald vissza szent szavaid,
 Bontsd föl bűvös mondataid,

Aranyt adok egy sisakkal,
 Új ezüstöt egy kalappal,
 Mit a harczból apám sarczolt,
 Háboruból haza hurczolt.»

Monda öreg Väjnämöjnen :

«Nem törődöm ezüstöddel,
 Aranyodat, gonosz, tedd el,
 Nagy a bőség nálam ebben,
 Minden tárház telis-telvé,
 Minden véka felszerelve,
 Aranyam holdnál nem újdonabb,
 Űstöm oly vén, akár a nap.»
 Ledalolta Joukahajnent,
 Ledalolta még mélyebbre.

Szolt a fiatal Joukahajnen :

«Oh jaj öreg Väjnämöjnen,
 Szabadíts meg e nyomorbul,
 Ments ki eme súlyos sorbul.
 Honn asztagim néked hagyom,
 Minden földem általadom,
 Csak éltemmel legyen szabad,
 Csak megváltsam önmagamat!»

Monda öreg Väjnämöjnen :

«Asztagaid nem irígylem,
 Gyarló féreg, földjeid sem :
 Jó magam is bírok bőven
 Földeket minden dülőben,
 Kazlakat minden mezőben,
 Magam földe jobb is, szebb is,
 Magam kazla kedvesebb is.»

Ledalolta Joukahajnent,
 Ledalolta még mélyebbre.

Már a fiatal Joukahajnen
 Szorultságba jutott szörnyen,
 Im iszapba ér az álla,
 Rossz helyen van a szakállá,
 Száját mocsár, moha marja,
 Fogait meg fató alja.

Felel a fiatal Joukahajnen :

«Oh világnak bölese, Väjnő,
 Táltossági örök kútfő,
 Vedd viszáját dalaidnak,
 Még egy cseppnyi éltet adj csak,
 Lábam már a folyó fogja,*)
 Szemem szúrja föld homokja!

Szent szavaid ha vizsgálod,
 Büvigéid ha nem állod,

---

*) Tudniillik a föld alatti, alvilági folyó.

Ajnót adom, testvérkémet,
 Anyám lányát én tenéked,
 Hogy szobáid portul ójja,
 Legyen pallód síkálója,
 Csebred-vödröd áztatója,
 Takaróid tisztítója,
 Arany teritőd kötője,
 Mézes kenyered sütője.»

Van az öreg Väjnämöjnen
 E miatt most nagy örömben,
 Joukahajnen hűgát napja
 Vénhedtén hogy nőül kapja.

Örömköre ül legitten,
 Letelepszik a dalszirten,
 Dalol egyet, dalol újfén,
 Dalol ismét harmad ízben,
 Szent szavait visszamondta,
 Bűvigéit visszavonta.

Jött a fiatal Joukahajnen,
 Jött iszából az állával,
 Rossz helyről a szakállával,
 Lova zúgó víz kövéből,
 Szánja parti fa tövéből,
 Suhogója parti nádból.

Szánkóját ő rendbe szedé,
 Úri magát beléveté,
 Rosszkezdvüleg indúlt haza,
 Bús a szíve, úgy útaz.
 Ő szerette anyja elé,
 Agg szüléje háza felé.

Mind hazáig robogva hajt,
 Csuda módon tér be ahajt,
 Szánja szétmegy esűr falában,
 Rúdja török kapulábban.

Eltünődik ezen anyja,
 De az atyja nem állhatja:
 «Készakarva téssz-e tönkre,
 Szánt szándékkal szánt, rudakat,
 Hogy csudának így köszönt be
 Feje vesztett úri magad?»

Most a fiatal Joukahajnen
 Sírva fakad ke-ervesen,
 Feje lesütve, rossz a kedve,
 A sisakja félreütve,
 Megdermedtek az ajaki,
 Szájáig nyúl az orra ki.

Anyja kérdi jó előre,
 Tudakolja nevelője :

«Mit sírdogálsz fiam gyöngyöm,
Mit mormojálsz ifjan szültöm,
Mért meredtek az ajakid,
Mér' nyul orrod a szájadig?»

Szólt a fiatal Joukahajnen:

«Oh én anyám, szülöm, lelkem,
Vagyon arra immáron ok,
Megesett a csuda-dolog,
Vagyon ok, mér' szomorogjak,
Csuda dolog, mér' morogjak!
Azt siratom én mindétig,
Azt kesergem örökétig,
Általadtam Ajuo vérem,
Anyám lányát eligértem
A vén Väjnö kedveséül,
A dalszerző hitveséül,
Támaszúl a tántorgónak,
Védelmül a sutlakónak.»

Összecsapja kezét anyja,
Dörzsölgetni sem átalija,
Maga szóval mondja menten:

«Ne sírdogálj, fiam szentem,
Nincs ezen mit sírdogálnod,
Oly fölötte búra válnod:
Azt reméltem örökétig,
Abban éltem én mindétig,
Házamba hogy imilyen fő, —
Hadamba ily hős ember jó,
Hogy valaha vöm lesz Väjnö,
Rokonom az énekszerző.»

Joukahajnen húga vizont
Búsul ezen, könnyet is ont,
Sír egész nap, másnap újfén
Sírva sír a kapufélen,
Sír az ő nagy keservében,
Ő kegyetlen bús kedvében.

Szóval anyja előfogá:

«Ne sirj fiam Ajuóm soká,
Hiszen a kérőd nagy nembeli,
A ház, mely vár, főemberi,
Ottan egyre ablakban ülsz,
Dévánkodva löczán csücsülsz.»

Felel rája leánykája:

«Oh én anyám, hű dajkálóm,
Van nekem mit sírdogálnom,
Siratom szép hajam végét,
Hajadon fejem sűrű ékét,
Finom fűrtim veszteségét,

Kis korukban ha bekötik;
Zsengjőkben ha befödik.»

«Azt siratom síromiglan,
Kedves napom hogy oda van,
Az ékes hold öröme tünt,
Mind e világ szép volta szünt,
Ha ily ifjan el kell mennem,
Fiatalon elfelednem
Bátyám faragó helyeit,
Atyám ablaka eleit.»

Mond az anya most a lyánynak,
Szól a szüle magzatának:
«Menj a búval, botor kis lyány.
Hadd a sírást abba, hitvány,
Kesergésed oka hiú,
Nincsen nálad helyén a bú;
Isten napja süt, világol
Széles e föld színén bárhoi,
Nemcsak apád ablakiban,
Bátyád kertje ajtaiban.
Terem bogyót a hegytető,
Minden mezőn szamócza nő,
Szedhetsz bőven, ágrul szakadt,
Délebbre is az ég alatt,
Nemcsak apád hegyén-völgyén,
Testvérbátyád irtásföldjén.»

NEGYEDIK RUNO.

Fiatal lyány Ajno maga,
Joukahajnen hajadon luga
Seprüvágni sűrűbe tért,
A ligetbe fürdőgalyért;
Vág egy seprüt atyjának itt,
Anyjának is egyet szakít,
Harmadikül egyet ahhoz
Piros-pozsgás bátyjának hoz.

Ahogy immár haza menet
Az égerfa-erdőn siet,
Jön az öreg Väjnämöjnen,
Leli a lyányt a ligetben,
Szép szegélyüt fűnötötte helyt,
Szónak ered, szót így ejt:

«Senki másnak, szép hajadon,
Csak nekem hordj, szép hajadon,
Gyöngyös füzért a nyakadon,
Tűzz keresztet a kebledre,

Fűz hajadba fonadékot,
Köss fejedre selyem kendőt!»

Szólt az ifju szép hajadon:
«Nem érted vagy másért vagyon,
Ha keresztet hord kebelem,
Vagy ha fejem fedi selyem,
Hajód hozta*) kelme nekem,
Búzakalács nem kenyerem,
Szűk szobákban ellakom én,
Kenyérhajjal jóllakom én
Jó apámnak hajlékában
Édes anyám árnyékában.»

Keresztet kebléről leránt,
Ujjáról gyűrűt egyaránt,
Nyakából gyöngyöt elhajít,
Fejéről piros szárait,
Hagyta földön, föld kincsének,
Hagyta erdőn, erdőének,
Sirva méne haza felé,
Nagyzokogva házuk elé.

Ablak alatt ül az atyja.
Fejsze nyelét cifrázgatja:
«Mit sírsz lánykám, szegény szolgám,
Szegény szolgám, eladó lány?»

«Sírni okom most vagyon csak,
Bajom is, mit panaszoljak,
Ezt siratom, ez a bajom:
Keblemről a kereszt levált,
Övem éke veszni talált,
Ezüst kereszt a keblemről,
Réz fonalkák az övemről.»

Bátyja ím a kapun belül
Lójáromfát faragva ül:
«Mit sírsz hugám, szegény szolgám,
Szegény szolgám, eladó lány?»

«Sírni okom most vagyon csak,
Bajom is, mit panaszoljak,
Ezt siratom, ez a bajom:
Ujjamról a gyűrű lehullt,
Nyakamról a gyöngy legurúlt,
Arany gyűrű az ujjamról,
Ezüst gyöngyök a nyakamról.»

Ajtóban ül húga, szövéen
Arany szállal ékes övéen:
«Mit sírsz néném, szegény szolgám,
Szegény szolgám, eladó lány?»

*) Vagyis «külföldi».

«Sírni okom most vagyon csak,
 Bajom is, hogy könnyet ontsak,
 Ezt siratom, szegény hugom,
 Ezt siratom, ez a bajom :
 Arany ék a homlokomrul,
 Ezüst eltűnt a hajambul,
 A kék selyem a kéjlejről,
 Piros pántlika fejemről.»

Csürajtóban anyja üle,
 Ép a tejet fölözte le :
 «Mit sírsz lánykám, szegény szolgálóm,
 Szegény szolgálóm, eladó lány?»

«Oh én anyám, hű dajkálóm,
 Én szoptató szülöm, gyámom,
 Bizony annak zordon oka
 Bubánatnak fölös soka,
 Azt siratom szegény szülém,
 Azt panaszlom vég nélkül én :
 Seprűért a sűrűn voltam,
 Vesszővégért a bozótban,
 Vágtam vesszőt atyácskámuk,
 Törtem ágat anyácskámnak,
 Harmadikül egyet a kis
 Piros-pozsgás bátyámnak is,
 Egyengetém haza menet
 A mezőn át lépteimet,
 Oszmojnén*) szolt a horhásból,
 Kalevajnen*) az irtásból :
 «Senki másnak, szép hajadon,
 Csak nekem hordj, szép hajadon,
 Gyöngyös füzért a nyakadon,
 Tűz keresztet a kebledre,
 Fűzz hajadba fonadékot,
 Kőss fejedre selyem kendőt!»
 Keresztet a keblemről ledobtam,
 Gyöngyöt a nyakambul ottan,
 A kék szalagot képemről,
 Piros pántlikát fejemről,
 Hagytam földön, föld kincsének,
 Hagytam erdőn, erdőének,
 Szóval így volt a válaszom :
 «Nem érted vagy másért vagyon,
 Ha keresztet hord kebelem,
 Vagy ha fejem fedí selyem,
 Hajód hozta kelme nekem,
 Búzakalács nem kenyerem,

*) Vajnamöjnen mellék nevei. Oszmojnenu = Oszmo-beli, vagy Oszmo-nemű; Kalevajnen = Kaleva-beli, vagy Kaleva-nemű.

Szűk szobákban ellakom én,
 Kenyérhajjal jóllakom én
 Jó apámnak hajlékában,
 Édes anyám árnyékában.»

Válaszol az anyja viszout,
 Magzatának a szüle mond :
 «Ne pityeregj, lányom lelkem,
 Ne dohogj én ifjan szültöm !
 Elj egy évig tiszta vajou,
 Termeted úgy léssen teli,
 Elj egy évig sertés-sültön,
 Úgy léssen a formád deli,
 Egy évig tejfölös tésztán,
 Szebb leszél bárkinél osztán ;
 Menj a csürbe a dombhátra,
 Térj be ama legjobb tárba,
 Ott a legjobb ládát nyisd föl,
 Czifra födelét pattintsd föl,
 Benne hat óv, mind színarany,
 Hét kék színü szép szoknya van,
 Hold leánya fonta, szötte,
 Napleánynak keze kötöte.

Mikor én még leány voltam,
 Szűz koromban kóboroltam
 Bogyó-szedve künn az erdőn,
 Eprészgetve a hegylejtőn,
 Hallám, ahogy szó a hold-lány,
 Nap leányát fonn hallám
 Kékes liget legvégiben,
 Ékes erdő mellékiben.

Közelíték oda bátran,
 Elejökbe oda álltam,
 Könnyörgésre szót emelék,
 Ilyeténkép esdekelék :
 Aranyadbul, hold-leány, hagyj,
 Ezüstödbül, nap-leány, adj.
 Im e lyánynak, hisz rája fér,
 E gyermeknek, hisz esdve kér.

Aranyt a hold lánya lezött,
 Ezüstöt a naplyány adott ;
 Aranyt homlokomra tűztem,
 Üstöt a hajamba fűztem,
 Mint virágszál mentem haza
 Vigan atyám udvariba.»

«Horlám egy nap, másnap osztán, —
 Harmadik nap már lefosztám
 Az arany dísz homlokomrul,
 Új ezüstöt a hajamrul,

Dombra föl a csürbe vittem,
Szekrénytető alá tettem;
Ott maiglan hevertettem,
Soha meg se tekintettem.

Kösd képedre a selymet ma,
Tedd az aranyt homlokodra,
Nyakadba gyönyörű gyöngyöd,
Kebledre arany köröszöd,
Vedd föl gyenge gyölcs ingedet,
Azt a habos lenszövetet,
Öltsd fel a szép posztó-ruhát,
Selyem övvel szorítsad át,
Húzz sárga selyem harisnyát,
Húzz rája csinos bőr eszmát,
Hosszu hajad fond be legott,
Selyemből rá tégy szalagot,
Arany gyűrűt az ujjodra,
Arany kősöntyűt karodra!

Igy jössz onnan be a házba,
Lépsz a csürből a szobába,
Rokonságod ujjongva lát,
Örömmel az egész család,
Mégy az utcán virágképen,
Vándorolsz mint málna szépen,
Formásabban, hogysem valál,
Különb karban a máinál.»

Igyen szólott a szülője,
Magzatához így beszéle;
Nem fogadott szót a leány,
Nem indúlt el anyja szaván,
Sírva megy az udvarra ki,
Házok táján zokogva rí,
Fölemelé szóra róját,
Megereszté mondókáját:

«Mi a kedve a boldognak,
Gondolatja gondtalannak?
Az a kedve a boldognak,
Gondolatja gondtalannak:
Víz soha nem pihenőben,
Hab, kit visznek tekenőben;
S mi a kedve az árvának,
Gondolata jégruczának?
Hókéreg a tető élén,
Víz a kútnak sötét mélyén.

Bizony nékem búsnak immár,
Bús leánynak egyre kinn jár
Elmém ott az avarfüben,
Elcsavarog a sűrűben,

Minden rétet rendre kószál,
Minden cserjét, bokrot megszáll,
Kedvemmel a kátrány felér,
Szívem mint a szén, oly fehér.»

«Jobb lett volna biz énnékem,
Jobb lett volna sohsem élnem,
Nem születnem, föl se nőnöm,
Nagy leánynyá nem fejlődönöm
E rettentő rossz napokra,
Örömtelen állapotra;
Haltam volna hatod napra,
Veszttem volna nyolczad napra,
Nem kellett voln' akkor annyi,
Egy darab gyölcs, tán arasznyi,
Egy piczinyke piczi mesgye,
Jó anyámtól kevés könnycsepp,
Jó atyámtól még kevesebb,
Jó bátyámtól kevés könny sem.»

Sír napestig, másnap újra,
Tudakolja édes anyja:
«Mit sirsz lányom, szegény gyermek,
Mit panaszolsz, mi bú vert meg?»

«Azt siratom szegény gyermek,
Azt panaszlom, míg lehellek,
Hogy odadtál veszni tétet,
Önnön lányod eligérted,
Szántad vénnek védelmére,
Ősz-öregnek örömére,
Támaszúl a tántorgónak,
Gyámolúl a sutlakónak;
Szántál volna rég máshová,
Mélységes mély habok alá,
Pisztrángoknak pajtásául,
Hűvös halak hú társául;
Jobb ott lenn a tenger alján,
Ott a habok között lakván,
Mint védeni a vénülőt,
Támogatni a kidülőt,
Ki elbotlik botosában,
Orra bukik sodrófában.»

Megy a dombra, hol a csűr van,
Be is nyit a csűrbe ottan;
Ki ama legjobb ládát nyitja,
Födedit a czifrát fölpattintja,
Aranyos övet hatot lele,
Hét kékszinü szoknyát vele,
Vészi őket mind magára,
Ölti őket derekára;

Homlokára aranyat tűz,
A hajába ezüstöt fűz,
Köt kék selymet a képére,
Piros pántlikát fejére.

Útnak ered, naphosszat mén,
Mezőn által, mező mentén,
Bolyg mocsáron, bolyg réteken,
Sűrű sötét rengetegen,
Bolyongtában dalol vala,
Menet közben megszóllala:

«Szívem sajog nagy kinomban,
Fejem ég a fájdalomban,
Keményebb már nem lesz kinom,
Avagy forróbb a fájdalom,
Ha én szegény elmúlok is,
Én szánandó széthullok is
Fölötte nagy keservemben.
Ily kegyetlen bús kedvemben.»

«Már az idóm únszol engem,
E világtól búcsút vennem,
Ideje Manalába mennem,
Lenn az Alvilágba' lennem:
Nem fog értem sírni atyám,
Még zokon se' vészi anyám,
Hűgom arca nem lesz nedves,
Bátyám szeme könnytül redves,
Ha én szegény, vízbe veszek,
Halas tenger holtja leszek,
A mély habok alá hullok,
A fekete sárba fúlok.»

Ment egész nap, másnap újfent,
Harmadik nap mikor így ment,
Im a tenger tűnt eléje,
A nádas part szembe véle;
Itt szakadt az éjtszaka rá,
Utját homály bétakará.

Ott sirdogál egész estve,
Tölti az éjt nyöszörögve
Mosó-kövön, mart oldalán,
Széles öböl végén a lány;
Reggel felé, hogy felnéze,
Egy földfokot veszen észre,
A földfokon három lány van,
A tengerbe úsznak bátran,
Negyedikül Ajno szökik,
A vesszőcske lesz ötödik.

Veti üngét fűzbokorra,
Szoknyáit egy nyírré szórja,

Botosát a puszta földre,
 Kis czipőjét vízi kőre,
 Gyöngyeit part homokjára,
 Gyűrűit meg a murvára.

Benn a vízben czifra kő áll,
 Arany módra fényes kőszál,
 Úszik hamar a kő felé,
 Jutni akar a szirt fölé.

Ahogy aztán ide jutott,
 Ügyekezék ülni legott
 Ama czifrás vízi kőre,
 Ama fénylő szirt-tetőre,
 Ihol a kő vízbe merül,
 A kőszikla mélységbe dül,
 Kövel együtt esik a lány,
 Szép Ajno a szirt oldalán.

Igy lön a kis tyúknak veszte,
 A szegény szüz így végezte,
 Mondá végre kimúltában,
 Szólt utolsó fordultában:
 «Jöttem vala úszni erre,
 Fürdeni a sík tengerre,
 Oda vesztem tyúk, oda már,
 Szörnyet haltam szegény madár;
 Jó atyám is azon légyen
 Egész világ-életében,
 Sohse fogjon vízi halat
 E nagy tenger színe alatt!»

«Mosogatni martra menék,
 Sík tengerre, hogy fürdenék,
 Oda vesztem tyúk o la már
 Szörnyet haltam szegény madár;
 Jó anyám is azon légyen
 Egész világ-életében,
 Soha kovászt ő ne tégyen
 Széles öblünk sós vizében!»

«Mosogatni martra menék,
 Sík tengerre, hogy fürdenék,
 Oda vesztem tyúk oda már,
 Szörnyet haltam szegény madár;
 Jó bátyám is azon légyen
 Egész világ-életében,
 Hadi mént hogy ne itasson
 Itt ezen a tengerparton!»

«Mosogatni martra menék,
 Sík tengerre, hogy fürdenék,
 Oda vesztem tyúk oda már,
 Szörnyet haltam szegény madár;

Jó hugám is azon légyen
 Egész világ-életében,
 Ne találjon széles homi
 Öblünk hídján megmosdani!
 A mi víz van a tengerbe,
 Mind véremmel van keverve;
 S a tengerben a mi hal van,
 Az én húsom vagyon abban;
 S a mi bokor van a parton,
 Mind, mind az én oldalesontom;
 S a mart minden kis fűszála
 Én lehorzolt hajamszála!»

Ilyen volt a kis lány holta,
 Így szállt el a szép tyukocska.
 Vajon ki mond hírt felőle,
 Üzenetet ki visz tőle
 A halotti híres házba,
 Szegény Ajno szép lakába?

Hírt a medve mond felőle,
 Üzenetet ő visz tőle;
 De a medve megy hiába,
 Tehén-nyájba viszi lába.*)

Hírt a farkas mond felőle,
 Üzenetet ő visz tőle;
 De a farkas megy hiába,
 Juh-falkába viszi lába.

Hírt a róka mond felőle,
 Üzenetet ő visz tőle;
 De a róka megy hiába,
 Lúd-kondába viszi lába.

Hírt a nyúlfi mond felőle,
 Üzenetet ő visz tőle;
 A nyulacska bizton felel:
 «Nálam a szó emberre lel.»

Indul a nyúl, sebtén halad,
 Tapsifüles szökve szalad,
 Elnyargal a görbe lábu,
 Fürgén fut a ferde száju
 A halotti híres házba,
 Szegény Ajno szép lakába.

Fut a fürdő küszöbére,
 Leguggol, hogy oda ére,
 Fürdőbeli lányok hadja,
 Kezökben galy, így fogadja:

---

*) Innen a nyúlfi folyvást ismétlődik a kérdés: «Vajon ki mond hírt felőle, üzenetet ki visz tőle a halotti híres házba, szegény Ajno szép lakába?» Legyen elég csupán e helyt ismételnünk.

«Jöszte kancsal, hadd főzünk meg,
Kerekszemű, hadd sütünk meg,
Légy a gazda estelije,
Háziasszony reggelije,
Légy leányok uzsonája,
Délbe' fiúk lakomája!»

Mond a nyúlfi, hírjelentvén,
Szól az orsószemű hegykén :
«Majd a manó fog ám jöni,
Hogy az üstbe dobják főni,
Hírmondónak jöttem ide,
Izenetet hozok ime :
Kidőlt már a szép hajadon,
A czin-ékü oda vagyon,
Az üst-csatú már véget ért,
A rézövü már révbe tért,
Habos tenger vizébe hullt,
Mély özönök alá borúlt,
Pisztrángoknak pajtásául,
Hüvös halak hú társául.»
Anyja erre sírva fakad,
Záporként a könnye szakad,
Végezetre így szólal
Szegény feje nagy jajszóval:

«Ne hajtsátok, szegény szülők,
Soha világ-éltetekben
Lyányotokat erőszakkal,
Gyermeketek zord szavakkal
Házasságra kedvök ellen,
Mint én szegény szülő tettem,
Hogy a lyányom erőtettem,
Gyöngye tyúk, kit neveltem!»

Sír az anya, hull a könnye,
Könnyeinek sebes árja
Kék szeméből leözönle
Búbánatos orcájára.

Perdül könnye, perdül párja,
Hull könnyei sebes árja
Búbánatos orcájáról
Deli keble két halmára.

Perdül könnye, perdül párja,
Hull könnyei sebes árja
Deli keble két halmárul
Rokolyája szép aljára.

Perdül könnye, perdül párja,
Hull könnyei sebes árja
Rokolyája szép aljárul
Piros szélü botosára.

Perdül könnye, perdül párja,
Hull könnyei sebes árja
Piros szélü botosárul
Csinos bőrü csizmájára.

Perdül könnye, perdül párja,
Könnyeinek sebes árja
Csinos bőrü csizmáirul
Lába elé a földre hull,
Hull a földre, föld javára,
Hull a vízbe, víz javára.

Könnyei hogy földre jutnak,
Izibe mint folyók futnak,
Három folyó növekedett
Az ő tenger könnye helyett,
Az ő fején leömlöttbül,
Halántéki alól jöttbül.

Mind a három folyón legott
Heves zúgó három zugott,
Minden zúgó zaja felett
Három szikla emelkedett,
Mind a három sziklatetőn
Három arany halmocska lón,
Minden halom tetejiben
Három nyírfa nőtt hirtelen,
Minden nyírfa legcsúcsára
Három arany kakukk szálla.

Szólni kezd a kakukksereg,
Egyik mondja: szeret, szeret!
Más kakukkol: kérő, kérő!
Harmadik szól: öröm, öröm!

A melyik szolt: szeret, szeret!
Három hóig csak csevegett
A szerelmet nem talátnak,
A tengerben alvó lyánynak.

A melyik szolt: kérő, kérő!
Hat hónapig szolt ekép ő
A jó kedve tünt kérőnek,
Az epedve ülő vőnek.

A melyik szolt: öröm, öröm!
Igy kakukkolt örökösön
Az öröme szünt szülőnek,
Sírni soha nem szünőnek.

Mond az anya nem sokára
Kakukk szava hallatára:
*Valahol egy gyászos anya,
Csak kakukkszót ne hallana;
Kakukkmadár ha kakukkol,
Megdobban a szívem attol,

Elfakad a szemem sírva,
 Könny árad az orczáimra
 Borsószemnél nagyobb cseppben,
 Öreg babnál öregebben,
 Könnyök-szám fogy az életem,
 Arasz-szám rogy a természetem,
 Törik testem, jaj, apróra,
 Kikeleti kakukkszóra!»

ÖTÖDIK RUNO.

Immár a hír szállt szertesztét,
 Mind messzebbre folyt a beszéd
 Hunytárol a gyöngö szűznek,
 Vesztéről a gyönyörűnek.

Komoly öreg Väjnämöjnen
 Elbusúla erre szörnyen,
 Sírt estenden, nappal szinte,
 Legjobban sírt éjjelente,
 Hogy ama szép szűz oda vagyon,
 Elhúnyt az a kis hajadon,
 Habos tenger vizébe hullt,
 Mély özönök alá borúlt.

Megy tünődve, sopánkodva,
 Nehéz szívvel nagybánkodva,
 Kék tengernek martja szélén
 Szóra fakad, így beszélvén:
 «Álmaid monddsza, Untamó,
 Látásid, földön szunnyadó,
 Hol vagyon Ahtola hona,
 Vellamo lányai laka?»

Álmit elmondá Untamó,
 Látásit földön szunnyadó:
 «Ott vagyon Ahtola hona,
 Vellamo lányai laka
 Párás földszigetnek orrán,
 Kődös félszigetnek ormán,
 Alatta mélységes árnak,
 Fölötte fekete sárnak.»

«Ott vagyon Ahtola hona,
 Vellamo lányai laka
 Egy szoroska szűk szobában,
 Keskenyszerű kamarában,
 Czifra könek oldalában,
 Vaskos bércznek hónaljában.»

Most az öreg Väjnämöjnen
 Csónakrévbe indul innen,

Szigonyait szemre vészi,
 Horgait mind rendre nézi,
 Zsebébe oszt' egy horgot vesz,
 Tarsolyába vaskampót tesz,
 Vigan elevez-kormányoz,
 Ér egy félsziget ormához,
 Párás földszelet orrához,
 Kődös félsziget fokához.

Horgászik hát íme helyen,
 Szigonya mellett ül szüntelen,
 Hálójával forgolódik,
 Vasmacskát a vízbe lódit,
 Horgász vala, szorgos vala,
 Reszketett a réz pálczika,
 Ezüst szigony meg-megzördült,
 Arany zsinór meg-megcsördült.

Hát egyszer csak egynémely nap,
 Idején egy virradatnak
 Horgába im hal harapott,
 Kampójába lazacz kapott,
 Sajkájába ezt czipelé,
 Vonta fenékdeszka fölé.

Nézegeti, forgatja jól,
 Szónak ered, tünődve szól:
 «Furcsa kis hal ez a hal itt,
 Nem ismerek fajabelit,
 Szemlinghálnak síma volna,
 Tói lazacznak fényes forma,
 Csukahálnak halvány igen,
 Anyahálnak röppütelen,
 Embernek is alaktalan,
 Szüzceskének szalagtalan,
 Öv hiján van vízi lánynak,
 Fül hiján van tyúkocskának,
 Ám lazaczra jobban e hal,
 Mély vízbeli sügérré vall.»

Väjnőnek kés oldalán van,
 Ezüst nyelű a tokjában,
 Vészi a kést öve mellől,
 Ezüst nyelüt a hüvelyből,
 Azt a halat hogy fölszelje,
 Lazaczát hogy meglékelje,
 Lakja mára éhomára,
 Élje úri uzsonára,
 Délbe lazacz-lakomára,
 Este vidám vacsorára.

Kezdi vágni a lazaczot,
 Hal-hasítani kést ragadott,

Im a lazacz tengerbe dül,
 Czífra hala elmenekül
 Piros sajka pereméről,
 Väjnő kompja fenekéről.

Fölütötte fejét újfenn,
 Jobb vállát is nem különben
 Öt viharnek végeztivel,
 Hat gyalomfát haladva el,
 Még a jobbját emelé ki,
 Bab lába is látszott néki
 A hetedik tenger árján,
 Kilenczedik hab határán.

Ő szavát is innen teszi,
 Maga mondja s így intézi:
 «Oh te öreg Väjnamöjnen,
 Nem jöttem én, dehogy jöttem,
 Lazacz módra más hogy szeljen,
 Hal módjara meglékeljen,
 Lakjon mára éhomára,
 Éljen úri uzsonára,
 Délbe lazacz-lakomára,
 Este vidám vacsorára.»

Öreg Väjnő válaszola:
 «Milyen végre jöttél vala?»

«Nem jöttem én, csakis annak:
 Kezeldbeli kis tyukodnak,
 Ki örökké melletted ül:
 Holtig való hitvesedül,
 Hogy legyen ki ágyad vesse,
 Fejed alját rendezgesse,
 Házikód a portul ójja,
 Legyen pallód síkálója,
 Gunyhód tüze gerjesztője,
 Szobád fénye terjesztője,
 Lúgy kenyered készítője,
 Mézes pitéd kisütője,
 Sörös kannád hordozója,
 Lakomáid gondozója.»

«Ne higy engem lazacz-halnak,
 Mély vízbeli sügér-fajnak,
 Assz ny vagyok, ifju nőcske,
 Joukahajnen leányöcsce,
 Kit halálos holtig kívánsz,
 Kit örökkön örökké bánsz.»

«Oh te öreg élhetetlen,
 Vékonyeszű Väjnamöjnen,
 Mért hogy jobban meg nem őrzéd
 Vellamónak vízi hölgyét,
 Ahto lányát, legkülönbjét!»

Monda Väjnö most az öreg,
Feje lesütve, rossz kedvüleg:

«Jövel Joukahajnen húga,
Oh jöjj még ez egyszer újra!»

De bizony csak nem jött elő,
Míg a világ, vissza se jő,
Már elvonúl, tova suhan,
Víz színérül vész nyomtalan,
Rótt köszikla rejtekébe,
Máj színü szirt üregébe.

Komoly öreg Väjnämöjnen
Tépelődik egyre itten,
Hová légyen, hogy mint éljen;
Kötözi már a selyem gyalmat,
Vonja vízen végig és át,
Szoros mentin, meg széltiben,
Vonja csendes álló vízen,
Halas kövek közeiben,
Väjnöläi vizek sokán,
Kalevala több földfokán,
Ama zordon mélységekben,
Tengerháti nagy végekben,
Joukolai folyók mélyén,
Lappországi öblök szélén.

Fog is halat sok fajbelit,
Vízi halak minden nemit,
Csak egy halat ki nem foga,
Azt, a kire fájt a foga,
Vellamónak vízi hölgyét,
Ahto lányát, legkülönbjét.

Már az öreg Väjnämöjnen,
Lógg a feje, rossz a kedve,
A sisakja félreütve,
Szóra fakad, szóla fönnen:

«Oh bolondok bolondja én,
Férfiatlan, féleszü vén,
Nékem is volt eszem elég,
Gondolatom bőven telék,
Vala szívem nagy és derék,
Valamikor, bizony de rég,
Ámde most ez új időkben,
Ez inséges esztendőkben,
Eme korcscsá korhadt korban
Egész elmém hogy' meghibban,
Gondoiatim mily csekélyek,
Minden dolgom milyen félszeg!»

«Lám, hogy vártam mindéiglen
Fiatalabb éveimben

Vellamónak vízi hölgyét,
 Hableányok legkülönbjét
 Önnön örök kíséromül,
 Holtig való hites nőmül,
 Rá is akadt a horgomra,
 Úgy cseppent a csónakomba,
 Még se' tudtam megtartani,
 Véle vígan elhajtani,
 Engedém a vízbe vissza,
 Tünni újra mély habokba!»

Megy az úton egy darabig,
 Tünődve lép, sóhajtozik,
 Haza ére idejére,
 Szóba foga, így beszéle :

«Kakukkolt a kakuk nékem,
 Örömmadár egykor régen,
 Reggel, este hűn kakukkolt,
 Néhanapján délben is szólt ;
 Mi veszi most el hangos dalát,
 Szép szava tán veszni talált ?
 Bú veszi el hangos dalát,
 Le van a szegény sújtva gondtól,
 Azért hallgat, nem kakukkol,
 Napszállatkor dala nem szól,
 Én esteli örömemre,
 Virradati víg kedvemre.»

«Azt se tudom már jelennen,
 Hová legyek, mit kell tennem,
 Hogy lakozzam e világban,
 Hogy járjon e földön lábam ;
 Volna még csak élvén anyám,
 Én szülém ha vigyázna rám,
 Megmondaná mostan nékem,
 Hol találom menedékem,
 Búbánat hogy meg ne törjön,
 Halálos gond ne gyötörjön,
 Ilyen rossz napok folytában,
 Kedvem keserű voltában!»

Anyja ébred ő sírjából,
 Habok alól felelvén szól :
 «Élvén vagyon édes anyád,
 Te szülőd még vigyáz reád,
 Megmondhatja mostan néked,
 Hol találod menedéked,
 Búbánat hogy meg ne törjön,
 Halálos gond ne gyötörjön,
 Ilyen rossz napok folytában,
 Kedved keserű voltában :

Menj Pohjába lánynézőbe,
 Eladóknak ott a szépe,
 Kétszerte szebb lányok vannak,
 Ötször-hatszor virgonczabbak
 Joukolai léhütőknél,
 Lapperszági lomha nőknél.»

«Nosza vedd el fiacskám hát
 Pohjolának legjobb lányát,
 Kinek képe kellemetes,
 Ki termetre tökéletes,
 Lábaira fürge folyást,
 Módjával ejt minden mozgást!»

HATODIK RUNO.

Komoly öreg Väjnämöjnen
 Vala immár elmenőben
 Fagyos éjszak falujába,
 Pustaságos Pohjolába.

Fogja szalmás paripáját,
 Babon hízott lovához lát,
 Föla jázza ménje száját,
 Féket a gyöngyre szaporán ad,
 Hátára oszt' fölkap ottan,
 Rugaszkodva lóra pattan;
 Hajt szaporán, szűköl a szán.
 Eligyekszik egymásután
 Szalmán nevelt paripáján,
 Babon hízott lovacskáján.

Hajt Väjnölä irtásain,
 Kalevala tisztásain,
 Paripa fut, előbbre jut,
 Ház elmarad, telik az út;
 Hajt immár a tengerhátra,
 Véghetetlen vizek ellen,
 Lova körme kastos sem lett,
 Boka-tája be nem süllyedt.

Vala egy vézna lapp legényke,
 Ama fiatal Joukahajnen,
 Gyülölséget táplála rég,
 Nagy ideje irigykedék
 Öreg Väjnő ellenében,
 Örök dalfő ellen épen.

Alkot íjat irtózatost,
 Remek ívét faragja most,
 Vasból való íjat készít,
 Rézből önti hátsó részit,

Megszerzi mind arany füsttel,
Ékesíti új ezüsttel.

Hol szerezzon arra szijat,
Ideget hozzá vajon ki ad?
Pokolbéli szarvas ere,
Lempo ördög lenkötele.

Megvan immár ija míve,
Tisztára kész már az íve,
Gyönyörű iv ez alakjára,
Nincs ennek az íjnak ára:
Hátán néki ló vesztegel.
Nyelén végig csikó fut el,
Nő fekszik az ijon felül,
Feszítőjén nyulacska ül.

Faraga nyilat tömérdeket,
Három águt nagy sereget,
Nyelét tölgyfából nyese ki,
Fejét szurokból tesz néki;
Valahányszor egygyel megvan,
Feltollazza nyilat nyomban
Fecskemadár kis tollával,
Veréb szárnya utoljával.

Keményíti nyilvesszeit,
Edzi ölö eszközeit
Fekete kigyóméregben,
Csúszóknak gyilkos vérekben.

Nyilainak semmi híja,
Kifeszítve immár ija,
Väjnamöjnt várja még csak,
Szuvantóit szánja czélnak,
Várja reggel, várja este,
Nap derekán várja szinte.

Váltig várja Väjnamöjnt,
Váltig várja, el se fírad,
Ablak előtt üldöglén,
Örködve a félszer végén,
Figyelve a karám szélén,
Ólálkodva rét szegélyén,
Hátán tegez, hordva nyilat,
Jó kézija hóna alatt.

Kijebbre megy, ott is vár csak,
Túlfelén a túlsó háznak,
Tüzes földfok oldalában,
Tüz-szigetnek hónaljában,
Tövén tüzes zuhogónak,
Karingóján szent folyónak.

Igy azután egynémely nap,
Idején egy virradatnak

Esik szeme nyugat fele,
 Napaljának fordul feje,
 Hát a vizen feketeség
 Van a habon valami kék :
 «Felhő az ott kelet fele,
 Támadaton hajnal jele?»

Nem felhő az kelet fele,
 Nem támadton hajnal jele,
 Az az öreg Väjnämöjnen,
 Fő dalmester mindvégiglen,
 Most igyekszik Pohjolába,
 Pusztaságnak megy honába,
 Szalmán nevelt paripáján,
 Babon hizott lovacskáján.

Ott a vézna lapp legényke,
 Ama fiatal Joukahajnen
 Tüzes íját felajázza,
 Remek ívét előrántja
 Väjnämöjnen elestére,
 Szuvantói végvesztére.

Anyja kérdi jó előre,
 Tudakolja nevelője:

«Mire ajzod nyíli-puskád,
 Kire fenéd vas fegyvered?»

Felel a fiatal Joukahajnen,
 Szót emelve szóla fennen :
 «Arra ajzom nyíli-puskám,
 Arra fenem vas fegyverem :
 Väjnämöjnen elestére,
 Szuvantói végvesztére ;
 Meglövöm az öreg Väjnöt
 Megdöföm az örök dalföt
 Szívén által, máján végig,
 Vállá húsa velejéig.»

Löni anyja legott tiltja,
 Legott tiltja, tántoritja :
 «Väjnämöjnent le ne löjöd,
 Kalevhonit el ne öljed,
 Väjnö hada előkelő,
 Süvem nénje szülötte ő.»

«Väjnämöjnent ha lelönéd,
 Kalevhonit ha előlnéd,
 Vége a világ örömének,
 Kivesz a földrül mind az ének ;
 Jobb az öröm itt a földön,
 Illendőbb a dal is itt fön,
 Mintsem Mana birtokiban,
 Halál hona hajlokiban.

Ott a fiatal Joukahajnen
 Egy darabig tanakodik,
 Valamelyest vonakodik
 Keze készti őt a nyílra,
 Egyik készti, másik tiltja,
 Eres újja rászoritja.

Végre a szót föl im vészi,
 Maga mondja s így intézi:
 «Múljon el bár, mit én bánom,
 Minden öröm e világon,
 Veszszén ki bár mind az ének,
 Mégis lövök, nincs mit féljek.»

Feszíti a tizes ívet,
 Szegzi a réz remekmívet
 Baltérdének irányába,
 Jobbik lába legaljába,
 Nyilat von ki puzdrájából,
 Tollhegyet a háromlábból,
 Legsebesebb nyilat veszi,
 Legjobb tollát választja ki,
 Ráteszi a rovátkára,
 Helyezi a kenderszállra.

Igazítja tüzes ívét
 Jobbik válla tetejibe,
 Illeszkedik ellőnie,
 Väjnamöjnt lelőnie,
 Maga szóval mondja így: en:
 «Üss iziben, nyírfa-ivem,
 Fenyőhátas, sújts le hiven,
 Kender-ideg, igyekezzél;
 Ha mit kezem mélyebbitne,
 Azt a nyilam fölebbítse,
 Ha mit kezem fölebbítne,
 Azt a nyilam mélyebbitse!»

Billenti a puska-ravaszt,
 Nyilat elsőb egyet szalaszt,
 Nagy-fölnek az tova tére,
 Feje fölött fel az égre,
 Fel a felhők oszlásokig,
 Sürgő-forgó foszlányokig.

Újra csak lő, ügyet se vét,
 Lövi másod nyilvesszejét,
 Nagy-lenek az tova tére,
 Le az alsó földfenékre:
 Föld akara tönkre menni,
 Homokzátony megrepedni.

Harmadszor lő hamarjába,
 Harmad-szorra nyíla batol
 Kékes gímnek vékonyába;

Öreg Väjnämöjnen alól
 Kilövi szalmás paripáját,
 Babon hizott lovacskáját,
 Szügye-csontja húsába ló,
 Bal hónalján keresztül ő.

Erre az öreg Väjnämöjnen
 Ujjal le a lébe löttyen,
 Kézze a habok közzé terül,
 Marékkal az örvénybe dül
 Hátáról a kékes gimnek,
 Babon hizott jó lovanak.

Szélvész támadt egyszeriben,
 Hatalmas egy hab a vizen,
 Vitte az öreg Väjnämöjnent,
 Földtül véle mind messzebb ment,
 Ki ama tágas tengerekre,
 Világszéles vizekre.

Am a fiatal Joukahajnen
 Maga nyelvén mondja fönnen:
 «Nem jutsz te vén Väjnämöjnen
 Látó szemmel soha innen,
 Míg a világ világ marad,
 Napnak, holdnak ege alatt
 Väjnöhona irtásira,
 Kalevala tisztásira!»

«Henteregj itt vagy hat évig,
 Hét nyár hosszatt eviczkélj itt,
 Nyolcz esztendőt nyargalj végig
 Eme tágas tengereken,
 Tornyos habok tetejiben,
 Hat esztendőt mint szömörke,
 Hét évet mint fenyőtőke,
 Tuskó módra nyolcz éven túl!»

Avval onnan csak betoppan,
 Anyja kérdi azon nyomban:
 «Ugy-e Väjnöt már megölted,
 Kalev fiát eltörölted?»

Felel a fiatal Joukahajnen,
 Szóra szót ad ilyenképen:
 «Väjnöt bizony már megöltem,
 Kalevhonit eltöröltem,
 Síkálni a tenger síkján,
 Habkotorni megtanítám,
 Tenger vize tetejiben,
 Habok kellős közepiben
 Ujjaira dült az öreg,
 Tenyerére terült bezeg,
 Feküdt osztán oldalára,
 Hátára is olykor álla,

Tenger habja hányja-veti,
Tenger zajja terelgeti.»

Anyja szóval ezt felelte :
«Balúl tetteted, inséges te,
Väjnamöjnent hogy lelötted,
Kalevala fiát eltörölted,
Szuvantola nagy szülöttjét,
Kalev hona legkülönbjét!»

HETEDIK RUNO.

Komoly öreg Väjnamöjnen
Uszik örök vízözönben,
Mint letörött jegenyefa,
Mint fenyőtő mégyen tova
Hat nyári nap hosszáiglan,
Hat éjtszaka egyhuzomban ;
Előtte a nagy nedvesség,
Megette a merő mennyég.

Úszik odább két éjjelig,
Két egész nap mig eltelik ;
De kilenczed éjjel immár,
Nyolczad napon mikor így jár,
Szorultságba jutott szörnyen,
Lett a dolga tűrhetetlen,
Körme se volt a két lábának,
Ujjidegi nem valának.

Ott az öreg Väjnamöjnen
Szónak ered, szava ilyen :
«Oh én szegény árva legény,
Balsors alatt bolygó szegény !
Szép hazámból juték ímhol,
Önnön ősi orszáimból
Mindétig a mennyég alá,
Ily örökös lim-lom gyanánt,
Hogy a szelek ringáljanak,
Hogy a habok himbáljanak
Véghetetlen víz ölében,
Tornyos özön tetejében ;
Oly hideg van itten élnem,
Igen bajos itt henyélnem,
Mindig a habok közt hálván,
Tengődve tengervíz hátán.»

«Azt se tudom, már mit véljek,
Hová legyek, hogy mint éljek
Ez inséges esztendőkben,
E veszendő végidőkben :

Szobám szélre ha rakjam-e,
Gunyhóm vízre faragjam-e.»

«Szobám hogyha szélen rakom,
Szél oltalma nem oltalom;
Gunyhóm vízen ha faragom,
Elviszi a víz a lakom.»

Madár jöve Lapptelekéről,
Égnek sasa éjkeletről;
Nem nagyon nagy ez a sasfi,
Nem is éppen inczi-finczi:
Fél szárnya víz színét méri,
Fele az égboltot éri,
Farka a tengert sodorja,
Sziklák közt kopog az orra.

Fészkelődik, forgolódik,
Nézelődik, mozgolódik,
Észreveszi öreg Väjnöt,
Kék tengernek hátán fekvőt:
«Ki vagy ember itt a vízen,
Hős a habok közepiben?»

Komoly öreg Väjnämöjnen
Szónak ered, szava ilyen:
«Az vagyok ember itt a vízen,
Hős a habok közepiben:
Nőt akartam Pohjolából,
Leányt hozni Luotolából.»

«Hajtok vala nagy hirtelen
Merre a híg tenger megyen,
Hát bizony csak egynémely nap,
Idején egy virradatnak
Érek öblös Luotolába
Folyóvizes Joukolába,
Jó lovamat nyil leütte,
Jó magamat elkerülte.»

«Legottan a vízbe dültem,
Ujjal az árba elterültem,
Hogy a szelek ringáljanak,
Hogy a habok himbáljanak.»

«Szél támada éjnyugatról,
Tetemes vihar támadatról,
Meghordozott engem ez itt,
Földtül mindig messzebbre vitt;
Sanyarogtam sok napon út,
Végig úsztam sok éjtszakát
Íme tágas tengereken,
Világszéles víztereken,
Föl se tudom észszel érni,
Megítélni, megismérni,

Mely halálnak lészek zsoldja,
Éltemet ki melyik oltja:
Éhség miatt kell-e múlnom,
Vagy pediglen vízbe fúlnom.»

Szólott a sas, ég madara:
«Ne legyen tovább gondod arra,
Itt a hátom, hágj föl reá,
Szárnyam csontja végire állj,
Kisegítek én a partra,
Valamerre kedved tartja;
Emlékezem még a napra,
Jobb időre, boldogabbra:
Kalev irtásit törléjtéd,
Oszmola erdeit elejtéd,
Csak a nyírfát ki nem írtád,
Tovább túrted a sugár fát
Menedékül madaraknak,
Ülő székül jó magamnak.»

Nosza öreg Väjnämöjnen
Fölemeli fejét fönnen,
Tengerből az ember im kél,
Habbul a hős kieviczkél,
Sasmadárra föltelepül,
Szárnya csontja végibe ül.

Erre a sas, ég madara,
Vitte az öreg Väjnämöjnent,
Szelek útján hordta nagy-fent,
Zimankónak ösvenyin ment
Hosszu pohjai határig,
Zordon Szárjola fokáig,
Ott letette Väjnämöjnent,
Maga újfent égbe röppent.

Ott sirdogál Väjnämöjnen,
Ott sirdogál, jajgatva rí
Ott azon a tengerparton,
Kinek nevit nem ismeri,
Száz a sebe oldalának,
Ezret a szelek vagdalának,
Torzon-borz lett a szakálla,
Összeáll a hajaszála.

Sirdogál két, három éjig,
Éppen ennyi napestéig,
Biztos utat nem bír venni,
Vad ösvénynyel ösmerkedni,
Honába hogy visszatérjen,
Otthonias földet érjen,
Szülő helye határait,
Önnön ősi országait.

Pohjai piczi hajadonka,
 Szőke forma kisasszonyka
 Tett a nappal kötést loppal,
 Mind a nappal, mind a holddal,
 Hogy ezekkel együtt serken
 És fel is kel velök egyben;
 Maga ért rá leghamarabb,
 Jókorabb mint a hold, a nap,
 Előbb mint a kakas szava,
 Tyúkfi dala megszólala.

Öt juhocskát legyapjazott,
 Megnyírt biz ő bárányt hatot,
 Daróczot gyárt a gyapjából,
 Ruhát tákol mindnyájából
 Előtte a nap keltésnek,
 Virradati verőfénynek.

Sok nagy asztalt megmosogat,
 Törli a téres padlatokat
 Ágas-bogas seprőjével,
 Zöld leveles vesszővéggel;
 Hullójával, a mi maradt,
 Megtölté a réz kosarat,
 Azt az ajtón kiczipellé,
 Udvaron át mező mellé,
 Messzi a mezők utoljába,
 Le az alsó szín aljába;
 Felállt ama hullóra ott,
 Hallgatózott, hajladozott,
 Sírást hall a víz partjátul,
 Zokogást a folyón átul.

Iramodva haza ére,
 Hamar is a házba tére,
 Mondja mikor ide belép,
 Így jelenti jövetelét:
 «Sírást hallék víz partjátul,
 Zokogást a folyón átul.»

Louhi, éjszak úrasszonya,
 Pohjai foga-fogyott banya
 Ucczu már az udvaron van,
 Kapu alatt terem nyombau,
 Hallgat, fülel itt e helyen,
 Szónak ered, szava ilyen:
 «Sír biz ottan, de nem gyerek,
 Nem is holmi nő pityereg,
 Hős jajgat így, telt szakállu,
 Férfi zokog, szőrös állu.»

Vizre veti kis ladikját,
 Hab közé a három-egy fát,

Maga oszt' a lapáthoz lát,
 Elevez ahajt, sietve hajt,
 Elevez Väjnämöjnen felé,
 Ama síró hősi élé.

Ott siratoz Väjnö szegény,
 Búg az uvantói legény,
 Fűzfabokros piczi érnél,
 Zelnicze-erdő sűrűjénél,
 Szája mozog, reng szakálla,
 De az álla helyén álla.

Mondja éjszak úrasszonya,
 Szóba foga, így szólala:
 «Oh inséges öreg ember,
 Idegenben jársz te itten!»

Komoly öreg Väjnämöjnen
 Fölemelé fejit fönnen,
 Szónak ered, szava ilyen:
 «Azt magam is tudom szintén,
 Idegenben járok itt én,
 Ismeretlen ország telkén;
 Magam földjén jobb volt nékem,
 Több vala otthon tisztességem.»

Louhi, éjszak úrasszonya,
 Szónak ered, szava ilyen:
 «Szabad-é hát szóba hoznom,
 Illendő-e tudakoznom:
 Ki népe vagy nemed nézve,
 Hősök közül melyikféle?»

Komoly öreg Väjnämöjnen
 Szónak ered, szava ilyen:
 «Emlegettek hajdan engem,
 Mondogattak jó régenten
 Estelenkint örvendőnek,
 Minden völgyet megzengőnek
 Ott Väjnölä írtásain,
 Kalevala tisztásain;
 Árva lettem mint a madár,
 Nem ismerek magamra már.»

Louhi éjszak úrasszonya
 Szónak ered, szava ilyen:
 «Férfi a lébül lépj ki végre,
 Hősök hőse új ösvényre,
 Beszélj elő élelményid,
 Mondj el a múlt eseményit!»

Kiveszi a férfit siralmából,
 Hőst a bánat bíralmából,
 Dereglyére onnan tette,
 Ladik farán leültette,

Atevezett Pohja pusztán,
Vendégházba vitte osztán.

Étellet az éhit oltá,
Könyörüle kastos voltán,
Jó darabig dörzsölgeti,
Dörzsölgeti, göngyölgeti,
Gyógyulást hoz emberére,
Hozza hősét ép erőre;
Kérdi tőle, szavát tészí,
Maga mondja s így intézi:
«Minek sírál Väjnämöjnen,
Üvöltél Uvantolajnen
Ott azon a hitvány helyen,
Tengerpartnak átaellen?»

Komoly öreg Väjnämöjnen
Szónak ered, szava ilyen:
«Sírni okom most vagyon csak,
Bajom is mit panaszoljak,
Tengervízben úsztam sokat,
Lapátolám a habokat
Ama tágas tengereken,
Világszéles vizeken.»

«Azt siratom síromiglan,
Szánom-bánom szakadatlan,
Ide úsztam országimból,
Honi földről juték imhol
Ily idegen ajtók elé,
Ily különös kapuk közé;
Engem mardos minden ág itt,
Minden fenyő engem vág itt,
A hány nyírfa, mind megasztít,
A hány éger, mind meghasít,
Csak az egy szél jó barátom,
Réginek a napot látom
Ez idegen földek fölött,
Iszonyú zord ajtók között.»

Louhi, éjszak úrasszonya,
Erre választ ilyet ada:

«Ne siratozz Väjnämöjnen,
Ne üvölts Uvantolajnen:
Itt leszen csak úri dolgod,
Időzésed igen boldog,
Lakod lazac lapoczkáját,
Disznó húsa oldaltáját.»
Erre az öreg Väjnämöjnen
Szónak ered, szava ilyen:
«Veszendő a vendégfalat
Akármí jó fedél alatt,

Több az ember maga földjén,
Tekintetesb otthon ülvén;
Boldog isten bár segítsen,
Jó teremtő rám tekintsen,
Honomba hogy jussak vissza,
Önnön ősi országimba!
Jobb a magam honja táján
Pusztá viz fabocskorombul,
Mint idegen hon határán
Színméz arany billikombul.»

Louhi, éjszak úrasszonya,
Szóra fakad, szava ilyen:
«Monddsa, mit vagy fizetendő,
Téged innen haza vinnem,
Hazai földed határára,
Házi gőzfürdőd tájára?»

Felel az öreg Väjnämöjnen:
«Mit követelsz, monddsa bölcsen,
Haza vinned engem innen,
Hazai földem határára,
Házi gőzfürdöm tájára,
Hazai kakukk hallására,
Hazai madár dallására;
Kell-e arany, telt sisaknyi,
Vagy ezüst kell egy kalapnyi?»

Louhi, éjszak úrasszonya,
Szónak ered, szava ilyen:
«Oh világnak bölcse, Väjnö,
Táltossági örök kútfő,
Aranyod én nem óhajtom,
Ezüstödöt nem sohajtom:
Arany gyermekjátékra jó,
Ezüst csengő lóra való.
Ám ha nékem szampót ácsolsz,
Rótt födelest ha kovácsolsz
Hattyu tolla tetejéből,
Meddő tehénke tejéből,
Egy árva kis árpácskából,
Egy anyajuh szűz gyapjából,
Felajánlom saját lányom,
Díjadúl a szüzet számom,
Hazaviszlek innen téged,
Hazai madár dallására,
Hazai kakukk hallására,
Hazai földed határára.»

Komoly öreg Väjnämöjnen
Szónak ered, szava ilyen:
«Nem tudok én szampót kovácsolni,
Rótt födelest rovátkolni;

Vígy el engem haza innent,
Küldöm a kovács Ilmarinent,
Szampót néked a ki ácsol,
Tarka tetőst kalapácsol,
Kis leányod kibékíti,
Eladódat elégíti.»

«Az osztán a kovácsmester,
Ácsmunkára tudós egy szer,
Ki az eget kovácsolta,
Menny födelét fölácsolta ;
Kalapácsa nyomot se vet,
Sem fogója semmi jelet.»

Louhi, éjszak úrasszonya,
Szóba foga, válaszola :
«Azé lesz a lelkem lyányom,
Szülöttemet annak szánom,
Ki a szampót kovácsolja,
Rótt födelét fölácsolja
Hattyu tolla tetejéből,
Meddő tehénke tejéből,
Egy árva kis árpácskából,
Egy anyajuh szín gyapjából.»

Fogja lovát, fogja legott
Szán elé a sárga csikót,
Öreg Väjnöt kivezeti,
Szánfogatba leülteti,
Ő szavát is egyben tészi,
Maga mondja s így intézi :
«Nehogy fejed fölemeljed,
Homlokodat fennhordozzad,
Míg ki nem dül végkép a ló,
Vagy az este nem ér utól ;
Mert ha fejed fölemeled,
Ha homlokod fennhordozod,
Bizton a baj előtalál,
Nehéz nap a fejedre száll.»

Erre az öreg Väjnämöjnen
Megindítja lovát tüstént,
Úzi a sörte-sörényes mént,
Robogva hajt hazafelé,
Ki a pusztá Pohjolából,
Ama zordon Szárjolából.

NYOLCZADIK RUNO.

Pohjabeli szép szűz maga,
Világ fénye, víz csillaga,
Fennül im az égnek ívén,
Menny karéján tündökölvén

Tisztaságos ruhájában,
Fényes fehér gunyájában;
Arany gyolcsát szödögéli,
Ezüst vásznát eltökéli,
Vetélője végig arany,
Ezüstből a bordája van.

Berreg újján a vetélő,
Csörög keze közt a csörlő,
A sok réz nyüst elnyikorog,
Ezüst borda elcsikorog,
Szűz a gyolcsát szödögélvén,
Ezüst vásznát eltökélvén.

Komoly öreg Väjnämöjnen
Haza felé hajta sehten
Pohjola hosszú végeiről,
Szúriola zordon széleiről;
Ím alighogy tovább kél ő,
Alig egy kis darabot ment,
Hallja, hogy' zúg a vetélő
Feje fölött magasan fent.

Fölemeli erre fejít,
Föltekint az égre legitt,
Ékes ív az ég aljában,
Ívnek szélin szép leány van,
Arany gyolcsát szödögéli,
Ezüst vásznát eltökéli.

Komoly öreg Väjnämöjnen
Megállítja lovát menten,
Ő szavát is egyben tészí,
Maga mondja s így intézi:

«Gyere szép szűz a kasombba,
Fogj helyet a fogatomba!»

Válaszát a leány tészí,
Maga mondja s így intézi:
«Minek a szűz a kasodba,
Fiatallány fogatodba?»

Komoly öreg Väjnämöjnen
Szóra szót ad, szava ilyen:
«Annak a szűz a kasombba,
Fiatallány fogatomba:
Mézes pitém mesterének,
Söritalom szép szerének,
Minden löczán dalt zengőnek,
Ablakimon örvendőnek
Ott Väjnölä vidékein,
Kalevala környékein.»

Válaszol a lányka viszont,
Maga szólal, feelve mond:

«Én a galajföldön jártam,
Sárga mezőn kinn sétáltam
Tegnap, hogy az este beállt,
Mikor a nap nyugvóra szállt,
Madár füttyölt a berekbe',
Czinke dalolt csicseregve,
Leányoknak kedvit dallá,
S a menyecske dolgát vallá.»

«Én fakadtam ilyen szóra,
Madarat fogtam vallatóra:
Fenyőrigó, bölcs madárka,
Füttyöld fülem hallatára,
Világát ki éli jobban,
Ki vagyon különb állapotban:
A leány-e apja mellett,
Vagy menyecske ura mellett?»

«Hírt ada ím a czinege,
Fenyőrigó így fecsege:
«Világos a nyárszaki nap,
Leány sorja világosabb,
Hideg a vas tél fagyakor,
Hidegebb a menyecske-sor;
Olyan a lány éd's apjánál,
Mint jó földben a bogyószal,
Ura mellett a menyecske
Mint a kutya lánczra kötve,
Jó szót a rab néha-napján,
Menyecske kap soha-napján.»»

Komoly öreg Väjnämöjnen
Szónak ered, szava ilyen:
«Czinke verse merő meze,
Fenyőrigó fecsegése;
Otthon a lány gyermek csupán,
Kisasszony lesz ura után;
Gyere szép szűz a kasomba,
Fogj helyet a fogatomba,
Nem vagyok én hősök alja,
Tunyább mint a többi dalja!»

Szűz a választ bölcsen teszi,
Maga mondja, így intézi:
«Akkor vallak férfiúnak,
Hősnek téged akkor tudlak,
Szórszálat ha kétfelé szelsz
Köszörütlen tompa késsel,
Tyúktojást ha fűzöl bogra,
Hogy piczit se' lássék bokra.»

Komoly öreg Väjnämöjnen
Szórszálat im kétfelé szel

Köszörütlen kés hegyével,
Tökéletes tompa éllel,
Tyúk tojását fűzi bogra,
Hogy ingyen se' látszik bokra;
Hívja hölgység hintójába,
Szüzeckét a szánkójába.

Válaszolá bölcsen a lány:

«Hozzád megyek talán-talán,
Héjat hogyha kőből hántasz,
Sövényt hogyha jégből vágatsz,
Egy csipet hogy el ne váljon,
Egy szemernyi el ne szálljon.»

Komoly öreg Väjnämöjnen
Ettül ugyan meg nem döbben,
Héjat im a kőből hánta,
Sövényt im a jégből vága,
Egy csipet hogy el nem vála,
Egy szemernyi el nem szálla;
Hívja hölgység hintójába,
Szüzeckét a szánkójába.

Szüz a választ bölcsen teszi,
Ő szavát im így intézi:

«Ahhoz mennék, senki máshoz,
A ki sajkát nékem ácsol
Motollámnak morzsájából,
Tiló fámnak forgácsából,
Vízre a kis sajkát dobja,
Új hajómat a habokra,
Nem tapodva reá térde,
Marka hozzá nem is érve,
Még karját se nyújtva érte,
Vállát vetni sem kísértve.»

Komoly öreg Väjnämöjnen

Maga szóval ingyen szólal:
«Nincs e földön, e világon,
Mennyég alatt semmi tájon
Hajóács, ha én nem vagyok,
Faragó, ki rajtam kifog.»

A motolla morzsáibul,
Szed az orsó szálkáibul,
Kél a kompot készíteni,
Száz bordájut építeni
Aczelas hegy oldalára,
Vasas kőszál ormójára.

Fogadkozva sajkát ácsol,
Hajót fából hegykén tákol;
Ácsol egy nap, ácsol másnap,
Harmadnap is ráadásnak,

Nem ér követ a fejszéje,
Nem szegi a szirtet éle.

Hát bizony csak harmad napra
Hízi a végit félreccsapja,
Lempo üt a baltaélre,
Rossz a fokát rántja félre,
Ím a fejsze köhöz fére,
Szirtet szege ím az éle,
Fejsze a körül visszavága,
Hegyével a húsnak szalad,
Jeles úrnak térdibe hat,
Väjnamöjnen lábujjába,
Lempo azt a húshoz köti,
Hízi erekkel egyesíti,
Legott a vér folyni foga,
Piros nedü fölbugyoga.

Komoly öreg Väjnamöjnen,
Tudók feje mindvégiglen,
Szót emele azon nyomba,
Bölcs igékkal ígyen monda:

«Oh te peczkes orru fejsze,
Síma élü szép szekercze,
Tán azt hitted, fába harapsz,
Fejér fenyő ágába kapsz,
Vagy jegenyét falatozol,
Avagy nyírfán nyalakodol,
Hogy a húsba futamodtál,
Ereimbe iramodtál!»

Ígézésbe ottan foga,
Varázsolni kezdte maga,
Rendre olvas kútfejeket,
Sorra bűvszót egy sereget,
Am eszében nincs a többi,
Vasat üző igék főbbi,
Kikbül zárat lelne immost,
Vagy lakatot vetne biztost
Erre a vas lékeltére,
Kék színü száj ékeltére.

Már pataokban vére buzog,
Piros nedü zúgva zuhog,
Földi bogyót végig befed,
Tisztásokon hangafüvet,
Kis hoporcs ha van még itt-ott,
A kit árba nem borított
A kiömlő vérfölösleg,
Piros nedü, mit körösleg
Tisztos úrnak térde hullat,
Väjnamöjnen lábaujja.

Komoly öreg Väjnämöjnen
 Zuzmót körül hámoz bőven,
 Mocsár mohát marczangolja,
 Föld hoporsát fosztogatja
 Szilaj rése dugójául,
 Csúf kapuja csukójául;
 Nem segít az épen semmit,
 Nem csitít az egy csipetnyit.

Már felette nagy kínba volt,
 Kevés híja hamvába holt;
 Komoly öreg Väjnämöjnen
 Úvöltöni kezde újfen,
 Befogja hát jó csikaját,
 Szán elé a pej paripát,
 Felszökik a szánkójába,
 Helyt foglal a hintójába.

Vesszővel a Fürgét vágja,
 Gyöngycsapóval csördit rája,
 Paripa fut, messzire jut,
 Csúszik a szán, telik az út;
 Már falu jön nem sokára,
 Út előtte három áll.

Komoly öreg Väjnämöjnen
 A legalsó útra letér,
 A legalsó házhoz élér,
 Küszöbön kül kérli fönnen:
 «Van-e itt a házba lélek
 Vas vágta seb nézőjének,
 Bajnok baja értőjének
 Ütődések üzőjének?»

Padlaton egy tacsó vagyton,
 Gyöngye gyermek góczy padon,
 Válaszol az ime szóval:
 «Nincsen itt a házba lélek
 Vas vágta seb nézőjének,
 Bajnok baja értőjének,
 Kórja foglyul ejtőjének,
 Ütődések üzőjének;
 Van biz egy a másik házba,
 Hát eredj a másik házba.»

Komoly öreg Väjnämöjnen
 Vágja a Fürgét vesszejével,
 Hajt szaporán, mormol a szán,
 S ím alighogy továbbkel ő
 A középső úton elő,
 A középső házhoz ér el,
 Küszöb mögül kérli fönnen,
 Ablak alatt szól esennen:

«Van-e itt a házba lélek,
 Vas vágta seb nézőjének,
 Vér zápora zárójának,
 Érzuhatag gátlójának?»

Vén banya volt ott, ujjas rajta,
 Góczy padkán nyelves fajta,
 Vén banya választ egyben ada,
 Három fogú fölriada:

«Nincsen itt a házba lélek
 Vas vágta seb nézőjének,
 Vér kútfeje értőjének,
 Kórság foglyul ejtőjének,
 Van biz egy a másik házba,
 Hát eredj a másik házba.»

Komoly öreg Väjnämöjnen
 Vágja a Fürgét vesszejével,
 Hajt szaporán, mormol a szán,
 S ím alighogy továbbkel ő
 A legfelső úton elő,
 A legfelső házba ér el,
 Kérdezi a küszöbön kül,
 Szól az eresz lába mögül:

«Van-e itt a házba lélek
 Vas vágta seb nézőjének,
 E dús özön dugójának?
 Csurgó vérem csukójának?»

Vala egy vén a kályhapolczon,
 Osz szakállu ül a góczon,
 Mordul a vén a kályha megett,
 Ősz szakállu így rebegett:
 «Nagyobbak is bezáródtak,
 Lebíródtak kiválóbbak
 Három szavát Teremtőnek,
 Ejtve sorát mély kútfőnek,
 Folyó torka, tó szádája,
 Fene zúgó nyaka tája,
 Tengeröblök félsziget tájt,
 Földszorosok szükület tájt.»*)

VIKÁR BÉLA.

---

*) Azaz: «Bezáródtak — igézés által — tengeröblök félsziget táján is, a hol az öböl kezdődik, és így legszélesebb; földszorosok pedig úgy, hogy a tavaszi áradás még szükület tájt — legszűkebb részökön — sem törhette át őket.»

A NÉPESEDÉSI TAN EGY ÚJABB IRÁNYÁRÓL.

A társadalmi tudományok mostoha gyermeke a népesedési tan. A gazdaságtan és a statisztika — mintegy szülei — egyaránt elhanyagolták nevelését. Még a statisztikát kisebb mérvben illelhetjük szemrehányással. Ez legalább a kisszerű, részletes kiműveléssel foglalkozott. De általános, nagy szabású alkotást a népességről a statisztika sem mutathat föl. — A gazdaságtan csekély érdeklődését pedig legjobban az jellemzi, hogy rendszereiben egyáltalában csak a «függelék» szerepe jutott a népesedési tannak. — Ha mégis észlelhetünk előbbrejutást a népességről szóló elméletekben, azt más tudománynak, a biológiának kell köszönnünk (Spencer). — Ezt nem tekintve, azonban igen csekélynek mutatkozik a populationistika haladása, ha meggondoljuk azt, hogy majd egy század múlt el azóta, hogy Malthus könyve napvilágot látott.

Ott, hol a haladás ily csekély, csak egy lépés előre ennek pályáján, már is új irány megkezdéseként tűnhetik föl. Sík földön csekély emelkedés is hegynek látszik.

* * *

Egy nemrég megjelent könyvben*) a következő érdekes eredményeket találjuk, melyekre szerzője úgy statisztikai, mint történeti úton jutott.

---

*) Hansen: *Die drei Bevölkerungsstufen. Ein Versuch die Ursachen für das Blühen und Altern der Völker nachzuweisen.* München, 1889.

A népességet rendszerint földbirtokos, közép- és munkásosztályra osztják. Az első osztályt a parasztok és földbirtokos nemesek képezik; a másodikba a különböző polgári foglalkozások, a hivatalnokok és tudósok tartoznak; a harmadik osztályt a birtoktalan munkások és a proletárok alkotják. Ez osztályok — ez a rendes nézet — az államban *egymás mellett* különállóan léteznek, s ha van is némelykor föl vagy leszállás, föntartásuk mégis saját *erejükből történik*. E nézet azonban téves. — A három osztály nem egymás mellett áll fönn, hanem *ugyanazon népesség különböző fejlődési fokát* képezi. *Csak az első osztály*, a földbirtokosok osztálya *állandó*; azon erőtebbletből, melyet ez osztály produkál, alakul és újul meg folyton a városi lakosság.

És mi történik azzal a városi lakossággal, melyet a beköltözők első osztálybeli többlet kiszorít? kevés kivétellel kivesz, vagy a harmadik osztályba megy át. — Így a népeségen belül egy örök változás észlelhető; a középosztály csak átmenetet képez az első népességi fokról a harmadikra.

Első pillanatra valami valószínűtlen, valami hihetetlen mutatkozik az előzőkben; szinte megfoghatatlannak tűnik az föl, hogy az az osztály, melyről rendszeren úgy beszélünk, hogy az a nemzet magvát képezi, hogy a szellemileg, műveltségileg oly magasan álló középosztály örök kiveszésre átkozott legyen. Azonban az állítások kevésbé paradoxonnak tűnnek föl, ha meggondoljuk azt, hogy hiszen kétségtelenül mindegyikünk visszavezethetné családfáját évezredekken át, de a megfordított eljárás alig volna lehetséges. Hol vannak a polgári születésű híres emberek nemzedékei, hol vannak csak a múlt század reformatorainak, költőinek és gondolkodóinak utódjai? Ha az ős időkbe visszanyúló családfánk előttünk állana, meglepetve látnók azt, hogy hány leszáradt, elhalt ág között húzódik visszafelé vékony zöld hajtásunk.

Hogy azonban az említett eredmények valódiságáról meggyőződhesünk, nézzük azt az utat, melyen Hansen ezekre jutott; főleg a statisztika *) segítette őt. Ismeretes tény, hogy a városi népesség általában fele részben, igen gyakran túlnyo-

---

*) Hansen a bajor statisztika, továbbá a lipcsei és berlini statisztika adatait használta föl. Főöslegesen nézjük az egyes számok és a részletek ismertetését.

móan nem benszülöttekből áll. E jelenséget különböző módon magyarázzák: fölhozzák először a városi népesség nagyobb mozgékonyságát; a bajor adatok szerint azonban e magyarázat nem áll, mert a helyben született népesség majdnem ép oly arányban tartozik a számlált népességhez a városokban, mint a vidéki kerületekben. Egy további magyarázat a cselédségre és a katonaságra utal. A katonaság száma azonban eltünőbb csekély, sem hogy az érintett tüneményt ezzel magyarázni lehetne; a mi pedig a cselédséget illeti, e magyarázat csak akkor állana, ha be lehetne bizonyítani először azt, hogy a nem helyben születtek, tehát a bevándorlottak között a női nem túlsúlyban van; másodsor pedig azt, hogy a cselédség bevándorlása a városokba nem állandó tartózkodás céljából történik. Az adatok mind a két föltevést megczáfolják: a bevándorlók között a férfinem az uralkodó és épen a helyben szülötteknél van a női nem túlsúlyban; a cselédek bevándorlása — a mint a házassági adatokból kitünik — a legtöbb esetben állandó tartózkodásra vezet és így a cselédek bevándorlásában csak általában a mezei népesség beözönlésének egy nemét láthatjuk.

Mások ugyan lemondtak az említett jelenség magyarázatáról, de azért mégis bizonyos tételeket állítottak föl róla. Így például Mayr azt állítja, hogy minél nagyobb valamely város, annál kisebb a helyben született népessége; a mezei községekben pedig legnagyobb a benszülöttek száma. Utóbbi állítás kétségtelenül helyes; az első mellett azonban a számok nem nyilatkoznak, úgy hogy a benszülöttek és a lakóhely nagysága közötti kapcsolatot állítani nem lehet.

A legterjedtebb magyarázat az, hogy a városi népesség csekély benszületettsége és folytonos óriási növekedése a mozgó lakosságnak beáramlásában leli okát, — de ezzel tulajdonképen csak más nevet adtunk a gyermeknek. Több író érezte is ezt és ezért a magyarázatban tovább ment. Azt állítják némelyek, hogy a városok ipari jellegöknél fogva fölszívó hatással vannak a környező vidék mezei népességére. E föltevés igen valószínűnek hangzik, de a számok egyszerű szemlélése teljes helytelenségét bizonyítja; épen a legiparosabb városok, melyek oly annyira növekednek, nem csekély, hanem igen nagy mértékben bírnak benszülött lakossággal.

A mondottakat összefoglalva, a városi lakosság nagy részét a beköltözőkötöttek alkotják. E jelenséget sem a katonaság, sem

a cselédség bevándorlása egymagában meg nem magyarázza; a nem helyben születtek száma arányban nem áll a városok nagyságával és semmi esetre sem függ a városok ipari vagy nem ipari jellegétől. De ezzel mintegy csak negatív tényeket állapítottunk meg. Hogy pozitív eredményhez jussunk, Hansen a városi népességet korosztályok szerint szemléli és családokra osztja. Ily módon azt az érdekes eredményt éri el, hogy a népesség $\frac{1}{4}$ része helyben született, $\frac{3}{4}$ része pedig beköltözött; ha e $\frac{3}{4}$ részből $\frac{1}{4}$ részt levonunk azok számára, kik csak ideiglenesen tartózkodnak a városban, egy másik $\frac{1}{4}$ részt pedig azok számára, kik nem a vidékről, hanem más városokból költözöttek be, akkor nagyjában egy állandó népességgel van dolgunk, mely fele részben benszülettekből, fele részben bevándorlottakból áll. De ha valamely városban a népesség folyton fele részben beköltözöttekből áll, abból az következik, *hogy a benszülett lakosságot, a kívülről bevándorlott két emberöltő alatt helyettesíti.*

Ezzel a fenti állítás igazolást nyert. Bizonyos tehát, hogy a városok lakossága a mezei beköltözökés következtében újul meg. Az az állítás azonban, hogy a városi középosztály hanyatlik és leszorúl a legalsóbb fokra, még megerősítésre vár. Említettük már az iparos városokról, hogy benszülett lakosainak száma aránylag nagy. A fölötte rohamos növekedést, melyet épen e városok mutatnak, nem a mezei beköltözökésnek, hanem a munkás-osztályok elszaporodásának kell betudni. A kapcsolat itt világos: nagy fokú proletár-szaporodás és túlnyomó benszülettség!

A foglalkozási statisztika is érdekes bizonyítékot nyújt. Ha a benszülettség három fokát különböztetjük meg, kitűnik, hogy *) a két első osztályba, — hol a benszülettség csekély — a foglalkozási ágak előkelőbbjei tartoznak; így különösen a kereskedelem és azok a foglalkozási ágak, melyek az önállóság elnyerésének reményét nyújtják. A harmadik legnagyobb benszülettségi osztályt főleg a gyári munkások képezik. Tehát ismét a proletárok között találjuk a benszületteket, a volt középosztályt.

Sok kulturtörténeti adat is hasonló irányban bizonyít. A gyárak tulajdonosai nagyobb részt nem a középosztályból

*) Berlinben.

származnak, mint ezt Franciaországban észlelték. Több városban alig egy század alatt veszett ki minden bejegyzett czég. Gyakori jelenség nagy városokban az, hogy város ismerte czégek neveit későbbben a munkás-osztályban lehet megjelni.

A legelvetemedettebb női népesség is főleg benszülött és nem az alsóbb osztályokból ered. A bűnösökben és öngyilkosokban is hanyatló családok sarjait kell látnunk túlnyomóan.

Még egy érdekes bizonyítékot hozhatunk föl: a városi népesség csoportosulását lakása szerint. Rendszerint úgy képzeljük a városi népesség növekedését, hogy ez a kristályhoz hasonlóan történik; a mag körül új rétegek rakódnak le. A belvárost tehát a legrégebb benszülött családok lakják; körülötte telepszik meg az új bevándorlott népesség. Ez teljesen eltévesztett fölfogás. A városi lakosság inkább organicus testhez hasonlóan növekszik. Az új erők a középpontra, a szívbe tolnak, s az elhaló részeket a kerület felé szorítják. München és Berlin viszonyainak vizsgálata azzal a meglepő eredménnyel járt, hogy a legtöbb benszülött a munkás és szegényebb kerületekben, — a legtöbb beköltözött a jómódú és élénk forgalmú városrészekben lakik.

E tenyt úgy látszik a fővárosunkról szóló adatok is megerősítik.*) Ha Kőbányát és az I. kerületet — hol más okok zavarólag hatnak — nem tekintjük; a helyben szülöttek száma a legkisebb a Bel-, Lipót- és Terézvárosban; a többi pesti kerületben és a II. kerületben nagyobb; és legnagyobb Ó-Budán.

Tehát itt is a gazdag előkelő városrészeket a bevándorlottak lakják; ezekben találjuk az «új népeiséget». Míg a régi lakosság, a benszülöttek — tehát a volt középosztály — kiszorult a város széleire, a szegényebb kerületekbe.

Míndezek az állítottak második részét is teljesen igazolják. De ha az említett jelenségek tényleg valók is, még értelmezésükkel adósok maradtunk.

Mindenekelőtt a három osztály sajátságos helyzetét kell megmagyarázni. Ezt Hansen a jövedelem szerinti különbözésekből teszi. Három jövedelmi ágat kell szerinte megkülönböztetni. A természeti erőkből származó jövedelmet a földbirtokok élvezik; a testi munkából ered a munkás-osztály jövedelme; a szellemi munkából pedig a szellemi munkás-osztályé. Az első

*) Kőrösi: *Buda-Pest főváros 1881-ben.* II. 37. 1.

jövedelem-nem nagyjában megegyezik Ricardo földjáraadékaival; a nem termő földek hozadékát azonban nem ide sorolja Hansen. A jövedelem második neme ugyanaz, mint a munkabér. Harmadik neme pedig azt foglalja magában, a mit különben is a szellemi szolgáltatások jutalmának nevezünk; továbbá ide tartozik a vállalkozói nyereség és a tőke-kamat. Hansen a tőke-kamatot egyáltalában nem tartja külön jövedelemágnak, sőt benne mindig a többi jövedelemágak egyikének megnyirbálását látja.*)

A jövedelemágak különbözőése magyarázza meg a népesség-többletek pusztja létezésével együtt azt, hogy miért veszi a népességi áramlat azt az irányt, melyet fönt részletesen leirtunk. Hogy a többletek megvannak és folyton újból keletkeznek, az a népességnek a végtelenbe vivő szaporodási irányzatán alapul; ezt majd lejjebb érintjük.

Tényleg mindig és mindenkor e népességi többletek képezték az összes társadalmi küzdelmek okát. E többletek hová fordításával egyértelmű mindig az, a mit socialis kérdésnek nevezünk.

E többletek számára a fejlődés különböző idejében mindig más és más medenczék alakultak, melyek azokat magokba vették. Már a germán államszervezetben a *Gefolge* képezett ily medenczét az első osztály többlete számára; a klastromok is csak ilyennek tekintendők. A városok keletkezése pedig általában, mint az első osztály többletének lefolyására alakult új meder jelentkezik. A középkorban a földbirtokos nemesség többletét a papság veszi föl magába. Újabban a porosz tisztí intézményt is ily rendeltetésűnek nézi Hansen. A városi népesség első lefolyási csatornáját a zsoldos hadseregekben kell látnunk. Maga a harmadik osztály ma már tulajdonképen egészen, mintegy ily többletek fölvételére rendelt medencze tűnik föl. Azonban még ez az osztály is bír többletei számára elvezető csatornával; a csavargók nagy hadaiban ilyent kell látnunk.

Az előzőkben azonban csak a produkált embertömegeknek egyes különös fölhasználási módjait soroltuk föl. Ott hol mind a három népességi osztály megvan, a többletek általában

---

*) Nem bocsátkozhatunk itt a jövedelem e sajátos elméletének elemzésébe. — A népesedési kérdések szempontjából különben úgy sem relevans e fölosztás.

való fölhasználása a népességi áramlat útján történik: a középosztály a földbirtokos osztályból újul meg, és leszorított, ki nem haló tagjai a proletárok osztályának számát növelik.

De hogy is megy végbe a többletek áramlása az egyes osztályoknál?!

A földbirtokosoknál a többlet a dolog természeténél fogva ez osztályon belül meg nem élhet; a föld jövedelme, ha a művelési rendszer változásait nem tekintjük, állandóan csak ugyanannyi embernek biztosíthatja a megélhetést. Nem így van ez a szellemi munkások osztályában: itt egyre terjeszthető a jövedelem és így több és több embert is vehet föl ez osztály. Ide vetődik tehát az első osztály többlete; de ide törekszik a harmadik osztályé is. Ebben ugyan rendszerint mindig van fölösleges embertöbblet és ez még növelhető is; egyszerűen azért, mert máshová nem fordítható. Azonban helyzetének javításán törekszik ez osztály többlete és miután az első osztály posztíója szinte bevehetetlen, a második osztály küzdelemre vetődik ez is.

A földbirtokosoknál két csoportot kell megkülönböztetnünk; az egyiket azok alkotják, a kik birtokban maradnak és fajukat családalapítás útján föntarthatják. Miután ennek meghatározása nem a képességek szerint történik, mert hiszen a föld jövedelmében a képességek nem is játszanak szerepet a természeti erők mellett, e csoportban a képesség minden fokát megtalálhatjuk. A társadalmi szervezet is olyan — például az örökösödési rend — hogy a véletlenre és nem a képességek harczára bizza a kiválasztást. Épen ezért ez osztály a képességek átlagát képviseli. A második csoportból a gyöngébb elemek nőtlenül és mint háznép vagy cselédség maradnak falun. Ezért tehát az átlagot sem éri el. Az erősebbek azonban, az átlagon jóval felül állók a városokba özönlenek és a középosztály helyére törekszenek.

A harmadik osztályból is a tehetségesebb elemek a középosztály posztíójára vetik magokat. Ebben azonban csak a győzők tudják magokat megtartani és épen ezért ez osztály, mint kiválasztott képességüekből alakult, a legmagasabb színvonalon áll.

A harmadik osztály az átlag színvonalat sem éri el, még pedig nem azért, mert tehetségesebb elemeit kiválasztja, hanem azért, mert gyöngébb elemek leszorulásából alakul.

Az a kérdés már most, hogy kik tulajdonképen a győzők?

Első sorban a mezei többlet az. Kis mértékben a középosztály legtehetségesebb elemei, s legkevésbé a harmadik osztály. A győzelem pedig az első osztálybeli többleté, mert egyrészt már odakint kiválasztott elemekkel van dolgunk, másrészt pedig, s főleg azért, mert a mezei származás és nevelkedés — Hansen szerint — erősebbé, képesebbé teszi ezeket, és a küzdelekre alkalmasabbakká.

* * *

Ezekben röviden előadtuk az említett író nézeteinek magvát. Azon van most a sor, hogy indokoljuk, miért látjuk mind ezekben egy új irány megkezdését.

Mint minden népességgel foglalkozó vizsgálatnál, Malthus törvényéből kell kiindulnunk itt is.

E törvényt néhány szóba lehet foglalni, Az emberek fölötte gyors és végtelenségbe vivő szaporodási képességgel és irányzattal bírnak. Ez irányzat azonban a letet fentartó eszközöknek rendelkezésre álló mennyiségében leli határát. Ha valamely nép túllép e határon, ezért meglakol: éhség, járványok és nyomor érik. Ezek azok a «repressiv» tényezők, melyek a népességet a létfentartási eszközök színvonalára leszorítják. Már előzőleg akadályozzák az ezen való felülemelkedésben a «præventiv» tényezők, melyek vagy erkölcsösek vagy erkölcstelenek.

Csak kevesen tagadják kereken e törvényt, mint az optimisták kis számú pártja; általánosságban el van ismerve és az újabb gazdasági elméletekben is alapvető szerepet játszik. Valóban túlzás nélkül lehet Malthus tanára Thukydides szavait alkalmazni: «Κτῆμα ἐς ἀπί!»

Malthus tanának többi tétele azonban távolról sem tekinthető épen olyan elismertnek. Különösen a szaporodási formula nem az. Már korán szemére vetették Malthusnak azt, hogy meg nem bízható anyagot dolgozott föl és hogy a földolgozásban is tévedett. A geometriai és arithmetikai progressiókban, melyekkel Malthus a népesség és az élelmi szerek gyarapodási irányzatát megjelölte, vagy csak igen fölületes, határozatlan formulát, vagy nem is fölötte ügyesen megválasztott

képet láttak. *) Leginkább még valami játékszerű hasonlatnak nevezték e tételt és mintegy mentegetés céljából azt is fölhozzák, hogy Malthus különös súlyt nem fektetett reá.

Ez ellen szól az, hogy e tétel Malthus egész rendszerének élén áll s valóban azt kell hinnünk, hogy az tényleg alapját is képezi Malthus egész tanának, csak nem szabad quantitative értelmezni. E képlet szerint az emberi szaporodás és az élelmi szerek gyarapodása között qualitativ különbség áll fenn: mindkettő más elv szerint történik. A mértani haladvány minden organikus szaporodásnak elve; ha egy mérő búzát vetünk el és tíz mérőt aratunk; biztosan várhatjuk azt, hogy tíz mérő vetés után száz mérőt fogunk aratni. Viszont, ha valamely szántóföldet mindenféle úton-módon annyira javítunk, hogy azon egy mérő helyett a következő évben tíz mérő terem, senki sem fogja azt várni, hogy újabb javítás egy évvel későbben száz mérőnyi termést eredményezzen.

Miben rejlik a különbség? Világosan csak abban, hogy a második esetben nem a nemzés elvén alapúlt a gyarapodás. Mondtuk, a különbség mindenekelőtt nem mennyiségi; könnyen lehetséges, hogy az élelmi szerek gyorsabban szaporodnak, mint a hogy a népesség szaporodik, számuk növekedése rohamosan, ugrásszerűen történhetik, mert hozzáadás és nem belső erő, nem nemzés útján megy végbe. Az emberek szaporodását azonban maga a természet korlátozta, megkésztereződésöknek határt szabott, melyet túl nem léphetnek.

Ezzel elértük a kétszereződési időszak folyamát; mielőtt azonban ezt meghatározónók, vessünk egy pillantást arra a szerepre, mely ennek a tudomány történetében jutott.

Süssmilch Eulert, a matematikust, kérte meg, hogy számítsa ki neki, hogy milyen idő alatt kétszereződik meg a népesség. Euler e matematikailag nem is különösen nehéz feladatot készségesen megoldotta, és így jött létre a «kétszereződési periodus». Hogy 1761 óta hányan kísérelték meg a való, helyes időszakok kiszámítását, azt csak az tudhatja, a ki a népességi

*) Nem is szólva a sok részletes ellenvetésről (l. Rümelint stb.). Az uralkodó nézet ma is elítéli Malthust, és nem is a legenyhébb módon, e formula fölállítására miatt. Így példának okáért Knapp, ki különben oly objectiv türelmességgel szokott bíráltni, «knabenhafte Behauptung»-nak mondja Malthus állítását a progressiókról.

statisztika nagy irodalmát ismeri. Újabban a kétszereződési időszakok keresését, elmésen az emberi észnek azon téves törekvéssel hasonlították össze, mely például a quadratura circuli kutatásában nyilvánult. A tévedés vagy félreértés különösen meglepő és érthetetlen, mert igen csekély az annak okát képező eltérés a fölfogásban. Minden kettőződési időszak kiszámítása tudvalevőleg csak azt czélozhatja, hogy megmondja, hogy az eddig fennállott szaporodási föltételek és viszonyok mellett, ekkor és ekkor fog beállani a népesség számának megkétszereződése; ezt azonban számos író és különösen a nagy közönség elfelejtette és minden kiszámított időszakban dogmaszerű igazságot látott.

De az előbbieik szellemében a kétszereződési időszak alatt egészen mást kell értenünk, mint azt, hogy mily idő alatt kétszereződik meg tényleg valamely nép. Minden egyes nép számára csak egyetlen egy kétszereződési időszak létezik, és ezt csakis a nemzőképes kornak korábbi vagy későbbi beállta és a rendes korban kötött házasságoknak átlagos gyermeklétszáma határozza meg. Minden eltérés ez időszaktól azt bizonyítja, hogy a rendelkezésre álló élelmi szerek a természetes szaporodásnak határt szabtak. A népszámlálásnál észlelt növekedés tehát nem a népesség termékenységét fejezte ki, hanem az élelmi szerek gyarapodását.

A népesség szaporodása és az élelmi szerek gyarapodása közti ellentét csak a quantitativ különbség, melyet rendszert szem előtt tartanak úgy Malthus ellenzői, mint hívei. Ez azonban csak másodrendű jelenség. Oka abban rejlik, hogy az emberi szaporodás a természeti ösztönök legerősebbikén alapúl. Innen van az, hogy gyermeket azon mértéken túl is nemzenek, melyet az élelmi szerek rendelkezésre álló mennyisége a népességnek előszab. *Ha ki lehetne mutatni azt, hogy az élelmi szerek gyarapodása vagy csökkenése befolyással van az emberi természetes termékenységre, ezzel a népesedési probléma meg volna oldva*; de minthogy ezt kimutatni nem lehet, minthogy a családok gyermek-áldottsága állandó: az a kérdés merül föl, hogy, hogy történik tulajdonképen a nép szaporodása? ki alapíthat családot és ki nem? ki tarthatja fenn fáját és ki van ettől eltiltva?

Azzal, hogy e kérdéseket fölvetjük, egyszersmind megjelöltük azt az irányt, melyben a feleletet kereső kutatásnak

haladnia kell. Hogy megmondhassuk, hogy a család alapítása és a faj föntartása kinek van megengedve és kinek nem — szükségképen nem a népet, mint egészet, hanem részeit kell vizsgálnak.

Ebben nyerjük annak magyarázatát, hogy miért kell Hansen könyvét új irány megkezdésének néznünk.

Malthus a népet csak mint egészet vizsgálta; a részekbe nem hatolt. Csak egy általános törvényt formulázott. E törvényt, minden hely és idő szerinti látszólagos eltérés mellett is, alapelveként el kell fogadnunk. De hogy további törvényszerűségekre juthassunk, a népesedési mozgalmat a nép alkatrészein kell vizsgálni. Meg kell különböztetni a népesség egyes csoportjait és tanulmányozni kell szaporodásuk föltételeit és gazdasági viszonyaik alakulását. E föladatot Hansen távolról sem oldotta meg, de a rámutatás és az első lépések megtevése érdemét képezik.

Nem lehet czélunk, hogy ez alkalommal a megkezdett épületet tovább építeni igyekezzünk. Hozzá akarunk azonban járulni néhány megjegyzéssel a meglevő kiegészítéséhez és így talán újabb útmutatást is adhatunk majd.

Első sorban ismét a középosztály érdekel bennünket.

Miért van épen ez kiveszésre és hanyatlásra ítélve? Tudjuk, hogy Hansen különösen hangsúlyozza azt, hogy nem a physiologiai terméketlenséget érti. Szerinte a nép minden alkatrésze ugyanazzal a szaporodási megkéttszereződési irányzattal bír. A magyarázatot a gazdasági küzdelemben kell keresnünk. Ebben a vidék, a mező fia erősebbnek bizonyúl. Egyrészt nevelése teszi őt képesebbé, hogy az élet viharaival dacoljon. Másrészt a középosztály állásáért küzdő beköltözködöttek már átmentek volt egy selection; ezek már erősebb küzdelemre alkalmasabb emberanyag képviselői.

Lehet, hogy Hansen állítása magában véve helyes. Ezt fölteszszük. De a magyarázat mindazonáltal ki nem elégít bennünket. Nem valószínű, hogy csak e gazdasági küzdelem eredményezheti a középosztály oly gyors hanyatlását, kiveszését. Oly történeti időkben is észlelhető e hanyatlás, a mikor a középosztály gazdasági helyzete védett, elzárkózott volt; csak-hogy ekkor lassúbbnak mutatkozik. De a hanyatlás különböző gyorsasága nincs arányban a gazdasági küzdelem ádáz voltával. Ehhez képest a hanyatlásnak az elzárkózottság idejében

sokkal lassúbbnak kellett volna lennie, most pedig sokkal gyorsabbnak kellene lennie. De honnét vethetünk fényt ez ellentmondó tényekre? Azt hisszük, hogy Hansen maga hozott föl argumentumot, a melynek útján a megvilágítás sikerülhet; csak-hogy ő tévesen következtetett a tényekből. Talán jóvá tehetjük majd hibáját és kiegészíthetjük magyarázatát.

Azzal a meglepő jelenséggel állunk szemben, hogy a városok előkelő nemzedékei elvirágzanak, kivesznek. Ezt gyakran kimutatták. Augsburg 1368-ban 51 polgári nemzetséget («ehrbare Geschlechter») számított; 100 év múlva ezek közül csak 13 és 1538-ban csak nyolcz volt meg. Ekkor a nemzetségek számát növelték: 42 új családot vettek föl. 1649-ben ezek közül már csak 12, a régiek közül pedig hat létezett. Nürnbergben 1390-ben volt 118 polgári család; 1511-ben ezek közül csak 37 volt meg. Lübeckben 1848-ban halt meg az utolsó patriciusi család utolsó sarja. Mühlhausenben a múlt század végén csak 152 virágzó család volt már, míg 477 kihalt; összesen tehát 629 család közül csak 152 maradt meg és ezek közül is csak 46 származott az 1552-ik évből, a többi később jött be: 18 a XVI., 82 a XVII. és 6 a XVIII. században. Lindauban 306 nemes és patricius családot vettek föl az idők folyamán a tanácsba; ezek közül most már csak négy él.

Ez adatokat, melyeket Hansen közölt, még többekkel lehetne kiegészíteni.

De nézzük, mit akart ezekkel Hansen bizonyítani? Mindenesetre a középosztály hanyatlását, még pedig, hogy egy szóval — noha nem egészen praecise — jelöljük meg a dolgot: «gazdasági» hanyatlását.

És mit bizonyítanak tényleg ez adatok. A középosztály «physiologiai» kiveszését. De mielőtt még erről beszélénk, egynehány adatot akarunk felhozni.

A berni *) polgári lajstromok több nemzedékre terjedő vizsgálata meglepő eredménnyel járt. Kitűnt, hogy az összes följegyzett polgári házasságok 18·3 százaléka magtalan volt. Baselben **) hasonló kutatás alapján kimutatták, hogy a házasságok 20 százaléka volt gyermektelen.

Böckh a berlini statisztikai hivatal igazgatója — az

*) John: *Die jüngste Entwicklung der Bevölkerungstheorie.*

**) U. o.

évenként kötött házasságokból, mint nyugvó pontból kiindulva — igen szellemes módon követte az évenként született gyermekek számát és a kettő közötti különbségben megközelítőleg megkapta a terméketlen házasságok számát. Ez még a svájci városokénál is nagyobb volt, tudniillik két kilenced.*)

De mit jelentenek e számok? hogy kell ezeket értelmezni? A középosztály természetes, physiologiai szaporasága csekélyebb, mint a többi osztályoké; rövidebb idő alatt vesz ki egyegy nemzedéke. Ezzel azonban egy fölötte fontos kapcsolathoz jutottunk, melyet itt csak érinthetünk. A népesedési tan biologiai elméletével (Spencer) való kapcsolatot értjük. Ha a szellemi (és lelki) evolutio tényleg a házasságbeli procreatio csökkenésével jár — akár közvetlenül mutatkozzék ez ellentétes hatás, akár a psychikai coëfficiens útján; és akár teljes terméketlenségre, vagy csak gyöngé, a küzdelemre alkalmatlan utódok nemzésére vezessen, — akkor teljesen megérthető, hogy miért kell a középosztályi családoknak — miután egynéhány nemzedéken át virágzottak — kihalniok, vagy az alsóbb fokra leszorúlniok.

S még egyre akarunk utalni: a városi és mezei halandóságra.**) Ennek különböző alakulása a történet különböző korszakaiban szintén megvilágító fényt vet a városi lakosságnak szükségképeni megújulására.

Mindezek nem mondanak ellent Hausen állításainak, sőt megerősítik azokat; de a magyarázatot kiegészítik és így a jelenséget érthetőbbé teszik.

Ezek szerint a középosztály gyors elvirágzásra van ítélve. De ez elvirágzás különböző módon nyilvánul. Először is a házasságok egy része magtalan; számos nemzetség rövid idő múlva halállal zárja be sorait. Másrészt a középosztály tagjai

*) Ebben ugyan a nem középosztályúak be vannak foglalva és így a következtetés megtámadható. — De azon föltevés ellen, hogy a III. osztály házasságai gyermektelenek, a munkás-családok tipikus termékenysége szól.

**) Wernicke: *Das Verhältniss zwischen Geborenen und Gestorbenen in historischer Entwicklung und für die Gegenwart in Stadt und Land.* Jena, 1889.

Továbbá még általában több monographiát: Frankfurtról Büchert, Zürichről Sophie Daszynskat, Strassburgról Eheberget, Lipseséről Knappot stb.

gyengébbeknek bizonyúlnak abban a gazdasági küzdelemben, melyet helyzetök megtartásáért a mezei és munkás lakosság többleteivel vívniok kell. Vagy nem képesek családot alapítani, vagy leszorúlnak a munkás-osztály embermedenczéjébe. A nyilvánulás e két módja egymást kiegészíti és mégis ellentétes is.

Az a hanyatlás, mely a proletárság felé visz, kétségtelenül ki nem elégítheti erkölcsi érzetünket. De viszont ha a biológiai elmélet igazságát a tények csak részben is bizonyítják, ezzel Malthus tanának szigora enyhül. Egész világfölfogásunk ekkor optimisticusabb színezetet nyerhet és arra a mit főntebb kérdeztünk, hogy ki alapíthat családot és ki nem, hogy ki tarthatja fönn faját és ki van ettől eltiltva, békítőbb feleletet kapunk.

Minél nagyobb a virág színpompája, minél nemesebb illata, mennél magasabb az az alkotás, melyet benne a természet létesített, annál kevésbé bizonyos az, hogy lesz-e utódja. Így a szellemileg s lelkileg magasan álló családok, sőt osztályok is könnyen kivészésre lehetnek ítélve. E gondolat is kétségtelenül bántja rokonszenvező érzésünket. De a hervadás szomorú jelenségét enyhítheti az a tudat, hogy virágzás előzte meg.

Hansen gondolatmenetében még egy másik fogyatkozás van. «Örök»-nek nevezi a törvényszerűséget, melyet kifejtett. Tulajdonképen minden törvényszerűség csak ilyen lehet. Mégis ha ezzel a törvény változatlan, ugyanazon alakban való nyilvánulását akarta megjelölni, akkor ez el nem fogadható. Maga Hansen is fölhozott egyes kivételeket, a törvényszerűség alól. De a kivételek itt új szabályokként jelentkeznek: a középosztály helyzete körüli küzdelem nem foly mindig.

Így nemzedékek hosszú során át megmaradhat ez osztály jövedelmének birtokában, ha az első népességi osztályból huzamosabb időn át többlet nem keletkezhetett. Így volt ez például Németországban a harminczéves háború utáni időben. Vagy a szellemi munka után való jövedelem annyira növekedhetik, hogy a középosztály a mezei lakosság embertöbbletét magába veheti, a nélkül, hogy a gyöngébb erőknek leszorúlniok kellene. Ily időszak volt Németországban a XIV. és XV. század. Hasonló korszak vette kezdetét Európa összes kulturnemzetei számára a múlt század találmányai által jelzett időben. Ugyanily méltatás alá kerül a középosztály védekezése a betoluló ember-

árral szemben. Az elmúlt századokban a városok zárkózódása, az egész polgári életnek korlátok közé való szorítása egy értelmű azzal, hogy a mezei népesség beáramlását megnehezítették, sőt időnként megakadályozták.

Végre maga Hansen egy helyt a középosztály megmaradását azzal magyarázza, hogy ezt a földbirtoknak köszöni, melyet a fejlődés bizonyos fokán a középosztály rendszerint szerezni szokott. De ebből vissza is lehet következtetni, még pedig azt, hogy valamint a városok zárkózásában védelmet kellett látni a betóduló mezei népesség árja ellen, ép úgy küzdő eszköz látható abban, ha a középosztály földbirtokot szerez. E küzdő eszközt pedig igen gyakran használja föl a középosztály.

Mindebből kitűnik, hogy téves, ha az észlelt törvényszerűséget változatlanoknak, öröknek mondjuk. Ez csak bizonyos föltételek mellett és bizonyos időben áll. Már magában véve ez is relatív teszi Hansen elméletét. De van benne még valami, a mi elfogadtatását föltételelessé teszi.

Már említettük egyszer, hogy Hansen főérdemét abban látjuk, hogy a népet, nem mint egészet szemlelte, hanem hogy a népesedési mozgalom vizsgálatát a nép egyes elválasztott csoportjaira terjesztette ki.

Az elválasztás alapját a *gazdasági különbözés* képezte; a népesség három osztálya vagy foka gazdaságilag tér egymástól.

E fölfogás határozottan előnyökkel járt, mert egy eddig gyakran elhanyagolt szempontot juttatott érvényre. De másrészt hátrányok forrása is lett. A társadalmi osztályokat tisztán csak a gazdasági különbözés szempontjából nézni — mint azt Hansen teszi — egyoldalú és azért nem helyes. Nem szabad elfelejtenünk, hogy abban a szövevényben, melyet a társadalom osztályai alkotnak, számos a csoportokba való tömörülés alapja.

Hogy csak a legfontosabbakat említsük: A nemzetiség vagy nyelv, a race, a vallás osztja meg az embereket. S az ez alapon alakult csoportok csak oly heves küzdelemben vannak, mint a gazdaságiak. Sőt időrendileg határozottan a race-ok harcza előbbre teendő, mint a gazdasági érdekek antagonizmusa (Gumplovicz).

Csak mindezek együttes tekintetbe vétele adhat majd

hű képet arról a küzdelemről, fejlődési processusról, melyen mindenütt s mindenkor átmegy a népesség.

*   *   *

Rámutattunk arra az új irányra, melyet a népességgel foglalkozó elmélet vett. Azt hisszük, hogy a kutatás a legközelebbi jövőben a megkezdett úton fog tovább haladni.

Kétfelekepen történhetik majd ez. Az egyik mód a statisztika eredményeit fogja fölhasználni, még pedig különösen a városi statisztikáét. Hisz a nagy városok statisztikájában mi a legbecsesebb tapasztalati anyag tárházát bírjuk. Az országos statisztikák már vizsgálati anyaguk óriási terjedelménél fogva nem foglalkozhatnak a finomabb vizsgálatokkal, melyek a socialis testnek mintegy rostjait tárják elénk. Az országos statisztika csak a fölületen maradhat, a mélyre hatolás, a valódi bonczolás a városi statisztika földadata. Berlin és Páris városai már is oly észleléseket tesznek népességükön, melyek az ez értekezésben érintett problémát majd még jobban megvilágíthatják. És Hansen fejtegetései is — a mennyiben a statisztika eredményeit földolgozzák — igen sikerültek.

Nem mondható ugyan ez Hansenről, a mennyiben a kutatás második módját, a történetet, használta föl vizsgálatainál. E téren egész másképen kell majd eljárni. Hiszen kétségtelen, hogy még igen csekély az a történeti anyag, melyből a társadalmi osztályok küzdelmének törvényszerűségeit levezetni lehetne. Épen ezért elvonásuknál igen óvatosnak kell lenni. De eredményekre mégis lehet már jutni. A középkori városok történetéből minden esetre az osztályi küzdelmek és a népességszám közti kapcsolat megvilágítást fog nyerni.

Sőt azt hisszük, hogy a történeti fejlődés vizsgálata útján talán még általánosabb törvényeket is lehet majd földeríteni, mint az pusztán a népességi áramlat szemlélése útján sikerült. Az újabb időben iskolát alkotott paraszttörténetekből már is kitűnik, hogy téves az egyes osztályokat egymás mellett úgy elképzelni, hogy azokból csak a magasabbakba való fölemelkedés történik; téves azt hinni, hogy az alsóbb osztályok az idő folyamában csak emelkednek. Ez emelkedés sok esetben kétségtelen, de vele szemben áll: a süllyedés és a leszorulás, sőt

egészen új alsóbb osztályok is keletkeznek a leszorítottakból. Igen valószínű — de még evidenter kimutatva nincs — hogy az emelkedés és leszorulás között bizonyos kapcsolat van; hogy bizonyos elemek emelkedése csak úgy lehetséges, ha mások leszorúlnak.

Úgy véljük, hogy ezek szellemével a föntebb kifejtettek megegyeznek.

MANDELLO GYULA.

A RÉGI MAGYARORSZÁG UTOLSÓ ÉVEIBEN.

Regény.

Harmadik közlemény.*)

V.

Az engedtlenség első jelei.

Csakugyan megesett a tréfa, hogy Pál úrfi másnap reggelig aludt! Jó vérre, egészségre s talán nyugodt lelkiismeretre mutat ez, mert a romlottság kezdetének legelső bizonyítéka az álmatlanság.

Mintegy reggel kilencz óra lehetett, a midőn az ifju teljesen fölfrissülve, szemét az ablakra veté. Láttá, hogy a táblák nyitva vannak, pedig emlékezett, hogy tegnap le voltak zárva. Tehát járt itt valaki; leste fölédredését, hallgatta lélegzetvételeit és aggódva vizsgálta, nincs-e baja? nem ártott-e meg a legelső korhelység? Utóbb még többet is tapasztalt. Közel ágyához a kis asztalka, melyen máskor könyvei és hírlapjai feküdtek, ma csinosan föl volt terítve. Tehát gondoskodtak róla, hogy éhségét lecsillapítsa.

Csengetett. De az inas helyett Lizi szobalyány lépett be, azon értesítéssel, hogy ha tetszenék az úrfinak felölteni pongyoláját, mindjárt pompás villás reggelivel szolgálhat.

Ennél kellemesebb hírt alig hallhatott. Mihelyt tehát kiment a szobalyány, vitézül kiugrott ágyából, megmosdott és

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 160. és 161. számaiban.

csodás gyorsasággal magára hányta a Lezsimirszky-féle phantastikus japonikát. Még várnia sem kellett, mert a helyes utasításokkal ellátott Lizi már visszatért, hozván egy tálcán Istennek minden áldását, a mi a néni háztartásából kitelt.

Késedelem nélkül munkához látott s csak most vette igazában észre, hogy éhesebb a farkasnál. Oly érzés, mely egészen új tünemény volt előtte. Úgy pusztított tehát a párolgó tálak között, mint a ki hosszas mulasztást akar helyre hozni.

Lizi kijárt, bejárt; időközben úrnőjét is értesíté a dolgok rendben létéről s miután készlete elfogyott, azon kiváltságánál fogva, melyet az évek hosszú során át állandó hűséggel szolgáló cseléd megérdemel, rátámaszkodott egy karszék hátára, meg-rázogatta fejét, sóhajtott, fészkelődött, mint a kinek különös mondani valója van.

Pál ismerte már az ilyen szertartásos bevezetést, s hogy minél előbb átessék a leczkén, kérdé:

— Talán valami újság van a háznál?

— Itt semmi, hanem amott Budán a tanácsosnénál rossz hírt hallottam.

— Mi az ördögöt gondolunk mi Puspacherné asszonyom dolgaival?

— A tanácsosné mendemondáit én is egyik fülelem be-a másikon kibocsátom. De majd átjön a Dunán a pletyka; a kisasszony is meghallja s akkor lesz a nagy hadd-el-hadd.

— Miről van a szó?

— Arról, hogy az úrfi tegnapelőtt egész a bál végeig egy híres szépségű grófné szoknyája után futkosott.

— Es aztán? halálos vétek ez?

— A szent írás nem tiltja, de kisasszonyunk haragudni fog.

— Majd kibékítem.

— Nagyobb baj ennél, hogy midőn éjfélt után kisasszonyunk a mulatságot odahagyta, az úrfi két keringőt és három polkát tánczolt a Frankenmarkt ezredes «szépséges szép leányzó»-jával.

— Úgy hiszem, ezt sem tiltja az evangelium.

— De kisasszonyunk ezt nem fogja tűrni.

— Mese beszéd. A néni jól látta, ki tánczol velem szemközt és épen nem mutatott kedvetlenséget.

— Igen, mert csak azt látta, hogy szép és csinos a leány: de nevét nem tudta.

— Majd megmondom én; nem szoktam hazudni. És mindezt Puspacherné asszonyom házában tegnap korán reggel már tudták?

— Szóról szóra. A tanácsosné hálósobájában két ágy volt vetve. Az egyik kisasszonyunk számára. Én egész éjjel egy karszéken szunyokáltam, hogy ott legyek készen szolgálatra. Egyszerre ijedve ugrom föl, mert hallom, hogy a szomszéd szobában valaki férfi-csizmában jár, gyufával gyertyát gyújt és kezdi a mi szobánk ajtaját nyitogatni.

— Mennyköt? ez érdekes kezd lenni.

— Ah, menjen. Az úrfi mindjárt bolondságokra gondol. De az idegen a tanácsosné édes testvére volt; ott is lakik a házban, a második emeleten s azért jött, hogy frissében elbeszélje, mi történt a bálban?

— Ezt reggelre is hagyhatta volna.

— Hiszen reggel volt; épen akkor verte a hetet. Mikor ez az úr (képzeld: báró!) belépett s látta, hogy én ott vagyok, olyan mérgesen pillantott felém, mint mikor valakit a szobából «kinéznek». De a tanácsosné intett neki és elkezdtek horvát nyelven beszélni.

— Akkor szépen jártak.

— Meg sem álmodták, hogy a nagyváradi vén szobalány Eszéken született, ott lakott húsz esztendő koráig, s csak úgy beszél horvátul, mint magyarul.

— Értem! így tudódtak ki a legiszonyatosabb titkok!

— Kérem, ne tréfálkozzunk, mert a legfeketébb összeküvést fedeztem föl.

— Annál jobb! Mily dicsőség vár házunkra, ha a mi Lizink megmentette a magyar hazát és szabadságot.

— A mint veszszük. Igaz, hogy a mit ott ketten a politikáról beszéltek, azt nem értettem: de van bennem annyi természetes ösztön, hogy a veszedelmes büzt mindjárt megszagolom.

— Hallom, hallom . . .

— Az elnök, a ki a bált adta, megbízta a tanácsosné bátyját, hogy a mi úrfinkat szédítse át a Beöthy pártjáról.

— Csak ezt akarták? Mondhatom egész éjen át halandó lélek velem ilyféléről nem beszélt.

— Azt mondta az elnök: három gazdag és előkelő család már meg van nyerve Biharban; még csak egy Zsadányi kell s a többi kurta nemes mind utánok indul.

— Nagy tisztelet rám nézve, ha csekély személyemnek ily fontosságot tulajdonítanak.

— De a báró bölesebb akart lenni az excellenciás úrnál. Azt gondolta könnyebb, biztosabb lesz a munka, ha egyszerűen a nénit szédíti el.

— A nénit!

— Igen, az én kisasszonyomat! Ezzel egy csapással két légy volna agyonütve. A báró beülne a zsadányi ötezer holdas birtokba s jövőre ő s barátai tartanak a restauratiót és a követelést.

— A számítás nem rossz. Kíváncsi volnék tudni, kapott-e a nénitől egy kis biztatást?

— Azt mondta, van reménye; de a nagy fát egy fejszevágással nem lehet ledönteni. A mi pedig az én drága kedves Pali úrfimat illeti, annak ugyan kiadták az útját. Köszönje meg, ha úri nevéhez illő nevelést kapott; azért tanult, azért aljegyző a vármegyén, hogy éljen meg saját emberségéből!

— A báró igen nagylelkű. Az én fizetésem, mondhatom, érdemem fölött fényes. Egy sötét udvari szobában holmi festetlen fenyőfából asztal, rajta kiszáradt tentatartó, porzó, három csorba lúdtoll és deputatum gyanánt egy rozsdás papírolló. Ez összes fizetésem, egyetemben az accidentiákkal.

— A báró azt mondta: «Hugom! ha én egy szép reggel Zsadány örökös ura vagyok, majd megtanítom én Bihart, a kesztyűbe füttyölni!» Szerencsénkre, nincs ostobább dolog, mint számadást csinálni a korecsáros nélkül. Előbb meg kell még érnünk a napot, hogy kisasszonyunk, mint boldog menyasszony omolják Klobuchevich báró karjai közé.

— Ki tudja? az ördög nem alszik.

— Hah, gyalázat! ilyet még csak gondolni is. Egyelőre bizonyos, hogy kisasszonyom nem igen mohón pedzette a horogra tűzött kövér gilisztát, mert éjfél után mindjárt, báróssal együtt odahagyta a mulatságot. Úgy-e? szép historiák nyomára jutottam az én horvát nyelvemmel? Az ember soha sem tudja, mikor minek veheti hasznát a világon!

— Igaza van, a tudomány hatalom; ezt mondja az angol.

— Most aztán tudhatja, mihez tartsa magát. Nem oly könnyű mesterség az, egyik szemünkkel özvegy grófnéokra, a másikkal piczi kis polkás leánykákra kacsingatni. Annýit előre mondhatok, hogy kisasszonyunk a grófnét, mint időtöltést, mint fiataalkori tévedést talán eltűrné, talán meg is bocsát-hatná: de a további ismeretség a Frankenmarkt-ivadékkal maga a harc, háború, háladatlanúság és fölzendülés!

Felelet helyett csak megjegyzé:

— Már mondtam, hogy az én Lizim, ha bele jön a novel-lák stílusába, ki nem vergődik belőle.

— Elég vén vagyok, hogy értelmes szóval megmondhas-sam, a mi szívemen fekszik. Eleget sírtunk, neveltünk Kisfa-ludy Károly elbeszélései és a *Bélteti ház* olvasásakor, hogy most a midőn az igazi, a valóságos élet bajai fenyegetnek, használ-jam a vett tanácsot.

Még bővebben is kitérte volna tudományát és életböl-ceségét az öreg szobalyány, de szólott közelben a csengetyű, mely az egykori dajkát úrnője szolgálatára hívta.

Pál pedig mihelyt magára maradt, egyet fordúlt a sar-kán és szélnek ereszté a kapott leczkét.

Valami eddig ismeretlen báj áradozott meglében, hogy a nyert engedély alapján holnap a déli harangszó elkongására, a grófnét meglátogathatja.

De egyszerre csak homlokára üt:

— Micsoda? mit beszélek én holnapról, ha az egész teg-napi napot elaludtam! De hiszen mára vagyok eligérkezve! Most mindjárt egy pár rövid óra után láthatom bűvös-bájos grófnémat, s hallhatom angyalok énekéhez hasonló mennyei hangját! (Nem volt senki jelen, hogy neki is szemére hányhatta volna a novellai szójárásokat.)

— Hány óra? Tíz elmúlt! Siessünk, öltözködjünk.

De nem ment ez oly csínyján, minden kétkedés és aka-dály nélkül. Legelőször, ha csak néhány perczre is, be kellett a nénihez néznie. Egy pár szóra, engedelmes fiúhoz illő kézsókra. S ha egyszer ott van, ki tudja mikor szabadúlhat? Majd apróra kikérdi tőle a néni az egész bál történetét. Legelőször is, kik-kei tánczolt? kikkel kötött új ismeretséget?

Még nagyobb veszedelemmel fenyegetőzött az elmarad-hatatlan gondos öltözködés. Mit mond a néni, ha meglátja a fekete kabátot? a nyakkendőnek keresett művészettel kötött

esokrát? Nem így szokott ő a megyeházi irodába ellátogatni, és onnan elsétálni a Váci-útczára!

Erre nem tudott felelni: csak azt érezte, hogy e tisztelgést a grófnénál el nem mulaszthatja. Ez gyávaság volna s neveltségessé tenné őt a nagyvilágban. A grófné mindjárt eltalálná az igazi okot, hogy a tilalom egyenesen a nénitől származik. Azt mondaná: a fiatal ember vagy legyen férfi, vagy maradjon a nagynéni fodros szoknyájának oltalmában.

Találhatna-e mentséget? Még elfogadható ürügyet sem! Nem mondhatja, hogy földindulás volt; nem, hogy a Gellért-hegy tüzet kezdett hányni. Vagy, hogy forradalom ütött ki és az útczákat elbarrikádozták.

Majd azt tervezte: felöltözik és szökve hagyja el a házat. De hát ha erre sem volna szüksége? A téli kabát alatt a néni nem veszi észre a látogatásra készülőnek öltözékét. Vagy ha föltűnik előtte valami, készen van a magyarázattal, hogy az elnök bálja után sok előkelő családdal találkozhatik az útczán s így külsőleg is helyzetéhez méltóképen akar megjelenni. Különben is a néni régen elnevezte őt a város egyik kikiáltott piperkőczének.

Mindenesetre sietnie kellett, mert pontban egy óraker ott-hon az ebédet, felségsértés bűnén kívül, el nem mulaszthatta.

Időközben nemesebb érzelmek, magasb erkölcsi sugalmak is fölszóltak lelkében. Meggondolá: avagy illik-e, szabad-e a nénit titkolózással, ámitással, alattomosággal megcsalnia? Tehette-e, hogy a kinek eddig is boldog helyzetét köszönhette s a kitől egész jövője is függött, mint háladatlan rút teremtmény, álnokul elárulja? Tudta képzelni, minő élet keletkezhetnék e csendes házban, ha az eddigi háborítlan szeretet, anyai jóság, fiúi bizalom és tökéletes egyetértés helyébe egyszerre a neheztelés, elidegenedés, viszály és háborúság jelenségei következnének be.

Mindez bölcs, előrelátó és dícséretes szándék volt, de a fő kérdést meg nem oldhatta. Még mindig fönmaradt a változhatatlan határozat, a legyőzhetetlen vágy, hogy a grófnét látni akarja. E gondolatról lehetetlen volt lemondania. Bizonyos homályos sejtelem, vagy inkább valami hiú képzelődés azt súgta szívének, hogy e nap csak nagy és kimondhatatlan boldogság kezdete lehet.

Tehát korlátlanul átengedé magát szenvedélyének s ha

másként nem lehetett, vakon is engedelmeskedék a csábító áramlatnak, mely úgy eshetett, egész ifjú életét a tátongó örvények meredélyei felé ragadhatja.

De miben is kételkedett? Egyfelől csak bizonytalan baj, másfelől a legbizonyosabb boldogtalanság és elégedetlenség önmagával. E mellett történhetik, hogy a néni nem tud meg mindent, utóbb meg is bocsáthat: de a grófnét elhanyagolni, annyit tett, mint lemondani mindenről, a mi fiatal embernek üdvöt, ez élet adhat.

Tehát oly gyorsan, mint férfi teheti, a kinek választékosan felöltözni épen annyi idejébe kerül, mint a mennyire szükségé van, hogy mindennapi ruháját magára hányja, pompásan kicsípte magát, egészen, mint akkor divatosan mondogatták, «a quatre épingles».

Mikor pedig már csak kalapja, kesztyűje és sétapálczája után kellett volna nyúlnia, az örömtől megdöbbenve hallja, hogy kocsí áll meg a kapu alatt, léptek csoszognak fölfelé a lépcsőn, csengetnek, Lizi sietve rohan elé az ajtó fölnyitására, vendég érkezik a néni látogatására!

Tessék most tagadni, hogy van a szerelmeseknek istennőjük!

Egy kicsit kinyitá ajtaját és lesködvé nézé, ki lehet e szabadító lélek? a ki ide rendelve sem érkezhett volna kedvezőbb pillanatban.

A néni barátnéja, Klára, volt, a ki az elnök báljában is mindig egykori növendéktársával sétálgatott. Névszerint Czi-bakházy Sámuelné ő nagysága, a ki saját vagyonából kedvező viszonyok között, de férjétől (kinél hat évvel idősb volt) régen külön válva élt.

Hagyjuk a hölgyeket, kik bizalmas csevegéseik közben óhajtják az idegen tanúk jelenlétét s kövessük Pál urat, a ki hogy öltözékét az útcza sarától megőrizze, bérkocsin ment ki a Dunapartra, a hol Velejtey grófné tartotta fényes residentiáját.

Megerkezhén, bejelenteti magát, de legalább jó fél óráig kelle várnia, míg belőlről választ nyerhetett. Lassan teltek ezalatt a perczek, mert minden véletlen zörejre, minden távoli ajtónyílásra azt hitte: végre föltárul előtte a menny kapuja!

Néha eszébe jutott, talán botor és vakmerő is e vállalata? mert a huszonkét évet alig betöltött ifju épen oly forrón vá-

gyott szíve királynéját látnia: mint félt is tőle. Mert keserű ugyan a gyógyszer, de ha hasznos, mégis beveszi az ember.

Végre jött egy teljes piperébe burkolt igen fitos orrú komorna, a ki intett az ifjunak, előre ment, utat mutatott, nyitotta, bezárta az ajtókat, míg végre ott voltak a benső szentélyben.

De a grófné itt sem volt jelen. Pál a legközelebb álló karzék háta mögé támaszkodott, férfiasan pödörgeté fakadó bajuszát és megbámulta a szoba berendezését. A látogató terem, divatos és kifogástalan ízléssel kiválasztott bútorzatával, főleg a grófné kényelemszeretétét árulta el. Legszebb volt innen e kétes homályból kitenkinteni az ablakon, melyen túl a téli nap sárga sugaraiban a budai királyi palotának jól ismert barokk homlokzata fehérlett elé.

Egyszerre selyem kelmék hullámainak lágy zöreje hallatszik s az ajtó bársony függönyzetének sötét keretéből, mint világoságot terjesztő tűnemény, bontakozék ki a grófné méltóságteljes alakja. De oly arczezal, mintha csodálkoznék: minő különös és rendkívüli ügynek köszönheti e váratlan látogatást?

E hideg fogadtatás megdöbbsenteti a fiatal embernek szívet. De Pál, a ki gyermekségétől kezdve mindig a legjobb körökben nevelkedett föl, alig észrevehető akadozásokkal elrebegethé az első ünnepélyes látogatásnak megszokott szóíásformáit és meg volt elégedve, a midőn a grófné ülő helyet mutatott ki számára.

Innentúl azonban a ház úrnője vette át a társalgás folyamának vezérletét. Négy-öt féle mindennapiságról kérlezködött: de úgy látszott, feleletet sem várt, vagy a mit mégis hallott, figyelembe sem vette.

Mihelyt pedig beszéd közben a legelső néhány másodpercnyi szünet beállott, szétnézegetett a teremben, mint a ki értésül akarja adni, hogy a kegyesen megadott audientíának vége van.

Az ifju elpirulva, megszégyenítve s megesalatkozva kelt föl székéről s bódult fővel kereste a kifelé vezető utat. De alig kezdé meg búcsuszavát, a grófné feléje nyújtá kezét s megengedé, hogy vendége a legpuhább s legfehérebb kézre tiszteletteljes csókot leheljen.

— Nagyon örvendtettem, hogy láttam — szólt a grófné,

mereven ülve székében — s nem is tartóztatom tovább, mert gyanítom, hogy siet, ha még a néni pontos ebéd-órája előtt Frankennmarktékat is meg akarja látogatni.

— Én, grófné? Alig vagyok ott bemutatva. Csak úgy, mint a bálokban szokás, hogy a kisasszonykát tánczra hívhaszuk. Ennek semmi további következménye.

— Oh csak bátran induljon s legyen bizonyos, hogy lesz ott valaki, a ki rendkívüli szívességgel fogadja.

— Bocsánat, grófné, de azon házban ezóta nevemet is elfeledték.

— Tehát nem szándékozik oda menni?

— Eszembe sem jutott.

A grófné nyájasan és helybenhagyólag intett. A fiatal ember pedig e rögtöni kedélyváltozásra azon (szerelmes embernek megbocsátható) csalóka gondolatra jutott, hogy a grófné korábbi hidegsége csak a kis lány iránti féltékenységből eredhetett: de mindjárt kiábrándúlhatott.

— Akkor nyugodtan bocsátom el önt. Bírom szavát, hogy azon házba nem lép. De ne értsen félre: nem az asszonyok miatt. Az ezredesné kedves és művelt lelkű nő s a jó anya bizonyára leányának is jó nevelést adott: annál veszedelmesebb társaság az ezredes maga.

— Hogyan, grófné? Egy ezredes minden tekintetben csak correct gavallér lehet.

— Természetesen. Soha életében semmit el nem követett, a mi a polgári vagy katonai törvények czikkelyeibe ütköznek. Mind e mellett a napokban történt meg vele, hogy férjerejének teljében a nélkül, hogy kérte volna, «saját kérelmére» egyszerűen nyugdíjaztatott. Megmondom okát.

— Oh grófné, szükséges-e ezt nekem tudni?

— Esetleg hasznát veheti. Tudja meg, hogy Frankennmarkt gróf a föld kerektségén a legeszeveszettebb kártyás. Játék közben dühe, szenvedélye s mindent kockára tevő vakmerősége határt nem ismer. Valóságos szörnyeteg. Miután pedig a társaságban mindenki ismeri őt, félnek tőle és kerülnek: nincs más menedéke, mint ordító oroszlán módjára jár-kelet, hol nyellessen el egy tapasztalatlan fiatal embert.

— Azt hiszem, a tapasztalatlanság még nem elég neki. Kell, hogy a fiatal ember még gazdag is legyen. De én távol sem tartozom ez írigyelték osztályába, mert mindent e világon

egyedül nénikém jóságának köszönhetek. Frankenmarkt gróf velem nagyon rossz üzletet csinálna.

— Oh, az összeg nagysága semmit sem határoz nála. Nem a nyereség vágya dolgozik benne, egyedül a koczka eldőlésének pillanata ragadja lelkesedettségre. A játszma után egyenlő közönnyel fizet, vagy fölszedi a nyereséget.

— Ez még szép tőle.

— Szép elméletben, de nem a gyakorlatban. Mert családok romlanak meg alatta, s mint legközelebb Bécsben történt, három fiatal ember lőtte magát egymás után föbe, kártya-adósság következtében. Nem tudja ön, mit követett el a gróf egykor, önnek szülővárosában, Nagy-Váradon?

— Erről nem beszélt előttem senki.

— Valóban? Akkor nem vállalom magamra a felelősséget, hogy tőlem hallja meg először. Most pedig Isten önnel. Jövő héten a kaszinó-bálban látjuk egymást.

Ezzel a grófné belső szobáiba vonúlt, az ifju pedig elhagyta a házat, s még elég jókor megérkezett az ebéd órájára.

VI.

Kedélyes csevegés ebéd után.

Czibakházy né asszonyom, ő nagysága, mindig meglátta azt, a mit akart. Elég volt neki egy futólagos pillantás is, hogy Pál úrficska külsőjéről a látogatóba készülő ifjunak szándékát kitalálja. És ha éles szemével a jól bélélt téli kabáton is keresztül hatolt, annál biztosabban betekinthezett a szívek legbensőbb kamarájába.

Midőn tehát barát nőjével a kényelmes pamlagon helyet foglalt, mindjárt azon kezdte, hogy ez a Palika most kétségtelenül Velejt ey grófné látogatására osont ki a házból.

Margit néni is épen ettől rettegett s midőn homályos gyanúját más is megerősítette, kétségbe volt esve. Szűzies vén lány eszejárásánál fogva soha többé jóvá nem tehető veszedelmek bekövetkezését sejtette; más részről pedig érzette magában azon lehetetlenséget, hogy ő e «gyermekkel» csak meg is kísértse a komoly beszélgetést.

Mert figyelmeztetni öcscsét a fenyegetőző veszélyekre,

annyit tett, mint nyíltan elismerni Palika nagykorúságát! hogy fiacskája már ismeri a világ sorát, tudja miért teremtett Isten férfit és nőt a világra, s hogy minő különböző viszonyok fejlődhetnek ki a két nem között, ha nincs a közelben, a ki megfékezze a szenvedélyt, s a ki a vaknak kinyissa szeme világát. A néni pedig tudta, hogy kiégne szeme a szegénytől és inkább meghalna, mint sem az ifjuval, a kit csecsemő kora óta dajkált, egyszerre minden átmenet nélkül, úgyszólván egy éjen át, másnap virradóra, asszonyokról, szerelemről s más ily «vétkes és illetlen dolgokról» beszéljen.

— Hogy én ezt és ezt mondjam neki és föltegyem róla, hogy ért engem ez ártatlan lélek! . . . inkább a nyelvemet szakasztom ki!

De miután a vész tényleg kitört és minden áron orvoslást követelt, úgy egyezett meg a két barátnő, hogy ebéd után Margit néni valami ürügy alatt kimegy a szobából, ott hagyja öcsését szemközt vendégével, a ki aztán majd lelkére beszél a tántorgónak.

— Hiszen te asszony vagy, Klára, te jobban értesz az ily-félékhez. Férjeddal megszokhattad, mint kell az uraknak ily kényes ügyben is tisztes módon oktatást adni.

— Bíz csak rám.

— Különösen pedig arra figyelj, nehogy őt megfedvén, és jobb útra vezetni kívánván, véletlenül oly dologra tanítsad, a mit e szegény fiúcska még nem tud!

— Kérlek, légy megnyugtatta. Régen tudom én, mint kell egy ártatlan fiúcskával beszélni, a ki letette a censurát és notariuskodik a vármegye házán! Még ezt se tudnám?

Így történt, hogy az ebéd végén Margit néni azon ígrettel, hogy mindjárt visszatér, kiment a szobából.

Klára néni pedig nem késett, nem kerített nagy feneket a dolognak, hanem minden csürés-csavarás nélkül egyenesen rohamra szállt.

— Nos, gyönyörűséges szép öcsém, megmondhatnád nekem, hogy s mint fogadott bájos kis grófnécskád?

Úgy látszott, hogy ifjú uram a néninek alig indokolható eltávozása után sejteni kezdte, hogy most mindjárt kemény «benevolisatio» kerül fejére: tehát bátran szembe szállott az ellenséggel.

— Hát bizony nénikém, velem is úgy történt, mint má-

sokkal szokott e világon. Eleinte hideg és tartózkodó volt, később megszéledült, nyájasan nyújtá kezét bucsúzóra; sőt viszontlátást ígért jövő hétre a kaszinó-bálba.

— Nagyon derék. És ezt te kegynek és fölbátorításnak vetted? holott ezzel csak azt adta értésedre: hagyj neki békét és ne háborgasd többé otthonában.

— Így is magyarázhatom.

— Hegykén beszélsz: de legalább látom, hogy jó kedvedben találalak. Azért mondd ki világos szóval: tulajdonkép mit akarsz te ezzel a grófnéval?

— Oh ha ezt tudnám.

— Feleld inkább: ha én ezt elmondani merném! De ha nincs bátorságod egyenes szóra, majd én súgom meg, mi a szándéked? Előre figyelmeztetek, hogy tévútra kerültél, mert előtted csak két teljes lehetetlenség felé nyílik az út.

— Mi az a lehetetlenség? A mit az ember nem akar cselekedni! Senki sem tudja, mit hoz a következő nap.

— Például: csak nem juthatott eszedbe, hogy feleségül vedd?

— Ha hozzám jőne, erre is szívesen vállalkoznám.

— Ez jámbor és keresztyén szándék. De hallhattad már, hogy e nő csak özvegyi jogon élvezi férje birtokainak jövedelmét?

— Úgy beszéltek.

— Ha ezt tudod, nem lehetsz oly önző és elbizakodott, hogy e nő miattad s a te jövődben megnövekedő szép fekete szakáláért lemondjon negyven ezerforint évi jövedelméről?

Pál nevetett, vonogatá vállát, mutatá, mintha untatná e faggatás, de titokban mégis tetszett neki a fölvetett vitatárgy, már csak újdonságánál fogva is.

— Azt hiszem — felelé — legalább is igen korán történik velem e vallatás. Mit tettem eddig? Egy báli éjen át udvaroltam a szép asszonynak; ma meglátogattam s jóformán megbuktam vele. Jövő hétig színét sem látom; a kaszinó-bálban pedig majd elválik, én leszek-e megint lovagja, vagy más?

— Most már látom, hogy bűnös vagy, nem merészkedel kérdésekre világosan felelni. Ha bátor legény vagy, mondd: gondolsz-e vagy nem, komolyan házasságra?

— Arra is felelek. Természetesen, hogy csak magamról

szólhatok s kettőn áll a vásár. Ha úgy szeretne a grófné, mint én őt, egy cseppet sem ragaszkodnék a pénzkérdéshez.

— Értem: csak egy szalmás kunyhó és az ő szíve! Azt sem veszed tekintetbe, hogy e híres szépség legalább négy-öt évvel idősebb, mint te?

— Az ily csekély különbség elmosódik az életben.

— Azt hiszed? Pedig tudnod kellene, hogy az idősb nő, természeti ösztönénél fogva, megveti a fiatalabb férfit. Bölcsőbbnek, tapasztaltabbnak tartja magát s nem engedi, hogy férje uralkodjék fölötte. Ez pedig az örökös viszály magva, és a természet boszúállása. Ezt én mondom neked, saját példám után. Egykor, botor hittel és reménnyel, én is azt mondtam: a csekély korkülönbség elmosódik az életben és boldogságban. De megkaptam megérdemlett büntetésemet. Itt vagyok, nézz rám. Én is «csak» hat évvel vagyok idősebb férjemnél s mi lett a gyökerében indokolatlan regényből? Annak rendje szerint itt állok, mint példa, a ki ellenmondás nélkül bekerültem a vén asszonyok tisztos sorozatába: ösnemes Czibakházy Sámuel uram pedig még mindig vígan éli életének javát, vagy legalább második virágzását, s mint hallom, legközelebb kinevezik valami félreeső vármegye főispáni helyettesének.

— Akkor a néni is megkapja részét. Ezentúl méltóságos asszony lesz.

— Köszönöm; de nem ütöd el tréfával e dolgot. Tőlem ugyan ma meg nem szabadulsz, míg veséig meg nem gyóntatlak, azután pedig rád diktálom a kemény poenitentiát.

— Ha így van, méltóztassék velem parancsolni.

— Tehát az első esély megvitatásán túl volnánk. Világos tény, hogy a házasság épen kilenczvenkilencz okból lehetetlenség: menjünk át a folytatására, második és utolsó lehetetlenségre.

— Ah, ah, néni . . . . .

— No csak ne ájulkodsz, ne színeskedjél s különösen ne csinálj előttem ártatlan arcot, ha lelked tele van gonosz vágyakkal.

— De kérlek, néni . . . . .

— Úgy-e értesz? úgy-e tudod, mi következik? Hiába tagadnád, hogy kebledben holmi párisi eszmék is megfogamzottak. Oh, mon cher monsieur parisien, ön kétségtelenül azt gondolta: ez a szép menyecske végre is búsul-

hat, unatkozhatnak s talán vigasztalást vagy legalább szórakozást keres.

— Az égre kérem, néni . . . .

— Hallgass, ne szakíts félbe, míg kíméletlen kézzel légváraidnak legutolsó követ is lerombolom. Előre bocsátom s nem vonom kétségbe, hogy Velejtey grófné tiszteletet érdemlő özvegy asszony. A férfiak ugyan e jellemzést csak megszokott és értéktelen szólásformának tekintik. Amolyan olcsó elismerésnek, mely nekik semmibe sem kerül, az illető pedig kellemes igazságszolgáltatás gyanánt fogadja. De már a mi grófnénkat illeti, jól vigyázz rá, hogy rá nézve más sokkal döntőbb tekintetek is súlyt vetnek a mérlegbe. Ráhagyom ugyan, hogy a grófné is gyöngé asszony, mint a többi; van szíve, égnek lelkében lecsillapíthatatlan vágyak: de előtte mégis életének legelső szüksége azon társadalmi helyzet, melyet elfoglal, s melyről lemondani semmi áron nem akar.

— Kétség kívül.

— Halld csak a végét. Mint doctor vagy fiskalis leánya nagyon érzi helyzete nehézségét és állásának ingatag alapját. Ha született grófné volna, könnyebben beszélne, többet kockáztathatna: mert e körben az asszonyok kölcsönösen igénylik az elnézést és bocsánatot. A szigorúságot csak az alólról betolakodott faj fölött gyakorolják kérlelhetetlenül. Tehát minden hiba, tévedés és önfeledés rá nézve egyértelmű a kizárással. Ő pedig csak úgy s csak addig akar élni, míg a legmagasabb köröknek szívesen látott tagja lehet. Ez szenvedélye, ez életcélja, mely nélkül nincs számára egyenérték és kárpótlás. Ez okból, ha ma vagy holnap elé kerülne a vidékről vagy a vármegye házának tentaszagú irodáiból akár milyen hős vagy hegyke legény: tudja meg tőlem előre, mielőtt hiába való kísérletet tenne, hogy vesztett pört indított s bölcsen teszi, ha jókor észrevevén tévedését, mindjárt a legelső kiábrándulás után bűnbánólag leereszti két fülét s rangjához méltóképp vitézül megrepirál.

Ez volt a keserű leczke, melyet Klára néni a fiatal embernek adott. Margit néni ugyan más hangot, más érveket kívánt volna; de el kell ismernünk, hogy a jó lelkű szalmaözvegy jobban tudta hova kell ütnie, ha bizonyos képzelgőnek fejét megmosni, szemét kinyitni szándékozott.

Margit néni szobájába vonúlva áhitattal várta az erköl-

csi oktatásra szánt időnek lefolyását. Sőt imádkozott, nehogy kedves barátnője a vita hevében megfélemedezzen ígéretéről s bár jót akarva, az ártatlan fiatal embert oly valamire is figyelmeztesse, a mi nem neki való volt.

Lizi szobalyány több gyakorlati eredménynyel használta föl a múltó perczeket. Oda sompolygott az ajtó mellé, fülét a kulcslyukra illeszté, hallgatózott s a kenetes tanácsok özönétől lelke mélyéig el volt bájolva. Kár, hogy e hivatlan tanú lelkén jobban fogott a szép szó, mint azon megátalkodotton, a kinek szánva volt.

Végre délután három óta után ismét összekerült a társaság. A ház úrnője bevezeté barátnőjét és öcscsét a társalgó terembe és színlett nevetközéssel kérdé: hogy mulattak együtt addig, míg ő elmulaszthatatlan házi teendői miatt, akadályozva volt a társalgásban részt venni?

Pál úrfinak már csak az sem tetszett, hogy a világosan kiczirkalmazott összeesküvés következtében, ebéd utáni fekete kávéjától elesett s kapott helyibe kéretlenül valódi es hamisítlan családi fekete levest. De hogy Klára néninek mégis egyben-másban igaza is volt, nem tagadhatta.

A jelenet különben eléggé feszült lehetett, mert mind hárman érzették magokban a régi patriarchalis bizalmasság hiányát. Sokáig akadozva, zökögve folyt a társalgás, míg egyszerre a legváratlanabb véletlen egészen új tájképet nyitott föl előttök a nagy világ felé.

Épen senkinek sem sikerült valami alkalomszerű beszéd-tárgyat elérántani, a midőn nyílt az ajtó, Lizi szobalyány belépetts jelenté, hogy vendég érkezett. Ő méltósága báró Klukochevich tanácsos úr kíván tisztelegni.

Bomba röpült be az ablakon és lepattant!

Margit néni első gondolata volt, hogy a látogatást visszatúsítja: de csak hamar átlátta, hogy ha már a keserű poharat el nem kerülheti, ez az ember soha sem jöhetett kedvezőbb pillanatban, mint most, midőn hárman vannak jelen.

Tehát a helytartósági consiliarius úr teljes méltósággal lépett be s legelőször is bocsánatot kért, hogy ily kevésbbé megszokott időben alkalmatlankodik.

— Mi hivatalnokok a kérlelhetetlen óra mutatójának rab-szolgái vagyunk. Legyenek kegyesek e kényszerűséget mentéségül elfogadni.

Mikor pedig leült a számára kijelölt székre, még egyszer kifogástalan czeremoniával meghajlott a ház úrnője előtt s aztán vendégi kötelessége szerint hivatalosan tudomásul vette a többiek jelenlétét is.

— Ah — szól Czibakháznéné felé fordulva — mily kellemes meglepetés. Engedje meg, hogy én lehessek a szerencsés halandó, a ki méltóságodat e czímen legelőször üdvözli. Épen a mai reggeli postán érkezett meg a kancelláriáról a kegyes leirat, melyben ő felsége Czibakházy Sámuel urat azon megyében, a hol birtokai is fekszenek, főispáni helyettesnek kinevezni méltóztatott!

Természetesen mindnyájan gratuláltak; a báró pedig visszafordulva a ház úrnője felé, folytatá:

— Égető vágygal óhajtottam e percet, melyben hódolatomat tanúsíthatom: de ismerve igénytelen voltomat, még sem merészkedtem volna ez úri család szentélyét megháborítani, ha egyúttal más sokkal fontosabb ügyek ide nem vezetnek. Van szerencsém egy igen kellemes újsággal szolgálni.

— Ah — felelék a hölgyek, hogy végre valami hangot ők is adjanak.

— Ő excellentiája, kegyes főnököm, nagyon sokat hallott tisztelt Zsadányi Pál úr jeles tulajdonairól; engem bízott meg, beszéljek vele és szólítsam föl, nem volna-e kedve, nálunk hivatalt vállalni?

— Én?

— Igen, ön uram. Természetesen, hogy első belépésre valamely kisebb rendű foglalkozásról lesz szó: mert az országos főkormányzók hivatalnoki hierarchiája ezt így követeli.

Margit néni meglepetve nézett előbb a beszélőre, aztán öcsésére. Az első pillanatban arczvonásain örömet eláruló kifejezés rajzolódék ki; talán rögtön öcsce helyett maga mondja ki a határozott igent, ha még elég jókor eszébe nem jut, hogy ez embernek semmi áron, semmi szín alatt leköteltetnie lenni nem akar.

Pál, mint akkor minden független ember, souverain megvetéssel nézett a kormány zsoldosaira, igen mulatságos ötletnek találta, hogy valaki őt ily könnyű szerrel a kormánypárt soraiba becsempészni megkísérlette!

— Ah uram — vevé föl a szót a báró. — Nagy idők hajnalát értük meg. Most már a dolgok új rendje fog bekövet-

kezni. Oda fönn elhatározták, hogy az eddigi tespedésnek véget kell vetni. A kormány maga ragadja meg a reform zászlóját s a nagy munka megkezdésére hivatalos lesz minden hazáját szerető magyar. Keressük is már lámpával a talentumokat és onnan szedjük össze, a hol épen találjuk.

— Az eddigi pártból nem telik ki?

— Mentől többen vagyunk, annál biztosabb a siker. De hogy annak idején actióba léphessünk, annak első és kikerülhetetlen föltétele, hogy a jövő országgyűlésen a karok és rendek tábláján hatalmas többségünk legyen.

— Ah? innen fuj a szél.

— Nincs más mód alkotmányos országban. Mindenek előtt pedig vagy hat ellenzéki s legalább még egyszer ennyi kétes megvét kell meghódítanunk.

— Nem könnyű munka ez.

— Mindegy; meg kell próbálkoznunk. Íme ő méltósága, Czibakházy Sámuel úr legközelebb indul már megyéjébe, megtartja a beigtatást s aztán rögtön kitűzi a tisztújítás napját. A püspök, a káptalan a mienk; a nagybirtokosok velünk tartanak s akkor mi restaurálunk!

— Hát az oppositiót hová teszik? Azt hiszem, mi is ott leszünk és szavazunk.

— Oh, a szavazási jogot nem bántjuk, mert magunk alatt sem akarjuk a fát vágni. Csak hogy a főispán az ellenzék embereiből egyetlen egy darabot sem kandidál.

— De már akkor a kortesnóta szerint: «vagy a vér az eget éri».

— Van elég katonánk. Szét kergetjük a lázadókat s mienk a csatatér!

— Ezt eddig erőszaknak nevezték.

— Ellenkezőleg; ez maga a megtestesült törvényesség. Kérdem: nincs-e a főispánnak absolut joga a kijelölésre? Bizony van s volt mindig. Valóságos gyávaság volt részünkről, hogy kíméleteskedtünk és nyakunkra hoztuk az ellenzéki tisztikart! Ezután majd más nótát húzatunk a cigánynyal. Csak többségünk legyen.

— És ha meglesz a többség, mit csinálnak vele?

— Mit? Virágzásba hozzuk az országot! Mi leszünk, kik gróf Széchenyi jövedölését beteljesítjük: Magyarország nem volt, hanem lesz!

— És tömérdek sérelmeink?

— Ha többségünk van, önmagától megszűnik minden sérelem. Még e név is feledésbe megy mind örökre.

— A név talán igen; de az égbe kiáltó vétkek és visszaélések is? Remélhetik, hogy e szolgálai többség megdekretálhatja Magyarország örök alárendeltségét az osztrák érdekek javára? A vámkérdésben tovább is Ausztria coloniája maradunk? Azért együnk, igyunk, torkoskodjunk itthon, hogy az osztrák financia kövér fejős tehenet találjon bennünk? Kérem: megmarad az udvari kancellária és a helytartó tanács tovább is Metternich herczeg absolut hatalma alatt, hogy tetszése szerint, mint bábjátékot, zsinóron rángassa? Mi lesz az udvari kamarából, mely daczára főnhéjazó czímének, gyökerestől és minden elágazásaiban osztrák és német? s még annyi önállósága sincs, mint Ausztriában akármely Finanz-Directionak? Végre mi lesz az egyenes adóból, a közvetett jövedelmekből, a só, vám, deperditák tiszta hasznából? mindez tovább is az osztrák kincstár feneketlen hordójába fog folyni?

Tanácsos úr kezdetben mutatott elbizakodásával főleg a nénire akart hatni és épen nem volt elkészülve arra, hogy e fiatal ficzko egyenesen szarvánál fogva rántsa elé a vad bikát. Kissé megjuhászodva, mérséklé buzgóságát s fordított a dolgon.

— Nagyon sajnálnám, ha Zsadányi Pál úr ily másodrendű kérdések . . . mondhatnám egészen lényegtelen részletek miatt, nem szándékoznék hozzánk csatlakozni.

— És ha csatlakoznám? — felelt az ifjú — mi haszna volna a kormánypártnak, ha a budai penészes irodákban egy accessistával, ingrossistával, vagy épen concipistával több vagy kevesebb rágná a deputatumba kapott lúdtollat?

— Oh kérem — felelt nagyot lélegezve a báró. — A foglalkozás czíme, helye, minősége semmit sem határoz. Fő dolog, hogy tudjuk, kikre számíthatunk. Tetszenék talán inkább a megyei szolgálat? Az is hatáskörünkbe esik. Ő excellentiája, kegyes főnököm, csak fél szemével int s annyi idő alatt, míg a posta Váradra érkezik, a bihari főispáni helyettes kinevezi önt valóságos aljegyzőnek!

— Köszönöm; érdemem fölött való megtiszteltetés volna.

A hölgyek lassanként kezdék észre venni, hogy a tanácsos úr, bármi volt idejövételének fő czélja, kizárólag a fiatal emberhez intézi szavait s nyakig bemerül a politikába. Összenéztek

tehát ketten; mindjárt meg is értették egymást s a következő perczben eltűntek a szobából.

— Magunkra maradtunk, uram.

— Az égre! talán nagyon is tűzbe jöttem — hebegé a báró.

— Mindegy, benne vagyunk. Úgy tekintsük eltávozásukat, mintha megadták volna a korlátlan szólásszabadságot e szoba négy falain belül. Ott hagytuk el, hogy nem kívánok hivatalt vállalni.

— Kár, nagy kár. Mert tessék elhinni, hogy mióta Árpád e haza földjét elfoglalta, nem volt kedvezőbb idő, hogy a gyakorlati észjárású fiatal ember a leggyorsabban a magasba emelkedjék. Meglássa uram, hogy ez év folytán sok ember mint szegény frater kel föl reggel az ágyból: estére pedig mint szolgabíró, hogy ne mondjam viczispán, bujik paplan alá.

Ez a karakán stílus nem tartozott Klobuchevich báró szokott s mindig lelkiismeretesen kimért modorához; de ha már a kormány is leszállt sérthetetlen magasságából és korteskedni készült, ki vehetné rossz néven, ha egy alárendelt kurta kis consiliarius is föltette a pörge kalapot, árvalányhaját tűzött melléje s bele verte magát a tősgyökeres magyarokodásba.

Volt erre már fényes, vagy mint mondják, klasszikus példa is. Íme ő excellentiája, az akkor élő personalis, a ki más-kép az elvetemültségig szolgalelkű pecsovics volt: azzal tudott magának népszerűséget szerezni, hogy ha «felre» szólott (mint a színdarabokban), akkor mondta meg az igazat. Azaz: piszkos szájú ocsmány beszédű rüpök volt és égbekiáltó módon káromkodott. Sok ember el is hitte neki, hogy az ily vén kópénak végre is igaz magyar vér foly ereiben!

— Csak azt csodálom — jegyzé meg Pál — honnan származik e rögtöni változás? e csodálatos fordulat egy egész új rendszer felé. Honnan kaptak kedvet és bátorságot a legcsökönyösebb excellentiás urak egyszerre a nyílt actióra? Komo-lyan félre rúgták a tespedés politikáját és őszintén ragadják meg a reform zászlóját?

— Oh uram — felelé a tanácsos, sokat jelentő mosolylyal. — Ez oly titok, melyet nekünk hivatalnokoknak nem szabad elárulnunk, pedig az év kezdete óta a veréb is csiripolja a háztetön.

— Valami változás készül a legfelsőbb körök személyzetében?

— Ki tudná megmondani? Hanem mozog már valami a levegőben, a mi lehetetlen volna, ha fölülről eredő szelek nem okoznák.

— Szóval: ma vagy holnap, úgy eshetik, hogy új kancellárt kapunk.

— Ezt én nem mondtam — tiltakozék az óvatos bürokrata. — Az ég őrizzen, hogy ilyesmit ajkaimra vegyek. De mindenki tudja, hogy mostani főkancellárunk, gróf Majláth, első rangú államférfi. Bölcsességét tanúsítja, hogy még az aranygyapjas rendet is bírja. Hol kaphatnánk ennél meggyőzőbb bizonyítékot? Kár azonban, hogy sokan szemére vetik ő kegyelmének a legmagasztosabb conservatív elvekhez való tántoríthatatlan ragaszkodását. Szerinte a magyar alkotmány, az ősi megyei rendszer, a magyar nemesi szabadság, főleg pedig a létező három nagy dikaszterium, örök időre tartó alapokra van fektetve. Magam hallottam tőle: ennyi kincsünket a francia sőt még az angol is irigylitőlünk: tehát ne piszkáljuk szentségtelen kezekkel nemzeti hagyományainkat, mert jobbat annál sehol e világon nem találhatunk.

— A mi ezt illeti — felelt Pest megye tiszteletbeli aljegyzője, — Bécsben is így vélekednek. Az udvar, Metternich herceg s minden osztrák miniszter, fanatikus imádója a magyar alkotmánynak! Csak mi itthon, nem tudjuk hasznát venni, bár miként iparkodjunk. De az osztrák miniszter vígan füttyörészhet. Tapasztalásból tudja, hogy számára dicsőségesebb alkotmányt componálni sem lehetne, ha mindjárt «charta bianca»-t küldenének le Bécsből.

— Lássá! én is ezt mondom! És még is mily mérges és marczone a magyar oppositio; Deák, Klauzál, Beöthy és a többi. Hanem e gyönyörű gondolatot, hogy «az osztrák miniszter fanatikus imádója a magyar alkotmánynak» minden nap arany betűkkel kellene a Kossuth heti lapjában kinyomatni!

— Ez az én véleményem, de folytatása is következik . . .

— Halljuk, halljuk. Kíváncsivá tesz ifjú uram.

— Mindjárt szolgállok vele. Hiszen nem volna jó dolga annak az osztrák miniszternek, Metternichnek, Kübecknek, Sedlnitzkynek, ha mindennap a reggeli ima után meg nem

csókolná a Corpus jurist, mint a török a Koránt, a zsidó a Thalmudot.

— S miért, ha szabad kérdezni?

— Mert az osztrák miniszter három század óta, saját tapasztalásából tudja, hogy ez alkotmány mellett, (nem úgy mint írva van, hanem mint a gyakorlatban áll,) kénye kedve szerint abszolút hatalommal kormányozhatja az országot, kiszívhatja zsirunkat, kipióczázhatja vérünket és besöpörheti legutolsó vörös garasunkat!

— Oh, oh . . . .

— Hogy aztán mit irkál az országgyűlés a gravamenek sorába? mit firkál a vármegye az ő penész szagú protocollumába: azzal oda fönn annyit sem gondolnak, mint én, ha otthon az udvaron, az eperfa tetején a varjú károg.

— Elég, elég! Be kell fületem dugnom. Ezek borzasztó állítások; egytől egyig felségsértő hasonlítások.

— És még is e mellett maradunk; én és egész pártunk az utolsó leheletig.

— Bocssásson meg uram, de e szavakban a nyílt zendülés eszméje rejlik. Ez egyenes út oda, a hol Martinovics, Hajnóczy, Óz Pál elvérzettek.

— Mindegy, ha más vígasztalásunk nem marad is, mint a régi profetia: *ex ossibus meis exurget ultor!*

— Kérem, hagyjuk e tárgyat: nagyon elragadja önt fiatalkori heve.

— Szívesen elhallgatom, a mi még következnek. Nagy dolgok egyesek veszedelme nélkül nem történnek. Épen mint a természetben. Hosszú szárazság után áldás a nyári vihar és zápor, ha egy pár házat fölgyújt is a villám, egy pár embert agyon csap is a mennykő. Négy-öt ember életének föláldozása még nem is sok.

— Igen, nem sok: de a kiket a veszedelem talál, azoknak épen elég.

— És most, mi a jelszó?

— Hogyan, mi a jelszó?

— Egy pár év múlva megint országgyűlés lesz. Ott leszünk mindnyájan a követválasztásoknál. Adjunk egymásnak azon nagy napra «légy ott»-ot s mondjuk: Philippinél találkozunk!

A fiatal ember büszkén nézett a tanácsosra, mintegy

lesvén, mily hatással lesz rá e klasszikus idézet. De a báró egyszerre hatalmasan föl kaczagott.

— Ad vocem, Philippi! Engedje meg, hogy elbeszéljek e történelmi tényre egy kis parodiát.

— Csak tessék.

— Van oda át Budán, a Rác-városban, egy Filippi nevű kurta koresmáros, a ki saját jó vörös borát méri és a hova a kisebb kategóriákba tartozó hivatalnokok vacsorálni járnak: természetesen a hónap első felében. Épen ma történt, hogy a midőn délután két órakor az írkok és napdíjasok letették a tollat, egyik közülök rengeteg pathoszszal így szólott társaihoz: Fiúk! menjünk ebédelni! de ne feledjétek, mint Cæsar mondá Brutusnak: estére Filippinél találkozunk!

Már akár tetszett a fiatal embernek ez ötlet, akár csak örvendett, hogy ily fordulat által a komoly és izgató politikai vitának vége szakadt: maga is nevetni kezdett.

Nem sokára a hölgyek is visszatértek, de nem ültek le, a mi világos jel volt arra nézve, hogy a látogatás idejének befejezését óhajtják. A báró tehát engedelmet kért, ha hosszas maradásával netalán alkalmatlankodott.

Készült menni; kalapja, pálczája úgy is közvetlen közélében rendelkezésére állott: de arcának kedvetlen kifejezéséből meglátszott, mennyire elégedetlen az eredménnyel s mennyire csalódott. Nem találta meg, a mit várt: helyébe kapott sivár politikai vitát, a mire nem számított. Végre gyertyagyújtás idejében elkotródott s utána tiszta lőn a szoba levegője.

Így ütött ki e napon az ebéd utáni kedélyes csevegés, melyet jelen fejezetünk czimében, olvasóinknak ígértünk.

PÁLFFY ALBERT.

HALADÁS ÉS SZEGÉNYSEG.*)

George műve az amerikai socialisták evangéliumai közül való. Miként Leroy-Beaulieu is megemlíti, számos kiadása forog kézen, sőt az Egyesült Államok népkönyvtáraiban hivatalos úton is terjesztik. Angliában eredetije, Németországban jó fordítása a múlt év folyamán érte második kiadását s Bellamy Edward *Looking Backward* czímen George elveire építve, egy utopicus regényt is tett közzé.

A munka mindenesetre az emberi elme szebb alkotásai közé tartozik. George merész tekintettel lát keresztül az emberi társadalom működésének összes jelenségein; befutja a múltat, jelent jövőt, s ragyogó stylben csoportosítja céljai körül a találó képeket. Népszerű a nélkül, hogy pillanatra bár közönséges volna, sőt szorosan véve tudományos, szárazság nélkül. Imádja a szabadságot, s mégis bizonyos mértékben conservatív; demokrata, s az amerikai társadalmat mégis az anarchia ösvényén látja. Alapfölfogása borongós, mint minden socialistáé, s a hitben talál végső megnyugvást.

Egyetlen gondolat, melynek az egész mű van szentelve, de az érdeklődést föntartva és fokozva vezet el az alapeszméhez, mely ugyan nem új, de a hozzá vezető ösvények járatlanok és eredetiek.

Kísérjük őt el céljához ez ösvényeken.

Ha a múlt század férfiai közül — mond George — egy Franklin vagy Priestley, álmodva a jövőről, látták volna, miként lép a gőzhajó a vitorlás hajók, a vasúti vonat a posta- és teherkocsik, a gőzarató a sarló, a gőzcséplő a kézi csép helyébe; hogy ha hallották volna zúgását a gépeknek, melyek az emberi akarat és

---

*) Henry George: *Progress and Poverty*. 2. E. London 1889. 401. lap. Németül: *Fortschritt und Armuth*. Berlin, 2. A. 1889.

emberi szükségletek szolgálatában többet végeznek, mint a föld minden lakosa és igás állatai egybevéve; ha láthatták volna, miként alakulnak át az erdő fái az emberi kéznek majdnem érintése nélkül kész ajtó-, ablak-, ládák- és hordókká; miként készítenek nagy műhelyek lédaszámra czipőt, csizmát, kevesebb munkával, mint a mennyi az ódivatú czipésznek egy talp fölveréséhez szükséges; miként alakul át a gyapot a gőz-szövődékben a lyány szemei előtt kelmévé gyorsabban, mint a hogy kézi szövőszéken az izmos takácsoknak százai végezhetnék; miként kovácsolnak a vasművek mamut nagyságú csöveket, hatalmas vasmacskákat és takaros gépek parányi órákat; miként hatol át a sziklák szívében a gyémántfuro és kéméleti meg a csethalat a kőolaj; ha elképzelhették volna azt a roppant nyereséget időben és munkában, mely a forgalom és csere eszközeinek tökéletesítése által jött létre — hogy az Ausztráliában levágott birkát még frissen fogyasztják el Angliában és a londoni bankárnak délután földott megbízatását San-Franciscóban ugyanazon nap reggel teljesítik, — akkor dagadó kebellet azt hitték volna, hogy legszebb álmaik teljesülnek; ama vasizmok és aczélidegek fölmentik a legalsóbb osztályt is a napi kenyér gondjától, s a legszegényebb munkás életét is ünnepnapokká változtatják. Minden gonosz kipusztul s a vad megszelídül; az egyenetlenség összhanggá változik. Mert miként uralkodhatnék ott kapzsiság, a hol mindenkinek elege van? Miként létezhetnék gonoszság, bűn, tudatlanság, nyereség, a mi csak a szegénységből vagy a szegénységtől való félelemből ered, ott, a hol maga a szegénység eltűnt? Ki volna földön csúszó, hol mindnyájan szabadok, ki volna elnyomott, hol mindnyájan egyenlők?

És íme a művelt világ minden részéből panaszok hangzanak az ipari elnyomatás, önkénytelen munkaszünetek, a heverő tőke fölhalmozódása, az üzletemberek között uralkodó pénzsükség és a munkás-osztályoknak nélkülözései, gondjai és szenvedései miatt.

E baj közös minden állammal. A gőzmozdonnyal érkezik a söpredék csapata, fogház, szegényház, s a legrégebb művelt államokban is a legnagyobb bőség közepett a legmélyebb nyomor lakozik. A légszeszszel világított és egyenruhás rendőrséggel őrzött utcazón a felsőbb tanintézetek, könyvtárak, múzeumok árnyékában azon visszariasztó vandálok várakoznak a járókelőkre, a kiket Macaulay megjósolt.

Közös levén a baj, közösnek kell lennie az okoknak is, és ez képezi korunk nagy talányát. A míg a javak szaporodása, a mi a modern haladást hozza magával, csak arra szolgál, hogy nagy va-

gyont építsen, a fényűzést növelje és az ellentétet élesbítse a bőség palotái és a nélkülözés kunyhói között, addig a haladás nem lehet valódi és sokáig nem tarthat. Be kell következni az ellenhatásnak. A torony oldalára hajlik s mindenik új emelet siettetni a végső katasztrófát.

Bármily fontos is e kérdés, még sem talált eddig olyan megoldást, mely minden tényt megvilágítana, s egyszerű, tiszta orvosszert mutatna föl. Pedig a nemzetgazdaságtannak, mely George szerint geometriai pontossággal vonhatja le következtetéseit, múlhatalanul módjában kell állania, hogy választ adjon e nagy kérdésre.

E célból George fölteszi magának a megoldandó tételt: miért törekszik a munkadíj, daczára a megnövekedett termelő erőknél, olyan minimumra, mely csak az életföntartásra elégséges?

Erre az uralkodó nemzetgazdaságtani fölfogás azzal válaszol, hogy a munkadíjat a munkások száma és a munkások foglalkoztatására szánt tőke mennyisége szabja meg, s minthogy a munkások számának természetes törekvése a tőkeszaporodást követni és túlhaladni, a munkások osztaléka nem növekedhetik.

E fölfogás szerint a munkás a tőkéből nyerné munkadíját, holott George szerint a megfizetett munka terményéből nyeri. Az előbbi nézet szerint a munkások nem nyerhetnének, foglalkozást mielőtt tőke nem volna fölgyűjtve; ha azonban bebizonyúl, hogy ez tévedés; hogy a munka föntartása és díjazása még ideiglenesen sem érinti a tőkét, hanem közvetlenül a munka terményéből nyeri táplálékát, akkor összedől az egész elmélet, melyet e föltevésre építettek. Már pedig, ha a modern termelésnek annyira bonyolult irányzatait legalsó alakjára visszavezetjük, láthatjuk, hogy minden egyén, a ki a csere és termelés végtelenül elágazódó és összefonódott hálózatában részes, valóságban nem cselekszik mást, mint az ősember, a ki a fáról gyümölcsöt szed, tudniillik erejének megfeszítésével a természettől kívánságainak kielégítését szerzi meg. A legalsóbb helyzetben, melyet elképzelhetünk, mindenki maga keresi föl a csalétket, s maga fogja a halat. A munkafelosztás előnye azonban hamar kiviláglik s az egyik férget ás, míg a másik horgász. Ha később a sajka előnyeit fölösmerik, a ki sajkát készít és javít, épen úgy részt vesz a halászatban, mint a ki férget ás vagy halat fog. Ha a munkafelosztás további fejlődését egészen a mai polgáriassáulnak nevezett bonyolult állapotáig elkísérjük, arról győződünk meg, hogy minden esetben, a mikor árúért munkát cserélnek el, tényleg

a termelés megelőzi az eredmény élvezetét s a munkás az ő munkadíjában csak utalványt kap az általa előállított javaknak közös készletéhez, és sem a pénz, mely az utalvány, sem a javak, melyeket vele vesz, nem a tőkétől eredő előleg, hanem azon termény, melyet ő munkájával a javak közös készletébe már beadott.

Ez elvet tartva szem előtt, a mérnök, a ki a Themse partján homályos műhelyében egy nagy hajó gépezetét rajzolja, ép úgy a kenyér és hús előállítására szenteli munkaerejét, mintha Kaliforniában búzát aratna, La Plata pámpászaiban nyájat terelne; ép úgy készíti a maga ruházatát, mintha Ausztráliában juhot nyírna és Paisleyben kelmét szőne; s a piros bor, melyet ebédkor iszik, épen úgy az ő termése, mintha a Garonne partján a szőlőt személyesen ültette volna, mert a termelés a munkadíj anyja, termény ő maga is, mely nem a tőkéből, hanem a munkából ered. Azon kényszerűségből, hogy a munkásnak reggeliznie kell, mielőtt munkához fogna, nem következik, hogy addig nem foghatna munkához, a míg egy tőkepénzes nem érkezik, a ki reggelijét kifizesse, hiszen e reggeli, ha csak éhínség nincs, nem a termelés támogatására szánt javakból, a mi a tőke, hanem az élet föntartására félretett javakból kerül ki, a mi pedig már nem tőke. Ez életföntartási cikkek pedig azoknak munkájából származnak, a kik ugyanazon idő alatt ezeknek előállításával foglalkoznak.

Mindezekből következik, hogy a tőke nem szolgáltatja a munkadíjat, a mint tévesen tanítják. Hanem a bér a munkatermény egy része, melyet a munkás kap. A nyers anyagot sem a tőke szolgáltatja, miként tévesen tanítják, hanem a természet s csak a munka alatt változhatik az tőkévé. A tőke továbbá nem tartja fenn a munkást a dolog ideje alatt, miként tévesen tanítják, hanem munkája tartja a dolgost, és a ki egészben vagy részben valamit előállít, a mivel élelmi szert vehetni, annyi, mintha magát az eleséget hozta volna létre. Ép ezért a tőke nem is korlátozhatja az ipari munkásságot, hanem ennek egyedüli korlátjai a természet által magában rejtett anyagokhoz való hozzájuthatás nehézségei lehetnek.

Az ipari munka alakját igenis korlátozhatja a tőke. Gyár nélkül nem volna gyármunkás, varrógép nélkül gépvarrás, eke nélkül szántó és nagy kereskedelmi tőkék nélkül nem vehetné magára az ipari foglalkozás oly sokféle specialis alakját, melyeknek a kereskedelem nyújt tápot. Hogy egy művelt ország lakói munkájokat a környék és a világ legtávolabbi részeinek munkájával kicserélhessék, árúraktárakra, nagy hajókra, vasúti kocsikra van szükség, mint

a hogy valamely nagy városban a víz vedreinek millióit gyűjtik a tartóba és mérföldekre vezetik csöveken, hogy a városi lakos bármikor egy pohár vizet ihassék.

Csak hogy azt állítani, hogy a tőke a munka formáját vagy hozamát korlátozza, egészen egyéb, mintha az ipari munkásság korlátozása állítatik, mert ez annyit tenne, mintha szövőgép nélkül nem volna szövés, varrógép nélkül varrás, eke nélkül földművelés, vagy egy magános szigeten, mint a Robinsoné, lehetetlenség volna a munka, mert nincs csere.

Hogy azonban igaza lehessen a modern nemzetgazdaságtani fölfogásnak, mely szerint a tőke mennyiségétől függene a munka és a munkaerő szaporodása meghaladja a tőke növekedését, szükség volt még a Malthus-féle népesedési elméletre, mely szerint az életszerek nem bírnak lépést tartani a népesség növekedésével, a mi ismét nagy tévedés.

Az a föltevés, hogy a természet törvénye úgy megrakni a föld fölületét emberekkel, mint a hogy a bádog dobozt meggyúrják szárdinával, egyezett egyrészt a szegényebb osztályok nézeteivel, más részt igazolta a gazdagokat, a kik magokhoz harácsolták a földi javakat, miután úgy sem lehetséges az alsóbbaknak magok okozta nyomorát megakadályozni. Már pedig ifjú államok lakosságának szaporodásából vonni következtetéseket az emberiség szakadatlan növekedésére, annyi volna, mint egy ifjú állat növésének arányaiból számítani ki farkának évek múltán leendő hosszúságát. Ha a lakosságnak örök törekvése szaporodásával meghaladni az eleség mennyiségét, miként lehetséges, hogy földgolyónk annyi ezer év, sőt a mint állítják, az évek milliói után még mindig oly ritka népességgel bír s egykor sűrű népességű óriási városok helyén vadállatok szoptatják fiaikat? Egy magára Peruban a történelmi nyomok nagyobb számú lakosságra mutatnak, mint a mennyi most egész Dél-Amerikát lakja, s az Ázsiában, Afrikában tett fölfedezések inkább azt bizonyítják, hogy egykor a mainál is több ember élt a földön. Más részt eddig kétségtelen, hogy éppen azért több az élelem, mert több az ember. Ötven angol mérföldnyi terület a földművelés mai állapota mellett csak néhány ezer ember számára ad táplálékot s azon az ötven mérföld területen, melyet London városa ölel föl, négy millió ember él, és tápláléka gyarapodik a lakosság növekedésével, mivel az egész világ területéről szerzi eleségét. A város növekedésének határa tulajdonképen a földtekének adott határok. Azt sem mondhatni, hogy a termőföld erői fogyatkoznának. Ez csak némely

területre vonatkozhatik. Az ember abszolút értelemben se nem termel, se nem fogyaszt. Az egész emberiség, ha az örökkévalóságig dolgoznék, akkor sem adhatna egy atomot e guruló tekéhez, s az erők mennyiségét, melynek örök forgása hozza létre és tartja fenn az életet, egy jotával sem szaporíthatja, sem apaszthatja. A mint a tengerből eredő víz ismét csak oda tér vissza, ép úgy a táplálék, melyet a természet készletéből veszünk, kerülő úton ismét csak e készletekbe kerül. Az emberiség szaporodásának a téren kívül nem lehet más korlátja.

A mint azonban nem adhatunk a földhöz semmit, nem is kaphatunk semmit mástól, csakis ő tőle. És épen e miatt lép föl a kérdés fontossága, hogy kiknek van birtokában a föld? Mert a hol a termőföld szabad, a munkás minden keresménye neki jut. A hol azonban a föld magántulajdon, előáll a földjáraadék s a munkás díja csak az lesz, a mi a földtulajdonos számára levont földjáraadék után fönmarad. Ha a munka támogatásához a tőke járul, ennek javára is levonatik kamatban egy akkora része a munkadíjnak, mely a munkának tőkévé leendő átalakítására ösztönöz. A föld kifejezése ugyanis a természet erőit és előnyeit foglalja magában; a munka kifejezése minden emberi erőmegfeszítést; a tőke kifejezése azon javakat, melyek további javak előállítására fordíttatnak. E három között oszlik meg az egész termény. Az a rész, mely a földbirtokosnak a természetadta előnyök használatáért esik, a földjáraadék; az a rész, a mi a az emberi munka javadalmazása, a munkadíj; az a rész, mely a tőke használatáért számíttatik föl, a kamat. Ha most a dolgok természetes menetét elkísérjük, előbb kell földnek lennie, hogy munka és tőke létesülhessen. A tőke szintén csak munka szüleménye, s ép úgy, mint a munka, a földhöz van kötve. A föld tehát előfeltétele, tere és anyaga a munkának, s a természetes rend: föld, munka, tőke, nem pedig megfordítva miként általában teszik, a tőkét véve kiindulási pontnak. Következőleg a terményből csak az jut a munkának és tőkének, a mi a földjáraadék levonása után marad, azt pedig a földjáraadék állása szabja meg, hogy mi maradhat. Bármennyire emelkednék is valamely társadalomnak termelő képessége, sem a munkadíj, sem a kamat nem emelkedhetik, ha a földjáraadék növekedése az elsővel lépést tart. A föld, munka és tőke e viszonya fontos igazságokat rejt magában. A munka és tőke csak különböző formája lévén azon egy dolognak — az emberi erőmegfeszítésnek, kamat és munkadíj egyszerre szállnak vagy hágnak. Ha a munkadíj száll, aránylag esnie kell a kamatnak, különben előnyösebb a munkát

tőkévé alakítani, hogy sem közvetlenül alkalmazni; míg ha a kamat esik, a munkadíjnak is esnie kell, különben a tőke gyarapodása volna megakadályozva. A munkadíj azonban nem lehet nagyobb, mint a mennyi a munka productuma a legkedvezőtlenebb fekvésű termőföldön. Ha ugyanis akadnak emberek, a kik a legkedvezőtlenebb termésű földet is művelik, ez csak a miatt történhetik, mert magasabb munkadíjat nem remélhetnek. A munkadíj nagyságát tehát az határozza meg, hogy mily mértékben van elfoglalva és művelés alá vonva valamely országban a földbirtok. Ez már a népese-
 dés arányaitól függ, mert egyrészt ehhez van fűzve a földjára-
 dék keletkezése és növekedése.

Itt eljutottunk a fő ösvényre, s a ki járatos a nemzetgazdaság-
 tan útain, előre sejtethi, hogy George hová ér ki. A földjára-
 dék intézője sorsunknak, döntő tényezője a munka, tőke és földbirtokos
 jutalékának, tehát az összes emberi termelés és ebből a vagyon-
 megoszlás szabályozója. Elég ehhez megemlítenünk, hogy George
 Ricardo ösmeretes földjára-
 dék-elméletét teszi magáévá, de minden
 eddigi nemzetgazdánál szélesebb körű és szigorúbb következtetéseket
 von le belőle. Ő is osztozik az általános fölfogásban, hogy a földjára-
 dék a földművelés határaitól függ. Hág, a mint a művelés a rossz termő
 földekre terjed ki, mivel az itt termett gabona is megfizettetvén a
 piacon, ehhez képest nagyobb nyereség jut azoknak, a kik jobb és
 közelebbi földön termelnek. Ellenben e nyereség alászáll, ha a mű-
 velés határai szűkebb körre húzódnak. De már e föltevés helyébe,
 hogy: a munkadíj a munkások számától és a foglalkoztatásukra
 szánt tőkétől függ, — ezt a tételt állítja föl: a munkadíj a földmű-
 velés határaitól függ, apad, a mint ez apad, és emelkedik, a mint ez
 emelkedik. És ez axioma helyébe, hogy: a kamat a tőke keresleté-
 től és kínálatától függ, vagy a mint a nyereségről állítatik, a munká-
 díjtól (vagy a munka árától,) s nő, a mint a munkadíj súlyed, és
 száll, a mint a munkadíj emelkedik, — George a következő tételt
 állítja: a kamat a földművelés határaitól függ, apad, ha ez szűkebb
 térre szorítkozik, és nő, ha földbirtok bőségben van. A vagyonmeg-
 oszlás törvényeinek uralkodó fölfogása — mond George — nem bír
 közös központtal, kölcsönös köteléssel, nem képezi egy egésznek
 egymásba kapcsolódó részeit, hanem különböző tulajdonságok meg-
 határozását. A fönnebbi megfejtés pedig egyetlen pontból ered és
 egy tökéletes egésznek egymásba fogódó részeit alkotja, melyek tá-
 mogatják és kiegészítik egymást.

A földjára-
 dék növekedése magyarázza meg, miért nem emel-

kedhetik a munkadíj és kamat. Hogy munkadíj és kamat az újabb tartományokban magas, nem a miatt történik, mivel az uralkodó nemzetgazdasági fölfogás szerint a természet a munkát és a tőkebefektetést jobban jutalmazza, hanem mivel a termőföld olcsóbb és a terménynek kisebb részét vonja el a földjáradék a munkától és tőkétől. A hol a föld ára magas, a munkadíj és kamat aránylag alacsony. A földjáradék minden hasznot elnyel és a nép szaporodásával növekvő szegénység kíséri a haladást.

Mert a lakosság szaporodása falun és városon egyaránt kikerülhetetlenül becsesebbé, drágábbá teszi a földet és folyton növeli a földjáradékot, ez pedig mindig növekedvén, a termésből mindig kevesebb és kevesebb jut a haladással a munkának és tőkének. Ha azonban nem is növekednék a lakosok száma, akkor sem érné jobb sors a civilisatiót. Embereknek együttléte magában is munkakímélő javításokkal és a termelés növekedésével jár. Ez utóbbihoz pedig két dolog szükséges: munka és föld. Épen ezért a munkakímélő javításoknak is csak az lesz a hatása, hogy megnövekedik a kereslet föld után, a művelés kiterjeszkedik a rosszabb földekre. A míg tehát a munkamegtakarító javításnak eredeti hatása egyrészt az, hogy a munka erejét emeli, másod sorban megnöveli a közeli jobb földek járadékát. Ez adja meg a kulcsát annak, hogy a munkakímélő találmányok és gépek miért nem szolgáltak sehol sem előnyére a munkásoknak. A javak utáni kereslete a lakosságnak soha sem elégíthető ki, e javak pedig munka útján csak a földtől veszik eredetüket, minél nagyobb méretű tehát a javak termelése, annál nagyobb a kereslet a föld után. Ha a munkakímélő találmányok annyira haladnának, hogy munka nélkül lehetne jutni a terményhez, munkabér és kamat sem léteznék, hanem a földjáradékban az összes termény a földesuraknak jutna, a kiknek csak ingyen kegyelméből élhetnének mások is. A népesség megritkulása Angliának kicsinyekből nagyokká alakított földművelő kerületeiben, Kalifornia és Dacotah gépekkel művelt búzaföldjei, a hol mérföldekre ringó vetések között lovgolhatni a nélkül, hogy emberi lakás mutatkoznék, már is sejtetik az irányt, melyben a művelt államok megindultak, tudniillik a földtulajdonosok lesznek egyedüli urakká, s a munkás-osztálynak pusztulnia kell.

De nem csak a találmányok és javítások, hanem a közvetve ható tényezők, az alkotmány, a jobb erkölcsök is csak a járadék növekedésére hatnak. A szabad kereskedelem például rendkívül megsokszorozta Anglia gazdagságát a nélkül, hogy a pauperismus

apadt volna. Egyszerűen megnövelte a földbirtok iránti keresletet és a járadékot. Ha a nagy amerikai városok corumpált közigazgatása a takarékoság és becsületesség mintájává lenne, akkor is csak a földtulajdon értéke s a telekspeculatio növekednék, a nélkül, hogy a munkadíj és kamat emelkedhetnék.

E speculatio és értékemelkedés adja kezünkbe kulcsát az idő-ről-időre visszatérő ipari válságoknak. A jövőbeli nyereség reményében a speculatio fölülveri a föld értékét azon ponton, a melynél az adott termelési viszonyok között a szokásos termésből a munkának és tőkének is jutna valami. A termelés tehát megreked. E miatt nem áll be ugyan rögtönös apadás a termelésben, de nem gyarapodik a productio, a mi egy haladásban levő vidéken egy a fönnakadással, mert a gyarapodó munkaerő és tőke nem talál szokásos elhelyezést. És ez tart addig, a míg a földspeculatio alább hágy vagy egy krachchal megbukik, munkának, tőkének az alkalmazásra új tere nyílik s az egyensúly ismét helyreáll.

Minden kereskedés árúk kicserélése árúkkal és így a válságot jelentő megszűnése a keresletnek némely árúczikk után, tényleg más árúk ajánlatának megszűnésével azonos. Hogy a kereskedő piaczá-
nak, a gyáros megrendeléseinek apadását tapasztalja, a míg a mit árult vagy rögtön előállíthatott, olyan czikk, a mi iránt kiterjedt szükséglet áll fönn, — egyszerűen csak azt mutatja, — hogy más dolgoknak ajánlata, melyeket amazokért adni szoktak, alább hagyott. Közönséges szólásmóddal azt mondjuk: «a vásárlóknak nincs pénzök», vagy «megritkult a pénz», de így beszélve elfeledjük, hogy a pénz csak eszköze a cserének. A minnek azok, a kik szívesen vásárolnának, tulajdonképen híjával vannak, nem a pénz, hanem árú, a melyet pénzzé tehetnének. A mi valósággal megritkult, az valamely productum. Minthogy pedig a javaknak minden forrása a föld, s ez az a bányá, a honnan a munka érczet formál, e bányának olyszzerű megdrágulásával a speculatio útján, a mikor már a vállalkozónak vagy a vásárlónak a művelés nem hajthat kellő hasznot, fönnakad a javaknak termelése, minthogy a munka a természeterek segítségével csak a meglevő anyagnak ad kívánt formát, ez anyaghoz és erőkhöz, azaz a földhöz tehát hozzá kell hogy férhöznessék.

Mindezeket tekintetbe véve, világos, hogy a termelő erők gyarapodásának ellenére, miért száll a munkadíj olyan minimumra, mely csak az életföntartásra elégséges: mert a földjáradék még nagyobb méretekben növekszik, mint a természeterek s ez állandó irányzat a munkadíj leszállítását hozza létre.

Ezzel megadatott a mű elején föltett kérdésre a felelet.

«Nem vagyok — úgymond George — a vad állapotnak érzélgős tisztelője. Jól ösmerem az alsórendű szűk látkörnek szellemi és anyagi szegénységét. Hiszem, hogy nem csak a polgáriásodás természetes rendeltetése az embernek, hanem az minden erőit fölszabadítja, emeli és finomítja; azt hiszem, hogy az ember, a ki a civilisatio előnyeit élvezi, csak eltévedt hangulatban irigyelheti a kérődző barnokat és sajnálhatja természeti állapotának elvesztét. De nem kevésbbé hiszem, hogy a ki a tények előtt nem huny szemet, ellenállhatna azon meggyőződésnek, hogy polgáriásodásunk szívében egy nagy osztály él, melylyel a legvadabb természetember sem cserélne sorsot.» «Mert az indus hagyomány szerint, a kié a föld, azé annak gyümölcsei is. Gőgtől fölfuvalkodott fehér elefántok és fehér napernyők a föld elidegenítésének virágai.»

A kérdés tehát miként kelljen meggyógyítani a műveltségnek ezt a nagy betegségét?

George egyenként bebizonyítani törekszik, hogy az ajánlott orvosszerek: takarékoság a háztartásban; a munkás-osztály jobb neveltetése, szorgalomhoz és takarékosághoz való szoktatása; a munkások szövetkezései és a munkadíjak emelése; a munka és a tőke szövetkezése; a kormány beavatkozása és a termelés állami vezetése; a föld általános fölosztása — mind nem vezetnének célhoz. A mitől a társadalmi újjászületés várható, e két szóban rejlik: föld és szabadság! Csak egy út van és csak egy baj, melynek oka eltávolítandó. Minthogy a szegénység mélyebb lesz, minél nagyobb a gazdagság, és a munkabér kisebbedik, a míg a termelő erők nőnek, mivel a föld, a mi forrása a javaknak és tere a munkának, kiváltságossá lesz, — azon célból, hogy a munkabér igazságos mértéket érhessen el, a magán földtulajdon helyébe a közös tulajdon helyezendő. Ha az embernek joga van munkája termékéhez, senkinek sem lehet olyasmihez, a mi nem saját munkájának szüleménye. Minden embernek egyenlő joga a föld használatához oly világos, miként egyenlő joga levegőt szívni, ez lételének egyszerű tényében rejtl jog. «Róma férfiai — szólott T. Gracchus katonáihoz — titeket a világ urainak neveznek és nincs jogotok egy talpalatnyi földhöz! A vad állatoknak van barlangjuk, de Itália harczosainak csak a lég és víz a tulajdona.»

George mindazonáltal azoknak kezén kívánja hagyatni a földbirtokot, a kik legjobban tudnak bánni vele, s arra, hogy a munkadíjak megnövekedjenek, a tőkének értéke megnagyobbodjék, a pau-

perismus kiirtassék; az emberi erők szabadságra tegyenek szert; a bűn megapadjon, az erkölcs, ízlés, műveltség emelkedjék; a kormányzat javuljon és a polgárisodás nemesebb magaslatra érjen, nem szükséges egyéb — mint az adó útján kisajátítani a földjáradékot és a földadón kívül minden más adót megszüntetni.

Ez egy eszméért írta George kétségtelenül szellemes művét. A munka további folyamában részletesen kiszínezi a nagy reform által létesülő arkádiai állapotokat; kiterjeszkedik az emberi haladás törvényeire, osztakozván Spencer Herbert fölfogásában, hogy a társadalom fejlődése részeire való vonatkozással a határozatlan és egybekapcsolás nélküli egyneműségből átmenet a határozott, egybekapcsoló többneműségbe; de elveti mégis az evolúció elméletét, mert nem tartja megmagyarázhatónak általa magasfokú műveltségre ért nemzetek bukását; hanem azt vallja, hogy a civilisatio magáhozhatja létre további haladásának vagy fönnakadásának okait az intézményekben. Ennek bizonyosságául idézi az antik államokat, a modern civilisatióra térve pedig, elkeseredéssel emlékezik meg az amerikai demokrácia romlottságáról, s azt tartja, hogy a politikai hatalmat éhes és szegény emberek kezébe adni, annyi mint üszköt kötni a róka farkára és elbocsátani a hullámozó vetésben; kiszúrni Sámson szemeit és karjait a nemzeti élet oszlopaihoz bilincselni. A művelt világ nagy örvény szélén áll reszketve. Vagy fölfelé tesz ugrást, a hol nem sejtett haladás útja nyílik vagy alásüllyed, a mi visszavisz a barbárságba. Merő lehetetlenség azonban a legbölcsebb és legjobb teremtőnek képzeletével összeegyeztetni a hitet, hogy az inség és lealázás, mely az emberi nem oly nagy részének végzete, az ő rendelkezésének volna következménye.

Így George.

A *Progres and Poverty* tekintetbe véve elterjedtségét és népszerűségét, kétségtelenül nagy szolgálatot tesz a helyesebb nemzetgazdaságtani fölfogásnak azon tanaival, melyekben az óvilági socialisták elveinek, s némely más modern eszmekörnek derekas czáfolatát adja. Ilyen a munka fölébe helyezése a tőkének, — ha nem mind a George által felsorolt okoknál fogva is, — továbbá a gyűlöletes Malthus-féle népesedési elmélet, s Darwinnak a tudományos világban már lejárt fajkeletkezési elméletén nyugvó Spencer-féle evolutionalis tanok czáfolata. Ellenben mindaz, a mivel George írthatna, könnyen ellensúlyozható és szinte szükség volt ily túlhajtott alakban levonni a földjáradék-elmélet következményeit a végre, hogy képtelensége a mai társadalmi viszonyok között föltáruljon, s

valahára leszállítottassék azon tekintélyes polczról, melyet a legnevezebb írók műveiben elfoglal.

Ha való, hogy a földjáradék szakadatlanul nő minden olyan országban, a hol a lakosság is szaporodik, akkor egységesen fogva föl, bármilyen úton is csak oda jutunk, a hová George, tudniillik a physiocratákhoz, kik, mint ő, csak a földet kívánták megadóztatni. Mert hiszen a járadékkal szemben az egyéni munkaerőnek ilyszerű növekedését a fönnálló járadék-elmélet hívei sem állítják, s így természetsszerűleg valamikor a föld zsarnoksága teljes diadalt kell hogy üljön a munka fölött, ha csak kerülő úton az adóval nem mérsékeljük e növekvő hatalmat.

Szerencsére földjáradékról még Ricardo szerint is csak akkor lehet szó, ha bőtermő föld nincs elégséges mennyiségben, a mi állhat olyan országra nézve, mely mint annak idején Anglia, elzárkózott más államok terményei előtt, de a mint George is állítja a mai Londonról, a viláfgalommal érintkező bármely államnak az egész világ terített asztala. A földjáradék-elmélet kizárólag a közlekedési eszközöknek és a művelési viszonyok között levő különbségnek kérdése. Minthogy pedig kedvező égalj, szűz talaj, olcsó napszám, földművelő gépeknek könnyű alkalmazhatósága Amerika, Afrika, Ázsia válogatott vidékeiről melléje költözött a zord égöv alatt, kimerült, hegyvölgyes talajon drága napszám mellett termelő európai gazda birtokának, s miután a távolság hátrányait könnyen győzik le az elősorolt előnyök, s többé nem a legkedvezőtlenebb viszonyok között termelt gabona, hanem az egymással versenyre kelt legjobb termőföldek hozadéka dönti el az eleség árát, következőleg a földjáradék következetes növekedése is csak a gazdasági mesevilág mondakörébe illik. Lehetnek lakatlan területek Angliában és Amerikában is, de azért itt is ott is a lakosság nagy arányokban szaporodik, mert miért törné az angol munkás a föld göröngyét, ha azt a gépek, feketék és mulik, Afrikában, Amerikában az ő számára több eredménnyel olcsóbban végzik el, s ő tanúltságát jövedelmezebb munkára fordíthatja?

A tévedések láncolata nagyobb részt onnan ered, hogy a földnek tért adó és termő tulajdonságai egymással összezavartatnak. Az utóbbi tulajdonsága a földnek a termény képében fölkel, s oda költözik, a hol a fogyasztó van; tehát ha fogy is körülöttünk a föld, nem az eleség, ellenben a földnek tért adó sajátsága azonegy helyen pótolhatatlan, s így értéke is növekszik. A míg azonban azon egy föld termő ereje a lakosság szaporodásával végtelenül nem fokozód-

hatik, a tér által nyújtott előnyök magára a lakosságra nézve is folyton nagyobbodnak, mert ez előnyök nem a földből, hanem onnan erednek, hogy azonegy helyen sok ember megfordul. A területajdonos hasznaival lépést tart tehát a társadalom haszna, s ha az előbbi túlságosan növekednék, a forgalom egyszerűen más térre csap.

E pár röviden érintett indokból is kivehető, mennyire nincs igazolva George visszatérése a physiocrata nemzetgazdasági iskola rég túlélt tanaihoz. Az ő fölfogását is csak az buktatja meg, a mely okokkal Smith adott halálos dőfést Turgot, Quesnay rendszerének. Sajátságos ugyanis a természettől származtatni minden földi jót és kizárni a természet fogalmából ennek egyik leghatalmasabb megnyilatkozását, az emberi munkaerőt. Mi joggal állíthatni, hogy minden a földtől ered, a mikor a mai társadalom egy napra sem élhetne meg munka nélkül? A természet igen sokat és mégis keveset ad ahhoz, hogy emberek élhessenek. Nehéz harcz és verejtékes munka árán szívnak az emberek a földön levegőt. Kétségtelenül minden itt van és minden itt marad, a mi az emberi szükségletek kielégítésére évezredekig elégséges, de korábbi vagy későbbi munka nélkül még sem volna az embernek semmije. Az elődök munkája nélkül nem volna a mai civilisatio, s a most élők munkája nélkül sem jelen, sem jövő. Ezt George is jól tudja, s mégis azt hiszi, hogy az egyes ember csak saját munkája eredményéhez való joggal születik, mintha így egyetlen csecsemő is megérhetné a földön a férfikort.

Mint minden író, George sem bírja emancipálni magát a kor és a környezet befolyásától, melyben dolgozik. Innen az amerikai betelepülők sorsából von magának következtetést a művelődés menetére, és mert amott csak magas kamatú pénzzel és drága napszámmal kezdhetni meg az ingyenes földön az életet, rendezett viszonyok és a közlekedési eszközök fejlődésével pedig kamat, munkabér leszáll és a föld értéke emelkedik, azt hiszi, hogy kamat, munkabér azért magas, mert a legjobb föld műveltetik, melynek összes hozadéka a földbirtokos kizárásával a tőke és munka között oszlik meg. Csak hogy Európában ez egészen másként van. Itt gyér népességű államokban a föld olcsósága mellett magas a kamatláb és alacsony a munkabér; a nép sűrűségével pedig száll a kamat és emelkedik a munkabér; s ha valaki azt állítaná, hogy a budapesti munkabér nagyságát az határozza meg, hogy az ország szélén a legrosszabb termő földön mit termel a csíki székely, bizonyára nagy képtelenséget állítana, holott ezt George általános érvényű törvénynek te-

kinti. Az alapesme téves volta adja magyarázatát az összes tévedéseknek. A tulajdonjog a földön nem lehet soha megakasztója a polgáriasodásnak, a míg e bolygón akad elég termő terület és hozzá férhetnek az emberek.

George azon törekvése, hogy egyetlen alaptényezőt allítson föl, mely kiterjeszse hatását az összes gazdasági életre s kulcsát adja minden gazdasági tüneménynek, kétségtelenül nagy méltánylást érdemel. Bizonyos, hogy létezik is ilyen tényező, mely ha nem is érvényesíti magát mindenben és mindenütt, de az ezer közreműködő erő közepett, mely a gazdasági élet szövevényeit együttesen alkotja, mint leghatalmasabb valamennyi fölé emelkedik. S bár nem hiszszük, miként George, hogy a társadalmi tudományok tételeinek megállapításában valaha geometriai pontosságot lehetne elérni, a mikor St. Mill szerint is csak három tényező összehatásának eredményeivel sem tud megbirkózni az emberi elme, de egyenként és gondosan különítve el egymástól okokat és okozatokat, biztossággal következtethetni, hogy e főtényező sem a természet, sem a tőke, hanem a munka. Hogy miért éppen ez, annak fejtegetése túlcsap ezen, amúgy is hosszúra nyúlt könyvismertetés határain.

BÉKÉSY KÁROLY.

É R T E S I T Ő.

*Történelmi kor- és jellemrajzok. Írta Lánczy Gyula. Buda-Pest.
Kiadja Hornyánszky Viktor akadémiai könyrkereskedése. 1890.*

Az előttünk fekvő tanulmányok, mint szerző előszavában mondja: «Évek hosszú sorára terjedő munkásságnak szétszórt termékei», s legnagyobb részt már különböző folyóirat- és napi lapban, 1873 óta, megjelentek. Kettő közülök irodalmi, széptani czikk: *Báró Kemény Zsigmond* és egy angolból fordított szép tanulmány: *Aeneas és Dido*, melyet szerző néhány megjegyzéssel *Dante mestere — Virgilről* cím alatt, bevezet. A többi mind a történelembé vág. Öt külföldi dologokról szól. Öt a magyar történelem keretében mozog. Egy, «a történelmi módszerről», a történetírás némely általános kérdését tárgyalja. Vegyük e rendben sorra az egyes tanulmányokat.

A magyar historia, legtágasabb értelemben véve, a legújabb időkig bizonyos félenk tartózkodást tanúsított minden iránt, mely nem volt közvetlen kapcsolatban hazánkkal. Legföljebb valaki «nyomán» nyúltunk az általános, nem-magyar érdekű kérdésekhez, s akkor is szorososan az ismertetés keretében maradtunk, gondosan óvakodva, nehogy valamiképen túllépjünk a ponton, a melyre a külföld tudományossága emelkedett, s a kérdést valamiképen előbbre vigyük. Újabb időben azonban ebben is haladunk, és azon egy pár író mellé, a kik e részben sikerrel működtek, már most Lánczy Gyulát is sorozhatjuk, ki hozzá mer szólni az általános történelem kérdéseihöz, és olyat tud mondani, mi e kérdésekre nézve bárhol, bármikor is, számba jöhet. E megjegyzésem főleg a *Dantesca* című tanulmányokra vonatkozik, melyek közül az első: *Dante Florencze*, nem tárgya újságával, hanem az ismert dolgok sajátságos csoportosításá-

val, szellemes fölfogásával köti le figyelmünket. A gyűjtemény összes darabjai közt nincs egy sem, mely a történetírás mestersége — technikája, a métiér, szempontjából oly érdekes és tanulságos volna. Dino Compagni *Cronacca Fiorentina*ja nyomán, melyet a német hyperkritika egy hajszál híján a hamisítások lomtárába vetett, majd innen, majd onnan enged belepillantást a középkori Arno-város köz- és magánéletébe. Majd a Cerchiket és Corse Donatit, majd Dantét és vezetönket, Dino Compagnit, majd Cavalcanti Guidót és VIII. Bonifácot vezeti elénk. Még a festő Giotto és Arnaldo, az építész, sem hiányoznak, és elvégre — magunk sem tudjuk, hogy? — előttünk áll a XIII—XIV. század forduló pontjának Florenceze, mely Dantét fölnevelte és számúzta. Csak azt sajnáljuk, bár okát értjük, hogy szerző, a nagyobb közönség kedvéért, legalább egy pár szóval nem érinti a közvetetlen katastrophát magát, mely Dantét hazájától megfosztá és földönfutóvá tette.

Új oldalról tünteti föl Dantét a *Dante felesége* című tanulmány. A komoly költő, ki «a pokolban jár, a mikor neki tetszik, és újságot hoz föl azokról, a kik oda lenn vannak» mint ember jelenik meg előttünk, kinek emberi bajai, emberi gyöngéi vannak. Feleségével nem boldog, mert össze nem illenek. Mikor elválnak kénytelen-ségből, nem kíváncsoznak többé össze. Lehet Gemma Donati jó asszony, jó anya, ki gondosan neveli gyermekeit: de nem költői eszmény. Azonban a költő sem jár mindig az égben; s mennyei kalauza, első szerelme, a Beatrice emléke mellett, jut még ideje szalma-özvegységében, mikor nem kellett Boccaccio drasztikus szava szerint: «olyan gyanakvó állattal» — értsd feleségét — élnie, hogy holmi «kis leánnyokkal» Pargolettákkal foglalkozzék. Lánccy természetesen, s ennél fogva igazán fogja föl a helyzetet, csak hogy, azt hiszem, bár jeles írók támogatják, túlságosan generalizál, mikor ennek kapcsán a középkori házaseletet más valaminek képzei, mint a jelenlegit. Abból, mi Olaszország némely városában — a későbbi cicis-beatus hazájában — kifejtett; mit a chevalerie már mesterkétebb formájában létrehozott: hogy a lélek szerelme az eszményé, ki mellett a feleséghez a férjet legföljebb a törvény, a testi kötelékek fűzik: abból ép oly kevésbé következik, a házasság élet valódi helyzete a középkorban, a középkor általános fölfogása a házasságról, a nőkről, mint nem következik az az asketák prædicatióiból és az útczai dalokból. Ha «semmi korszakban gyalázatosabban nem sértették, nem alázták meg, nem gúnyolták a nőt, mint a középkorban» (143.) — az csak a rüpök kor, a juvenus mundi moderninek oly természetű ki-

törése, mint a milyen sajátsága minden Flegeljahnak, hogy a nőket durva, vastag élcekkel, támadásokkal piszkálja. Ezzel nem akarom tagadni, hogy van bizonyos igazság szerző állításában, hogy: «a házasság nem tartozott a középkor eszményei közé (134. l.); de azt jó formán minden korról el lehetne mondani. A mi oly természetes, oly szükségszerű, oly általános, mint a monogam házasság, egyáltalában véve nem alkalmas arra, hogy az eszmények között, legalább az első sorban, helyet foglaljon, valamint a természet legintensivebb, legjótékonyabb hatású tünetényei, teszem a melegség, vagy a csendes tavaszi eső sem szokták valami gyakran, valami mélyen a költők phantasiáját megragadni.

Az újabbkori cikkekben, *Nemzedékünk történetéből, Európa a XIX. század második felében*, szerző megemlékezik III. Napoleonról, ki, 30 éve, a magyar közvélemény bálványa volt, s a ki fölött most szintén divat, fitymálóan pálczát törni. Szerző nem sokat mond e férfiúról, ki a trónon talán valamennyi uralkodó között legtöbbet tett a XIX. század eszméiért, de az a kevés igaz és igazságos. Ő is érzi azt a bizonyos elégtételt, melyet III. Napoleon bukása fölött, a keresztyén vagy — mondjuk hát ha tetszik — általános, emberi moral szempontjából érezni kell, mert újra bizonyosságát látjuk annak, hogy rossz alapon, rossz eszközökkel, maradandó jót teremteni, bűnért a nemesist elkerülni nem lehet: de megtalálja benne azt is, a mi jó, a mi nagy volt, mint a tragédiák hőseiben, kiknek bukni kell, de azért mégis kiérdemlik részvétünket. «Ez a csodaszerű módon fölemelkedett dictator — idézzük szavait — nem volt se nevetséges, se rajongó, hanem erős, hatalmas egyéniség, ki eszével és erélyével föl tudta magát küzdeni a legjobb, a legbölesebb francziák fölé, hogy uralja (sic!) és lebilincselje őket. És húsz évig tartá ez ember e hatalmas birodalom kormányával az európai politika vezérlését.» Politikája valódi bűnlajstrom volt... «De húsz évig tudott uralkodni e szeszélyes, akaratos, sikerhajhászó, telhetetlen nép» — a franczia — «fölött, és ez 1789 óta nagy tény, mely mindig valami relativ belső jogosultságot involvál.» (410. l.)

Szintoly tisztán lát, szintoly igazságosan ítél a *Keleti válság s az alkotmányosság, Endymion* című tanulmányokban, melyekben főleg az újabbkori Angliával és Disraeli Benjammal foglalkozik, pedig Beaconsfield grófról, hogy utolsó nevén nevezzük, nem épen könnyű dolog egészen igazságos ítéletet mondani. Van e genialis «stréber» ragyogó pályájának néhány visszataszító mozzanata, melyeket kíméletesen el lehet hallgatni, de nagyon nehéz, még ott

is, a hol legfényesebb szerepéről van szó — elfelejteni. Nehéz elfelejtenünk a fiatal embert, ki whignél is szabadabb elvű programmal kezdi meg politikai pályáját, s a mikor látja, hogy nem boldogul, átesap torynak és lesz gyakran a legszűkebb keblű conservatismus metsző gúnyú, ékesszóló championjává, nehéz elfelejtenünk a nem gazdag fiatal embert, ki egy éltesebb, de gazdag aszszonyságot vesz el feleségül. Nehéz megtartanunk a történelmi higgadt objectivitást, mikor első, nagyobb politikai föllépésére gondolunk, mely hírét megalapítja, s a toryk vezérévé tette: arra a heves támadásra gondolunk, melyet Peel Robert ellen intézett, mikor ez mint tory-miniszter a gabonavám eltörlését, e nagy és szabadelvű intézkedést, a közjó előtt meghajolva, kivitte. Úgy leczkézteti sir Robertet, mintha Cicero szólana Catilinához; verte mellét: «Én nem hagytam el pártomat», pedig kéz alatt — mondják legalább — maga is lépéseket tett, hogy ez «áruló» kabinetbe bejuthasson, s majdnem igazat kell adnunk annak a minisztertársának, ki, mikor Disraeli, sok évvel később, hogy a hatalom polczán megmaradhasson, a whig elveknek tett concessiókat, elhagyá és szemébe mondá, hogy ily eljárással a parlamentet «hivatal után való kapkodás színhelyévé tesszük. Ennek az lesz vége, hogy minden tisztességes embert leszorítunk a politikai tevékenységről, és kormányférfiaink átváltoznak politikai kalandorokká». És még nehezebbé válik helyzetünk, ha vele szemben, évtizedeken keresztül, az angolok «öreg urának», a «the great old man»-nak szeplőtelen alakját látjuk. Ellenkezőleg Disraelivel, Gladstone William mint tory kezdette meg pályáját, egy tisztelőre méltó múlt emlékeinek, elveinek hatása alatt állott, míg önállóan gondolkodni nem kezdett, a fejlődő életet, annak változott viszonyait, igényeit meg nem ismerte, és lassanként whiggé, szabadelvűvé nem változott, mi természetes átalakulás ott, hol a liberalismus nem az ifjú kor meggondolatlansága, és a conservatismus nemcsak az agg kor tehetetlensége. Azután is, sok kérdésben, sokszor változtatta nézeteit: de abban nem változott soha, hogy mindig kereste az igazságot, és a mit annak tartott — jól? rosszul-e? az itt nem kérdés, — azért esze, szíve egész erejével sikra szállott. Ő rántotta le a leplet a nápolyi Bourbonok kegyetlenkedéseiről, Poërioval és társaival szemben, és használt ezzel az olasz szabadság ügyének. Ő emelt szót a legyilkolt bolgárok mellett, a török atrocitások ellen, bár ezzel Oroszország érdekeinek tett szolgálatot. Ő szállt sikra a vaticani zsinat, a pápai infallibilitas dogmája ellen, s ő szabadítá föl Irország katolikus népét az anglican állam-

egyház szomorú emlékü, terhes nyűgétől. Ő — de ne folytassuk, már ennyi is elég, hogy egy continentalis olvasó szemében, kit le nem fegyvereznek a tory-párt érdekei, oly úr tátongjon a két férfi közt, mint a mily mélység van Gladstone kedves könyvei, a biblia és Homer, és Disraeli középszerű, modern regényei közt. Csakhogy, ha ilyen volna végső ítéletünk Disraeliről, az nem volna igazságos ítélet, és szerző nem is esik bele ebbe a hibába. Sokkal jobban ismeri az angol viszonyokat, semhogy tévedésbe ejthetné a szárazföldi sajtó tekintélyes részének praedilectiója a «zsidó» író fia iránt, «ki munkával, türéssel és szenvedéssel megfizetett a sikerekért, melyeket csak kelletlenül engedett kicsikarni egy büszke nemzet féltékeny aristokrátiája s irigy középosztálya» (468. l.) — praedilectio, közbenvetőleg legyen mondva, melyet különben nem igen szoktak az úgynevezett conservatív elvek képviselőire, «clericalis — igaz, csak anglican clericalis — igények védelmezőire pazarolni: de a whigek keserű gyűlöletét sem érzi veszedelmes ellenfelök iránt. Disraelit, az író, leszállítja arra a második rangra, mely őt megilleti, s mint emberről talán a legtalálóbbat mondja, mit ily röviden, több mint egy évtizeddel ezelőtt, mikor még Disraeli élt, mondani lehetett: «lélek», «melyben fenkölt és alanti törekvések, vonzó és visszataszító vonások dissonantiái harmonikus megoldás után törekednek». (463. l.)

Kissé hosszasan, talán nagyon is hosszan foglalkoztunk Disraelivel, de tettük, mert szerző történetíró belátásának, tehetőségének, az a mód, mint az újabb történet e neves alakját fölfogja, egyik legvilágosabb jele, s ugyanazt mondhatjuk fölfogásáról: hazánk történetéről, a mohácsi csatát követő évtizedekben. Lánczy I. Ferdinánd uralkodását Fraknoi *Magyar országgyűlési emlékei* fonalán vizsgálja, és többet lát, többet mond e korról, mint másutt kötetekben olvashatunk. Irodalmunkban majdnem általános a fölfogás, hogy a mohácsi katastropha és következményei a Jagellók gyarló, rossz kormányzatából folytak, s Magyarország hanyatlása csak Mátyás király halálával kezdődik. Pedig, ha végig tekintünk nemzetünk fejlődésén, mióta mai hazájában letelepedett, abban is megtaláljuk azt a tényt, lehet mondani általános emberi törvényt, hogy valamint az egyes ember, úgy a nemzetek, országok életében is megvannak a kifejlődés, tetőzés és hanyatlás stadiumai; míg azonban az ember ezzel befejezi pályafutását, nemzetek, országok új meg új cyklusokat kezdhetnek, melyek azután megint egy magasabb szempont phasisai lehetnek. Mindenesetre tény, melyet az ese-

mények vizsgálata mind jobban, jobban megerősít: hogy Magyarország Árpádtól kezdve Nagy Lajosig folytonosan emelkedett. Magasabban állott — közben eső polgárháborúk, külső beavatkozások daczára — Szent-László, Kálmán korában, mint Szent-István alatt. Erősebb volt IV. Béla alatt, tíz, húsz évvel a tatárdúlás után, mint húsz évvel e rettenetes csapás előtt, az arany bulla idejében. Máriával, Zsigmonddal kezdődik a hanyatlás, eleve lassan, majd mind gyorsabban, s a Hunyadiak legnagyobb dicsősége épen abban áll, hogy e hanyatlást el tudták felejtetni, s nagyságuk fényével az őszi tájt még egyszer — legalább látszólag — verőfényes nyári vidékké változtatták; s azért jól jegyzi meg szerző, hogy: «történetök dicsősége alól ki kellene keresni a lappangó rothadást!» (183. l.) És e rothadás, e hanyatlás mind egyre tart, lehet mondani a linzi békéig (1645), s annak nem utolsó tényezője, mint szerző is belátja, a magyar nemzet ketté oszlása. Zrínyi Miklós a költő első pacsirtája egy új ærának, új emelkedésnek, mely a magyarság egyesítésére törekszik, s azóta — ha elfogulatlanul vizsgáljuk a történetet — ismét emelkedőben látjuk nemzetünk csillagát. Pályáján, talán most megint ott van, hol az Árpádok végső korában volt, bomló, új alakulást kereső társadalmával és állami szervezetével — de ennek fejtegetése nagyon messze vezetne tárgyunktól. Elég újra kiemel-nünk, hogy szerző tisztán fogja föl mind az események általános jellegét, mind egyes, sajátososos tüneményeit, s Grittiről és szerepéről, hogy csak egy példát idézzek, néhány sorral oly eleven, oly találó képet nyújt, minőt még eddig ez olasz kalandorról nem nyújtott a magyar historiographia.

Szép dolgozat: *Széchenyi Pál kalocsai érsek s a magyar nemzeti politika*, de nem jellemrajz. Nem szerző hibája, — de azért mégis tény, — hogy hősében nincs egyéniség. Széchenyi Pálja nem ember, hanem csak egyik fényes incarnatiója a Széchenyi-család hazaszeretetének. A mit szerző róla mond, mind igaz, de nem az egész igazság, és csak alakító tehetségének jele, hogy egy jellemvonás erős kidomborításával, egynémely külső körülmény ügyes csoportosításával az élet színét tudja kölcsönözni — legalább addig, míg cikkét olvassuk — egy oly alaknak, mely épen oly kevéssé az ember Széchenyi Pál, mint nem a valódi Szent-István: a legendák, a Hartvic püspök Szent-Istvánja.

Az újabb nemzeti fejlődés legnagyobb részét Wirkner emlékiratai kapcsán vizsgálja szerző. Nem mondhatnók, hogy szerző itt elérné, épen most említett, két magyar tárgyú tanulmányát. Rajza

a régi magyar viszonyokról halvány, néhol hibás, vagy legalább nem szabatos; mint például, mikor állítja, hogy a városi elem nálunk «századokig származási földjének polgári jogával élt: de az események fejlődését itt is tisztán fogja föl; az embereket — bár jobbára vázlatosan — helyesen jellemzi, — különösen kiemeljük azt, mit Deák Ferencz állásáról mond az 1848 előtti reform-korszakban, — és történetírói objectivitással, még Metternich herczegnek is igazságot tud szolgáltatni.

Nem elégitett ki bennünket szerző értekezése: *A történeti módszerről*, melyben Droysen és Humbold Vilmos követője, természetesen azzal az önállósággal, melyet tőle várni jogunk van. Van-e tanúlmányban is nagyérdékű, ragyogó részletek; csak arra hivatkozom, mit a történelmi instructióról, vagy Buckle ürességéről mond, kinél «az a nagy fontosság és fölfedezői grandezza, melyet a természeti világ emberi és történeti visszahatásának constatálásánál kifejt, önkénytelenül bizonyos szelid derűtséget kell hogy ébresztszen mindenkiben, a ki a történeti és politikai irodalom alapvető munkáit ismeri» (9. l.); de a kérdést magát, úgy tetszik nekünk, meg nem fejt, kérdésekre csak kérdésekkel válaszol. Elfordúl a positiv fölfogástól, mintha annak alapja, lényege a Comte-féle hármas fejlődés, vagy Buckle úgynevezett törvényei, és nem a gondolat volna, hogy az emberi nem fejlődésében is van törvényszerűség, és e törvényszerűséget — ha nem is mindenben és mindenütt — meg is lehet, meg is kell találnunk. S akkor, ha ez sikerül — mire az első föltétel az, hogy magát a fejlődést ismerjük, ismerjük minden præsumptio nélkül, Rankevel szólva: azt, a mi volt «was gewesen ist» — akkor lesz csak a történelem igazán a «magistra vitæ», mit szerző is hangoztat; mert akkor, a mit fölmutat, nem lesz többé egyéni vélemény, mint eddig, melyet ki-ki, a mint neki éppen tetszik, elfogad vagy félredob, hanem lesz, mint a természettudományi, tapasztalati igazságok, legalább némely esetekben, apodiktikus igazság, melyhez például az államférfiaknak úgy kell majd alkalmazkodni, mint kell alkalmazkodni a gazdáknak az évszakokhoz, az időjáráshoz.

Nem szólottunk még Lánczy egy-két tanúlmányáról, de azokat talán hallgatással mellőzhetjük, mert nem tüntetik föl szerzőt valami új oldaláról. A tanúlmányok, melyekről szólunk és melyeket mellőzünk, nem mind egyenlő értékűek; de nincs közöttök egy sem, mely tárgyat önállóan föl ne fogná, annak sajátságosabb, rejtettebb viszonyaiba be ne látna, s a mit ő maga lát, szemünk elé

állítani ne tudná; nincs egy sem, melyet, daczára a stíl, a szórend, a kifejezések némi — nem gyakori — idegenszerűségének a *Divina Comodia* példának okáért «három tagú érczének» (52. l.) bizonyos értelmi és æsthetikai gyönyörrel ne olvasnánk, melynek elolvasása meg ne erősítené abbeli véleményünket, hogy itt egy határozott történeti tehetséggel van dolgunk, ki ha megvan benne a kellő heuristikai képesség, a minék a németek a történeti anyagot fürkésző és elsajátító képességet nevezik — és megvan benne az egyes tényeket helyesen construáló kritika, miről a jelen tanulmányok, minthogy csak kész adatokból, kész munkákból disserálnak, még tájékozást nem nyújtanak: nemcsak a magyar, hanem minden más irodalomban is a kiválóbb történetírók közé emelkedhetnék.

Pauler Gyula.

• *A sarkvidéki fölfedezések története. Irta dr. Simonyi Jenő; ötvenegy rajzzal. A Természettudományi Könyvkiadó-vállalatnak XXXIX. kötete. Kiadja a k. m. Természettudom. Társulat. Buda-Pest, 1889.*

Ki nem hallott egyetmást a sarkvidéki utazásokról? Mégis hányan tudják, hogy mi céljuk és mi hasznuk van ez utazásoknak? Hányan tudják, hogy a sarkvidéki utazók nem csak az éjszaki és déli sark elérésére, sőt a legtöbb esetben egyáltalában nem arra törekedtek, hanem gyakorlati cél, vagy tudományos cél lebegett szemök előtt.

A szerző az előszóban mondja meg, hogy voltaképen mi jelentősége van a sarkvidéki utazásoknak a tudományra nézve. A természettudományoknak alig van olyan ága, a melyet a sarkvidéki utazások egy és más tekintetben elő ne mozdítottak volna. A meteorologia nem egy fontos kérdésére a sarkvidéki utazások adták meg a feleletet. A föld alakjára, mágnességére, az éjszaki fényre, a tengeráramlatokra és sok egyéb physikai jelenségre vonatkozó ismereteink jelentékeny részét a sarkvidéki utazásoknak köszönhetjük. A sarkvidéki utazások alkalmával gyűjtött nagyszámú kőületek legkézzelfoghatóbb bizonyítékai annak, hogy a föld valaha csakugyan melegebb volt, mint jelenleg. A sarki utazásoknak nagy része van mindabban, a mit a földtan a föld szerves lényeinek fejlődés-történetére vonatkozólag eddig kiderített. Immár alig kételkedhetünk azon, hogy földünk szerves életének bölcsője a sarkvidéken ringott, a mely a földkerekség minden vidékei közül legelőször

hült le annyira, hogy szilárd kéreg támadhatott tüzes tömegén. Nyilván ott hullott le a földön eső alakjában az első csepp víz; a víz, a mely minden szerves lénynek fő alkotó része. És oda vezetnek bennünket vissza a megszámlálhatatlan évezredek től szinte elmosott nyomok, ha az állatok és növények elterjedésének történetét tanulmányozzuk. De még az emberiség őskori történetére vonatkozólag is sok tanulságot meríthetünk, ha a sarki népek életmódját és szokásait vizsgáljuk. Az európai jégkorszak ősemberének maradványait alig érthetjük meg az eszkimók és egyéb sarki népek ismerete nélkül.

Az európai népek közül a normannok jutottak el legelőször a sarkvidékre. Honkeresni szálltak ki a zord tengerre, körülbelül abban az időben, mikor a magyar nemzet itt alapított hazát. Nem volt mágnestűjük. «Szentelt» hollókat vittek magokkal; azokat egyenként föleresztették, mikor már messze künn jártak a tengeren és a merre a holló szállt, arra fordították a hajójuk orrát, mert tudták, hogy arra van a szárazföld. Az izlandi krónikák őrizték meg számunkra a normann utazások emlékét. Azokból tudjuk, hogy a normannok majd fél ezredévvvel előbb földöztek föl Amerika éjszaki részét, mielőtt Columbus útnak indult. A normannok letelepedtek Grönlandban és néhány száz éven át éltek ott. Politikai okok miatt szűnt meg európai rokonaikkal való közlekedésük. Mire az európaiak Grönlandot újra fölföldöztek, már csak eszkimókat találtak a keresett régi normannok helyén és csak dűledező romok és kopott felíratos kövek mutatták, hogy a krónikák tartalma nem mesebeszéd.

Az angolok és németalföldiek a XV. és XVI. században már nem hazát, hanem utat kerestek a sarkvidéken, keleti Ázsia gazdag országai felé, a hová enyhébb tengereken a spanyoloktól és portugáloktól akkoriban el nem juthattak. Sokáig keresték Amerikától és Ázsiától éjszakra az «éjszaknyugati» és «éjszakkéleti átjárást», de hiába. Végre letűnt a spanyolok és portugálok csillaga, sarkvidéki «átjárásokra» nem volt többé szükség. Az angolok és a németalföldiek útazásai azonban akkor már nagyobb részt föltárták a Jeges tenger azon vidékeit, a melyek az Atlanti ocean felé nyílnak. Csakhamar nagyszerű czethalászat fejlődött ki ott és czethalászaik kincseket halásztak a zord tengerből, a mely a kincses országok felé nem eresztette őket. A jeges tenger volt iskolája az új-kor két első hajós népének, a németalföldinek meg az angolnak. Kellően alig méltatott nagy esemény volt az is, mikor az angol fölfedező a Fehér tengernél az oroszokkal először találkoztak és a moszkvai

czárral kereskedelmi szerződést kötöttek. A kik a történelemben mindig csak a politikai szövénényt keresik, alig veszik tudomásúl azt a zajtalan eseményt. Pedig az a kezdete a világhkereskedelemnek és ott nyílt meg az oroszoknak nyugat.

A sarkvidéki fölfedezések harmadik nagy korszaka a XIX. századdal kezdődik. Csak ez a század tűzött ideálisabb czélokot a sarkvidéki utazók elé. Századunk utazásai mellett szinte eltörpülnek a régi utazások, a melyek kizárólag anyagi czélok után törekedtek. 1816-ban és 1817-ben az enyhe telek és rendkívül meleg nyarak következtében az európai jeges tenger nagy részéről annyira eltszűtült a jég, hogy olyan vidékeire is eljuthattak a czethalászok, a hol már rég nem jártak. Barrow János, híres angol utazó és földrajzi író ösztönzésére az angol kormány 1818-ban négy hajót küldött ki sarkvidéki kutatásokra.

Ross János vezetése alatt két hajó Baffin öblének éjszaki végéig hatolt előre és ott egy addig ismeretlen eszkimó törzsre bukkant. Útközben mindenütt méregette a tenger mélységét, vizsgálta a tenger áramlását és térképre vette a még ismeretlen partokat. Minthogy azzal a hírrel tért vissza, hogy Baffin öblének éjszakon nincs kijárása, az alája rendelt másik hajó vezetője, Parry pedig ellenkező véleményét nyilvánította, emezt újra kiküldték, hogy vizsgálja meg azokat a helyeket, a melyeket kijárásoknak tartott. Útazásából kitűnt, hogy nem tévedt és Parry az Amerikától éjszakon elterülő róla nevezett nagy szigetcsoportnak fölfedezőjévé lett.

Ezen túl a sikertől fölbátorodva, sok angol hajó járt a sarkvidéken kisebb-nagyobb időközökben. A híresebb utazások közé tartoznak Parry azon útja, a melyen az éjszaki szélesség 83°-át közelítette meg; Sabine útja, a melyen híres ingalengési megfigyeléseit tette, hogy adatokat szerezzen a föld alakjának meghatározására; Ross János második utazása, a melyen unokaöccse Ross Jakab az éjszaki mágnesi sarkot fedezte föl. A nagy közönség közt azonban, a mely a természet legnagyobb szerűbb jelenségei iránt sem érdeklődik annyira, mint az emberek sorsa iránt, legmesszebbre terjedt el Franklin János azon utazásának a híre, a melyen az utazó és két nagy hajóján másfél száz emberből álló kísérete elveszett.

Az elveszettek fölkeresésére az angol kormány egész nagy hajóhadat küldött ki, a mely éveken át kutatgatott az amerikai jeges tengerben, míg végre az utazók pusztulásának helyét fölfedezte. E kutatások közben megtalálták az évszázadok óta keresett «éjszaky nyugati átjárást» is.

A Franklin-expeditiókban résztvevő amerikai utazók által terjedt el az ötvenes években az a nézet, hogy a sarkvidéken nyílt tenger van, a melyen könnyen el lehetne érni az éjszakai sarkot, ha a hajók át tudnának jutni azon a jégkorláton, a mely szerintök csak többé-kevésbé széles övet képez a képzelt nyílt tenger körül. A tanúságos és kalandos expeditióknak egész sora igyekezett a Smith-szoroson át, az amerikaiaktól megkezdett úton a «nyílt tenger» és a sark felé. Kitűnt ez utazásokból, hogy nyílt sarkvidéki tenger nem létezik és hogy jelenlegi közlekedő eszközeinkkel a leg-tökéletesebben felszerelt utazók is alig tudnak nagyobb sikert elérni, mint a régibb utazók.

Az újabb sarkvidéki utazók közül a svédek leginkább tűntek ki azért, hogy csekély eszközökkel nagy eredményeket értek el. Az ő tudományos kutatásaikat soha sem zavarták kalandos tervek. Rendesen olyan czélt tűztek ki, a melyről előre is csaknem bizonyos volt, hogy el fogják érni. Józan törekvésüknek aránylag sokkal több hasznát vették a tudományok, kivált a természettudományok, mint sok dúsan felszerelt angol és amerikai expeditiónak. Svéd ember Nordenskiöld, a jelenkor sarkvidéki utazóinak legkiválóbb alakja, a ki megoldotta az «éjszakkéleti átjárás» kérdését és először kutatta át azokat a nagy jégmezőket, a melyek némely sarkvidéki szigetet egészen elborítanak.

Szerényebb helyet foglalnak el a sarkvidéki utazások közt a német expeditiók és az osztrák-magyar expeditió, mely utóbbi nekünk természetesen mégis érdekesebb sok más utazásnál. Az osztrák-magyar expeditió egyik vezetője, Weyprecht, a kit nagyon bántott az, hogy az utazások tudományos eredménye sokszor annyira a természet szeszélyétől függ, visszatérése után nagy föltűnést keltett azon indítványával, hogy a kétes kimenetelű expeditiók helyett inkább tudományos megfigyelő állomásokat szervezzenek a sarkvidék könnyen megközelíthető helyein. Azt hitte, hogy a nemzetközi állomások egyidejű munkássága tudományos tekintetben több eredményt fog elérni rövid idő alatt, mint az utazásoknak egész serege.

Azóta, habár Weyprecht már meg nem érte, a sarkvidéki állomásokat csakugyan fölállították és a megfigyelésekre kiküldött tudósok a gyűjtött nagy anyagot már meghozták és részint föl is dolgozták. Belátták azonban azt is, hogy sok természeti tárgyat és jelenséget csak utazásokon lehet tanulmányozni. Tehát az állomások az utazásokat nem teszik fölöslegessé és a sarkvidéki utazások nem

is fognak megszűnni, a míg a föld két sarkát teljesen nem ismerjük — azaz soha. —*x.* —*y.*

Történelmi könyvtár. Szerkeszti Marczali Henrik. A legújabb kor története 1825—1890. Irta Marczali Henrik. Buda-Pest, Révai-testvérek könyvkereskedése. 1890. Füzet 1—3.

Irodalmunkban az első munka a legújabb kor történelméről. De nemcsak a kezdemény érdeme illeti a szerzőt. Még nem méltányolhatunk kellően oly nagy terjedelmű munkát, melynek eddig talán nyolczad része sem jelent meg. Különben a szerző neve is ajánlat s az eddig megjelent füzetek érdekes olvasmányok. Nem oly könnyű a legújabb kor történetét megírni, mint a régiebb korok elfogult bűvárai hiszik, kik örülnek, ha nagy tudománnyal s gondos kritikával egy kis világot derítettek a régiség homályára. Az adatok bősége nem kevesebb nehézséget támaszt, mint az adatok ritkasága.

Az adatok tömegének csoportosítása erős próbára teszi a művészi érzéket; az újabb koroknál a sokoldalú s bonyolult viszonyok fölfogása s a gazdagabb egyéni élet rajza oly feladatok, melyekre a középkor kutatója is vállalkozhatik tudományos méltósága sérelme nélkül. Igaz, hogy már számos monographia könnyíti a legújabb kor történetírójának munkáját. Még így sem könnyű a leglényesebb s legjellemzőbb adatok csoportosítása.

Szerzőnk az alig múlt félszázad európai történetét nyújtja; kiválasztva az angol, franczia, olasz, német, belga, orosz stb. történet kiválóbb eseményeit. Egyenletes s tartalmas rövideggyel tárgyalja a legfőbb pontokat. Nem csupán a monographiák kész adatait veszi át, emlékiratokat, levelezéseket s egykorú hírlapokat is használt. Oly változatos tárgya, hogy érdeklődésünk ki nem fárad.

Az eddig megjelent füzetekben szerző még nem foglalkozott tüzetesen a magyar történettel. Előszavában mondja, hogy «a hazai eseményekre archivalis (szükséges itt az idegen szó) kútfőket is használtam, némely fontosabb tényekre nézve pedig még élő, elsőrangú szereplők felvilágosítását vehettem igénybe». Alighanem ez lesz legértékesebb része e munkának melynek folytatását érdekel várjuk.

Kukrejt.

A *Nyelvőr* áprilisi füzetében Simonyi Zsigmond úr *Kukrejt* cím alatt rövid kis cikkecskét tett közzé, melynek minden sora vagy hanyagságról tanúskodik, vagy pedig igazolatlan támadás a tárgyi igazság ellen, a mi kötelességemmé teszi az indokolt helyreigazítást a tudomány érdekében.

Nem is hinné az ember, ha nyomtatásban előtte nem feküdnék, hogy *Nyelvtörténeti Szótár* szerkesztésére vállalkozott író olyat tehessen papírra, mint a mit Simonyi úr ama mindössze 30 sornyi közleményében összeírt.

Arról van ugyanis szó, hogy én az ismeretlen eredetű és jelentésű *Kukrejt* szót régi és újabbkori szótár-írók nyomán, úgy tolmácsoltam, hogy az rejtkehelyet, németül Schlupfwinkelt jelent. És pedig nem azért tolmácsoltam akkép, hogy — mint a Czuczor-Fogarasi-féle szótár tartja — *Kukrejt* «hol valaki meghúzza magát, s mintegy kuksolva, guggonúlve elrejtí magát»; mert olyan összetételre nyelvünkben analogia nincsen; hanem azért, mert a szó alakja idegen származásra utalván, úgy véltem, hogy ez egyszer Dankovszkynak van igaza, ki a *Kukrejt* szó eredetét a szláv ukrité (elrejténi)-ben találja és így fejti meg: «Kukrejt (ukreyt, ukrit, boh. sl.) latebra, latibulum, der Schlupfwinkel». Mit annál valószínűbbnek tarthatam, mert az elől hozzátoldott *k*-ra nézve előttem állott az analogia: ákombákom — kákombákom, uborka — buborka stb.

Simonyi úr, ki az újabb szótár-írók tolmácsolását nem helyesli, e szóra vonatkozólag a következő megjegyzést teszi: régi irodalmunkban, a hol (*Kukrejt*) előfordúl, nem rejtkehelyet tesz, hanem — *zsálya-szószt!* Például: «Kukrejtél tehénhús pecsenye. Az szép tarpecsenyét süsöd meg, mess vöröshagymát reá, sallyát; sáfránt, borsot, gyömbéert vess bele (a XVI. század elejéről, *Vasárnapi Ujság, Képes Folyóirat* I. 53.)»

Minthogy Simonyi úr egész határozottsággal állítja, «hogy régi irodalmunkban, a hol (*Kukrejt*) előfordúl nem rejtkehelyet tesz, hanem — *zsálya-szószt,*» s erre a XVI. század elejéről való idézetet csak például hozza föl, azt kellett szükségképen hinnem, hogy neki, mint a *Nyelvtörténeti Szótár* egyik szerkesztőjének, régi irodalmunkból több oly adat áll rendelkezésére, melyekből megállapítható nem csak az, hogy *Kukrejt* zsálya-szószt jelent, de még az is, hogy mást

nem is jelenthet. Képzeltető tehát, hogy mily feszült várakozással vettem a *Nyelvtörténeti Szótár*nak épen akkor megjelent illető füzetét, és hogy mily nagy volt meglepetésem, mikor annak, a Kukrejtről szóló mindössze *negy* sorában (a II. kötet 465. lapján) egy árva szócskával sem találtam többet, mint a mit Simonyi úr föntebbi idézetében fölhozott.

Látni való, hogy Simonyi úr csak úgy dobálja a nagy szót, a nélkül, hogy bizonyítaná. E kétes értékű, épen nem tudományos nyilatkozatait, érdemök szerint vetem oda a hová valók; mert, miután csak állít, és nem bizonyít, arra komolyan reflektálni úgy sem lehet. Menjünk tehát tovább, s akkor arra a kérdésére bukkanunk: «Honnan vették hát újabb szótáraink a »rejtekhelyet?» mire eképen adja meg a feleletet: «Pápai szótárának Bodféle kiadásában olvassuk: *Kukrejt*: *intinctus salviatus* (zsályás mártás); *verborgene höhle*, Schliefwinkel. Már most Ballagi Mór a *Budapesti Szemle* márcziusi számában alaposan megtanította rá Szarvas Gábort, a *Nyelvtörténeti Szótár* szerkesztőjét, hogy régi szótárainkban a szóknak német fordítása mennyire hasznavehetetlen s mennyire elüt a magyar szók jelentésétől. Nem szükséges tehát semmi más, mint hogy Ballagi Mór értékesítse e fölfödözését a saját szótárai megrostulására, mert azok ugyancsak rászorúlnak.»

De hát hol és mikor tanítottam én azt, hogy régi szótárainkban a szóknak német fordítása hasznavehetetlen? Avagy azért, mert Molnár Albert négy nyelvű szótáráról kimutattam, hogy abban magyarul egy kukkot sem tudó német ember a magyar mutatószókat a latin után németre fordítván, furcsábbnál furcsább baklövéseket követett el: szabad-e azt úgy adni elő, mintha általában *régi szótárainkban a szóknak német fordítása mind hasznavehetetlen volna?* Szabad-e azt állítani különösen a Pápai-Páriz-Bodféle kiadású gondosan szerkesztett szótárról, melynek többek közt épen az az egyik fő érdeme, hogy a Molnár-féle szótár németiségi botlásait sorra kiigazította! Fölötöm például, igazán találomra, s az értekezésemben fölhozottakat mellőzve az Sz betűt, s ott olvasom Molnárnál: *Szakasztok*, *tésztát rájlok*, *subigo*, *ich bezwinge* (mert *subigonak* ez az alapjelentése); ellenben Pápaiban helyesbítve: *ich knete*, *breche den Teig*. *Szakasztótekenő*, Molnárnál: *aropta*, *Oblateneisen*, *Brodbackerin*, *Eisen darin man Kuchen bäckt*; Pápainál: *ein Kett (Knet) Troch oder Multer*. *Szállásadó*, Molnárnál: *stabularius*, *Stallknecht*, *stb*. Pápainál: *ein Wirth, der Herberge giebt*. *Szállást adok*, Molnárnál: *hospitor*, *hospitem praebeo*, *ich bin zur Herberg, lade mich*

zu Gast. Pápainál: ich gebe Herberge, s így megy tovább az egész szótáron végig.

Ha Simonyi úr föladatát komolyan veszi, akkor olvasván Pápai Párizban Kukrejtnek fönt idézett kétféle értelmezését, mind a kettőnek provenientiaját keresi, s akkor, a mi az elsőt (intinctus salviatus) illeti: világos lévén, hogy a classicus ó római nyelv nem arra való, hogy hű tolmácsolója legyen egy XVIII. században előforduló ételnem elnevezésének: első dolgának kellett volna lenni, hogy a Pápai-Páriz-korabeli szakácskönyveket előszedvén, azokban keresse a Kukrejt mivoltát és nem egy mai ismeretterjesztő újság *regyesei* közt talált közleményben, melynek idézett *kéziratát soha sem látta*; mert ha látta volna, nem követi el azt a szertelen baklövést, melyet egy sebtiben dolgozó journalistának készséggel megbocsátunk, de a mely egy *Nyelvtörténeti Szótár* szerkesztőjénél cardinális hiba, — hogy a *XVI. század elejéről* keltez oly kéziratot, melyet ha valaha látott volna, fölteszem, van annyi palæographiai ismerete, hogy a legjobb esetben, 150 esztendővel későbbi időre, tudniillik a *XVII. század végére* helyez.

Ha Simonyi úrnak van tudományos módszere, előveszi a Kolozsvárt 1698-ban, a Nagy-Szombatban 1742-ben, aztán 1763-ban megjelent s ezenkívül még számtalan kiadásban, előbb *Szakács mesterségnek könyvecskéje* később *Új Szakácskönyv* cím alatt, de változatlanul ugyanazon tartalommal közkezen forgott valamelyik szakácskönyvet és elolvassa a nagyszombati akármelyik kiadásban 6-dik, a pesti kiadásban 10-dik lapon a *Kukrejt* fölíratú cikket, összehasonlítván azt az idézett kézírati cikknek nem csak kezdő soraival, hanem teljes tartalmával. Ha így jár el, akkor meggyőződik legelőször is arról, hogy a sok különféle tehénhús-ételek közt 4-iknek (a kéziratban 5-iknek) fölsorolt étel *minden inkább mint szósz*; másodsor, hogy a *Kukrejt*, esetleg *Kukrejt* annyi mint a német Kuchelkräut', vagy Kuchelkräuter, mai németséggel Küchenkräuter, jelentésére nézve tehát tulajdonkép konyhai *zöldség*, úgy, hogy *Kukrejt* tehénhús pecsenye annyi mint *zöldséggel tehénhús pecsenye*, mire az ételnek vöröshagymával, zsályával, sáfránnyal, borsal és gyömbérrel való készítmódja, elég világosan ráutal.

A mi Pápai-Páriznak másik, rejtekhely, Schließwinkel-féle értelmezését illeti, annyi mindenesetre bizonyos, hogy az a latinnak félremagyarázásából eredettnek nem mondható, mert Pápai-Páriz-Bodékról csak föl nem teszi senki, hogy intinctus salviatust Schließwinkel-lel tették volna át németre. Valószínűbb, hogy ismerték a

tótból hozzánk átszármazott tájszó jelentését az életből. — Azt kérdelem már most: szabad volt-e *Kuk(e)jtn*ek ezt a jelentését a *Nyelvtörténeti Szótár*ból kihagyni oly czímen, hogy régi szótárainkban a szónak német fordítása hasznavehetetlen? Tudtommal én kívülem irodalmunkban e kérdést senki sem feszegette; honnan merítették tehát a *Nyelvtörténeti Szótár* szerkesztői azt, hogy Pápai-Páriz-Bod német értelmezése hasznavehetetlen, mikor, a mint föntebb példakkal bizonyítottam, épen ellenkezőleg: Pápai-Páriz-Bod német értelmezései többnyire oly találók, hogy még a jeles Calepinus mellett is haladást jeleznek.

Az nem igazít a dolgon semmit, hogy — a mint Simonyi úr folytatólag mondja — Ballagi fölfödözése nem újság; hogy a *Nyelvtörténeti Szótár* egyik szerkesztője már az 1882-ben megjelent magyar tudományos akadémiai Értesítő XVI. 198. lapján megírta, hogy «a német fordítás, melylyel Molnár Albert későbbi kiadásai bővültek, *teljesen hasznavehetetlen*, mert csak a latin szót fordítja, úgy hogy legtöbbször elüt a magyar szó jelentésétől».

Elhiszem, hogy Ballagi fölfödözése nem újság *ma*, sőt nem volt újság 1882-ben sem, minekutána több mint tíz esztendeje, hogy azt fűnek fának beszélem, s aligha épen Simonyi úrnak is nem mondtam; de nem mint valami nagy fölfödözést; mert hiszen akadémiai utolsó értekezésemben is több példával bizonyítom ugyan, de csak alkalmilag említtem. Ki is mondom világosan, hogy Szarvas Gábor tagtársunk, ha Molnár könyvét közelebbről megnézi, lehetetlen, hogy maga is rá ne jött volna arra, hogy azokat a furcsaságokat csak olyan ember írhatta, «ki a nélkül hogy magyarul értett volna, pusztán a latin szerint írta oda a magyar szónak német fordítását».

Minden esetre nagy mértékben föltűnő, hogy egy századok óta közbecsülésben álló nagy hírű munkát valaki egyszerre bármely tekintetben teljesen hasznavehetetlennek merjen állítani, a nélkül, hogy csak egyetlen egy szócskát is hozna föl kemény ítélete támogatására; sőt — a mi több — oly kifejezéssel él, mely egyenesen kihívja a kritikát, mert nem Molnár Albert *halála utáni* kiadásokról beszél, hanem Molnár Albert *későbbi* kiadásairól, úgy hogy akkor nem érthető, miért kellett volna Molnár Albertnek, a tősgyökeres magyaroknak *csak a latin szót fordítania*.

Lehet, hogy az Értesítő idézett helyének folytatásában van, a mi e pontra nézve az olvasót megnyugtatta; mert — s ez az egészben a legsajátságosabb — a Simonyi úr fölhozta idézetnek a magyar tudományos akadémiai Értesítő 1882-ben megjelent XVI. évfolyama

198. lapján *semmi nyoma!* Minthogy pedig az évfolyam helyességében, lévén az kétszeresen is jelezve (1882 és XVI. évfolyam), kételkednem nem lehetett: átnéztem az egész évfolyamot lapról lapra többször is, és — csodák csodája! — a Simonyi úr idézte szavakat még sem sikerült fölfödöznom.

Nem akarom föltenni, hogy az egész idézet csak pro necessitate költött mese; de mindenesetre nem kis dolog, hogy egy szótárszerű történeti munka szerkesztésével foglalkozó író *helyesen idézni nem tud*, holott összes munkálkodásának értéke az idézett adatok megbízhatóságán alapszik. Mit is tarthatunk ezer meg ezer apró czikkből, tömérdek kötet- és lapszámból álló munka hitelességéről, ha oly író tollából ered, kinek, mint mondani szokás, nincs szerencséje az igazmondáshoz annyira, hogy harmincz sornyi kis közleménye hanyagságból eredő tévedéseinek és nyilvános valótlanságainak kimerítő helyreigazítására ívekre menő munka kívántatnék. Erre való tekintetből és nem miattam, óhajtottam volna, ha Simonyi úr más különben is gyarló fogalmazványával nem ízetlenkedik.

Ballagi Mór.

